

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2011
6(56)

ЛИСТОПАД – ГРУДЕНЬ

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. – книжкова серія; з 26.10. 2009 р. – періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідчення про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук (Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009.)

Головний редактор: *Левенець Ю.А.* – доктор політ. наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* – доктор історичних наук

Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* – кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. – доктор історичних наук

Войналович В. А. – доктор політичних наук

Кармазіна М.С. – доктор політичних наук

Котигоренко В.О. – доктор політичних наук

Михальченко М.І. – доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.П. – доктор історичних наук

Панчук М.І. – доктор історичних наук

Пахарев А.Д. – доктор політичних наук

Рафальський О.О. – доктор історичних наук

Рудич Ф.М. – доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шпавал Ю.І. – доктор історичних наук

Шкляр Л.Є. – доктор політичних наук

**Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
Протокол №4 від 27 жовтня 2011 р.**

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011

*Цей випуск
«Наукових записок»
виходить за результатами
Сьомих Курасівських читань,
що відбулися 4 жовтня 2011 р.,
на тему
"Політична модернізація
в Україні:
перспективи та ризику".*

ЗМІСТ

I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКО-МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Кресіна І. О. Правові засади модернізації адміністративно-територіального устрою України	6
Дем'янчук О.П. SWOT-аналіз політичної системи України в модернізаційній парадигмі	12
Бевз Т.А. Політичний процес в Україні: традиції й інновації політичної модернізації	25
Павко А.І. Теоретико-методологічні засади наукового аналізу проблем політичної модернізації українського суспільства	40
Шевченко О.К. Українська «модернізація»: крах «проекту Просвітництва» або «в сутінках цинічного Розуму»	59
Гапоненко В.А. Інституційна складова модернізації політичної системи в Україні	69
Гордієнко М.Г. Аналіз консервативної моделі політичної модернізації	79
Древаль Ю.Д. Пізнавальна цінність теорії політичної модернізації	88
Смірнова В.О. Раціональні передумови політичного волюнтаризму	97
Неліпа Д.В. Основні етапи проведення системного аналізу в політологічних дослідженнях	106
Балабан Р.В. Модернізація для України	117
Лозовицький О.С. Інтернаціоналізація та глобалізація як головні тенденції етнонаціонального розвитку	124
Євсєєв К. В. Політичний біхевіоризм як феномен модерністського наукового світогляду	134

II. МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Береза А. В. Сучасні підходи до модернізації публічного управління	144
Друк Ю.Я. Центральні органи влади в процесі політико-адміністративної модернізації	153

Перегуда Є.В. Політика модернізації як конфліктогенний чинник у системі державної влади	165
Медвідь Ф.М., Медвідь А.М. Інституалізація громадянського суспільства в Україні в умовах політичної модернізації	175
Гаврилук Д.Ю. Шляхи подолання ризиків абсентеїстського типу політичної поведінки українських виборців (в контексті політичної модернізації України)	186
Гербут Н. Гендерне квотування як основний механізм забезпечення паритетного представництва жінок у виборчих організаціях	197
Гербут І. Виборча інженерія в контексті політичних трансформацій	207
Касап Є.О. Трансформації органах влади діяльності українських політичних партій	218
Левенець Є.Ю. Модернізація центральних органів виконавчої влади в Україні (1996–2011)	228
Чернінько І.П. Скорочення штату державних службовців та дипломатів у контексті адміністративної реформи в Україні	242
Митко А.М. Модернізація інформаційного простору Волині в умовах економічної нестабільності періоду становлення незалежності України (1991–2010 рр.)	258
Савойська С.В. Мовно-політичні конфлікти як наслідок «модернізації» освітньої сфери України на сучасному етапі	269
Рябінін Є.В. Регіональні суперечності по лінії «Схід – Захід» у контексті політичної модернізації ..	280
Фурманюк М. Національно-державницька самосвідомість: сутність поняття та напрями модернізації	290
Лікарчук Н.В. Сутність, ознаки та критерії сегментування політичного ринку	299
Заставна М. Сучасні політичний клас і політична еліта в Україні	313
Войтенко Ю. Налагодження системи балансу влади в Україні як необхідна умова політичної модернізації	327
Басараб М.М. Превентивні етнополітичні заходи держави задля мінімізації сепаратистських ризиків ..	335

III. ПОЛІТИКО-МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Дзвінчук Д.І. Модернізаційні процеси в країнах Центральної Європи та псевдомодернізація в Україні	346
Кононенко Н.В. Чому не вийшло демократії: Росія на початку ХХІ ст.	364
Ляшенко Т.М. Політичні трансформації пострадянського простору (на прикладі країн центральноазійського регіону)	376
Соколов В. Туркменистан: стратегія енергетической політики	388
Мачуський В.В. Політична модернізація в сучасній Грузії	399
Овчар І.В. Фактор політичної модернізації в контексті державно-правових механізмів регулювання українсько-російських взаємин	411
Коцур В.В. Етнополітичний конфлікт у Придністров'ї: українсько-молдовські взаємини в гуманітарній сфері	421

IV. ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Бушанський В.В. Мовні суперечності в Україні: від раннього модерну до сьогодення	433
Полтавець С.В. Полково-сотенний устрій на українських землях в середині ХVІІ століття: спроба модернізації політичної системи	445
Кальян С.Є. Реалізація більшовицької національної політики в УРСР (1920–1939)	449
Глушко А.О. Концепт автохтонності як складова історичної пам'яті українців і словенців: компаративний аналіз	463
Вдовичин І.Я. Консервативний варіант модернізації (політичні ідеї В. Липинського і сучасність)	472
Баран В.В. Юрій Липа: Проект геополітичної модернізації України	483
Відомості про авторів	493

I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКО- МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Ірина Кресіна

ПРАВОВІ ЗАСАДИ МОДЕРНІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ

З часу першої спроби реформувати адміністративно-територіальний устрій, здійсненої віце-прем'єр-міністром Р. Безсмертним, минуло майже 6 років. Протягом цього часу дискусії щодо оптимізації територіального устрою країни точилися лише в експертному, науковому середовищі, які іноді закінчувалися подачею відповідних законопроектів на розгляд Верховної Ради України, що так і не набували статусу закону.

На початку 2011 року Президентом України було анонсовано про майбутні реформи у 21 напрямі життєдіяльності держави, серед яких передбачався другий етап адміністративної реформи в регіонах, а також реформа системи управління регіональним розвитком на рівні центральних органів виконавчої влади.

Однак замість обіцяного прогресу ми змушені констатувати, що протягом 2010–2011 рр. відбувся значний відхід від прозорих механізмів закріплення у Державному бюджеті України розподілу субвенцій на соціально-економічний розвиток регіонів, а система органів управління регіональним розвитком була зруйнована внаслідок реорганізації Мінрегіонбуду: спочатку – через об'єднання двох міністерств Мінрегіонбуду і МінЖКГ в одне Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, а надалі – перейменування його на Міністерство будівництва та житлово-комунального господарства. Таким чином, Україна знову повернулась у ті часи, коли питання місцевого самоврядування, адміністративно-територіального устрою, сталого та системного розвитку

регіонів залишалися поза увагою та компетенцією центральних органів виконавчої влади.

Запровадження адміністративно-територіальної реформи дає змогу вирішити такі принципи для розвитку всієї політичної та управлінської системи завдання, як: 1) впорядкування адміністративно-територіальних одиниць, здійснення їх уніфікації та систематизації; 2) підвищення ефективності використання бюджетних коштів з одночасним стимулюванням зростання дохідної частини місцевих бюджетів; 3) поліпшення якості та доступності соціальних послуг населенню; 4) призупинення деградації сільської поселенської мережі, зменшення соціокультурної різниці між містом та селом; 5) вирішення таких інфраструктурних проблем, як транспортне сполучення, вивіз та утилізація сміття, водопостачання, утримання та ремонт доріг; 6) створення просторової основи регіонального розвитку; 7) поліпшення просторового планування розвитку територій; 8) поліпшення передумов для пошкваллення залучення інвестицій; 9) поліпшення управління земельними ресурсами, зниження корупційної вразливості операцій зі землею; 10) вдосконалення системи управління територіями.

Унаслідок здійснення адміністративно-територіальної реформи відбувається **територіальна реорганізація публічної влади**, яка безпосередньо вимагає: 1) законодавчого врегулювання порядку вирішення питань у сфері адміністративно-територіального устрою, внесення відповідних змін до чинного законодавства; 2) здійснення перерозподілу повноважень між центральними та місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на основі принципу субсидіарності; 3) забезпечення повноти та винятковості повноважень органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування з питань місцевого значення для кожного рівня адміністративно-територіального устрою; 4) забезпечення місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування необхідними для виконання повноважень ресурсами; 5) запровадження ефективних механізмів співробітництва між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у виконанні покладених на них повноважень; 6) посилення відповідальності місцевих органів виконавчої

влади та органів місцевого самоврядування, посадових осіб за дотримання Конституції та законів України, реалізацію наданих ним повноважень.

Сьогодні система адміністративно-територіального устрою України є багаторівневою, складною і потребує системного вдосконалення. Однією з багатьох причин, що призвели до проблем у системі адміністративно-територіального устрою, слід віднести відсутність єдиного підходу для визначення територіальної основи сільських, селищних і міських громад. Це призвело до розміщення в межах одних адміністративно-територіальних одиниць інших: міст, сіл, селищ у складі інших міст, селищ (наприклад, у адміністративних межах міст республіканського та обласного значення діють 35 рад інших міст). Виникає проблема розмежування повноважень органів місцевого самоврядування, юрисдикція яких поширюється одночасно на одну і ту саму територію.

Невирішеною залишається проблема цілісності території адміністративно-територіальних одиниць базового рівня. У багатьох випадках ця територія має дисперсний вигляд і немає єдиного замкнутого контуру (існування так званих анклавів). Усе це призводить до компетенційних спорів між органами місцевого самоврядування, органами влади Автономної Республіки Крим та органами державної влади, зокрема щодо права власності на землю, майно, податків тощо.

Всупереч нормам Конституції України існує низка адміністративно-територіальних одиниць, зокрема таких, як: сільська рада, селищна рада, міська рада та селище міського типу. Наявні невиправдані диспропорції і на рівні районного поділу, що суттєво впливає на ефективність управління територіями.

Відповідно для розв'язання проблем у цій сфері насамперед потрібно *внести зміни до Основного закону держави*, недосконалість якого є серйозною перепоною на шляху формування ефективної системи адміністративно-територіального устрою. Ст. 133 Конституції визначає систему адміністративно-територіального устрою України, до якої відносить: Автономну Республіку Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища та села. Частина 2 цієї

статті містить перелік адміністративно-територіальних утворень, які «входять» до складу України. Це знову ж таки Автономна Республіка Крим, області, міста Київ та Севастополь.

Тобто ст. 133 уже має певну суперечність. Міста Київ та Севастополь, як встановлює ч. 2 ст.133, належать до адміністративно-територіальних утворень, якими є АРК та області, а із контексту частини 1 цієї самої статті міста принаймні видаються як адміністративно-територіальні утворення нижчого рівня інтеграції, ніж області.

Отже, розділ 9 Конституції України «Територіальний устрій України» не встановлює чіткої ієрархії адміністративно-територіальних одиниць у системі територіального устрою, не визначає рівнів адміністративно-територіального устрою та не встановлює вимог щодо ієрархії адміністративно-територіальних одиниць.

Крім того, до системи адміністративно-територіального устрою віднесені одиниці, які за юридичним визначенням належать до різних категорій законодавства: області, райони є категоріями, дійсно, адміністративно-територіального устрою, а села, селища, міста – категоріями містобудування.

Не прояснює, а додатково заплутує ситуацію і розділ XI «Місцеве самоврядування». Ст. 140 визначає: «Місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України»; «Питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад».

Далі одразу виникає низка запитань: що є територіальною основою місцевого самоврядування у разі об'єднання у територіальну громаду кількох сіл? До якого рівня адміністративно-територіального устрою має належати таке утворення (сільрада, міськрада)? Чи може називатись адміністративно-територіальною одиницею територіальна громада, утворена через об'єднання кількох сіл? Що означає на практиці право міських рад вирішувати питання управління районами у містах? Чи означає це право створювати чи ліквідувати райони у містах, чи лише

визначати органи, що мають діяти у районах та встановлювати їх повноваження?

Отже, невизначеність конституційних норм щодо системи адміністративно-територіального устрою держави так і не дала змоги ухвалити закон про адміністративно-територіальний устрій та здійснити впорядкування системи адміністративно-територіальних одиниць, аби мінімізувати надто великі диспропорції між ними і створити умови для реальної децентралізації державної влади.

Ще однією конституційною проблемою, що гальмує можливі системні реформи публічної влади в Україні, є невизначеність системи місцевого самоврядування та суперечність у відносинах між органами виконавчої (державної) влади та органами місцевого самоврядування.

По-друге, необхідно розробити *законодавче забезпечення реформи місцевого самоврядування*. Це насамперед розробка змін до законодавства про місцеве самоврядування, про місцеві державні адміністрації в частині розмежування компетенції місцевого самоврядування та виконавчої влади; ухвалення закону про асоціації місцевого самоврядування; прийняття закону України про вибори до місцевих рад; внесення змін до законодавства про публічну службу в частині встановлення єдиних підходів і вимог до регулювання державної служби та служби в органах місцевого самоврядування; прийняття нового закону про місцеві референдуми; прийняття нової редакції Закону України «Про столицю України місто-герой Київ»; прийняття окремого закону про місто з особливим статусом Севастополь, в частині забезпечення розмежування повноважень органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади, внесення змін до бюджетного, земельного, податкового, тендерного та іншого законодавства; удосконалення законодавства в частині організаційно-кадрового забезпечення органів місцевого самоврядування, підвищення кваліфікації службовців, сертифікації якості управління виконавчих органів місцевого самоврядування.

Поки що ми є свідками посилення тенденції до централізації влади та обмеження компетенції органів місцевого самоврядування. Так, прийнятий у 2011 році Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» суттєво

обмежує можливості органів місцевого самоврядування щодо планування власного просторового розвитку. Окрім того, він виводить із компетенції органів місцевого самоврядування, територіальних громад планування територій за межами населених пунктів, породжує численні проблеми щодо використання земельних ділянок та зміни їх цільового призначення у населених пунктах, а також обмежує вплив територіальної громади на прийняття містобудівних рішень та рішень з будівництва конкретних об'єктів у громаді.

Крім того, за дорученням Президента України в січні 2011 року Держкомземом було розроблено проект Закону України «Про внесення змін до Земельного кодексу України (щодо посилення контролю держави за розпорядженням землями державної власності в межах населених пунктів)». У ньому запропоновано залишити право розмежування земель державної та комунальної власності в межах Києва, Севастополя, міст обласного, республіканського (в АР Крим) значення за міськими радами, а в межах сіл, селищ, міст, а також за межею населених пунктів передати їх «відповідним органам виконавчої влади», іншими словами, районним та обласним державним адміністраціям, підпорядкованим Президенту України. Однак унаслідок гострої критики цього законопроекту з боку представників місцевого самоврядування та експертів робота над ним призупинена.

* * *

Отже, реформа адміністративно-територіального устрою покликана оптимізувати систему управління територіями, упорядкувати взаємовідносини органів влади різних ієрархічних рівнів, а в кінцевому результаті – сприяти підвищенню рівня життя кожного громадянина незалежно від того, в міському чи сільському населеному пункті він проживає.

Територіальна реформа у поєднанні з адміністративною, бюджетною та податковою має за мету забезпечення якісно нової організації взаємовідносин органів публічної влади, а також надання всім без винятку громадянам України належних адміністративних, соціальних і культурних послуг, максимальне наближення таких послуг безпосередньо до людей.

Розв'язання накопичених проблем у сфері АТУ та місцевого самоврядування передбачає:

- внесення змін до Конституції України та прийняття Концепції реформування місцевого самоврядування в Україні;

- внесення поправок до законів України «Про Генеральну схему планування території України», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації», «Про статус депутатів місцевих рад», «Про столицю України – місто-герой Київ», «Про органи самоорганізації населення»;

- перегляд виборчого законодавства (законів України «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів»);

- внесення змін до земельного законодавства (Земельний кодекс України, закони України «Про розмежування земель державної та комунальної власності», «Про землеустрій»), бюджетного (Бюджетний кодекс України) і податкового законодавства, Господарського і Водного кодексів України.

Олександр Дем'ячук

SWOT-АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В МОДЕРНІЗАЦІЙНІЙ ПАРАДИГМІ

У статті здійснено спробу застосувати метод SWOT-аналізу до дослідження політичних інститутів.

Ключові слова: SWOT-аналіз, політична система, модернізація

Alexander Demyanchuk. SWOT-analysis of the ukrainian political system in modernization paradigm. In the article, the attempt to apply the method of SWOT- analysis to the study of political institutions is made.

Keywords: SWOT-analysis, political system, modernization

Модернізаційна парадигма передбачає реформування політичних і соціальних інститутів, характерних для традиційного суспільства, відповідно до кращих сучасних зразків (див., наприклад, [1]). Для українського політикуму модернізаційний дискурс, взятий на озброєння на початку посткомуністичних трансформацій, видавався вельми привабливим, оскільки він, з одного боку, передбачав спадковість суспільних органів у процесі «осучаснення» нації, а з іншого – давав змогу приміряти на себе чужий досвід і в разі невдач списувати їх на непридатність запозичення іноземних досягнень*. В основу процесів модернізації було покладено основні принципи демократії – вільні вибори і плюралізм політичних ідей. Внаслідок такого початку модернізації дуже швидко з'явилася велика кількість політичних партій, кожна з яких намагалася знайти свого «покупця» на політичні послуги – представлення інтересів суспільних груп чи територіальних громад за столом вироблення й ухвалення політичних рішень.

Численні дослідники вказували на те, що в основі всіх політичних взаємодій так чи інакше лежать економічні мотиви учасників процесів управління суспільством. Так, Менкур Олсон у своїй останній книзі «Влада і процвітання» чітко продемонстрував аналогію між принципами діяльності підприємців на економічному ринку і політиків у системі державного управління [2]. Ще раніше такий підхід розвивали Джеймс Б'юкенен [3], Йозеф Шумпетер [4], Адам Пшеворські та інші. Категорію підприємництва використовував у своїй відомій книзі «Порядок денний, альтернативи і публічні політики» Джон Кінгдон [5] для пояснення процесів формування політичного порядку денного політичної системи, виробляючи управлінські рішення.

---

* Прикладом такого «відступу» була реформа вищої освіти Японії, коли через кілька років після впровадження по Другій світовій війні американської моделі вищої освіти державні органи ухвалили політичний документ, що скасовував ці нововведення і повертав японські ВНЗ до старих традиційних принципів навчання. Приводом для такого повернення була офіційно зазначена «невідповідність японської системи цінностей насадженої формі університетської освіти» (прим.авт.).

Останні декілька десятиліть у світовій, а відтак і вітчизняній літературі з питань державного управління і ухвалення й виконання політичних рішень великої популярності набув так званий «менеджеріальний» підхід, що приділяє основну увагу принципам оптимізації процесів управління на основі використання досвіду, накопиченого у сфері бізнесу. В Україні цей підхід ліг в основу адміністративних реформ, спрямованих на значне підвищення якості надання населенню адміністративних послуг шляхом впорядкування функцій органів управління і налагодження їхньої діяльності з акцентом на задоволення потреб «споживачів» – суб'єктів суспільно-економічної діяльності, суспільних груп і окремих громадян.

Враховуючи, що управління суспільним життям здійснюється не лише адміністративними органами, а й *політичними* інститутами, які визначають норми, правила й процедури поведінки членів суспільства в усіх сферах суспільної діяльності, і виходячи з подібності політичних та економічних процесів між собою, можна використати певні принципи й підходи, притаманні головним чином бізнесу – приватним і корпоративним підприємствам – для розробки оптимізаційних рішень у сфері політики. Справді, політична система як сукупність політичних інститутів, що знаходяться у стані постійної взаємодії між собою на основі певних принципів і правил, закладених у Конституції та окремих нормативних документах, є достатньо стабільним утворенням зі своїми структурою, функціями, складовими елементами й місією/завданнями. Вдаючись до вище згаданої аналогії між політичною й економічною сферами суспільного життя, можна змодельовати політичну систему як певну складну структуровану неприбуткову організацію, що надає суспільству управлінські послуги. У такому разі з певним наближенням структурно й функціонально політична система може бути описана через терміни, поняття й процедури, притаманні менеджменту неприбуткових організацій, як запропонував Джон Брайсон у своїх публікаціях про стратегічне планування у публічних* і неприбуткових організаціях [6; 7; 8].

---

* На цей час існує велика кількість публікацій в українській науковій літературі стосовно розуміння терміна «*public*» не стільки як «*державний*», скільки саме як «*публічний, суспільний, громадський, неприбутний*» (прим. авт.).

Модернізація політичної системи передбачає її неминуче реформування. Як уже було сказано вище, здійснення реформ за модернізаційною парадигмою потребує свідомого, планомірного підходу, що включає в себе оцінку початкового стану, визначення бажаного кінцевого результату і встановлення проміжних цілей та індикаторів успішності процесу. Бажаний кінцевий результат і проміжні цілі та індикатори значною мірою залежать від розподілу політичних влад, панівних ідеологій і політичної кон'юнктури, тому детально розглядати їх можна лише у прогностичному контексті, тоді як вихідний стан системи, що має реформуватися, цілком піддається аналізу в рамках інституційного підходу.

При цьому для забезпечення саме системності зручно скористатися так званим «СВОТ-аналізом» («SWOT-аналізом»), тобто, сукупним розглядом сильних і слабких сторін системи (*strengths and weaknesses*), а також можливостей і загроз (*opportunities and threats*), що існують як всередині неї, так і в її зовнішньому оточенні – у суспільстві, економіці, міжнародному середовищі. Звичайно, такий аналіз має свої обмеження: наголос на інституційних аспектах зменшує увагу до політичної поведінки політичних акторів; інституційний ізоморфізм, що проявляється в прагненні політичних інститутів одночасно набувати нової, модернізованої форми і зберігати стару, традиційну [8], накладає свій відбиток не лише на поточний стан інститутів, а й на напрям та інтенсивність їхнього «дрейфу» в період вимірювання стану системи; знання мотивації та інтересів рушійних сил реформи, необхідне для адекватного опису вихідного стану політичної системи, виявляється неповним через природне приховування політичними акторами своїх справжніх інтересів. І головним обмеженням СВОТ-аналізу є відсутність зовнішньої контролюючої сили, що скеровувала б дії реформаторів у визначеному стратегічному плані керунку. А без такого зовнішнього контролю суттєво зростає ризик з кожною зміною складу політичних акторів, що здійснюють реформування системи, переглядати результати попереднього СВОТ-аналізу відповідно до нових завдань і цілей, встановлених наступним політикумом, що неминуче призведе до перегляду стратегічних планів, сформованих на основі цього аналізу.

Параметри та індикатори SWOT-аналізу

Модернізація політичної системи може бути описана способами й процедурами ухвалення політико-управлінських рішень стосовно їх відповідності основним принципам теорій демократії: ступінь плюралізму, можливість задовольнити інтереси різних суспільних груп. Адже явно чи неявно, але практично всі публікації на тему реформування політичної системи виходять з засновків демократичної теорії, прямо пов'язуючи модернізацію з демократизацією.

З точки зору способів ухвалення рішень, для демократії характерне:

- ❖ управління шляхом вироблення і здійснення публічних політик;

- ❖ відкритість кола дійових осіб політики до публічності;

- ❖ можливість подання «вхідного сигналу» (повідомлення про потреби, інтереси, підтримку чи опір) до політичної системи з боку будь-яких суспільних груп;

- ❖ отримання «вихідного сигналу» (законів, норм, правил поведінки, встановлених всередині політичної системи у відповідь на «вхідний сигнал»), що відповідатиме інтересам і очікуванням суспільства;

- ❖ а також доступу громад до окремих стадій вироблення і здійснення публічної політики.

Незважаючи на таку чіткість і обмеженість основних характеристик, системи ухвалення політичних рішень у різних системах і в різні періоди часу можуть суттєво відрізнятися, тобто, схожі форми державного правління (схожі структури і функціональні зв'язки між інститутами політичної системи) не означають однаковості процедур вироблення і здійснення публічних політик. Скажімо, в умовах демократичного режиму може існувати різна кількість акторів процесу ухвалення рішень, різні процедури та механізми підготовки й ухвалення рішень тощо. Навіть у відносно «простих» випадках тоталітарного й авторитарного режимів певні умови й процедури можуть суттєво відрізнятися від однієї політичної системи до іншої, що утруднює їх опис, пояснення механізмів дії та прогнозування можливих наслідків.

Тому для більшої зручності й повноти охоплення характеристик політичної системи варто вдатися до аналізу розподілу в ній політичної влади з тим, щоб через визначення основних акторів і процедур ухвалення політичних рішень визначити напрям і динаміку її змін та спрогнозувати майбутні стани.

Хоча одним з невід'ємних принципів демократії є плюралізм, тобто можливість кожного члена суспільства і кожної суспільної чи політичної групи висловити свої потреби, інтереси й очікування та домагатися їх задоволення, в реальному політичному житті плюралістський розподіл політичної влади, як було показано ([9], розділ 2), не забезпечує ухвалення політичних рішень, що задовольняли б більшість суспільства. Тим більше не задовольняють конкретних інтересів суспільних груп системи ухвалення рішень у недемократичних політичних режимах. Так, і в тоталітарній, і в авторитарній політичних системах основою вироблення рішень виступають інтереси правлячої верхівки, а отже, публічні (чи, радше, державні [9]) політики мають переважно розподільчий та стандартизаційний характер, а не регуляторний і перерозподільчий, що притаманно сучасним державам всезагального добробуту (welfare states). Відповідно, центральним структурним елементом всієї політико-адміністративної системи стає виконавча гілка державного управління й безпосередньо пов'язані з нею політичні інститути. Водночас, така позиція жорстко інституційованого елементу системи робить її мало рухомою, нездатною до радикальних перетворень. Звідси випливає, що становище й функції виконавчої влади в політичній системі можуть слугувати одним з індикаторів для СВОТ-аналізу.

Іншим індикатором для аналізу варто взяти характер розподілу політичної влади. Ступінь монополізації політичної влади визначає внутрішню здатність політичної системи до реформування і її стосунки з зовнішнім середовищем. Так, монополістська модель розподілу політичної влади характеризується прямим підпорядкуванням інституційної структури носіям ідеології, а отже, реформування може бути здійснене швидко і цілеспрямовано, що й спостерігалось і в СРСР сталінської доби, і в гітлерівській

Німеччині. Однак при цьому високим є ризик хиби у виборі напрямку й характеру реформування.

Елітистська політична система внаслідок своєї інституційної жорсткості й відсутності єдиного персоніфікованого центру ухвалення рішень має невисоку здатність до реформування. Постсталінський Радянський Союз став прикладом численних спроб політичних та адміністративних реформ, що не були успішно доведені до завершення саме через інерційність політичних та адміністративних інститутів.

Плюралізм як принцип розподілу політичної влади відзначається неоднорідністю структури політичної системи. Поряд з жорстким «стрижнем» політико-адміністративного механізму, в ролі якого виступає виконавча влада, в політичній системі присутня велика кількість політичних акторів з невисоким потенціалом впливу на ухвалення рішень. У такому разі природна інституційна інерційність виконавчої гілки може бути подолана лише в кризові моменти чи шляхом ситуативних домовленостей більшості політичних акторів. При цьому мета реформування і способи його здійснення зовсім не обов'язково будуть гармонійно пов'язані між собою.

І, нарешті, неокорпоративізм* як модель розподілу політичної влади означає наявність жорсткості у політико-адміністративних інститутів, обмежену в часі перебуванням конкретних акторів за столом ухвалення рішень, а в «просторі» політичної системи – інтересами цих акторів, що взаємодіють між собою в політичних процесах. У такому разі напрям і темпи реформування визначатимуться як

---

* Автор вважає термін «неокорпоративізм» більш адекватним для опису відповідної моделі розподілу політичної влади, аніж термін «корпоративізм», який досі використовувався у його публікаціях, оскільки останній традиційно зазвичай позначає «спілку» державних, бізнесових і профспілкових інститутів і має здебільшого негативну конотацію, тоді як у сенсі розподілу політичної влади модель взаємодії кількох «політичних корпорацій» для вироблення й ухвалення політико-адміністративних рішень видається привабливішою за всі інші саме з огляду на принаймні часткове врахування запитів і потреб суспільних груп і підпорядкування дій політичної системи радше всезагальному інтересові. Найближчим часом автор опублікує окрему статтю з цього питання.

інтересами основних акторів і їхньою здатністю переконати своїх візаві у необхідності тих чи інших змін, так і потребами й прагненнями значної частини населення, що шляхом політичних виборів висловлює свої очікування від політико-адміністративної системи стосовно поліпшення діяльності політико-адміністративних інститутів (див., наприклад, опис моделі суспільного вибору в книзі Томаса Дая [10]).

Ще одним параметром, який варто брати до уваги при СВОТ-аналізі, є ступінь зв'язку між політичною системою і суспільством. Цей ступінь можна приблизно оцінити за підтримкою населенням влади в цілому та окремих владних інститутів. Зрозуміло, що без наявності помітної підтримки реформаційні зусилля можуть не дати очікуваного ефекту, а задіяні ресурси будуть витрачені марно.

І, нарешті, параметром для аналізу варто обрати ступінь інтегрованості політичної системи в міжнародні політичні структури. Адже в умовах, коли політична система береться за реформу самої себе, зовнішній вплив з боку міжнародної політичної спільноти має відігравати роль коректора напряму і стимулятора темпів реформування, надаючи підтримку (фінансову, організаційну та політичну) і слугуючи в ряді випадків зразком для наслідування, що має велике значення в рамках обраної українським керівництвом модерізаційної парадигми.

Серед умов реформування слід зазначити, по-перше, що головним контролером виконання рішень щодо реформ є сама система, що реформується. Адже політико-адміністративна система є найвищим управлінським органом у країні, а отже, окрім певного (не завжди вирішального чи навіть значного) впливу з боку міжнародної політичної спільноти, не існує інших акторів впливу на стан і перебіг реформаторських дій. По-друге, розподіл повноважень (функцій) між окремими політичними інститутами означає відповідний розподіл ресурсів між ними (матеріальних, технічних, владних, людських, інформаційних тощо), тобто, в процесі реформування кожний інститут намагатиметься принаймні зберегти ту частку ресурсів, яка належала йому до початку реформ, а по можливості – збільшити її. По-третє, успіх реформування вимагає згоди (чи принаймні

відсутності активного опору) з боку всіх без винятку політичних акторів, що мають стосунок до вироблення й ухвалення політичних рішень.

*Сильні та слабкі сторони політичної системи України
під час її входження в процес реформування*

Відповідно до перелічених у попередньому параграфі параметрів, спочатку варто визначити умови, в яких перебуває українська політична система. Високий динамізм змін (не плутати з реформами! Перші відбуваються природним шляхом, другі – способом, що навмисне визначений і розроблений спеціально для конкретного випадку) не дає змоги однозначно класифікувати модель розподілу політичної влади. Однак основні процедури вироблення, ухвалення і виконання політичних рішень дають підстави говорити про певне поєднання рис монополізму та елітизму: яскраво виражена олігархізація вищого політичного керівництва, що дуже добре вкладається в теорію М. Острогорського [11] та Р. Міхельса [12], вказує на концентрацію політичної влади в руках дуже невеликого кола осіб, а той факт, що абсолютна більшість українських олігархів є членами однієї політичної партії, яка нині має правляче становище, підсилює тезу про монополістський характер політичної системи.

З іншого боку, значно диверсифікованіша, ніж у часи М. Острогорського та Р. Міхельса, економіка держави залишає помітні активи в руках інших політичних і економічних акторів, а успадкована ще від СРСР згуртованість і професіоналізм бюрократії «пом'якшує» ефект від олігархізації, дає їм можливість активно впливати на ухвалення політичних рішень. Ба більше, конкуренція між олігархами всередині самої владної верхівки і відповідне ускладнення процесів ухвалення рішень суттєво нівелює монополний характер політичної системи, додаючи політичним процесам радше елітистського характеру. Про «елітизацію» політичної системи свідчить і поведінка окремих акторів з-поміж посадовців виконавчої гілки влади, які намагаються «грати у свою гру», що проявилось під час ухвалення Податкового кодексу, проведення пенсійної реформи, управління вищою освітою тощо.

Таким чином, притаманна монополізму здатність швидко ухвалювати політичні рішення і чітко впроваджувати їх у практику послаблюється діями окремих осередків правлячої еліти. Тобто, сучасна система ухвалення політичних рішень демонструє одночасно і силу, і слабкість її структурних елементів. Стосовно можливості модернізувати цю систему можна зробити перший висновок: *в умовах монополістсько-елітистського розподілу політичної влади проведення політичних реформ матиме радше осциляційний характер, тобто, намагання верховного центру щодо прийняття рішень нашкодують на коригування їх правлячою елітою відповідно до інтересів її окремих представників.* Такий розбаланс у політичних рішеннях і діях вкупі з явищами ізоморфізму матиме вкрай слабкий поступальний ефект, тобто, попри значні зусилля й затрати владних, матеріальних і людських ресурсів досягнутий ступінь модернізації буде нижчим, аніж у випадку «чистого» монополізму або елітизму.

Ще однією слабкою стороною такої «змішаної» політичної системи є сумнівність досягнення згоди між центром і політичною елітою стосовно цілей і, відповідно, завдань модернізації. Правильно поставлені цілі можуть знівелювати принаймні частину слабких сторін нинішньої політичної системи України шляхом поєднання інтересів окремих груп і фізичних осіб з-поміж вищих посадовців та правлячої еліти, в першу чергу бюрократичної. Адже саме бюрократична еліта є носієм зворотного процесу інституційного ізоморфізму, і подолати її інерційність і консервативність можна лише встановивши спільні привабливі цілі й визначивши бажані результати реформ, досягти яких прагнутиме і політична верхівка, і бюрократія.

Очевидно, що сучасний стан політичної системи не задовольняє ані політичну, ані адміністративну складову правлячої верхівки. Численні заяви керівників держави про необхідність реформ практично в усіх сферах політичного, економічного і загалом суспільного життя ніким не заперечуються, і перехід від реформаційної риторики до фактичних поступальних рухів потребує чітких конкретних перспектив, які ще й досі не визначені.

Явною слабкістю нинішньої політичної системи можна вважати і стан опозиції: незалученість її до процесів реформування, відсторонення взагалі від ухвалення політичних рішень створює додаткові ризики для модернізації через можливі антиурядові, деструктивні дії опозиційних політичних груп спільно зі значною частиною їхніх прихильників. Подолання цих ризиків потребуватиме затрати додаткових ресурсів, яких може не вистачити на окремих етапах модернізації.

Відсутність зворотного зв'язку між політичною системою та суспільством зменшує можливості коригування реформаційних дій на всіх етапах модернізації. Вкупі з браком фахівців у галузі менеджменту ризиків і загалом кадрів, що були б носіями нової модернізаційної парадигми, ці характеристики свідчать про значне переважання слабких сторін політичної системи України перед сильними.

Можливості та загрози модернізації політичної системи України

Віднайдення спільних цілей і бажаних результатів для правлячої еліти вкупі з засобами ухвалення і втілення політичних рішень, якими наділений монополізм, створює досить сприятливі можливості для швидкої модернізації політичної системи. Ризики, пов'язані з діями політичної опозиції, можна було би пом'якшити шляхом залучення її до встановлення цих цілей, проте це означатиме кінець монополізму і відповідно втрату певної, якщо не значної частини владних і людських ресурсів. Для монополізму й елітизму властиво радше покладатися на силові дії, що й демонструє Державний бюджет на 2012 рік, у якому видатки на органи підтримання правопорядку суттєво збільшені.

Сильна владна вертикаль створює сприятливі можливості для залучення додаткових ресурсів – з бізнесу, суспільства, з міжнародних джерел. Особливо важливими в цьому відношенні є міжнародні фінансові, організаційні й людські ресурси, тим більше, що саме міжнародна спільнота виступила стимулятором політичної модернізації в Україні й інших постсоціалістичних країнах і продовжує підтримку дій у цьому напрямі.

З іншого боку, модернізація політичної системи неможлива без зміни розподілу політичної влади – переходу до менш репресивних і більш диверсифікованих моделей, таких як плюралістська та неокорпоративістська. Тобто, монополістсько-елітистська модель політичної влади виступає одночасно і прогресивною, і консервативною силою в модернізації політичної системи: зацікавленість у міжнародних ресурсах і загальному політичному, соціальному й економічному розвитку змушує підтримувати риторику реформ, але небезпека досягнення кінцевого результату – модернізації відповідно до принципів демократії, що означатиме розпад монополізму, – диктує зовсім протилежні дії, що запобігатимуть не те що швидкій модернізації, але й реформуванню політичної системи взагалі.

Ще одним зовнішнім для політичної системи стимулом до модернізації чи принаймні якоїсь реформи виступають політичні вибори, які взагалі-то можуть змінити розподіл політичної влади не на користь правлячих нині еліт. Тому в передвиборчий період варто очікувати посилення модернізаційної риторики (прес-конференція Президента України за підсумками 2011 року це засвідчила) зі здійсненням окремих заходів, що не нестимуть значної загрози політичній монополії. Елітизм у цьому випадку виступає «другою лінією оборони», на яку може відступити правляча еліта, озброївшись принципами етатизму і зміцнивши свої позиції засобами авторитаризму.

До поточних зовнішніх загроз слід, напевно, віднести і кризові явища у світовій економіці й політиці, що неминуче призведуть до скорочення ресурсів, які можна було б використати для модернізації політичної системи. Однак у нинішній ситуації ця загроза може перетворитися на позитивну можливість для правлячої еліти виправдати згортання або скорочення реформаційних дій та перегляд конкретних положень курсу на модернізацію.

Висновки

Монополістсько-елітистська модель розподілу політичної влади, що склалася в політичній системі України останніми роками, зумовлює досить сумнівні перспективи її

демократичної модернізації. Сильні сторони політичної верхівки – здатність швидко ухвалювати й ефективно впроваджувати політичні рішення, а також можливість мобілізації економічних і суспільних ресурсів для досягнення поставлених цілей – одночасно обертаються слабостями, коли мова заходить про політичну модернізацію, тобто запровадження демократичних принципів і процедур побудови та взаємодії політичних інститутів.

Петр Штомпка у 1991 році серед дилем перехідного періоду зазначив необхідність самообмеження правлячих кіл задля досягнення прогресу в демократизації суспільства [13]. Здійснені авторитарними засобами демократичні перетворення мають привести до скасування авторитаризму, а спосіб функціонування органів управління і окремих посадовців – змінитися з командного на менеджеріальний. Проте відмова конкретних осіб від владних повноважень і авторитарних процедур несе їм особисто загрозу втрати доступу до суспільних ресурсів, а отже, дилема самообмеження навряд чи матиме два шляхи розв'язання.

---

1. Rojas, Robinson. Modernization Theory and the Laws of Social Change. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.rrojasdatabank.org/capital8.htm>.

2. Олсон Менкур. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур; [пер. з англ. А. Іщенко]. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. – 174 с.

3. Buchanan James R. «Markets, States and the Extent of Morals». – *American Economic Review*, 67 (1978). – P. 364–368.

4. Schumpeter, Jozeph. Capitalism, Socialism and Democracy. 4th edition. London: Alien and Unwin, 1976.

5. Kingdon, John W. Agendas, Alternatives, and Public Policies. – Boston, Mass.: Little Brown, 1984.

6. Брайсон, Джон М. Стратегічне планування для громадських і неприбуткових організацій; [пер. з англ.]. – Львів: Літопис, 2004. – 352 с.

7. Bryson John M., Barbara Crosby and John K. Bryson. Understanding Strategic Planning and the Formulation and Implementation of Strategic Plans as a Way of Knowing: the Contributions of Actor-Network Theory. – *International Public Management Journal*. – V. 12 (2). – 2009. – P. 172–207.

8. Дем'янчук О. П. Державна політика і державне управління: політологічні аспекти. – К.: Факт, 2008. – 272 с.
9. Дем'янчук О. П. «Державна політика» та «публічна політика»: варіант перехідного періоду // Наукові записки НаУКМА. Том 18 – Політологія. – К., 2000. – С. 31–36.
10. Дай Томас Р. Основи державної політики / Томас Р. Дай [пер. з англ. Г. Є. Краснокутського]. – Одеса: АО БАХВА, 2005. – 468 с.
11. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. – 640 с.
12. Michels R. Political Parties. – London: Simon & Schuster. 1966. –380 p.
13. Sztompka, Piotr. Dilemmas of the Great Transition (A tentative catalogue) / Paper presented at the seminar on convergence-theory, Swedish Centre for the Advancement of Social Science, Uppsala, Sweden, May 1991.

Тетяна Бевз

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ: ТРАДИЦІЇ Й ІННОВАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Стаття присвячена модернізаційним процесам в Україні у зв'язку зі здобуттям незалежності. Акцентується увага на змінах системних якостей політичного життя і функцій інститутів політичної системи під час переходу від традиційного суспільства до сучасного.

Ключові слова: політична модернізація, політичний розвиток, реформи.

Tetyana Bevez. Political process is in Ukraine: traditions and innovations of political modernization. The article provides an analysis of modernization processes in Ukraine in connection with the gaining of its independence. Attention is focused on the changes of system qualities of political life and functions of political system' institutions during the transition from traditional society to modern one.

Key words: political modernization, political development, reforms.

У політичній науці перехід від традиційної політичної системи до сучасної позначається термінами «політичний

розвиток» або «політична модернізація». Поняття «розвиток» і «модернізація» були введені в західній політології для віддзеркалення динаміки політичного життя, позначення процесів її зміни, а також для визначення рівня політичного розвитку суспільства. Здійснення моделі західної модернізації надає можливість країнам, які розвиваються, створити сприятливі умови для подолання соціально-економічної, технологічної і культурної відсталості. Політична модернізація – це тривалий, цілеспрямований процес інституційних змін політичної системи.

Перехід до сучасної політичної системи не є абсолютно незворотним і поступальним процесом зміни системних якостей політичного життя та становлення політичної демократії. Створення нового політичного порядку пов'язане з переходом на інші принципи і механізми соціальної еволюції, а цей перехід характеризується власними протиріччями. По-перше, процеси раціоналізації суспільних стосунків, затвердження універсальних принципів ефективності, доцільності і індивідуалізму, формування і закріплення демократичних інститутів натрапляють на колективістські цінності, на картину світу, що панувала раніше, і, нарешті, на самотутні традиції і звичаї, які передавалися з покоління до покоління. Ринкові стосунки диференціюють суспільство за видами діяльності, рівнем життя, соціального статусу та устремліннями. Потреби, які динамічно розвиваються, і пов'язана з цим поява нового розподілу праці вступають у протиріччя з колишніми політичними інститутами, орієнтованими на політичну єдність суспільства і цінності соціальної рівності і колективізму. Тому цілком закономірно, що перехід від традиційної політичної системи до сучасної пов'язаний з можливістю або навіть неминучістю криз політичного розвитку.

Політична модернізація є процесом зміни системних якостей політичного життя і функцій інститутів політичної системи під час переходу від традиційного суспільства до сучасного. Поняття «традиційне суспільство» і «сучасне суспільство» відображають різний рівень цивілізаційної зрілості соціальних систем, наявність різних механізмів соціальної регуляції і адаптації, а також технологій соціальних змін та фіксують різне місце і роль індивіда у

різних соціальних системах і можливості його самореалізації.

Для України необхідність і неминучість модернізації були зумовлені переважно зовнішніми історичними обставинами. Саме вони визначали момент її початку і темп, її конкретні завдання та поведінку основних соціальних груп. На початку 1990-х рр. Україна постала перед необхідністю здійснення широких реформ, які викликані соціально-економічною та політичною ситуацією у СРСР. Внаслідок розпаду Радянського Союзу і поразки комуністичної парадигми як політичної технології та системи господарювання Україні змушена була вирішувати практично миттєво й одночасно чотири завдання: становлення держави, політичної нації, громадянського суспільства і ринкової економіки. Українське несамотійне минуле зумовило суперечливий драматичний характер модернізації, фактичну відсутність зацікавлених у ній лідируючих соціальних груп, відносно пасивну реакцію суспільства на виклики історії [6].

Як відомо, одним із шляхів завоювання (досягнення) політичної влади є політичні реформи. Політична реформа (від лат. *reformare* – перетворювати) – це перетворення, зміна, переустрій політичного життя (порядків, інститутів, установ), які здійснюються в основному без змін основ існуючого ладу. Політична реформа передбачає еволюційний розвиток суспільства і його інститутів влади. Вона являє собою певний крок, етап прогресивного перетворення. У програмі НРУ записано «Реформи – шлях, спосіб реалізації Програми Руху. Реформування державного устрою, суспільства, економіки, формування численного заможного середнього класу – це і створення соціальної бази демократії, і творення умов для розвитку особистості, і забезпечення добробуту народу» [2].

З кінця 1990-х рр. під впливом суперечливої практики реалізації реформ питання «хорошого управління (*good governance*), дієздатність уряду, ефективність і якість державних інститутів, боротьба з корупцією усе частіше виникали на порядку денному соціально-економічних трансформацій і у «пакетах стратегій технічної допомоги» країнам, які розвиваються. У контексті суспільної трансформації

гасло «інститути мають значення», на думку Ф. Фукуями, стало новою ідеологічною мантрою міжнародних донорських інститутів і агентств з розвитку. Доречно зауважити, що під інститутами розуміли такі різні поняття, як демократія, федералізм, децентралізація, участь, соціальний капітал, культура, етнічність.

Суб'єктивним боком успішних реформ і інституційної дієздатності урядів країн, які їх здійснюють, є, згідно з Ф. Фукуямою, внутрішня потреба і наполегливий запит на реформи. Власне, йдеться про проблеми «політичної волі реформаторів і готовності суспільства (а не лише окремих груп і еліт) до реформ. Лише за наявності цих факторів можна говорити про можливість адаптації закордонних досвідів та моделей. Світовий досвід успішних модернізацій підтверджує можливість таких запозичень. Натомість на початку 90-х р. перед українською владою поставило питання про формування внутрішнього запиту на реформи і доказ своєї здатності їх втілити. Завдання для реформаторів – формувати реальну внутрішню потребу у реформуванні суспільства.

Цінним з методологічної точки зору є відмінність між обсягом державної активності і силою державної влади, тобто інституційною здатністю уряду планувати і здійснювати політику, а також утверджувати прозоро законність. Співвідношення між обсягом активності держави і його інституціональною дієздатністю не є фіксованим і може змінюватися у часі. На думку Ф. Фукуями, яскравий приклад такої трансформації – зміни у колишньому Радянському Союзі і багатьох інших авторитарних країнах у процесі реформ, коли з авторитарно-державною водою виливали і «дитину» урядової дієздатності. Спробуємо проаналізувати, наскільки правдоподібними є слова Ф. Фукуями стосовно України.

Говорячи про стратегію реформ у країнах, які розвиваються, Ф. Фукуяма констатує, що «оскільки не існує глобально істинних правил організації влади, сфера державного управління – це швидше мистецтво, ніж наука».[10, с.43] Мистецтво полягає у точному визначенні оптимальних співвідношень між централізацією і децентралізацією, державним контролем і самоорганізацією в

сучасних умовах організаційної невизначеності у плані прийняття та реалізації рішень.

Серед теоретичних моделей реформ і сценаріїв їх реалізації сформовано конвергентний підхід до реформаторської практики, на основі якого розроблено інтеграційну концепцію суспільних перетворень. Її авторами виступили російські вчені. Суть її полягає в тому, що це «концепція перехідного періоду від індустріального суспільства у формі державно-бюрократичного соціалізму до постіндустріального суспільства в соціально орієнтованій державній формі. Вона передбачає процес природного розвитку суспільства на засадах багатовікового позитивного формування і розбудови російської держави, взаємодії її зі світовим співтовариством як об'єктивним процесом акумуляції і перенесення на російський ґрунт досягнень цивілізації»[7]. Планувалося реалізувати цю модель у Росії та в Україні.

Однак на практиці реалізовувалася інша модель реформувань – ліберально-монетаристська, запропонована Міжнародним валютним фондом та Світовим банком. Суть її полягала у відстороненні держави від управління економікою, лібералізація цін і зовнішньої торгівлі, приватизація, бездефіцитний бюджет, зовнішні інвестиції та кредити. Соціально-економічна модель реформування в Україні передбачала й прийняття нової моделі суспільного устрою на засадах переходу до ринку, змішаної економіки, громадянського суспільства, ліберальної демократії, політичного й ідеологічного плюралізму.

Необхідною умовою ефективного реформування мала бути ґрунтовна законодавча база реформ. Водночас вагомим фактор для українських реформаторів мало стати, однак, на жаль, не стало, твердження, що реформи – це плановий, організований процес, який неможливо здійснити без сильної і відповідальної влади. На початок модернізаційних процесів такої влади створено не було. Власне, реформаційний процес розвивався переважно стихійно. Відсутня була дієва структура стратегічного планування та управління. Хоча нормативні документи стратегічної спрямованості створювалися усіма урядами і парламентами. Однак не реалізовувалися. З цього приводу В. Ворона констатує: «Цілеспрямованість реформ в Україні, як записано

в усіх офіційних документах від моменту проголошення незалежності й зафіксовано Конституцією України, – це по-перше, ринкові відносини в економіці на основі поєднання різних форм власності, зокрема й приватної, на засоби виробництва; по-друге, демократія в політичному, соціальному й духовному житті суспільства»[1, с.13–14].

Важливим напрямом реформи політичної системи України необхідно було визначити трансформацію владно-централізованих органів у владно-самоорганізаційні для гармонійного взаємозв'язку центру і регіонів, держави і громадянського суспільства. Однак цього здійснено не було.

У процесі політичного реформування в Україні упродовж останніх десятиліть двадцятого століття варто виділити три періоди: перший – 1985 – перша половина 1991 рр. – період реформування владних радянських структур шляхом конституційних поправок; другий – друга половина 1991 р. – перша половина 1996 рр. – створення державних інститутів незалежної держави та вибір стратегії розвитку; третій – друга половина 1996 р. – початок 2000 р. – період зміцнення інституту президентства, послаблення впливу парламенту та місцевих органів влади.

Мотивуючи початок першого періоду 1985 р., ми поділяємо погляд В. Шляпентохи, який, порівнюючи пострадянське суспільство із радянським, за вихідний брав 1985 р., а не 1990–1991 рр., «оскільки в ці роки радянська економіка була вже дезорганізована горбачовськими економічними й особливо політичними реформами»[9, с.120]. Йдеться, насамперед, про XIX Всесоюзну партійну конференцію (липень-червень 1988 р.), яка порушила питання про необхідність глибокого реформування політичної системи. Було проголошено курс на парламентаризм, створення правової держави, розподіл влади. Основою політичної реформи мала стати, насамперед, кардинальна трансформація владних структур, а також оновлення виборчої системи, зміна структури й принципів діяльності верховних органів державної влади. Вибори 1989 р. були важливим фактором у схемі реформування політичної системи УРСР. Доречним буде зазначити, що Верховна Рада України стала віддзеркаленням не лише основних тенденцій в органах державної влади, а й настроїв у країні та зміні базових

цінностей суспільства. Саме Верховна Рада України XII скликання брала активну участь у створенні основ для функціонування всіх державно-правових інституцій, умов для здійснення демократичних реформ. За чотири роки ухвалено 402 закони, 1108 постанов нормативного характеру [5, с.179]. Проте в умовах відсутності цілісної концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства більшість з них виявилася відірваними від життя і, як наслідок, – не спрацювали.

Депутатський корпус Верховної Ради України XII скликання поміняв чотири уряди. Парламент розглянув і ухвалив сім програм виходу з економічної кризи. Жодна з них не була реалізована.

Водночас розпочався рух знизу, активно почали створюватися громадські та політичні організації. Протистояння вилилося у форму «влада – народ – опозиція. Упродовж лише одного року (січень 1989 р. – лютий 1990 р.) опозиція організувала та провела 1565 масових заходів, з них 732 – несанкціонованих [5, с.11].

24 жовтня 1990 р. з Конституції УРСР було вилучено шосту статтю. У другій половині 1990 р. Верховна Рада України прийняла закони УРСР про місцеві ради народних депутатів і місцеве самоврядування, структуру органів виконавчої влади республіки, міліцію та податкову службу.

У процесі становлення і реформування системи державного управління в Україні важливу роль відіграла Декларація про державний суверенітет України. Суверенітет України передбачав створення власної системи органів державної влади, визначення концептуальних підходів до питань організації державної влади та конституційного статусу вищих ланок державного управління, формування правових засад державного механізму.

У період з 16 липня 1990 р., коли була прийнята Декларація і до серпня 1991 р. відбувається процес адаптації існуючої системи з державного управління до нових політичних і економічних реалій. Адміністративні перетворення у вказаний період не мали системного характеру, однак принципи і орієнтири, визначені у цей період, зробили вплив на подальше формування системи державного управління.

Реформування Ради Міністрів УРСР у Кабінет Міністрів у квітні– червні 1991 р. надало більшої незалежності урядові від Верховної Ради України, а створення ряду міністерств і їх вихід із-під союзного підпорядкування стало передумовою функціонування виконавчої гілки влади в умовах незалежності. Однак це не привело до суттєвих змін в економіці України.

Важливі зміни були започатковані у місцевого самоврядуванні. Прийнято Закон України «Про місцеві ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» (1990 р.) та «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» (1992 р.). Перший закон запроваджував нові принципи самоврядування, другий – започаткував формальне роздержавлення місцевих рад. Реальне розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади (адміністраціями) було здійснено на основі Конституції та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Після дострокових виборів 1994 р. Президента України гарантові вдалося зміцнити свої позиції, підкоривши собі уряд, внівши поправки до Конституції та запровадивши інститут представника президента (Закон України «Про Представника Президента» від 5 березня 1992 р.) на місцях. Це суттєво обмежило роль рад у місцевому самоврядуванні.

На початку 1990-х рр. Україна, як і всі пострадянські та постсоціалістичні країни, стала перед вибором, яку політичну модель доцільно будувати у державі. Частина політиків та державних діячів запропонувала ввести в Україні посаду Президента. Однак, загалом, державна еліта не відчувала потреби у такому інституті. Дещо по-іншому почали оцінювати інститут президентства, після появи цієї інституції у Росії. Крім того, вагомим фактором було те, що проголошений суверенітет не давав відчутних результатів: московський центр не поспішав ділитися владою. Тому й з'явилася думка про те, що Президент розв'яже існуючі проблеми, змінить ситуацію на краще. Натомість інша частина, насамперед народні депутати, виступали противниками інституту президентства, вважаючи, що він несе загрозу парламентаризму та демократії.

У процесі обговорення можливості та доцільності запровадження в Україні інституту президентства, погляди представників політичних сил на проблему поляризувалися. Аргументи на користь того, що інститут президентства історично виправдав себе у багатьох країнах світу перемогли. Становлення інституту президентства стало ключовим у реформуванні державної влади, пов'язаною з проголошенням незалежності України та зміною її конституційного ладу.

Верховна Рада України 19 травня 1991 р. затвердила Концепцію нової Конституції України, яка серед основних положень передбачала державну модель управління у формі президентської республіки, запровадження посади Президента і віце-президента країни. Однак у законі України від 5 липня 1991 р. «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного закону) Української РСР» законодавча влада, навпаки, посилювала свої функції, зокрема щодо кадрових призначень, а посада віце-президента так і не була запроваджена. У цей же день були прийняті Закон України «Про вибори Президента Української РСР» та Закон України «Про Президента Української РСР». Останній зафіксував наявність у структурі виконавчої влади поряд з посадою Президента, посади Прем'єр-міністра. Це стало підставою для формування нової системи влади, а саме – напівпрезидентської республіки. Закон також зафіксував, що «Президент не може передавати свої повноваження іншим особам або органам».

1 грудня 1991 р. Л. Кравчука обрали першим Президентом незалежної України. Указом Президента №6 від 13 грудня 1991 р. створювався новий орган державної влади – Адміністрація Президента, яка фактично дублювала структурні підрозділи ЦК КПУ. Теоретично, перший Президент намагався юридично закріпити поділ влад: «Без зволікань закріпити й конкретизувати в Конституції принцип декларації про розподіл влади, зокрема на законодавчу і виконавчу»[3, с.42].

Однак у реальності боротьба за розподіл повноважень між Л. Кравчуком та Прем'єр-міністром Л. Кучмою, яка відбувалася на тлі погіршення економічного становища

суспільства, спричинила у червні 1993 р. політичний страйк шахтарів Донбасу, які вимагали проведення референдуму про довіру Президентові, парламенту і радам усіх рівнів. Гостра криза влади, яка виникла в державі, призвела до дострокового припинення повноважень Президента і парламенту 24 вересня 1993 р.

Рештки старої системи управління та державної влади, які зазнали несуттєвих змін на початку 90-х рр., мали деструктивний вплив на взаємовідносини органів законодавчої та виконавчої гілок влади. Кадровий склад перших урядів України, незважаючи на численні ротації, зазнав незначних змін. Зокрема, уряд В. Фокіна оновився лише на 8 осіб, тоді як уряд Л. Кучми – на 32-40%. Залишалася старою і структура Кабінету Міністрів. Чи не кожен з урядів ставив за завдання проведення адміністративної реформи, та в основному ці заходи передбачали скорочення центральних органів виконавчої влади та чисельності їх штатів. Однак лише у 1999 р. розпочалися реальні зміни у її структурі.

Реорганізація та утворення нових органів державної влади на початку 90-х рр. відбувалися внаслідок компіляції аналогічних процесів у пострадянських країнах, і насамперед Росії. Упродовж кількох років у політичній боротьбі було остаточно розмежовано владні повноваження між гілками влади. Основною причиною конфронтації був перерозподіл виконавчих повноважень від Верховної Ради України на користь Президента та Конституційного Суду. Наріжними питаннями стали основи формування та підпорядкування Кабінету Міністрів України та органів влади на місцях. Так, прихильники парламентської форми правління намагалися відновити владу Рад, а президентської – домагалися встановлення президентської вертикалі, що й знайшло своє законодавче втілення в 1992–1995 рр. Досягнутий в Конституції 1996 р. компроміс між гілками влади, що проявився у закріпленні президентсько-парламентської форми правління, дещо послабив, проте не зупинив боротьбу між ними. Упродовж першого десятиліття існування держави означена проблема не знайшла свого остаточного розв'язання – не було прийнято Закон «Про Кабінет Міністрів України», а положення щодо сфер діяльності органів влади на місцях містили в собі суперечності, що й

призводило до конфліктів між державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування.

Структура судової системи України залишалася незмінною з 1991 р., за винятком заснування Конституційного Суду 3 червня 1992 р. З прийняттям Конституції відбулося частково зменшення конфронтації між гілками державної влади.

Питання адміністративно-територіального поділу в Україні регламентувалися Положенням про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою України, затвердженим Указом Верховної Ради України «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою України» від 12 березня 1995 р.

Повільна ротація еліт упродовж 1991–1993 рр. лише частково торкнулася регіонів, де при владі в основному залишилися представники колишньої номенклатури. У процесі проведення приватизації почали формуватися неформальні олігархічні альянси політичної і економічної еліт.

Система державного управління, яка склалася у 90-ті р., містила в собі серйозні недоліки, які були і до цього часу залишаються одним з основних перешкод для модернізації української економіки. Низький рівень виконавської дисципліни, повсюдне поширення корупції, неефективні технології роботи адміністративного апарату, наявність великої кількості дублюючих і зайвих функцій в органах державної влади призводять до неефективності роботи держави як такої. Окремо слід зазначити проблеми, пов'язані з кадровим забезпеченням державного управління – рівень заробітної плати у поєднанні з низьким престижем держави як потенційного працедавця привели до того, що професійний рівень державних службовців різко деградував. У зв'язку з цим очевидна необхідність проведення серйозних реформ у сфері державного управління.

Реформування існуючих та створення нових органів влади на початку 90-х рр. забезпечило перехід від статусу союзної республіки з вкрай обмеженим суверенітетом до самостійної держави. Характерним для цього періоду було поєднання елементів парламентської республіки, президентського правління й радянської влади. Таке поєднання не було життєздатним, і тому головною проблемою для тогочасного

державотворення був вибір форми правління. Закономірно, що симбіоз різних форм правління найімовірніше міг призвести до неспроможності політичної влади, її дискредитації та, власне, – до політичної кризи.

Владні суперечності, які виникли відразу після президентських виборів, мали інституційний характер й були спричинені ініціативою Президента України Л. Кравчука вибудувати власну виконавчу вертикаль шляхом заснування посад представників Президента на місцях як вищих посадових осіб виконавчої влади, бажанням перебрати на себе частку повноважень парламенту, видаючи укази з економічних питань, та прагненням безпосередньо керувати урядом.

Насамперед, необхідно було вирішити проблеми розмежування владних повноважень між парламентом і Президентом України, виконавчою владою, визначитися зі статусом місцевих рад, структурою виконавчої влади на місцях, створенням Конституційного Суду. Пошуки компромісів на цьому шляху знайшли своє втілення у проекті Закону України «Про застосування Закону України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» та зміни Конституції України (Основного закону) України у зв'язку з його прийняттям». Відхилення Верховною Радою України цього законопроекту унеможливили удосконалення функціонування органів влади та всього державного механізму, що призвело до загострення політичного протистояння у суспільстві.

Водночас, уже наприкінці 1992 р., оцінюючи соціально-політичну ситуацію в Україні, констатували, що найбільш помітні зміни сталися на терені державотворення – Україна створила головні атрибути держави, її визнав світ, зріс рівень свободи громадян, почалося становлення багатопартійності, зароджувалося вільне підприємництво [4, с.55].

Однак проблема формування ефективних державних структур була надзвичайно складною. Причинами цього були: 1) сильна дифузія джерел влади; 2) розрив влади та відповідальності її носіїв за результати своєї діяльності; 3) зростання непорозуміння між владними структурами та громадськістю; 4) боротьба між горизонтальними та

вертикальними структурами влади; 5) відсутність чітко визначених принципів зв'язку між законодавчою, виконавчою та судовою владою; 6) відсутність чітко сформованої конструктивної опозиції.

Та якщо оцінювати українську модернізацію, не ривняючись на теоретичні схеми реформаторів і практику модернізації країн, що мають якісно інші стартові соціальні ресурси, а ведучи відлік від стартових можливостей нашого суспільства, успіхи починають здаватися разючими. Переживаючи період народження держави, Україна зуміла уникнути звичайних для такого періоду катастрофічних внутрішніх і зовнішніх політичних конфліктів. У перші роки незалежності в умовах безсилої держави українці зуміли зберегти соціальний гомеостаз, практично миттєво створивши народну тіньову економіку. Масова приватизація додала динаміки процесові модернізації економіки, забезпечивши практичну синхронність (зменшила період запізнювання) цього процесу, порівняно з іншими європейськими посткомуністичними країнами. Відбувалося суперечливе за соціальними проявами, але винятково стратегічно важливе відмирання ресурсовитратних виробництв, які виконували імперські завдання, але часто не створювали нової вартості. На підприємствах і в галузях, що виробляють продукцію, на яку є попит, спостерігається активна адаптація до реалій ринкової відкритої економіки.

Поділяємо точку зору О. Пасхавера, що кричуща невідповідність між реформаторськими очікуваннями і некерованою дійсністю викликала тотально негативні оцінки української модернізації [6].

Запроваджена модель ринкової трансформації на початку незалежності не мала необхідної соціальної спрямованості. Формула «спочатку реформи, а потім реалізація завдань соціального розвитку», визначена вже на початку перехідного періоду, виявилася не просто помилковою, а глибоко деструктивною. На практиці вона звелася до того, що реформи здійснювалися ціною соціальних втрат. У багатьох випадках демонтовано навіть ті соціальні цінності, які свого часу були запозичені західними країнами та інтегровані у сучасні цивілізаційні процеси. Відповідно, економічні реформи не сприяли досягненню визначальної мети

трансформаційного процесу – становленню середнього класу як основного носія демократії, соціальної та політичної стабільності у суспільстві, економічного прогресу. Не було забезпечено становлення принципово нової, адаптованої до ринкової економіки соціальної інфраструктури. Реформи не сприяли подоланню бідності, глибокого матеріального розшарування населення, яке набагато перевищувало відповідні показники розвинених країн і не сприяло утвердженню у суспільстві надійної соціальної та політичної стабільності. Помилковість прийнятої на старті реформ моделі ринкової трансформації полягала в оцінці України як держави нерозвиненої не лише з економічної, а й науково-технічної і технологічної точок зору, з усіма наслідками, що з цього випливали. Ця хибна позиція не дозволила створити необхідні умови для примноження та зміцнення інтелектуального потенціалу суспільства, інноваційного розвитку економіки, освоєння нових високих технологій, подолання структурних деформацій, успадкованих від адміністративно-командної системи. У кінцевому підсумку економічна динаміка не набула сучасної постіндустріальної спрямованості, що мало стати стрижнем трансформаційного процесу. Почався рух у зворотному напрямі – демонтажу відповідного потенціалу розвитку, до запровадження стандартів країн, які спеціалізуються на обслуговуванні потреб постіндустріального центру.

Таким чином, наприкінці 90-х рр. Україна, трансформуючи свої політичні, ідеологічні, економічні, соціальні, культурні засади і структури, не завершила пошук нових альтернатив, внаслідок чого опинилася у розряді перехідних, маргінальних суспільств. Причинами цього були: нерішучість і стихійність у проведенні реформ; повільне реформування правової бази, надієвість прийнятих законів; протистояння між гілками влади і неіездатність урядів України; недостатня увага і недосконалий механізм соціальних компенсацій; наявність величезного бюрократичного, командно-адміністративного апарату.

Суперечності українського державотворення 90-х рр. виявилися набагато глибшими, ніж видавалося, а сукупність політичних і соціальних процесів, які вимагали змін, не піддавалися або піддавалися малою мірою управлінським

діям, які не завжди виявлялися професійними. Все це було зумовлено як процесами української модернізації, так і реалізацією напрямів державної політики, соціальних програм та управлінських рішень.

---

1. Ворона В. Україна прямує до ринкового суспільства та демократії: не розгубити б дорогою народ (передмова) / В. Ворона // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: Колективна монографія / За. ред. М.О. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999.

2. Ідеологічні засади Народного руху України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nru.org.ua/about/program/?id=17>

3. Кравчук Л. «Є така держава – Україна». Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання / Упор. та перед. М. Шпаковатого / Л. Кравчук – К.: Глобус, 1992.

4. Кремінь В. Соціально-політична ситуація в Україні на кінець 1992 р.: стан і тенденції розвитку / В. Кремінь, П. Ситник, М. Міщенко, В. Небоженко // Політологічні читання. – 1993. – №1.

5. Литвин В.М. Суспільно-політичне життя України / В.М. Литвин // Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001 рр.). – К.: Альтернативи, 2001.

6. Пасхавер О. Українські реформи або приватизацію ніхто не любить / О. Пасхавер // Дзеркало тижня. – 2003.

7. Реформа России: концепция и стратегия // Российская газета. – 1993. – 3 июля.

8. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2872. – Арк.41, 42.

9. Шляпентох В.Э. Советский Союз – нормальное тоталитарное общество / В.Э. Шляпентох // Социологические исследования. – 2002. – №2.

10. Fukuyama F. State-Building. Governance and World Order in the 21 st Century / Fukuyama F. – Ithaca; New York; Cornell University Press, 2004. – P.43.

Анатолій Павко

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розкрито новітні теоретико-методологічні засади дослідження проблем політичної модернізації України, які ґрунтуються на синтезі методологічних ідей і принципів модерну та постмодерну. В ній здійснено спробу аргументувати доцільність у науковому і практичному сенсі вироблення модернізованої політичної парадигми.

Ключові слова: модернізація, трансформація, політична система, парадигма, модель.

Anatolii Pavko. Theoretical and methodological base of the scientific analysis of problems in the political modernization of the Ukrainian society. The article exposes new approaches of theoretical and methodological bases of the research problems political modernization in Ukraine, are based on synthesis methodological ideas and principles of the modern and postmodern. The article propounds new approaches of reasonable to work out the modernize political paradigm.

Key words: modernization, transformation, political system, paradigm, model.

Прикметною рисою модернізаційних процесів, які вже протягом двадцяти років спостерігаються в різних сферах соціально-економічного, духовно-культурного та суспільно-політичного життя України як країни-лімітрофа, є те, що вони мають переважно не системний, непослідовний, імпульсивний, хаотичний, суперечливий характер і, як закономірний наслідок, загалом низьку ефективність у ціннісно-практичному вимірі ініційованих та здійснюваних вітчизняною політичною елітою різноманітних трансформаційних та реформістських мегапроектів щодо радикального оновлення всіх сфер життя українського суспільства. На нашу думку, однією з необхідних і важливих передумов очікування перспективних позитивних тенденцій у змісті та характері процесів політичної модернізації

України, оптимістичних прогнозів та оцінок політичного розвитку країни має стати глибоке і всебічне теоретико-методологічне обґрунтування та науковий супровід відповідних трансформаційних змін. Для цього представникам політичного істеблiшменту, наукової керівної еліти України потрібно максимально повно використати інтелектуальний потенціал суспільних наук, які варто розглядати як потужний та водночас імперативний модернізований чинник.

Саме суспільні науки, які творчо і разом з тим критично використовують новітній методологічний інструментарій наукового пізнання політичних явищ та процесів, мають дати ґрунтовні, переконливі відповіді на актуальні, дискусійні, повною мірою не розв'язані теоретичні і прикладні проблеми політичної модернізації України. Авторитетні представники прогресивної соціогуманітарної думки мають упорядкувати і поглибити фундаментальні класичні і постнекласичні засади аналізу політичних проблеми сучасності, визначити методологічні підходи та удосконалити понятійно-категоріальний апарат досліджуваних явищ та процесів, виявити основні закономірності, тенденції розвитку, структурно-функціональні особливості побудови політичної системи суспільства, що переживає трансформаційні зміни чи перебуває на модернізаційному етапі свого розвитку.

Вважаємо, що соціогуманітарна наука має здійснити критичний аналіз української дійсності, розробити реальні і, головне, життєздатні, ефективні моделі політичних реформ, які враховували б стержневі проблеми сучасної України і визначили пріоритетність, першочерговість модернізаційних кроків, їх стратегічні і тактичні завдання, шляхи та методи і засоби їх реалізації. Ігнорування ж інтелектуально налаштованих, критично і реалістично мислячих вчених, песимістичні оцінки можливостей суспільних наук у теоретичному обґрунтуванні змістовного наповнення та визначенні векторів трансформаційних процесів в Україні у політичній сфері надають закликам та практичним крокам керівників владних структур у царині модернізації країни демагогічного забарвлення. Разом з тим, на наше глибоке переконання, серйозна наука повинна рішуче і безкомпромісно відмежовуватися від кон'юнктурних,

популістських оцінок розвитку політичних процесів в Україні, відкидати вияви хаотичного плюралізму, необмеженого пізнавального нігілізму та деструктивізму окремих представників соціогуманітарного знання, які без ґрунтовної фахової підготовки, маючи низький рівень методологічної культури мислення нерідко дають сумнівні рецепти розв'язання гострих політичних проблем сьогодення.

Важливо у цьому контексті враховувати і ту обставину, що суспільні науки в нашій державі усе ще залишаються значною мірою політично заангажованими, представники яких нерідко вдаються до обслуговування тих чи інших політичних сил та їхніх лідерів. То ж не дивно, що працям таких дослідників бракує саме неупереджених оцінок, наукової об'єктивності для здійснення експертних оцінок діяльності політичних інститутів. Слід визнати і той факт, що наука, зокрема соціогуманітарна, несе певну частку відповідальності за гальмування політичних реформ, за деструктивні процеси, які відбуваються в українському суспільстві. Дослідники не завжди об'єктивно і головне своєчасно здійснюють осмислення та дослідження сутності та природи політичних явищ та процесів, займають чітку, науково виважену, послідовну позицію стосовно важливих питань політичного життя країни. Нерідко навіть у ґрунтовних наукових дослідженнях стверджується, що відповідна політична система України, яка функціонує в нових суспільних умовах, є не тільки «історично зумовленою й доцільною», але й відповідає «головним принципам потребам розвитку народу, нації» [21, с. 57].

Важливо наголосити і на тому, що досить актуальною залишається проблема взаємодії влади та суспільних наук, для вирішення якої потрібні кроки назустріч, пошук взаєморозуміння на інтелектуальній та морально-етичній основі. Разом з тим, потрібно враховувати і те, що соціогуманітарна наука має належним чином обслуговувати реальні потреби трансформації України, здійснювати глибокий, об'єктивний аналіз політичних процесів, вести пошук оптимальної моделі внутрішньополітичної та зовнішньополітичної поведінки влади.

У розв'язанні політичних проблем стабілізації та розвитку українського суспільства слабким місцем і надалі

залишається сучасна методологія аналізу і перетворення політичних відносин. Переважна більшість дослідників акцентує свою увагу на тому, «що робити». І хоч це і є необхідним, продуктивним елементом аналізу політичних систем, проте основний акцент у дослідженні процесів модернізації політичної системи має бути зроблено на розв'язання питання, «яким чином це робити». В цьому і полягає сутність реальної практичної методології політичної модернізації [7, с. 19].

Зазначимо, що значна частина публікацій з цієї проблематики обмежується дослідженням самого феномену української модернізації, її природи, протиріч, політичних проблем становлення багатопартійності та правової держави. Маємо констатувати широкий спектр думок про зміст, особливості, реальні проблеми української модернізації. Це пояснюється, насамперед, різницею методологічних систем координат, якими ті чи інші дослідники використовують як теоретичний інструмент пізнання української модернізації. Дійсно, в методологічних питаннях інтерпретації процесів перехідного етапу домінує плюралізм. Віддаючи належне цьому принципу, потрібно зважити і на те, що наявність чіткого методологічного інструментарію є імперативною умовою об'єктивного розуміння сутності природи політичної модернізації. На нашу думку, в основу вироблення теоретико-методологічних засад дослідження політичних процесів перехідного суспільства в умовах модернізаційного розвитку має бути покладено новітню пізнавальну парадигму, яка б забезпечувала аналіз та синтез, взаємовплив конструктивних методологічних домінант модерністського та постмодерністського світоглядів, взаємодію раціонального та ірраціонального, традиційної та новаторської тенденції у пізнанні [11, с. 38–39].

У цьому зв'язку не досить коректними є твердження окремих дослідників про те, що постмодерн, не маючи власної філософії, зокрема філософії політики, позбавлений цілісного ідеалу, тотально заперечує все, що пов'язане з модерном [2, с. 6]. Критично, проте толерантно сприймаючи подібні точки зору, потрібно зазначити, що методологічна культура модерну асоціюється з науковим аналізом дійсності за допомогою лінійних категоріальних схем, на

втіленні принципів жорсткого раціоналізму в пізнанні. Натомість, характерними рисами постмодерністського мислення є те, що воно є антидогматичним за своєю суттю, не сприймає жодної абсолютизації і тим самим відкриває простір для плюралізму, поліваріантності, конкуренції альтернативних парадигм. Саме на шляху взаємовпливів та взаємопроникнень протилежних підходів, методологічних засад модерну та постмодерну має розроблятися сучасна політична парадигма дослідження проблем модернізації українського суспільства.

Нагадаємо, що парадигма – це вихідна концептуальна схема, модель постановки та вирішення проблем, які домінують протягом певного історичного періоду в науковій спільноті. Відомий американський дослідник Т. Кун у своїй класичній праці «Структура наукових революцій» переконливо показав, що інтелектуальний та соціокультурний процес полягає у зміні однієї парадигми, яка втратила здатність пояснювати нові чи знову відкриті факти на іншу, яка більш задовільно інтерпретує ці факти [5, с. 17–18].

Слід зазначити, що формування нової політичної парадигми висуває перед дослідниками досить складне завдання, яке полягає в тому, щоб знайти альтернативу тому чи іншому політичному розвитку, не відкидаючи досягнень, які вироблені в попередній період колишньої політичної традиції. Зауважимо, що поняття політичної парадигми практично орієнтує вчених на застосування різної методології аналізу проблем політики, а не на захист певної морально застарілої ортодоксальної доктрини, на вироблення політичної теорії, здатної своєчасно реагувати на зміни у суспільстві з тим чи іншим ступенем наступності.

Перехід від однієї політичної парадигми до іншої пов'язана насамперед з проблемою традицій та новацій. Будь-яка традиція прагне до консервації та збереження політичних ідей своєї епохи і тому враховуючи інноваційний чинник розвитку суспільства, змушена інтерпретувати існуючі факти, явища та події суспільного життя таким чином, щоб вони пояснювали та аргументували необхідність її дотримання. Цю функцію виконує стара політична парадигма.

Нова політична парадигма народжується в процесі дослідження поля політичних проблем, які виникли в суспільстві, не посилаючись на авторитет політичної традиції, а визначаючи їх причини, встановлює діагноз її хвороби. Вона намагається пояснити ці проблеми та запропонувати шляхи їх вирішення, на відміну від старої парадигми, яка намагається втиснути ці проблеми в прокрустове ложе своєї теорії, довести вірність і корисність її в нових умовах. Проте жодна парадигма, тим не менше, не може працювати вічно. Нова парадигма спрямована в майбутнє. «Перехід до нової парадигми, – писав Т. Кун, – є науковою революцією» [5, с. 127].

Нова парадигма, визначаючи поле політичних перспектив, вказує на завершеність наступності і традицій у політичному розвитку суспільства і ставить завдання його розвитку на якісно новій основі. Політична парадигма разом з політичними традиціями має стати моделлю та зразком для прийняття політичних рішень, з допомогою яких суспільство вирішує завдання одночасної підтримки стабільності через пристосування до традицій модернізації. Значення нової парадигми, моделі суспільно-політичних відносин полягає в тому, що вона дозволить нам розв'язати такі проблеми: 1) систематизувати та узагальнити політичну реальність; 2) зрозуміти причинні зв'язки між політичними явищами та процесами; 3) відчувати і навіть передбачати майбутні політичні події; 4) відокремлювати важливі факти політичного життя від другорядних; 5) показувати, яким шляхом потрібно рухатися для того, щоб досягти поставлених політичних цілей.

Невід'ємною складовою новітньої пізнавальної парадигми дослідження трансформаційних процесів у політичній сфері має стати вироблення концептуальної моделі політичних відносин. Вона досить тісно пов'язана з проблемами понятійного апарату політичної науки, питаннями змістовного наповнення термінів «модернізація», «трансформація». Оскільки висвітлення проблем трансформації та модернізації політичної системи України має дискусійний характер, важливим, на наш погляд, є термінологічне уточнення цих процесів, проведення водорозділу та пошуку взаємозв'язків між ними. Зазначимо, що в сучасній

суспільній думці термін «модернізація» означає, з одного боку, механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення, з іншого, – складну сукупність соціально-економічних, культурних та політичних змін, що відбуваються в суспільстві [19, с. 238]. Поняття ж «трансформація» трактується як перетворення згідно з певними правилами [19, с. 375].

Необхідно підкреслити, що у новітній зарубіжній соціогуманітарній літературі існують найрізноманітніші інтерпретації термінологічного поняття «модернізація». Наприклад, відомий польський соціолог П. Штомпка вказує на три смислові значення цього поняття. На його думку, в першому, найбільш загальному розумінні, модернізація є синонімом усіх прогресивних соціальних змін, які відбуваються у суспільстві відповідно до прийнятої у ньому шкали соціокультурних цінностей. У другому значенні поняття «модернізація» отожднюється з суспільством епохи модерну і означає комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних та інтелектуальних трансформацій, які відбулися в західних країнах в XVI ст. і досягли свого апогею в XIX–XX ст. Сутнісні засади такого розуміння модернізації розкрито в працях О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса, М. Вебера, Е. Дюркгейма, А. Тойнбі, С. Гантінгтона.

У третьому, вузькому значенні, термін «модернізація» означає реформи, які проводяться у відсталих чи слаборозвинутих суспільства з метою наздогнати передові, найрозвинутіші країни, що існують з ними в одному історичному часі в рамках єдиної глобальної цивілізаційної структури. В цьому випадку поняття «модернізація» характеризується як особливий процес прискореного розвитку, під час якого традиційні суспільства стають прогресивними, індустріально розвинутими [24, с. 170–171].

Зазначимо, що теорії модернізації, неомодернізації та конвергенції оперують терміном «модернізація» саме в цьому – вузькому розумінні.

Потрібно також наголосити на тому, що концепція модернізації є однією з найбільш розроблених і визнаних науковою спільнотою еволюційних концепцій, що характеризують соціальні процеси. Вона виникла у середині 60-х

років ХХ ст. і була покликана визначити шляхи та напрями суспільного розвитку країн Азії, Африки та Латинської Америки, які звільнилися від колоніальної та напівколоніальної залежності, а також визначити способи прискорення економічного та соціального розвитку країн з диктаторським та авторитарним минулим. З кінця 80-х років концепція модернізації знову привернула увагу дослідників як на Заході, так і на Сході для характеристики сутності процесів, що відбуваються в посткомуністичних країнах [18, с. 116].

Аналізуючи концептуальні підходи до розуміння змісту, природи та особливостей модернізаційних процесів, важливо звернути увагу на тлумачення основного механізму модернізації, який полягає в диференціації структур та функцій з одночасним забезпеченням інтеграції, координації, органічним зв'язком диференційованих елементів [25, с. 527]. Залежно від типу модернізаційного процесу дослідники виокремлюють такі моделі модернізації: спонтанна (стихийна) – цілеспрямована; органічна (випереджувальна) – неорганічна (навздогінна). Мають сенс ті українські дослідники, які вважають, що, використовуючи окремі цілі випереджувальної модернізації, потрібно поєднувати їх у модернізацію навздогін.

Така «симбіозна» модернізація має шанс на реалізацію. Перетягти одним стрибком країну з перехідного стану на новий цивілізаційний рівень дійсно неможливо. Тому поєднання трансформаційної і модернізаційної стратегій може стати більш ефективним засобом для країни в здійсненні реформ.

Поняття модернізація, яке акцентує увагу на будь-якому динамічному, свідомо регульованому і якісному покращенні в економічній та політичній сферах, слід відрізнити від терміна трансформація, який є більш нейтральним щодо динаміки суспільного процесу, його прогресивних тенденцій. «Трансформація, зміна, розвиток, – зазначає член-кореспондент НАН України М. Михальченко, – можуть бути орієнтовані на зміни реалій куди завгодно: вперед, на розроблення та реалізацію нових цілей, завдань, пріоритетів, стратегій. Модернізація – це творчо перетворююча функція розвитку. Але специфічна – як засіб оновлення суспільств» [7, с. 39]. Тому модернізацію слід розглядати як частину більш широкого процесу трансформації.

Теоретичні дискусії і суспільно-політична практика свідчать, що трансформаційний підхід не може бути продуктивним, якщо не поєднаний з модернізаційним, який, у свою чергу, виокремився з трансформаційного. У сучасній українській суспільній науці модерністський підхід до аналізу економічних, політичних, духовних процесів став провідним [17, с. 15–16].

Використовуючи продуктивний концептуальний підхід російських дослідників до осмислення феномену модернізації, варто підкреслити, що модернізація – це комплексний процес. Вона охоплює всі сфери суспільного життя – економічну, соціальну, правову, політичну, культурну. Зміни в цих сферах пов'язані між собою та корелюють один одного [16, с. 12].

У зарубіжних виданнях наголошується на тому, що у власне політичній сфері модернізація характеризується становленням та зміцненням національних суверенних держав, правових структур державності, реального розподілу основних гілок влади, політичної демократії. Крім того, вона пов'язана з реальною активізацією політичної участі населення, розвитком багатопартійності і, врешті-решт, становленням і розвитком відкритих плюралістичних систем [6, с. 13].

Відомий зарубіжний дослідник С. Гантінгтон в одному з найпопулярніших геополітичних трактатів кінця ХХ століття «Зіткнення цивілізацій» виокремив такі структурні політичні складові процесу модернізації: 1) раціоналізація влади; 2) диференціація соціальних, державних та громадянських структур; 3) підвищення рівня політичної участі [23, с. 40]. Натомість, у «Політологічному енциклопедичному словнику» політична модернізація трактується як процес трансформації суспільства, який супроводжується формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією та розширенням політичної участі, поширенням демократичних цінностей і норм, властивих розвиненим країнам, у країнах менш розвинених [9, с. 364].

Виробляючи новітні політичні парадигми, необхідно зважати на те, що процес політичної модернізації є досить різнобарвним. Одні дослідники пов'язують його насамперед із раціональним стилем функціонування бюрократії,

політичним плюралізмом та світським характером політичної культури, інші – з національною інтеграцією суспільства і формуванням національних держав, модернізацією «еліт», стабільністю політичних інститутів, процедур, ще інші – з психологічним комплексом сучасних цінностей та ідей. Політична модернізація в перехідних суспільствах передбачає провідну роль держави і всієї політичної системи для забезпечення мобілізації ресурсів, реалізації запропонованих перетворень швидкими темпами. Об'єктивними завданнями політичної модернізації в умовах перехідного стану суспільства є мобілізація мас для здійснення програм економічних, соціальних і політичних перетворень, досягнення згоди пануючих і опозиційних сил, концентроване ідеологічне відображення соціально-політичних цілей і прагнень [14, с. 364–365].

Аналізуючи сутнісні засади політичної модернізації, важливо враховувати три головні її стратегічні напрями: 1. Формування громадської думки, керування нею відповідно до визначених цілей і завдань. 2. Підбір і розстановка кадрів відповідно до стратегічних і тактичних завдань модернізації. 3. Організація подій у країні, а не слідування «за течією» політичного життя, пристосування до «стихії». Зазначені основні вектори політичної модернізації є своєрідним каталізатором політичних перетворень [8, с. 19].

Слід зазначити, що дослідження проблем трансформації і модернізації політичної системи України має дискусійний характер. Насамперед, це стосується змісту та розмежування цих процесів. Проте їх не можна протиставляти. Під час фундаментальних змін політичної системи вони є взаємопов'язаними і доповнюють один одного. Трансформація як процес набуття нових основоположних якостей, які сприяють формуванню нової природи політичної системи, не може відбуватися без того, щоб це не супроводжувалося відповідними процесами модернізації, єдність якої полягає в оновленні цієї системи згідно з виникаючими новими матеріальними, соціальними, психологічними обставинами, але без зміни її природи. Отже, зміна природи політичної системи (трансформація) і набуття нею нового стану та місця в безперервному процесі розвитку (модернізація) виступають як дві сторони єдиного

процесу [15, с. 106–107]. Однак цей процес повинен мати легітимізовану, правову форму.

Для розробки новітньої концепції політичної модернізації важливим є з'ясування різновидів модернізації. У сучасній соціогуманітарній літературі фахівці розрізняють у найзагальнішому вигляді два типи модернізації: органічну та неорганічну. Під органічною модернізацією розуміють прогресивні зміни в тих країнах, де модернізація відбулася через ендогенні, культурні чинники. На відміну від органічної модернізації, неорганічна модернізація втілюється в економічні, політичні та інші реформи, що здійснюються правлячою верхівкою держави у відповідь на зовнішній виклик з боку більш розвинутих країн, цивілізацій шляхом запозичення технологій, запрошення фахівців із-за кордону, залучення іноземних інвестицій. Як правило, неорганічна модернізація включає певні реформи в політичній і соціальній сферах: удосконалюється система управління, формуються нові політичні і соціальні інститути, приймається нова система цінностей. Неорганічна модернізація в науковій літературі характеризується як «наздоганяючи або така, що запізнюється» [15, с. 119].

Враховуючи політичні аспекти реформ, доречно розрізняти також консервативну та ліберальну модернізацію. На думку консерваторів, модернізація повинна мати на меті створення централізованої політичної системи, здатної забезпечити стабільність, порядок, інтеграцію суспільства. Натомість, для прихильників лібералізму успішний розвиток і модернізація конкретної країни пов'язані зі ступенем залучення її громадян у систему представницької демократії і наявністю можливостей для відкритої конкуренції усередині правлячої еліти за голоси виборців.

Досить привабливою в методологічному сенсі, на наш погляд, є відновлення і модернізація соціал-демократичної парадигми. Основна її особливість полягає в орієнтації на конвергентну модель суспільного розвитку, яка відбиває загальносвітову тенденцію до взаємовпливу і взаємопроникнення соціалістичних і ліберальних ідей в епоху глобалізації економіки, фінансів, торгівлі, культури. Незважаючи на політичну слабкість вітчизняної соціал-демократії, Україна з погляду перспектив суспільного розвитку має

гостру потребу в конструктивній соціал-демократичній альтернативі, яка може стати важливим елементом формування стабільної політичної системи [10, с. 32].

Слід зазначити також, що в рамках теорії модернізації набув значного поширення також термін «контрмодернізація», який був введений до наукового обігу А. Туреном. Зазначений термін характеризує альтернативний варіант модернізації за незахідним зразком.

Нова парадигма політичної модернізації має враховувати і такі типи модернізації, як суспільна (цілісна) і часткова. На відміну від цілісної, сутність часткової модернізації зводиться до того, що «формування нових інститутів і сучасних організаційних принципів не обов'язково приводить до цілісного оновлення суспільства, а може навіть супроводжуватися зміцненням традиційних систем через вплив нових форм організації [15, с. 120].

Вважаємо, що в процесі пошуку та розробки синтетичної моделі модернізації політичної системи України потрібно враховувати і творчо використовувати методологічний потенціал зазначених наукових концепцій.

На наш погляд, важливим структурним елементом нової концепції політичної модернізації є розуміння поліваріантності модернізаційного процесу.

Існування різних варіантів модернізації свідчить про неможливість механічного перенесення та використання досвіду розвинутих держав у процесі модернізації політичної та економічної сфер конкретної країни, яка має свою специфічну економіку, політичні інститути, певні традиції і систему цінностей. Для успішної модернізації вирішальну роль відіграють не зовнішні чинники, а внутрішній потенціал суспільства, що модернізується. Прикладом такої успішної модернізації є досвід Японії та «нових індустріальних країн», які підтвердили на практиці справедливості твердження С. Гантінгтона про те, що «модернізація не обов'язково означає вестернізацію» [23, с. 112].

Разом з тим, оцінка модернізації як лінійного руху і послідовного засвоєння прямого копіювання певними країнами цінностей та інститутів західної моделі організації політичної влади не витримала перевірку на життєздатність. Тому успіх політичної модернізації залежить не від

інтенсивності політичних реформ чи запозичень, а від уміння адаптувати запозичені сучасні технології, політичні інститути, систему цінностей до існуючих у конкретній країні економіки, традиційних політичних інститутів, цінностей. У зв'язку з цим зазначимо, що під політичними інститутами суспільства, що модернізується, слід розуміти не зліпок з політичних інститутів країн, а ті політичні інститути і практики, які найбільшою мірою здатні забезпечувати адекватне реагування і пристосування політичної системи до умов, що змінюються, і викликів сучасності.

Необхідно зробити особливий наголос на тому, що вибір Україною сучасних політичних та економічних моделей має бути добровільним і впливати з тенденцій її власного розвитку, як сучасного, так і минулого.

Конкретні способи економічного та політичного реформування не можуть бути нав'язані Україні зовнішніми силами, навіть тими, які надають їй економічну й технічну допомогу. Тактика реформ може бути сформована із залученням міжнародного досвіду, але зумовлюватися вона має специфікою внутрішнього розвитку, інтересами українського народу [12, с. 378].

Варто вказати і на те, що невід'ємним чинником розвитку політичної системи України є принцип альтернативності, який виступає як один із фундаментальних принципів політичної модернізації. Адже політична альтернатива є важливим показником спроможності суспільства сприймати зміни, інновації, гнучко реагувати на виклики часу.

Творче, ефективне застосування принципу альтернативності – неодмінна умова успішної політичної діяльності, формування основних структур та духовних підвалин громадянського суспільства, утвердження людини як свідомого суб'єкта політики. Моделі політичних альтернатив у конкретному суспільстві залежать від здатності соціуму інтерпретувати їх цінності, зберігаючи при цьому предметну сутність та зміст, водночас не руйнуючи специфіку національної традиції і культури [4, с. 5].

Адекватне розуміння природи сучасної української модернізації не можливе без попереднього осмислення досвіду реформування України, який передував нинішнім перетворенням. Надзвичайно важливим фактором, що суттєво

вплинув на перші кроки самостійного державотворення, стали і особливості характеру та наслідків суспільних модернізацій, які проводилися в попередній історичний період. Потрібно зважити на ту історичну обставину, що українські землі, які протягом тривалого періоду перебували у складі різних держав, переважно підпадали під дію модернізації навздогін, яка не створювала власну гармонійну модель суспільного розвитку, а повторювала окремі фрагменти вже визнаних прогресивних зразків [22, с. 31].

В основу новітньої парадигми політичної модернізації України має бути покладено глибоке розуміння і творче осмислення концептуального положення про те, що суспільно-політичний розвиток і модернізація в Україні відбуваються у загальному контексті світових процесів, сутнісною ознакою яких є трансформація недемократичних режимів і перехід до реальної демократії. Необхідно зазначити, що саме ця проблема є досить актуальною як в теоретичній, так і в практичній площині.

Серед негативних рис розвитку української демократії перехідного періоду слід назвати значну кількість та розпорошеність партійно-політичних сил, які не користуються авторитетом та вагомою підтримкою електорату, низький рівень політичної культури владної еліти, правовий нігілізм, вибіркове застосування законів та їх недосконалість, масштабна і тотальна корупція в органах державної влади, політичну індиферентність і пасивність переважної більшості громадян, відсутність консолідованої політичної нації, згуртованої навколо спільної національної ідеї. При цьому сутність політичного і державного устрою, який має всі ознаки кланово-олігархічного режиму, в Україні протягом 20 років незалежності практично не змінюється. Зміни відбуваються лише в персональному складі політичних функціонерів та гравців біля владного олімпу. Однією з негативних ознак української демократії є і те, що процес політичного та цивілізаційного самовизначення нашої держави, пошуку її історичної місії та реального місця у світовій спільноті ще далекий від свого завершення. Переконливим свідченням вияву цих негативних тенденцій у політичній сфері України є результати соціологічного опитування, яке було проведено «Інститутом геополітики»

для користувачів Інтернет-порталу напередодні президентських виборів 2010 року в Україні. 62,4 % користувачів, відповідаючи на запитання про характер політичного режиму, віднесли його до категорії «кримінально-корумпованої демократії» [20, с. 10]. Реформування політичної системи є однією зі складових процесу формування демократичної, правової, соціальної держави в Україні.

Проблема удосконалення та оптимізації механізму модернізації політичної системи України в умовах соціокультурної трансформації – це не лише проблема підвищення її ефективності і переорієнтація на нові сучасні зовнішні та внутрішні орієнтири. Вона потребує комплексних суспільних і державних зусиль, спрямованих на усвідомлення змін передусім у розумінні сутності політичної системи сучасного суспільства. Потрібно підкреслити, що політична система суспільства, являючи собою систему суспільних інтересів, її складових частин, є однією з найважливіших атрибутивних ознак народу як суб'єкта політичного процесу. Для політичної системи життєво важливо постійно адаптуватися до інтересів народу, підпорядкувати їх своїм інтересам, досягти певного консенсусу інтересів народу і власне інтересів політичної системи, відповідати на сподівання народу [3, с. 243].

Виробляючи нові парадигми політичної модернізації, дослідникам слід звернути належну увагу і на розв'язання проблеми поглиблення механізму адаптації інтересів народу та інтересів політичної системи, запобігання їх потенційним та реальним конфліктам.

Чільне місце у дослідженні теоретичних засад політичного процесу, проблем інституціоналізації демократичних форм правління (президентська, парламентська, напівпрезидентська) має займати також аналіз системи стримувань та противаг як механізму практичного здійснення владного процесу в державі, який будується на засадах взаємозалежності та спільної відповідальності всіх інститутів влади за кінцевий результат. На думку вітчизняних політологів, оптимальна модель системи стримувань та противаг для сучасної України передбачає поступове впровадження в життя монархічної форми демократичного правління з відповідним для нього набором важелів політичного впливу

(вето, імпічмент тощо) на суспільні процеси в країні та поширення важелів впливу громадянського суспільства на всі рівні влади [1, с. 3].

На наш погляд, вивчення проблем політичної модернізації України має спиратись як на вже апробований, класичний теоретико-методологічний інструментарій, так і враховувати постнекласичні наукові підходи та критерії.

Для вирішення складних теоретико-методологічних завдань політичної модернізації України, обґрунтування її нової парадигми важливим є використання, насамперед, системного підходу, який передбачає взаємне переплетення методів аналізу та синтезу. Зазначимо, що дослідження політичної системи передбачає як виокремлення її складових елементів та зв'язків між ними, так і вияв їх цілісності [9, с. 63].

У вирішенні зазначених дослідницьких завдань доцільно також належним чином використати теоретико-методологічний потенціал синергетичної парадигми. Синергетика як наука про складні системи, що саморозвивається, дає змогу дослідити не лише загальносистемні характеристики, що споріднюють політичну систему з іншими соціальними системами, а й висвітлити її якісну специфіку, що полягає у владній природі всіх явищ та процесів політичного життя суспільства.

Отже, використання для аналізу політичної системи суспільства методологічних здобутків теорії самоорганізації поряд з традиційними концептуальними засобами системного аналізу політичного життя дозволяє максимально повно та адекватно розкрити системну сутність політики та дослідити процес впорядкування політичної системи зсередини [9, с. 122–124].

На наш погляд, для виокремлення всіх системних складових нової пізнавальної парадигми важливо критично осмислювати і при нагоді творчо застосовувати як методологічні засади модерну, так і постмодерну. Зазначимо, що природу політичної системи модерністського типу докладно аналізували представники французької політичної філософії А. Турен і М. Крозьє. На їх думку, суспільство, що підлягає модернізації, не може розглядатися як самодіяльний чи суверенний суб'єкт політичних відносин.

Навпаки, воно виступає об'єктом модернізуючої волі. Рівень пасивності цього об'єкта визначає глибину і характер пластичних змін, яку сподівається досягнути модернізатор. Такий концептуальний підхід пояснює, зокрема, парадоксальну теорію переходу до демократії через авторитаризм, що так активно виявила себе у політичній практиці латиноамериканських країн ХХ ст. і транзитивних пострадянських держав. Модернізовані політичні суспільства вирізняє реальне охоплення громадянського життя різними формами політичного маніпулювання, широким застосуванням як брутальних, жорстких, так і досить витончених політичних технологій, які відповідають духу і принципам сучасних соціокультурних трансформацій [15, с. 22–23]. Як свідчить вітчизняний та зарубіжний досвід, процес удосконалення політичних інститутів на початку ХХІ століття не є і не може бути прямолінійним.

Глобалізація не тільки висуває демократію як модель, найбільш ефективну в умовах конкурентної напруженості національних організмів, але певною мірою гальмує вирішення проблеми демократизації, виявляючи її багатоаспектний, багаторівневий характер. Постає навіть питання про те, чи не можуть в умовах глобалізації так звані «напівдемократичні» країни з їх досвідом клановості, популізму, перетворення партій у декоративні структури, які маскують необмежену владу бюрократії, здійснювати зворотний, переважно негативний вплив на традиційні демократії [13, с. 25]. Саме лінійні схеми і вектори детермінованого суспільно-політичного розвитку рішуче спростовують і заперечують постмодерністи.

Постмодерністи, зокрема, вважають, що універсальний владний стиль попередньої епохи цілком ґрунтується на моделі практичного мислення (історичний проект – політична програма стратегії – рішення), яка розкриває неминучість краху цього типу влади. Сутність логіки постмодерного дискурсу полягає в тому, що політична система в ньому трактується, насамперед, як поле регульованих очікувань, настанов, ідентифікацій, що забезпечують готовність до керівництва і підкорення.

З погляду представників постмодернізму, характерною рисою новітніх політичних практик є не тільки переважаюча

орієнтація на вузькі політичні норми та інтереси, а й їх повна замкненість у політичному вимірі. Наприклад, одна з домінант постмодерністського аналізу проголошує, що політичне потрібно пояснювати політичним, а не апелювати до економічної, історичної, моральної та іншої необхідності [15, с. 25].

Сприймаючи чи, навпаки, відкидаючи постмодерністські погляди щодо сенсу політичних практик, важливо зрозуміти основну суперечність політичної системи постмодерністського типу: чим більшу автономію від суспільства отримує політична система відтворення «влади заради влади», тим менше вона здатна отримувати реальну підтримку з боку суспільства. Це означає, що дійсні політичні рішення виступають як невизначені результати «гри груп впливу і тиску», а тому не залежать і не збігаються з жодним соціальним замислом, навіть із суспільно домінуючим інтересом.

Заслужує на увагу також й осмислення критичного аналізу постмодерністами поняття, яке визначає «щирість і відкритість задуму» в політиці. За постмодерною логікою, в нових суспільних обставинах підсумки нашої участі в «політичній грі» не відповідають першопочатковим, попередньо визначеним цілям [15, с. 26]. Отже, одним із вихідних пунктів успішного розв'язання проблем політичної модернізації України, зменшення суспільних ризиків від практичного впровадження однієї з альтернативних моделей політичної системи є глибока, всебічна розробка новітньої модернізованої наукової парадигми, яка б забезпечила системний синтез продуктивних теоретико-методологічних ідей, гносеологічних традицій епохи модерну та постмодерну, сприяла б виробленню оптимального механізму розвитку та взаємодії ключових політичних інститутів України на початку XXI століття.

---

1. Гайдаєнко Н. В. Система стримувань та противаг в сучасних демократіях. Автореф. дис... к. політ. н. – Одеса, 2010. – 18 с.

2. Дашутін Г. Політичний ідеал модернізації України. – К.: Знання України, 2006. – 40 с.

3. Дубінін В. В. Роль інтересів народу в становленні та розвитку політичної системи суспільства. Монографія. – Краматорськ, ДДМА, 2006. – 260 с.
4. Іванілов О. Принцип альтернативності у модернізації політичних систем. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 178 с.
5. Кун Т. Структура научных революций; [перевод с англ. И. Э. Налетова]. – М.: Прогресс, 1975. – 288 с.
6. Милецкий В. П. Российская модернизация: Предпосылки и перспективы эволюции социального государства. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1997. – 128 с.
7. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.
8. Наука. Влада. Політика / Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, редкол.: М. І. Михальченко (голова) та ін. – К.: Знання України, 2008. – 240 с.
9. Неліпа Д. В. Системний аналіз в політології: Навч. посіб. – К.: ФОП, 2009. – 144 с.
10. Павко А. Соціал-демократичний реформізм С. Бернштейна: історичний досвід і сучасність // Віче. – 2011. – № 1. – С. 31–33.
11. Павко А. Методологія модерну і постмодерну: проблеми синтезу протилежних підходів // Вісник НАН України. – 2011. – № 3. – С. 34–39.
12. Політична історія України ХХ століття. У 6 тт. / І. Ф. Курас (голов. ред.). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К.: Генеза, 2002. – Т. 6. – 694 с.
13. Политические институты на рубеже тысячелетий / Изд. 2-е, стереотип. – Дубно: ООО Феникс, 2005. – 480 с.
14. Політичний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
15. Проблеми модернізації політичних систем сучасності: Монографія / За заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. – К.: Право, 2008. – 320 с.
16. Российская модернизация: проблемы и перспективы // Вопросы философии. – 1993. – № 7 – С. 3–4.
17. Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики / М. І. Михальченко (кер. авт. кол.), М. С. Кармазіна, В. О. Ковалевський та ін. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2010. – 358 с.
18. Симоненко И. Формирование и смена политической парадигмы. – К., 1995. – 40 с.
19. Сучасний словник із суспільних наук / О. Г. Данильян, М. І. Панов (ред.). – Х.: Прапор, 2006 – 432 с.
20. Україна після президентських виборів 2010 р.: нові перспективи розвитку держави: Збірн. матер. круглого столу (Одеса,

22 квітня 2011 р.) / Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень / За заг. ред. О. О. Воловича. – Одеса: Фенікс, 2011 – 128 с.

21. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник) – К.: Парламентське вид-во, 2007 – 576 с.

22. У кольорах «помаранчевої революції» / Загальна редакція та впорядкування Ю. Шаповала. – К.: Тов: УВПК «Ексоб», 2007. – 308 с.

23. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций; [пер. с англ. Т. Велимеєва, Ю. Новикова]. – М.: Изд-во АСП, 2003. – 603 с.

24. Штомпка П. Социология социальных изменений / В. А. Ядов; [ред., пер. с англ.]: Институт «Открытое общество». – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.

25. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества: Учебник / С. М. Червоная; [пер. с польск.]. – М.: Логос, 2008. – 656 с.

Олексій Шевченко

УКРАЇНСЬКА «МОДЕРНІЗАЦІЯ»: КРАХ «ПРОЕКТУ ПРОСВІТНИЦТВА» АБО «В СУТІНКАХ ЦИНІЧНОГО РОЗУМУ»

У статті проаналізовано основні передумови «проекту Просвітництва» та доведено, що в рамках стратегій «модернізації» більшості пострадянських країн цінності та ідеали цього проекту було послідовно еліміновано. На підставі проведеного аналізу обґрунтовано висновок про те, що політичні процеси в цих країнах свідчать про крах проекту Просвітництва.

Ключові слова: проект Просвітництва, цинічний розум, модернізація, реформи, слова-привиди.

Oleksii Shevchenko. Ukrainiai “modernization”: the failure of the “Enlightment project” or “at the dusk of Cinical Reason”. In the article the author has analyzed the basic presuuposions of the “Enlightment project” and has proved that the strategies of the modernization in the majority of post-soviet states witnesses the elimination of the basic values and ideals of this project.

Key words: Enlightenment project, cynical reason, modernization, reforms, words-fantoms.

Ця стаття певною мірою продовжує рефлексію над книгою П. Слотердайка «Критика цинічного розуму» в контексті українських реалій, започатковану в роботі «Симулятивні ціннісні утворення» [1]. Причина такої уваги до цієї книги полягає не тільки в тому, що німецький філософ точно продіагностував хвороби різних типів суспільної свідомості (які він об'єднав під назвою «Цинічний Розум»), але й тому, що він ув'язав зазначені процеси з фундаментальною кризою Просвітництва. Неординарність авторського погляду полягала у визнанні всесвітнього масштабу такої кризи, прикмети якої він вбачав як в ідеологіях ліберального ґатунку, так і в їх «комуністичних» антиподах. (Нагадаю, що «Критика цинічного розуму» побачила світ у 1983 році). Але якщо б він розглянув такі феномени, як сучасні «постсоціалістичні держави», то, мабуть, сам би здивувався своїй проникливості. Бо якщо рухатися в річці його основних понять та загальної логіки, то на прикладі практик цих державних утворень можна говорити не просто про кризу, але про крах «проекту Просвітництва». А якщо вважати «цинічний розум» за послідовну альтернативу Просвітництву, то політичні процеси в сучасних постсоціалістичних держав (і, зокрема, в Україні) можна вважати остаточним утвердженням цинічної свідомості.

На чому засновуються ці попередні тези? Для того, щоб це зрозуміти, необхідно нагадати основні передумови феномену Просвітництва. У найзагальнішому вигляді ці передумови можна сформулювати таким способом: у загально-метафізичній сфері вони конкретизуються у різновиді історичної телеології, тобто у базовому припущенні існування Універсальної Історії, яка має свою приховану мету, свій сенс та перспективу остаточного завершення. У сфері філософської антропології фундаментальне припущення Просвітництва полягає в розумінні людини як «раціональної істоти», яка завдяки критичній силі свого Розуму здатна підкорити природу, суспільство та опанувати рух історичних процесів. (У цьому контексті є очевидним, що утопічний проект К. Маркса органічно вписується

в просвітницьку матрицю). Передумова людської раціональності тісно пов'язана з передумовою Свободи, яка означає здатність індивіда в своїх виборах та своїй поведінці спиратися не на авторитети, але на судження свого розуму. (Згадаймо знамениту Кантівську максиму «Все повинно предстати перед судом Розуму», яка в стислій формі містить увесь антропологічний пафос Просвітництва).

У соціально-політичній сфері «онтологічна» свобода людини (тобто свобода від народження) означала вимогу привести її у відповідність зі свободою від будь-якого панування, легітимація якого була ознакою Старого Режиму. Класичне втілення цієї вимоги міститься в перших рядках «Суспільного договору» Ж.-Ж. Руссо: «Людина народжена вільною, але усюди вона в кайданах». І ідеї звільнення людини з усіх видів «кайданів» були присвячені подальші просвітницькі сценарії «емансипацій», подолання «відчуження», соціальних революцій, проектів демократії тощо. Всі перелічені сценарії спиралися на певний регулятивний ідеал «справедливого суспільства» як кінцевого стану людського звільнення. (Конкретні параметри такого суспільства змінювалися залежно від обраного сценарію, але незмінним залишалася сама ідея Справедливості як базова «трансцендентальна передумова» Просвітництва).

Конкретизація згаданих сценаріїв досягнення описаного ідеалу була також пов'язана з висхідною раціональністю людини, яка здатна удосконалювати суспільні та політичні відносини на основі отриманих знань про закони їх розвитку. Таке удосконалення могло мати вигляд революційного сценарію, тобто насильницького впровадження «істини» в суспільно-політичне буття або сценарію колективного знаходження цієї істини в процесах суспільного діалогу, залучення широких верств населення в цей діалог та знаходження кінцевого консенсусу стосовно основних суспільно-політичних питань. Однак у будь-якому сценарії незмінним залишалася передумова соціальних змін у бік «від недосконалого до досконалості», яка була сконцентрована в ідеї Прогресу як втіленню принципу постійного руху «вперед».

У діалого-консенсусних моделях просвітницької ідеології зазначена базова трансценденталія конкретизувалася в концепті «реформ», які, врешті-решт, повинні привести

суспільство до зазначеного ідеалу. Не вдаючись до докладного викладу драматичної історії розчарувань у цих просвітницьких принципах після катастроф ХХ сторіччя (дві світові війни, Аушвіц, ГУЛАГ, Хіросіма), зазначу, що зникнення Радянського Союзу та «світової системи соціалізму» спричинило певне відродження просвітницьких утопічних ілюзій, які транслиував лібералізм як законний нащадок Просвітництва. Саме в рамках неоліберального проекту було реанімовано майже всі передумови Просвітництва. Передумова «Універсальної Історії» та її кінець в ідеальному стані царства Добра та Справедливості. (Показовим виразом зазначеної тенденції слугували роботи Френсіса Фукуями, зокрема його «знакова» книга початку 90-х – «Кінець історії та остання людина» [2]). Передумова досягнення стану людської свободи шляхом встановлення ринкової економіки та ліберальної демократії у всесвітньому масштабі шляхом звільнення від «кайданів» усіх різновидів тоталітаризму та авторитаризму.

У контексті констатації цього ідеологічного просвітницького спалаху необхідно зазначити, що так звані пост-соціалістичні країни виступили в ролі свого роду «експериментального полігону» реалізації всесвітнього ліберального проекту, лабораторією їх раціонального перетворення на «нормальні країни» західного типу. І ідеологічною базою таке перетворення виступили реанімовані просвітницькі передумови Прогресу та Руху, який був заморожений вимушеною зупинкою та історичною стагнацією. Таким чином, сформувалася цілісна міфологічна картинка проекту, який отримав термін «модернізація». Зараз я не буду вдаватися в історію виникнення цього терміна в політичній науці. Хочу лише відзначити, що існували розбіжності між тлумаченням цього терміна в сфері академічної науки та ідеології. В останній під «модернізацією» мався на увазі швидкий революційний стрибок, здійснений за допомогою «реформ», які виступали в ролі чарівного інструменту соціально-політичного перетворення.

Таким чином, «модернізація» виступала як мета, а «реформи» – як засіб її реалізації, який повинен був перетворити економічний застій «командно-адміністративної економіки» на поступальний рух ринкової економіки, «кайдани»

тоталітаризму – на політичні свободи лібералізму, диктатуру однопартійної системи – на діалого-консенсусну модель демократії, політичної конкуренції та широкої участі населення в управлінні державою. Така була «транзитологічна утопія», яка увібрала у себе всі просвітницькі передумови та успіх якої мав би служити реалізацією принципу Надії та відновлення Просвітництва у всесвітньому масштабі.

Та реальність у більшості постсоціалістичних країн (крім країн Балтії) виявилася настільки незбіжною з покладеними на неї рожевими надіями, що ми можемо впевнено говорити, що «модернізація» в цих країнах стала не ознакою торжества відновленого Просвітництва, а його повною руйнацією. Місце просвітницьких передумов зайняв «Цинічний Розум», в сутінках якого опинилася спочатку Росія, та в домінування якого, на жаль, послідовно занурюються Україна. Для того, щоб не бути голослівним, нагадаю, що П. Слотердайк розумів під «Цинічним Розумом» як послідовною антитезою принципам та передумовам Просвітництва (і з чим ми можемо погодитися): в соціально-політичній сфері зазначений цинізм стосується передусім можновладців, світоглядні орієнтири яких передбачають здійснення стратегії панування, що протиставлене ідеалам соціальної справедливості, свободи, рівності, участі громадян в управлінні державою.

Особливістю такого цинізму є те, що П. Слотердайк, солідаризуючись з думкою Ю. Габермаса, називає «шизоїдним розщепленням носія влади» [3, с.124], одним з виявів якого є використання ним просвітницького дискурсу. При цьому основні поняття цього дискурсу використовуються як відвертий «ідеологічний маскарад», а самі носії прекрасно усвідомлюють, що ці вербальні конструкти є нічим іншим, як даниною певному ритуалу. І ще вони знають, що існує певний «порядок речей», до якого ці конструкти не мають жодного відношення. Сучасна політична лінгвістика використовує, на мій погляд, вельми вдалий термін стосовно цих словесних утворень. Так, О. Шейгал констатує, що особливістю цих конструкцій є відсутність референції до реальності або «самореферентність». І тому вона використовує назву «слова-привиди» або «слова-фантоми» [4, с. 254].

У контексті проблеми природи пострадянської державності та прикмет краху «проекту Просвітництва» на її прикладі можна стверджувати, що на теренах цих держав подібні конструкції фактично знищують ідеології та цінності, які повинні лежати в їх основі та жити в їх основні програмні положення. Місце цих ідеологій зайняли семантично беззмістовні слова-фантоми на кшталт «демократизації», «громадянського суспільства», «консенсусу», «верховенства права», «європейського вибору», «свободи слова» тощо. Особливе місце в цьому параді «фантомізованих» конструкцій зайняли такі поняття, як «модернізація» та «реформи», походження яких також пов'язане з ліберальною ідеологією, а саме – з такими історіософськими передумовами Просвітництва як відновленням ідеї «Універсальної Історії», Прогресу, поступального Руху до просвітницького суспільно-політичного ідеалу. (Фантомна симулятивність ідеологем «реформи» за українських умов вельми вдало розглянута в статті М. Михальченка, в самій назві якої акцентується факт її «фіктивності» – «Привид бродить Україною – привид реформ». На самому початку статті там, зокрема, сказано наступне: «Двадцять років в Україні говорять про «курс реформ», «радикальні реформи», «визначальні реформи», «реформи в освіті» і т.д. Але людей, які бачили ці реформи, дуже мало, а може, й нема. Тому можна говорити про міфологію реформ, про наміри здійснити реформи, а не про реальність». [5, с. 9].

Згадана «фантомність» пов'язана не з відсутністю смислу цих понять самих по собі, а з тим фактом, що практика владних користувачів цього дискурсу є чимось діаметрально протилежним тому змісту, який вкладався в наведені ідеологеми проектом Просвітництва та таким його нащадком, як лібералізм. Домінування принципу пропагандистського маніпулювання фантомною політичною лексикою над ідеологічними побудовами (які містять в собі принципи практичного перетворення реальності згідно з заявленими ціннісними установками) дозволяє краще зрозуміти діагноз «смерті ідеологій», який був поставлений критично мислячими соціальними теоретиками та проінтерпретований як всесвітня тенденція.

Але якщо в західних країнах «цинічний розум» ідеологічної корозії стримується наявністю певних інституцій, які втілюють певні ідеологічні цінності й тому мають «статус реальності», то відсутність таких інституцій дозволяє спостерігати «смерть ідеологій» та їх ціннісних основ у чистому вигляді. (Як зазначало багато дослідників, і як мені довелося писати в своїй попередній статті [1], ця тенденція виявляє себе у відсутності так званих «ідеологічних партій». Це призводить до того, що партійні програми фактично «клонують» одна одну і не викликають жодного інтересу у їх пересічного користувача. Оскільки населення, якого вже привчили до владного цинізму, не вірить жодним словам, а намагається визначити, що лежить поза цими словами). А це означає не просто кризу, а крах проекту Просвітництва, його руйну.

Якщо конкретизувати ці загальні положення на прикладі України, то можна зазначити, що на початковому періоді її незалежності існувала ілюзія можливості поступового втілення транзитологічної ліберальної утопії у життя. Наявність конкурентного середовища в політичній сфері створювала можливість для боротьби ідей та політичних проектів. Але вже в «постпомаранчевий період» ці ілюзії розвіялись, оскільки більшість населення України зрозуміла, що всі без винятку конкуруючі владні угруповання насправді сповідають ідеологію панування. Ми маємо всі підстави вважати, що після 2010 року ці ілюзії розвіялись остаточно, оскільки залишки «шизоїдного розщеплення» (про яке йшлося у Габермаса-Слотердайка та яке ще мало місце в постпомаранчевий період) були замінені на відверту «волю-до-влади». Торжество Цинічного Розуму за нових умов полягало в тому, що антипросвітницький проект побудови авторитарної держави на кшталт Росії маскувався використанням ліберальної термінології, причому чим далі від цієї ідеології були практичні дії влади, тим більш масованим ставало пропагандистське бомбардування масової свідомості про радикальні «реформи», які ця влада нібито здійснює.

Відзначена девальвація самого концепту «реформ» та стратегії «модернізації» свідчить про руйнацію базових передумов проекту Просвітництва, остаточною заміну ідеології

пропагандистським маніпулюванням, вербальними конструкціями та можливістю втілювати принципи Цинічного Розуму без будь-яких перешкод. Повертаючись до теми «модернізації» та «реформ» в контексті утвердження цієї стратегії, хочу нагадати смисл поняття «модернізації», яке, повторюю, тісно зв'язане з Просвітницьким ідеалом і саме тому не може бути ототоженне з матеріально-технічними характеристиками виробничих галузей на кшталт «металургії» або «хімії» [5, с.11]. Модернізація, перш за все, включає в себе зміни в суспільно-політичній інфраструктурі згідно з просвітницькими ідеалами. Про цю особливість слушно писав у цьому контексті П. Кутуєв, розглядаючи концепцію модернізації Ш. Ейзенштадта: «Важливим аспектом модернізації політичної сфери є поширення потенціальної влади на ширші групи – і врешті-решт, на всіх дорослих громадян – які інкорпуються до консенсусного морального порядку. Модерні суспільства також у тому чи тому сенсі є демократичними або принаймні популістськими, що змушує правителів звертатися до тих, ким правлять, за підтримкою (підтримка вже не заснована на приписі), вдаючись до таких механізмів, як вибори, або плебісцити або їхні сурогати (паралельно поширюються такі ідеї, як рівність, свобода та участь). [8, с.184].

За умов панування Цинічного Розуму суспільство може бути не тільки недемократичним, але й без жодних ознак популізму (наприклад, в публічній сфері акцентується необхідність «непопулярних реформ»), а всі напрями «модернізації» мають за мету лише посилення влади та технологій панування. Про це знову-таки чітко відзначив М. Михальченко: «Політична сфера начебто постійно реформується. А насправді відбувається цілеспрямоване будівництво олігархічної, корумпованої держави. Демократія імітується, зміцнюється влада олігархів, зростає розрив в інтересах влади і народу, падає рівень свободи для населення, зупинилося партбудівництво і не удосконалюється виборча система, правоохоронні органи і судова влада дедалі більше стають антинародними. Можна було б перерахувати очевидні факти, але зрозуміло й так, що «привід реформ» активно захоплює політичний простір». [5, с.12].

З наведеної думки стає очевидним, що за сучасних українських умов терміни «модернізація» та «реформи» необхідно брати в лапки, оскільки їхня спрямованість є діаметрально протилежною їх висхідному смислу. А подібне використання є нічим іншим, як ознакою домінування Цинічного Розуму у владному дискурсі та владних практиках. Одним з типових його проявів у зазначеному дискурсі є такий цікавий евфемізм як «стабільність», який виконує функцію легітимізації панування певного владного прошарку. Цей вербальний фантом є настільки ж прширеним, як і концепт «модернізації/реформ», хоча за своєю смисловою спрямованістю він спирається на цілком антипросвітницьку передумову, а саме – уособлює ультраконсервативний імпульс чинної владної верхівки на практиках розбудови так званої «вертикалі влади».

Дійсно, якщо проект модернізації передбачає наявність постійних змін у всіх сферах політичного життя (в тому числі й таких змін як «ротація еліт»), то евфемізм «стабільність» означає консервацію цих еліт як пануючого прошарку та їх закріплення в цій ролі на десятиліття. Цей евфемізм традиційно використовується в Росії (особливо з початку формування путінського режиму) і набув уже рис постійного кліше публічного політичного дискурсу. В рамках цього дискурсу «стабільність» протиставлялася «революціям» (які позбавлялися свого визвольного потенціалу та проголошувалися лише «дестабілізуючим фактором»), зокрема, ця ідеологема була активно використана кремлівською пропагандою проти «помаранчевої революції». Характерно, що офіційний канал російського телебачення подав новину про висування в президенти РФ В.Путіна та, відповідно, відмову від участі в президентських перегонах Д. Медведєва як радісну звістку про поглиблення ідеалу «стабільності» в російському політичному житті.

До речі, цей заздалегідь спланований передвиборчий фарс у всіх своїх аспектах (заявлена інтрига, її кінцевий результат, офіційні публічні версії події), сам проект «тандемократії» є типовим виразом дії Цинічного Розуму, знуцанням не тільки над потенційними виборцями, але й над ідеалами Просвітництва. Глибинна схожість політичних проектів Росії та сучасної України призвела до того, що

міфологема «стабільності» теж стала домінуючою на українському політичному небосхилі. Ця міфологема склала компліментарну пару з концептами «модернізації/реформ». При цьому, як ми вже зазначали, останній концепт виступає в ролі пропагандистського маскараду цинічного владного імпульсу, в той час як міфологема «стабільності» цей імпульс легітимізує.

Завершуючи наш стислий аналіз стратегії модернізації та реформ в Україні, хочу зазначити, що за російських умов розбудови бюрократичного державного монстра домінування принципів «Цинічного Розуму» можновладців сплановане на десятиліття (якщо, безумовно, якісь катастрофічні події не зруйнують цей проект). На відміну від Росії, наявність в Україні конкурентного середовища та активність населення залишають надію на те, що існуюча стратегія «модернізації» та псевдореформ буде змінена та згадані слова-фантоми набудуть конкретного практичного змісту. В противному разі Україна приречена перебувати в «сутінках цинічного розуму».

---

1. Шевченко О. Симулятивні ціннісні утворення в пострадянських державах як показник глобальної ціннісної кризи//Наукові записки, ІПСНД ім. І.Ф. Кураса, Випуск 5(49). – К., 2010. – С. 73-82.

2. Фукуяма Ф. Кінець історії і останній чоловік. – М.: Ермак, 2004. – 588 с.

3. Слотердайк П. Критика цинічного Розуму. – К.: Тандем, 2002. – 544 с.

4. Шейгал Е.И. Семиотика політичного дискурсу. – М.: Гнозис, 2004. – 325 с.

5. Михальченко М. Привид бродить Україною – привид реформ//Сучасна українська політика. Вип. 23. – К., 2011. – С. 9–14.

6. Кутуев П. Порівняльно-історична соціологія модернізації: теоретизування Ш. Ейзенштадта в 1960–1970-х роках//Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Вип. 10. – С.178–188.

Віра Гапоненко

ІНСТИТУЦІЙНА СКЛАДОВА МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються складності модернізації політичних інститутів в умовах трансформації політичного режиму в Україні, причини неефективності впроваджуваних реформ та можливі шляхи запобігання фрагментарній модернізації політичних інститутів.

Ключові слова: модернізація, народовладдя, політичні інститути, легітимність влади, політична реформа.

Vira Gaponenko. An institutional constituent of modernization of the political system in Ukraine. In the article complications of modernization of political institutes in the conditions of transformation of the political mode in Ukraine, reasons of uneffectiveness of the inculcated reforms and possible ways of prevention of fragmentary modernization of political institutes are analysed.

Key words: modernisation, democracy, political institutes, legitimacy of power, political reform.

Теорія модернізації є однією із провідних парадигм вивчення сучасних політичних процесів. У найбільш загальному вигляді модернізація означає поступ від традиційного суспільства до сучасного. У політичній сфері це стосується, насамперед, раціоналізації влади, створення диференційованої політичної структури і забезпечення масової політичної участі.

Для пострадянських держав та України, зокрема після здобуття незалежності, першочерговим завданням політичної модернізації стало формування нових демократичних політичних інститутів. Безперечно, наша держава у цьому процесі досягла значних успіхів. Однак стверджувати, що модернізація політичних інститутів здійснилась успішно, на жаль, не доводиться. В Україні досі відчуваються суперечності навздогінної модернізації та, навіть, існує загроза фрагментарної модернізації. Тому попри тривалу теоретичну розробку (Д. Растоу [1], С. Гантінгтон [2],

Г. Зеленько [3], Д. Ткач [4]) та практичні політичні реформи проблематика інституційної складової політичної модернізації залишається актуальною.

Тому метою статті є з'ясування причин суперечностей модернізації політичних інститутів та основних напрямів їх подолання.

Для досягнення поставленої мети звернемося, насамперед, до аналізу особливостей демократичних інститутів в Україні. Останні розуміються у класичній зарубіжній політології як сукупність структурованих типових функцій і формальних процедур, які покликані забезпечити реалізацію принципів демократії [5]. Можемо стверджувати, що політичні інститути в Україні лише декларують таку мету своєї діяльності.

Гіпертрофовану форму має в Україні принцип народо-владдя. Він є своєрідним методом, за допомогою якого правляча еліта легітимізує власні вчинки і одночасно знімає з себе відповідальність за результати своєї діяльності. Пояснюючи ті чи інші помилки фразою «так хоче народ» або вирішуючи гострі суспільні проблеми через різного роду обговорення, опитування, референдуми, народні обранці шляхом різних маніпуляцій реалізують власні інтереси на цілком законних та обґрунтованих засадах.

Унаслідок сприйняття народо-владдя як засобу легітимації дій політичних суб'єктів нехтується необхідність ефективного управління за допомогою демократичного методу. За такого підходу не враховується, що демократія – це не просто багатоманітність поглядів, не просто форум, де всяка думка має місце, а й система правління [6, с. 70].

Незадовільно забезпечується і принцип представництва. У політичних системах пострадянського простору інтегровані суспільні інтереси часто підміняють вузькогруповими, партійними. Така партія приваблює на свій бік тих виборців, які сподіваються на отримання певних особистих вигод внаслідок її перемоги на виборах. Так виникають клієнтельні (кланові, олігархічні) партії, які нічого спільного зі становленням громадянського суспільства не мають. Поширювати свій вплив їм відносно легко, оскільки лояльність їхніх прихильників повністю базується на наданні їм матеріальних благ і підтримки.

Замість пошуку загальних суспільних цінностей та пріоритетів, розбудови об'єднуючої ідеології, політичні сили, навпаки, провокують розкол суспільства з метою отримати підтримку на виборах. Прикладами цього можуть служити суперечки про необхідність другої державної мови, регіональний поділ та протиставлення інтересів різних територіальних соціальних груп в Україні.

Загрозливою є тенденція зближення політичної (державної) та економічної сфер життєдіяльності. На цікавий зріз цієї проблеми звернув увагу А. Гальчинський. Він для характеристики процесу зрощення капіталу та держави виводить поняття «приватизації державної влади олігархічним капіталом» [7, с. 154]. Таке перебільшення ролі ринку підриває інститути представницької демократії, насамперед, породжуючи корупцію завдяки виправданню з моральної точки зору мотиву прибутку.

Не реалізований на належному рівні принцип свободи слова. Маніпулювання громадською думкою можливе завдяки характерним перехідним суспільствам заангажованості ЗМІ, відсутності незалежних джерел інформації. Суттєво впливає на можливість інформаційного впливу некритичність сприйняття громадян або їхнє небажання отримати об'єктивні дані через недостатній рівень політико-правової свідомості та освіти. А. Толстоухов у зв'язку з маніпулятивним характером влади називає український політичний лад спекулятивною демократією і визначає його як різновид формальної демократії, що сполучає в собі риси демократичного та авторитарного режимів. Цей термін, за Толстоуховим, означає, що підвищення ролі громадян імітується, але насправді цілеспрямовано зводиться до мінімуму завдяки популістським діям та інформаційним маніпуляціям. Таким чином, поступово зменшується соціальний базис підтримки демократичних перетворень [8, с. 137].

Причини названих суперечностей політичних інститутів в Україні, на наш погляд, слід шукати в особливостях політичної модернізації. Ряд дослідників зазначають, що основними проблемами модернізації перехідних політичних систем стають конфронтація традиційних та універсальних стандартів та цінностей, криза легітимності влади.

Серед найважливіших специфічних рис нових демократій дослідники, зокрема Д. Растоу [1], С. Гантінгтон [2], називають наявність пережитків тоталітарної доби, під якими розуміють корупцію, протекціонізм, викривлення цін, зовнішній борг, неефективні державні підприємства, порушений торговий баланс, фіскальну нестабільність. Тому передумовою ефективної модернізації політичних інститутів є подолання зазначених явищ, виховання нової системи суспільно-політичних цінностей.

Особливістю перехідних суспільств є також розчарування в існуючому політичному устрої і скептичність населення, що призводить до кризи легітимності політичних інститутів. Також риси модернізаційних процесів у пострадянських країнах зумовлені специфікою мислення їхніх громадян, яка склалася під впливом тривалого історичного розвитку. Так, у переважній більшості населення недостатньо розвинені почуття індивідуальної відповідальності та ініціативи, переважає схильність до державного патерналізму.

Як наслідок, маси перебувають у вкрай дискомфортному становищі: і надалі розраховують на допомогу, в той час як очікування розв'язання індивідуальних проблем на державному рівні виявляються примарними. Нестабільність політичної ситуації, законодавства, різноманітні грошові махінації, зрошення капіталу з кримінальними структурами остаточно дискредитують чесну підприємницьку діяльність та отримання прибутку. Крім того, високий рівень ризику втрати капіталовкладень зменшує кількість бажаючих проявити власну ініціативу, а не чекати дотацій від держави.

Негативним чинником модернізації політичних інститутів є відсутність усвідомлення спадковості політичного розвитку. Її можна пояснити таким чином: руху вперед заважає переконання народів посткомуністичних країн, що за комунізму не було створено нічого корисного чи гідного збереження. Комунізм настільки глибоко проникнув в усі сфери людського життя, що ставлення переважаючої більшості населення до розвитку країни після розпаду цієї системи може бути сформульоване як початок з нуля і необхідність будувати на порожньому місці.

Відсутність усвідомлення спадковості посилює суперечності навздогінної модернізації. У свідомості постають образи постійної відсталості. Завдання трансформації постають як однополярно орієнтовані (єдина мета наздогнати Захід), що загрожує сформувати ситуацію обмеженого плюралізму. Вона зумовлює зневажливе ставлення до історичного минулого. Будь-які спогади про минуле сприймаються як антиреформаторство, загроза демократії. Найяскравіше це проявляється у запереченні здобутків тоталітарної доби.

Таке переконання цілком хибне. Багато завдань модернізації радянською системою були вирішені: суспільство було урбанізовано, забезпечено загальну грамотність населення, побудовано залізниці й автомобільні траси.

Внаслідок заперечення певного етапу свого історичного минулого прагнення відновити вихідні контури своєї державної ідентичності і возз'єднатися з зовнішнім світом неминуче веде до конфлікту, тому що образ «тієї держави» не збігається з вимогами сучасності. Це приводить до важкої кризи колективної самоідентифікації посткомуністичних націй. Тобто, варто усвідомити, що критика комуністичного режиму не завжди має позитивні результати як будь-який однобічний погляд на речі.

Стан відсутності усвідомлення історичного минулого І. Пантін вважає провиною деяких ліберальних реформаторів, які так захопилися боротьбою з комунізмом, що нехтують спадковістю у розвитку суспільної свідомості і позбавляють громадян розуміння історичної складової свободи. Автор стверджує: «Якщо не враховувати цього минулого, ставлячись до нього, зрозуміло, критично, осмислено, то реформи приречені на невдачу» [9, с. 76].

Кризу легітимності влади поглиблює використання категорії «демократія» для позначення чогось позитивного та прогресивного в політичному житті або протилежне до радянської тоталітарної доби. Перехід до демократії в пострадянських країнах розглядався на рубежі 80–90-х років як безумовне благо, що мало на меті принести значні переваги, подолати всебічну кризу радянської політичної системи, вирішити соціально-економічні проблеми. Тільки останнім часом у пострадянських громадян з'являється усвідомлення того, що демократія – це не тільки свобода,

а тим більше всездозволеність, а, в першу чергу, законслухняність, повага до прав та свобод інших, здатність і готовність взяти на себе відповідальність за суспільні справи.

У перехідному суспільстві відсутні сталі уявлення про свободу, тому вона сприймається як нічим не обмежена. Як наслідок, виникає гострий конфлікт між особистою свободою й державною владою. В умовах стабільності в суспільстві формуються певні норми свободи. Навіть розглянуті як недостатні певними соціальними групами, ці норми все-таки є фактами масової свідомості. У періоди різких соціальних зрушень норми свободи починають руйнуватись – і це створює умови для виникнення конфлікту між особистою свободою й новими нормами. Починається боротьба, що може за певних умов перерости в масовий терор.

Як наслідок, принципом індивідуальної свободи, демократичних цінностей часто нехтують, віддаючи перевагу захищеності, покірності, відсутності ризиків. Тобто, типовою для політичних систем, що трансформуються, стає фрагментарна модернізація, яка проявляється у неузгодженості розвитку економічної і політичної сфер. На думку С. Гантінгтона, вибираючи стабільність, політичні еліти роблять ставку на авторитаризм [2].

Тобто, український досвід модернізації політичних інститутів засвідчує, що наявність чи відсутність певних політичних інститутів не є ознакою сучасної демократичної політичної системи. Більшість традиційних інститутів демократії формально вже давно стали дійсністю, але не сприяли розширенню свободи та прав людини. Для прикладу, досить згадати визнання української Конституції 1996 року чи не найдемократичнішою у світі. Проте вона не забезпечила політичної ефективності та стабільності, а навпаки, стала предметом постійних суперечок, змін та реформ, що заважають функціонуванню політичної системи.

Іншою ілюстрацією другорядності формальних ознак демократії є наявність величезної кількості різноманітних партій, які теоретично свідчать про політичний плюралізм та представлення інтересів багатьох груп населення. Натомість, фактично вони виражають атомізованість, відсутність реальних альтернатив для вибору через нечіткість ідеологічної позиції переважаючої більшості політичних

сил, що посилює недовіру, апатію та абсентеїзм громадян.

Такий хід подій не дозволяє прискорити розв'язання суспільних питань: інституційні перетворення української політичної системи на практиці означають продовження безплідної суперечки про те, який з обраних владних інститутів – Президент чи парламент – має бути наділеним більшими повноваженнями або є демократичнішим.

Тому для перехідних держав важливо зрозуміти, що передумовою модернізації мають стати моральні основи, без чого демократія може бути лише формальною. Цей висновок підкріплюється наступним аргументом. Політична практика багатьох країн усталеної демократії, зокрема Франції, засвідчує можливість дотримання важливих процедур взаємодії вищих органів державної влади – парламенту, уряду і президента – без відповідного закріплення у чинному законодавстві, у тому числі й в основному законі (конституції). Значно важливішим може стати відпрацювання системи інших регуляторів, що упорядковують відносини між окремими владними інституціями. Тобто, реалізація цілей політичної реформи не завжди зводиться до відповідних змін у конституції та чинному законодавстві [10, с. 92–93].

Таким чином, основою модернізації політичних інститутів в Україні мають бути:

По-перше, поступовість у втіленні демократії. Тільки за цієї умови політична модернізація буде адекватно відповідати змінам у інших сферах суспільного життя, об'єктивним вимогам часу та внутрішнім установкам особистості. Іншими словами, суспільство має бути готове до введення демократії. Адже остання означає не тільки економічну свободу, але і ціннісну орієнтацію кожного окремого індивіда на досягнення політичної свободи. Інакше розбудова демократії не тільки не дасть бажаних позитивних результатів, але і може призвести до негативних наслідків. Неприпустимо також допускати радикалізм і зовнішній тиск у впровадженні демократії. Треба прагнути будувати суспільні відносини, щоб учасники соціальної практики самостійно знаходили шляхи її демократизації.

По-друге, формування у членів суспільства високого рівня демократичної політичної культури. Суттєву роль у

цьому процесі відіграє наявність публічних обговорень, дискусій, можливостей висловлення думок та їх вплив на перебіг політичних подій. Існування незалежних патріотично налаштованих ЗМІ можуть бути ефективним механізмом деліберативної демократії – демократії раціонального обговорення, переконання, компромісу.

Не менш важливо, щоб громадяни вважали рішення, досягнуті конституційним шляхом, важливішими за перемогу власної точки зору. Без такої поваги до демократичних процедур більшість принципів демократії не спрацювають. Розмаїття думок недостатньо для створення демократії: у разі прийняття окремими фракціями протилежних догм наслідком буде не демократія, а громадянська війна. Сприяти цьому може виховання неформальних норм поведінки, толерантності, здатності до компромісу.

Варто прагнути до забезпечення взаєморозуміння й взаємоповаги між представниками всіх етнічних співтовариств, виховання поліетнічного державного патріотизму, що буде основою безконфліктності та стабільності політичного життя. Для цього доцільним видається у законодавстві щодо національних меншин визначити допустимі форми національних протестів, надати можливість цивілізованої артикуляції власних національних інтересів, конституційних засобів їхнього досягнення, а також передбачити кримінальну відповідальність за порушення визначених правових норм. Для протидії зовнішнім обмеженням політичної свободи доцільним видається ухвалення закону «Про іноземних агентів», в якому буде визначено статус, права, обов'язки та відповідальність іноземних організацій.

Формування інституту громадянства є необхідною передумовою модернізації політичних інститутів. Його наявність зумовлена рівнем громадського виховання, формуванням специфічного типу політичного лідерства, локальними громадськими зборами, відкритістю та легкістю обігу політичної інформації, застосуванням референдумів та обговорень, електронного голосування, мобілізації мас на політичні дії.

По-третє, поруч з класичними інститутами громадянського суспільства має стимулюватися виникнення та розвиток альтернативних видів групової ідентифікації, зокрема

неформальних об'єднань громадян, самоврядних територіальних громад. Такі спільноти стануть потужним каналом інформації, виконують функцію протидії розширенню державних функцій. До названих форм соціального капіталу можемо додати також і запропоновані Р. Патнамом національні екологічні організації, некомерційні агентства обслуговування, групи підтримки [11]. Не варто забувати і про важливість таких соціальних інститутів, як сім'я та добросусідство, що мають бути серед центральних пріоритетів державної політики.

Поступове усунення державного патерналізму можливе завдяки відмові від реалізації популістських програм соціального захисту, передачі повноважень щодо соціального забезпечення місцевим виборним органам. Також доцільно законодавчо заборонити пов'язувати у часі вирішення соціальних проблем з періодами передвиборчих кампаній. Децентралізації владних повноважень у галузі соціальної політики сприятиме створення незалежних недержавних благодійних фондів соціальних виплат.

Для заохочення відповідальності особи за власні дії та долю в цілому доцільно змінити спрямування соціальної політики. Більш прийнятним, на нашу думку, буде сприяння підприємницькій діяльності, комерційним формам благодійності та меценатства шляхом надання пільг приватному капіталу, аніж державне фінансування соціально незахищених осіб, неприбуткових організацій за рахунок збільшення податкових зборів.

Сказане означає, що незакінченість та неефективність модернізації політичних інститутів у нашій державі зумовлені її хибними пріоритетами та спрямованістю. Адже незалежно від розстановки важелів впливу гілок влади незмінною залишається невідповідність політичних інститутів та процедур рівню розвитку соціальної, економічної та духовної сфер суспільств. Це дає підстави стверджувати, що політична реформа має бути більш тривалою у часі та стосуватися змістовних, а не формальних характеристик. Тобто, державні заходи в галузі розбудови демократії мають передбачати створення умов для вільної легальної діяльності опозиції, політико-правової освіти, сприяння розбудові інститутів громадянського суспільства, формування демократичного

стилю поведінки, віри в цінність демократичних принципів, бажання захищати свої права, виховання активної громадянської позиції, демократичних традицій та правил гри.

-
1. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.
  2. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Хантингтон С.; [пер. с англ. Л. Ю. Пантиной]. – М. : РОССПЭН, 2003. – 365 с. – (Университетская библиотека). – (Российская политическая энциклопедия).
  3. Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Г. Зеленько. – К.: Критика, 2003. – 216 с. – (Серія «Криптичні студії»).
  4. Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України / Д. І. Ткач. – К.: МАУП, 2004.
  5. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже; [пер.с фр. Л. А. Зиминой]. – [4-е изд.]. – М.: Академический Проект; Трикста, 2007. – 540 с. – (Концепции).
  6. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф. – М.: РОССПЭН, 2002. – 288 с.
  7. Гальчинський А. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу / А. Гальчинський. – К. : Українські пропілеї, 2001. – 320 с.
  8. Толстоухов А. В. Філософія демократії: Есе / А. В. Толстоухов. – К.: І-нт стратегічної політики, 2005. – 160 с. – (Серія «Політпросвіта»).
  9. Пантин И. К. Драма противостояния демократии /либерализм в старой и новой России / И. К. Пантин // Полис. – 1994. – № 3. – С. 75–94.
  10. Паламарчук В.М. Трансформації демократії та пошук стратегії суспільно-політичного розвитку України: Монографія / В. М. Паламарчук, О. В. Литвиненко, С. О. Янішевський; Національний ін-т стратегічних досліджень. – К.: НІСД, 2003. – 120 с. – (Серія «Стратегія політики і політичний аналіз»; Вип. 7).
  11. Putnam R. Bowling Alone: America's Declining Social Capital / R. Putnam // Journal of Democracy 6:1. – Jan, 1995. – P. 65–78.

Михайло Гордієнко

АНАЛІЗ КОНСЕРВАТИВНОЇ МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

У статті аналізується консервативна модель політичної модернізації, яка передбачає вдосконалення інституту держави, підвищення її ефективності на засадах досвіду попередніх поколінь. Автор вважає, що прийнятною для нас формою модернізації є національно-консервативна революція, яка покликана здійснити демократичні перетворення на основі верховенства права, самобутньої культури, автентичних традицій, сильної влади, патріотичної еліти.

Ключові слова: модернізація, політика, консерватизм, влада, держава.

Michael Gordienko. Analysis of conservative model political modernization. The conservative model of political modernization, which foresees perfection of institute of the state, increase of its efficiency on principles of experience of previous generations, is analysed in the article. An author considers that the acceptable to us form of modernization is nationally conservative revolution, what called to carry out democratic transformations on the basis of supremacy of right, original culture, authentic traditions, strong power, patriotic elite.

Key words: modernization, policy, conservatism, power, state.

Проблема докорінної модернізації українського суспільства зумовлюється необхідністю подолання паразитичних атавізмів радянсько-авторитарної системи – корупції, зловживання владою, судово-правовий нігілізм тощо – і розбудови демократичної системи врядування. Соціальна модернізація передбачає якісне удосконалення політичної системи з метою успішної адаптації до нових зразків суспільних відносин та забезпечення відкритого простору для ефективного діалогу між урядом і громадянами. У посттоталітарну добу модернізація зорієнтована на розвиток

національно-демократичної моделі держави. Ефективність модернізаційних процесів залежить від зваженого аналізу соціально-культурного й політичного досвіду минулого. Україна має потужний матеріально-технічний і науковий потенціал, багату історичну спадщину й сприятливе геополітичне становище. Цінності, які ми зобов'язані нести в майбутнє, – це духовні традиції, культура, мораль, освіта, гуманізм. Місія консерватизму – повернення нас до історичних і культурних витоків, до національної спадщини. Консервативна ідеологія сьогодні не відмовляється від модернізації соціального простору й удосконалення способу життя. Але здійснення перетворень у консервативному вимірі означає органічне поєднання минулого й теперішнього, динамічного й усталеного, традиційного і модерного.

Актуальність теми дослідження полягає в необхідності адекватної наукової оцінки значення консерватизму в становленні нових політичних інститутів і процесів в умовах політичної модернізації. Цей аспект консервативної проблематики є одним з найменше вивчених і його оцінка вимагає глибокого, неупередженого осмислення. Метою пропонованого дослідження є виявлення і характеристика консервативного варіанта політичної і соціально-економічної модернізації у перехідному суспільстві. Для досягнення поставленої мети необхідно розглянути поняття «консерватизм» у цивілізаційному та історичному аспектах, показати роль державної влади в модернізаційних процесах.

Серед дослідників консерватизму, дотичних до зазначеної проблеми, ми виокремлюємо традиціоналістів, для яких притаманна стійка інтелектуальна опозиція щодо парадигми модерн-традиція. До прихильників традиційного суспільства відносять О. Шпенглера, К. Шмідта, М. Еліаде, Р. Хоркхаймера, Т. Адорно. Інша авторитетна група відстоює ідеологічну ідентичність консерватизму. Її репрезентують Д. Ален, Ю. Габермас, Р. Нісбет, Л. Аллісон, І. Крістолл, Е. Шацький та їх послідовники. Вони позиціонують ідеологію консерватизму як протипагу лібералізму й соціалізму. Прихильники ситуативного визначення консерватизму – К. Мангейм, С. Гантінгтон, Р. Міхельс схильні бачити в консерватизмі ідеологію, що позбавлена

самостійного змісту. Проміжну, деїдеологічну позицію займає Р. Керк, який відстоює глибоку метафізичну сутність консерватизму. Потреба зберегти за консерватизмом сталу ідеологічну ідентичність, а також подолати його суперечності з ліберальною ідеологією репрезентує в останні десятиліття ХХ століття синтетичний підхід до вивчення консерватизму. Прихильниками цього підходу є К. Гаджиєв, Г. Рормозер, А. Френкін, Е. Абелінскас, Е. Тронін та інші. Вони пропонують інтегрувати консервативні й демократичні цінності, здійснюють спробу синтезу модернізації та історичної традиції у новий потенційний ідеологічний конструкт. Вітчизняну парадигму консерватизму репрезентує В. Липинський, творчість якого набуває нової актуальності у контексті політичної модернізації.

Модернізація передбачає вибір певної прогресивної мети, визначення методологічного інструментарію і засобів її реалізації. Процес модернізації може реалізовуватися на засадах консерватизму, а може здійснюватися революційним шляхом. Усе залежить від конкретно-історичних умов і поточної кон'юнктури. У полі нашого дослідження перебуває консервативний шлях політичної модернізації. Ми переконані, що ніякої суперечності між модернізаційним курсом і консервативними методами немає. Більше того, консерватизм і радикалізм можуть поєднуватися. Модернізація – це процес, консерватизм – це ідеологія. Їх не можна протиставляти один одному. Консерватори усвідомлюють, що «сила людського розуму має означені межі. Відповідно до цього, потрібно підтримувати здоровий скептицизм щодо абстрактних принципів, щодо інтелектуалізму та щодо будь-яких величких реформаторських планів» [1, с. 90]. Часто необхідно одночасно швидко і глибоко реформувати одну сферу суспільного життя, державної політики й зберегати якусь соціальну реальність у незмінному стані або обмежуватися її поступовими удосконаленнями. Модернізація у консервативному розумінні передбачає вдосконалення інституту держави, підвищення її ефективності на засадах досвіду попередніх поколінь.

Проте популістське використання поняття «консерватор» розмиває його значення. Консерватизм як частина політичного іміджу втрачає діалектичну складову і якісну

визначеність. На цьому наголошує А. Репніков, помічаючи, що багатьом сучасним політикам вигідна саме невизначеність і розмитість політичних понять. Такі ключові феномени, як «консерватор», «демократ», «реформатор» у реальній політиці гублять свій первинний сенс і лише імітують свої функції [2, с. 89]. Термінологічна невизначеність приводить до розгляду консервативної модернізації в кон'юнктурному вимірі, що дискредитує її сутність.

Необхідність модернізації, тобто осучаснення суспільства на засадах європейських цінностей, раціоналізму і ринкової економіки, виникає з незадоволеності дійсністю. «Цілі модернізації втілюються в таких соціальних цінностях, як економічне зростання, рівність, демократія, стабільність, добробут, справедливість, порядок, а характеристиками соціального життя, від яких у ході модернізації хочуть звільнитися, є бідність, нерівність, репресивність, насилля, залежність» [3, с. 6]. Відповідно до цих цілей формуються й основні типи політичної модернізації, які класифікуються так:

- «Органічна» (первинна) модернізація, що характерна для таких країн, як Велика Британія, США, Канада та ін., здійснюється еволюційним шляхом на основі власних культурних традицій та зразків.

- «Неорганічна» (вторинна, наздоганяюча) модернізація властива для Росії, Бразилії, Туреччини та ін., основним чинником якої є імітаційні відносини периферійних країн з розвинутими державами.

Відповідно до іншої типології розрізняються три типи модернізацій:

- ендогенна модернізація, тобто така, що здійснюється на власній основі (Європа, США);

- ендогенно-екзогенна модернізація реалізується як на власній основі, так і на основі запозичень (Росія, Туреччина, Греція);

- екзогенна модернізація (імітаційно-симуляційна) здійснюється на основі запозичень за відсутності власних основ.

Україна належить до того типу держав, модернізація яких має неорганічний, або екзогенний характер, на відміну від органічної (ендогенної) модернізації, що відбувалася

на Заході. Особливість «вторинного» типу модернізації полягає в прагненні дотримуватись «ідеальних» зразків, копіювати форми і принципи, вироблені іншими державами, що загрожує втратою традиційних основ суспільства, спустошенням національної ідентичності. Польська дослідниця О. Гнатюк національну тожсамість визначає як «комплекс спільних переконань, позицій і вірувань, вироблених у процесі формування окремішності спільноти, який поєднувався з акцептацією політичних прагнень певної групи або держави» [4, с. 56]. Тобто, національна ідентичність репрезентує консервативну парадигму буття народу, яка не потребує радикальних змін. Модернізація у консервативному розумінні базується на органічній чи ендогенній основі й передбачає вдосконалення політичної системи держави, підвищення її ефективності на засадах досвіду попередніх поколінь.

Докорінні перетворення українського суспільства можливі за умов створення моделі оптимальної модернізації всіх його сегментів. Автор схильний вважати, що на сучасному етапі прийнятною для нас формою модернізації є національно-консервативна революція, яка покликана здійснити демократичні перетворення на основі верховенства права, самобутньої культури, автентичних традицій, сильної влади, патріотичної еліти. Не викликає сумнівів, що «адекватна інтерпретація консервативної ідеології в сучасних умовах може стати своєрідною методологічною парадигмою національного державотворення» [5, с. 54]. Консерватори прагнуть забезпечити охорону сакральних традицій, що базуються на релігійному світогляді. Дотримуватися закону і моралі насамперед повинна чинна влада, повністю відмежувавшись від бізнесу. Тоді з'являться підстави для утвердження національної держави, в якій домінуватимуть не олігархічні угруповання, а легітимний уряд.

Отже, якщо ми говоримо про консервативну модернізацію, то маємо на увазі два моменти: а) органічний розвиток суспільства на основі етнокультурної спадщини народу; б) пріоритет інтересів національної держави в ієрархії політичної стратегії суспільства. На думку К. Дойча: «У політичній та соціальній боротьбі сучасної епохи *національність* означає єднання (alignment) значної кількості

людей зі середнього та нижнього класів, пов'язаних з регіональними центрами й провідними соціальними групами» [6, с. 328]. Проектуючи цю думку на вітчизняне політичне поле, можна стверджувати, що реальна модернізація в сучасній Україні повинна бути пов'язана з реставрацією національних традицій та подоланням соціальної аномії, що означає повернення в суспільство природної соціальної солідарності й органічних зв'язків.

Серед учених, які активно досліджували теоретичні проблеми політичної модернізації, особливе місце посідає С. Гантінгтон. Він допускає можливість здійснення модернізації “згори”, старими політичними інститутами та під керівництвом традиційної еліти. Гантінгтон вважає, що «на соціальному рівні модернізація посилює економічну, військову і політичну могутність суспільства і змушує людей цього суспільства повірити в свою культуру і утвердитися у культурному плані. На індивідуальному рівні модернізація породжує відчуття відчуженості й розпаду, тому що розриває традиційні зв'язки і соціальні відносини» [7, с. 106]. Для успішності соціального «транзиту» необхідно забезпечити рівновагу змін у різних сферах життя суспільства.

Сьогодні точиться дискусія стосовно того, чи доцільне поєднання консерватизму й модернізації, яким чином вони корелюють між собою, чи може консерватизм сприяти модернізації суспільства. В умовах перманентного пошуку компромісу між досвідом та інноваціями, збереженням і реформуванням, самобутніми і універсальними цінностями, консервативна модель політичної модернізації країни, яка прагне органічно поєднати зазначені явища, апіорі є методологічним підґрунтям національного державотворення. Про це переконливо говорить класик української політичної думки В. Липинський: «Сильний, єдиний і добре зорганізований поступ може існувати тільки при сильнім і добре зорганізованим консерватизмі... Бо коли немає сили, єдності і організації в обороні існуючого, то не може бути сили, єдності та організації в змаганнях до зреформування цього існуючого. Нація ділиться тоді на множество «правих» і «лівих» партій, які анархічно і не знати за що борються між собою та руйнують націю. В такій, позбавленій

сильного консерватизму, нації не може бути ясних – репрезентованих завжди консерватизмом – понять про те, що існує реально; а тому не може бути і якісних понять про те, як це реально існуюче змінити, чого для здійснення реального поступу домагатись» [8, с. 397]. Вчений переконаний, що пануючі у сучасному світі демократичні республіки нищать консерватизм і завдають шкоди національній державі, інтеграційною основою якої є міцна вертикаль влади.

Особливість консервативного варіанта модернізації полягає в його прагненні виходити з емпіричного опертя на духовні імперативи. Тривалий час українська нація, традиції, релігія, мова знаходилися в жорстких умовах тоталітарного режиму, в зоні агресивного імперіалізму, що позбавило нас досвіду ефективної модернізації. Всі соціальні перетворення пануючі в Україні політичні режими здійснювали насильницьким шляхом, примусово, ламаючи хребет народу, ігноруючи його традиції й ментальність. Наслідком ламання через коліно української нації є насадження «постколоніального синдрому», характерними рисами якого, за словами М. Рябчука, є «недосформованість української нації... таким чином, накладання на цю домоdernу спільноту модерної аналітичної матриці, заснованої на новочасних уявленнях про націю та національну ідентичність, виглядає проблематичним» [9, с. 205]. Отже, очікувати позитивних результатів від процесу політичної модернізації у пострадянському суспільстві не варто, адже свідомість людей вражена колоніальним вірусом.

Класичним приладом тоталітарної модернізації є Сталінська індустріалізація, яка перетворила людей на сировинний придаток тоталітарної влади. Репресивний характер модернізації обумовлювався ідеологією тоталітарного режиму та необхідністю його відтворення. Такі реформи апріорі не можуть забезпечити європейський рівень розвитку держави. Результатом контрмодернізації радянського типу стали суперечності в системах національної і державної ідентичності, поширення нелегітимних норм і правил політичних відносин, деградація політичної системи.

Неупереджений погляд на модернізаційні процеси постіндустріальної доби засвідчує, що їм дуже бракує здорового

консерватизму, який, спираючись на віру, законність, історичний досвід, силу волі й прагматизм думки спроможний обмежити надмірні амбіції наших олігархів, вгамувати агресивний імперіалізм геополітичних суб'єктів. На практиці давно доведено, що реформи зовсім не означають поліпшення життя, а контрреформи не завжди деструктивні. На зміну стереотипу, згідно з яким консерватори – це супротивники прогресу, приходять надія на консерватизм як універсальну ідеологію, яку можна визначити як «традицію свободи». Її адекватну інтерпретацію здійснює Е. Берк, зазначаючи те, що «свобода є добро, яке слід удосконалювати, а не зло, що його слід зменшувати» [10, с. 656]. На цій основі ідея консервативної модернізації органічно вписується в демократичну парадигму політики. Консерватори є не тільки охоронцями вже існуючого, але й активно продукують систему компромісів в умовах соціальної кризи. Ті, кого таврували словами «реакціонери», спроможні ефективно здійснювати політичну модернізацію.

Під впливом глобалізації відбувається корінна трансформація системи політичних і економічних відносин, змінюється психологічний склад характеру людей, деформується національна ідентичність. Глобальні зміни неминуче породжують конфлікт між традиційними цінностями та інноваціями, який супроводжується зіткненнями різних соціальних груп, влади і суспільства. Британський суспільствознавець Е. Сміт вважає, що «сучасні нації-держави зазнають ерозії, якщо не дезінтеграції, оскільки їхній розмаїтий чи поліетнічний характер підривають процеси державної експансії та модернізації, а також проблеми, що їх вони породили» [11, с. 121–122]. Взаємна підтримка держави й нації, що постулює консервативна доктрина, забезпечує виживання і гнучкість соціального організму в добу глобалізації. Доки така взаємодія існує, доти національні держави залишатимуться основними суб'єктами політики.

Конструктивність сучасної моделі оновлення української політичної системи можна оцінювати за тим, як глибоко вона спирається на історичні традиції й культуру свого народу й чи спромоглася витіснити доктринальність й ринковий утилітаризм. У вітчизняному політичному просторі

типовою є популістська модернізація, що порушує цілий комплекс соціальних і політичних проблем – економічну кризу, урбанізацію, освіту, охорону здоров'я, майнове розшарування, зростання політичної активності мас, але не створює механізмів їх вирішення. Основною проблемою у здійсненні української модернізації є відчуження суспільства від влади. Корумпована влада, що позбавлена підтримки громадян, спроможна лише правити підданими, а не здійснювати реформи. Ці обставини дозволили О. Пахльовській стверджувати, що з «Ми живемо в часі, в якому у нас віднімають минуле і викрадають майбутнє, позбавляючи тим самим сенсу наше теперішнє буття. Через приниження, через незахищеність перед хамством, через неналежність до смислів сучасної доби» [12]. Модернізація без участі ширших верств суспільства приречена на поразку. Особливістю української псевдомодернізації на сучасному етапі є синтез ліберально-радикальної й утилітарно-корпоративної політики, внаслідок чого спостерігається відчуження національної держави.

Здійснений аналіз дозволяє стверджувати, що консерватизм є об'єктивним елементом політичної модернізації, спроможним конструктивно опонувати радикалізму. Ми схильні вважати, що поняття демократія і консерватизм не є антагоністичними. Демократичну модернізацію можна розглядати як усвідомлений консервативний вибір більшості. Модель політичної модернізації має визначатися не владними структурами, а громадянським суспільством. Ми повинні добитися того, щоб народ став автором проекту національної модернізації. А це тривала і копітка робота. Потрібно багато працювати над тим, щоб змінювалася суспільна свідомість, зростав рівень політичної культури людей, їх матеріальне благополуччя. Тоді можна очікувати успішних результатів у боротьбі з корупцією, яка стала системоутворюючим елементом українського буття. Сьогодні треба вести мову про демократичну модернізацію, що спирається на традицію і поважає ментальність народу. Цей синтез можна означити терміном «поміркована модернізація», що забезпечує рух вперед, але рух не хаотичний і стрибкоподібний, а стабільний і упевнений.

1. Шуттінгер Р. Проблема ідентичності консерватизму // КОНСЕРВАТИЗМ: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип» 2008. – С. 89–103
2. Репников А. Тернисті шляхи консерватизма в Росії / Общественные науки и современность. – 2002. – №4. – С. 80–94
3. Huntington S. The Goals of Development // Understanding Political Development. Illinois, 1994. – P. 6
4. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
5. Гордієнко М. Консервативний алгоритм творення української політичної нації // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Випуск 20. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – С. 52–58
6. Дойч К. Народи, нації та комунікація // НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 317–332
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон; [пер. с англ. Т. Велимеева]. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – 571 с.
8. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Київ; Філадельфія, 1995. – 470 с.
9. Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження – К.: «К.І.С.», 2011. – 240 с.
10. Берк Е. Що таке справжня громадянська свобода? // КОНСЕРВАТИЗМ: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип» 2008. – С. 654–666
11. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху; [пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала]. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
12. Пахльовська О. Читаючи кам'яну книгу // День. – 2011. – № 177. – 4 жовтня

Юрій Древаль

ПІЗНАВАЛЬНА ЦІННІСТЬ ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Проаналізовано сучасний стан досліджень з проблематики сучасної політичної модернізації та демократизації. Наголос зроблено на можливості застосування наведених концептів у дослідницькій роботі.

Ключові слова: демократизація, перехідне суспільство, політична модернізація, сучасна політична модернізація.

Yuri Dreval. Cognitive value theory of political modernization. The contemporary state of research on contemporary issues of political modernization and democratization. Emphasis is placed on the possibility of applying the above concepts in research.

Key words: democratization, transition societies, political modernization, modern political modernization.

Постановка проблеми. Термін «політична модернізація» широко вживається в усіх суспільствознавчих науках і з повним на це правом може вважатися загальнонауковим. Зміст політичної модернізації становлять якісні зміни в політичних системах колишніх «традиційних» чи «недемократичних» суспільств. Причому, як правило, йдеться про наближення таких суспільств до певного зразка у вигляді розвинених демократичних країн.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Формування теорії політичної модернізації припадає на межу 1950–1960-х рр. і завдячує популяризації порівняльних досліджень (див., напр., тогочасні праці Г. Алмонда і Д. Пауела, С. Верби, С. Гантінгтона, Ш. Ейзенштадта та Л. Пая). Вчені, зокрема, пов'язали успішність процесів політичної модернізації зі всією сукупністю складних соціокультурних факторів. Для предмета нашого дослідження непересічне значення має і порівняння демократичного та недемократичного режимів (див., напр., тогочасні праці Х. Аренд, З. Барбу, Р. Такера, К. Фрідріха та З. Бжезинського та ін.). «Поняття тоталітаризму та демократії, – за оцінкою М. Догана та Д. Пелассі, – ...набувають істинного змісту шляхом порівняння» [1, с. 202].

Останнім часом дискусії з зазначеної проблематики вийшли на якісно новий рівень. Були, зокрема, поставлені питання щодо «нерівномірної», «органічної», «органічно-інноваційної», «ендогенної», «комбінованої», «навздогінної» та «циклічної» модернізації. З іншого боку, все частіше ставляться питання щодо «провалів модернізації» та «краху теорії модернізації».

Виділення нерозв'язних проблем. Разом з тим, виразно спостерігається й надміру заполітизований підхід до тлумачення наведених категорій (що, зокрема, виявляється у відстоюванні якоїсь однієї точки зору як єдиноправильного). Нагальним є й питання застосування критеріїв політичної модернізації у дослідницькій суспільствознавчій роботі. Суспільно-політичні процеси в перехідних суспільствах спонукали й загострення проблеми співвідношення політичної модернізації та демократичного транзиту. У свою чергу, «демократизацією» досить часто називають будь-які сучасні суспільно-політичні процеси, без огляду на науково опрацьовані та емпірично вивірені критерії. Словосполучення «в умовах демократизації...» чи «під впливом демократизації...» наводяться в сотнях рукописів, але інколи вони не мають ніякого смислового навантаження. Такий підхід не лише затушовує сутність явища, що розглядається, а й деструктивно впливає на концепт демократичного переходу взагалі.

Мета (завдання) рукопису. Метою рукопису, з урахуванням вище наведеного матеріалу, – з'ясування практичної значущості концепту політичної модернізації у дослідженні різнобічних перипетій сучасного суспільно-політичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. На рівні загальних підходів політична модернізація зазвичай сприймається як цілеспрямований процес переходу від традиційного (командного, доіндустріального, незахідного) до сучасного (змагального, індустріально-постіндустріального) суспільства. Деякі дослідники на наведеній основі виводять й більш конкретні формулювання, які можна розділити на так звані «вузьке» та «широке» тлумачення.

У традиційному, так званому «західно-центристському контексті» (вузьке тлумачення), політична модернізація характеризується як процес наближення до конкретного зразка – стабільних і економічно розвинених країн Заходу [2, с. 197].

Такому тлумаченню, окрім безумовних достоїнств (чітке формулювання перспективи розвитку, привабливість кінцевої мети тощо), властиві й деякі негативні риси. Зокрема, йому властиві наперед задані однотипність чи жорстка

«запрограмованість» суспільного розвитку країн, що сприймають нові правила суспільного життя. До того ж, у руслі такого тлумачення абсолютно неперспективним видається механічне копіювання західних моделей («вестернізація»). Французька дослідниця М. Мендрас, наприклад, аналізувати процеси модернізації у східноєвропейських країнах, наголошує на тому, що «запозичення західних інститутів та обов'язкові посилання керівників на демократію жодною мірою не можуть вважатися гарантією нормального демократичного функціонування» [3, с. 192]. Окрім того, притаманна такій еволюції стратегія «навздогінного розвитку» на значний проміжок часу консервує елементи неповноцінності та другорядності перехідних суспільств.

«Широке» ж тлумачення – як загальноцивілізаційних зрушень із застосуванням сукупних зусиль для досягнення більш високих бажаних стандартів – відзначається надмірною абстрактністю. Як стверджує, зокрема, німецький вчений В. Цапф, «модернізація у широкому смислі – це пошук з невідомим результатом» [4, с. 18].

Наведені підходи й стали підставою для критичних висловів щодо концепту політичної модернізації в цілому, як такої, що не може бути застосованою у процесі суспільного розвитку. Саме у зв'язку з таким баченням політичної модернізації деякі вчені (зокрема, професор соціології Гельсінського університету Е. Аллард) вказують на те, що концепція модернізації може бути важливою лише як загальна основа досліджень розвитку постсоціалістичних країн, яка може навіть заважати дослідникам вивчати якісь конкретні інститути чи процеси (зокрема, інститут політичних партій) [5, с. 60, 64].

Названі аргументи спонукають дослідників до опрацювання ефективнішої й придатнішої для використання формули суспільної модернізації. У цьому руслі слушним видається уточнення російського вченого В. Шелохаєва щодо розуміння сутності модернізації «у вузькому контексті» – як дослідницького методу, підходу до вивчення модернізаційного процесу [6, с. 30], і його співвітчизника В. Журавльова – «у широкому контексті» – як «активного, дієвого пошуку найпридатнішої для даного соціуму моделі органічного розвитку на шляху від його традиційного

до сучасного стану, а також концентрації сил і засобів держави та суспільства, спрямованої на реалізацію цієї моделі в життя» [7, с. 6]. Єдине, що може насторожити в останній формулі, це «пошуки». Адже ж шукати, це не обов'язково – знайти! Отже, більш вдалим слід визнати тлумачення модернізації, надане українським дослідником М. Михальченком: «Ми ж схильні вважати модернізацією будь-яке динамічне, свідомо регульоване і якісне поліпшення в економічній, політичній сферах» [8, с. 33].

Утім, наведені визначення важко застосовувати у дослідницькій роботі, адже різні моделі політичної модернізації обов'язково мають включати й операційну складову. У такому сенсі більшу операційну значущість мають напрацювання Р. Інглехарта та В. Горбатенка. У баченні американського фахівця зазначеної проблематики Р. Інглехарта, наприклад, теорія модернізації з серцевиною у вигляді економічних процесів вважається «потужним засобом заглянути в майбутнє індустріального суспільства» [9, с. 143]. Український вчений В. Горбатенко при цьому зазначає, що «серед загальних характеристик (напрямів) процесу політичної модернізації важливе місце займає раціоналізація та забезпечення ефективності влади», а також «диференціація політичної структури, або інституалізація» [10, с. 18].

На нашу думку, саме під таким кутом зору і необхідно з'ясувати вплив модернізації на становлення та розвиток політичних інститутів у колишніх відсталих країнах.

Уточнення сутності сучасної політичної модернізації багато в чому залежить від з'ясування її витоків (небезпідставно І. Валлерстайн, наприклад, «основним недоліком» усіх концепцій модернізації вважає те, що вони «надто історичні» [11, с. 23]). Існує багато версій з приводу того, з якими подіями слід пов'язати перехід до сучасної економічної модернізації. Називають і «революцію цін» XVI ст., і епоху великих географічних відкриттів XV ст., і навіть масову епідемію бубонної чуми середини XIV ст., яка розхитала феодальне сільське господарство та клерикалізм. Але ж реальна економічна модернізація не могла розпочатися раніше кінця XVIII ст., часу відкриття парової машини Ватта та започаткування процесу інтенсивного розвитку ринкових відносин.

Саме в руслі економічної модернізації відбувались і політичні зміни часів антифеодальних революцій, які, на що слід особливо наголосити, безпосередньо стосуються модернізації політичних інститутів. Польський вчений П. Штомпка, зокрема, стверджує: «У політичній сфері модернізація знаменує перехід від авторитету вождя племені до системи виборчого права, представництва, політичних партій та демократичного правління» [12, с. 174]. До цього переліку слід додати й утвердження конституціоналізму, й декларування прав і свобод громадянина, й початки розподілу гілок влади тощо.

Зокрема, саме в ті часи суттєво розширилося виборче право та зросла політична активність громадян. Так, уже в перші роки Великої Французької революції право голосу отримали 4,3 млн з 26 млн французів, а відповідно до виборчого закону від 11 серпня 1792 р. активне виборче право отримала більшість чоловіків з 21 року (пасивне право – з 25 років). Тотожні процеси спостерігалися і в США. Велика Британія внаслідок низки проведених у XVIII ст. реформ (перша виборча реформа 1832 р., реформи 1867 р. і 1883–1884 рр.) також наблизилася до загального виборчого права.

Розширення політичної активності населення та вдосконалення виборчого права привели до організації політичних партій. Чи не найраніше процес партійного будівництва розпочався в Англії, де вже у 1670-ті рр. виникли зачатки партійних структур. Доволі бурхливо цей процес здійснювався у США, де динамічний «переселенський» капіталізм не лише не стримував, а й заохочував партійну кристалізацію. Значною своєрідністю відзначалося становлення партійного будівництва у Франції, де партії інтенсивно утворювалися та розвивалися у часи революційних потрясінь і були здебільшого «революційними клубами». У Німеччині партійна система формувалася також досить повільно, але у цьому випадку головними причинами були до об'єднання країни в 1871 р. – територіальна роздробленість, а після об'єднання – жорстка імператорська влада та екстенсивний «пруський» шлях розвитку країни.

Отже, політичною модернізацією має позначатися винятково процес вдосконалення політичних інститутів нового

та новітнього часів (що автоматично виключає з цього процесу античну та середньовічну «модернізацію»). Сьогодні ж процеси вдосконалення політичних інститутів мають позначатися терміном «сучасна політична модернізація», що дозволяє звузити хронологічні рамки досліджуваних питань та надати наведеному поняттю більшої операційної значущості.

Уточнення характеру сучасної політичної модернізації значною мірою залежить від з'ясування суті та особливостей концепту демократичного переходу («демократичного транзиту»), зокрема, міри його узгодженості з політичною модернізацією.

Виразно спостерігаються, зокрема, два основні підходи до тлумачення співвідношення концептів політичної модернізації та транзитології. Деякі дослідники розглядають перехід від авторитаризму до демократії як елемент та стадію процесу модернізації. К. фон Бейме, наприклад, який є професором Гейдельберзького університету (ФРН), саме в рамках теорії модернізації розглядає всі сучасні спроби демократизації політичного режиму (від 1917 р. і до сьогодні) [13, с. 156–159]. Його співвітчизник і знаний дослідник процесів модернізації В. Цапф, звужуючи предмет дослідження, тлумачить демократизацію «як частину «навздогінних» процесів модернізації в середовищі цілісного принципового відкритого продовження модернізації» [4, с. 28]. Натомість, деякі інші дослідники наполягають на необхідності розведення понять «модернізація» та «транзитології», а також явищ, що вони відбивають. Російський дослідник Л. Сморгунов, наприклад, при цьому апелює до того, що більшість «перехідних» країн не підпадає під категорію «традиційних країн з низьким рівнем індустріального розвитку, архаїчною соціальною структурою, неграмотністю населення тощо» [14, с. 185]. Але ж наведене вище тлумачення модернізації – як «будь-яке динамічне, свідомо регульоване і якісне поліпшення...» – нівелює смисл зазначеної логіки.

Спільним для політичної модернізації та демократизації є насамперед наголос на вдосконаленні політичних інститутів та сприйнятті прийнятих у найбільш розвинених країнах «правил гри». У цьому сенсі заслуговує на увагу й

хронологічна узгодженість обох суспільно-політичних явищ: поява політичної модернізації завдячує формуванню конституційності та парламентаризму в деяких країнах (як результату англійської революції середини XVII ст., американської та французької революцій кінця XVIII ст.), а вже декілька десятиліть по тому була започаткована й «перша хвиля» демократизації (яка припадає, за оцінкою С. Гантігтона, на 1820–1926 рр. та 1926–1942 рр. [15, с. 13]).

Узгодження в єдиному термінологічному вимірі концептів сучасної політичної модернізації та демократизації відзначається значною практичною значущістю.

Концепція модернізації, адаптована до умов сучасних перехідних суспільств, дозволяє краще усвідомити сутність «четвертої хвилі» демократичного транзиту. Вона, зокрема, надає можливість всебічного з'ясування сутності й спрямованості процесів демократизації (з основою у співвідношенні органічного та неорганічно-мобілізаційного типів розвитку перехідних суспільств). Разом з тим, модернізаційний імпульс демократичного транзиту почасти пояснює й певну непередбачуваність розвитку перехідних суспільств (зокрема, відповідно до концепцій побічних негативних ефектів суспільного розвитку Ф. Тенніса, інтернаціональної нерівності К. Мюллера та різних шляхів розвитку К. Оффре). З іншого боку, напрацювання теоретиків демократичного транзиту дозволяють конкретизувати й сутність сучасної політичної модернізації (насамперед, щодо мети, завдань, «стартових умов», етапів та особливостей досягнення рівня консолідованої демократії).

Висновки. Узгодження концепцій сучасної політичної модернізації та демократизації надає додаткові можливості для всебічного аналізу сучасних суспільств, першочергових, що знаходяться на стадії переходу від авторитаризму до демократії. Це, зокрема, стосується механізмів модернізації, з поєднанням інноваційних та мобілізаційних регуляторів.

---

1. Доган М. Сравнительная политическая социология / М. Доган, Д. Пеласси ; [пер. с англ. Т. И. Шумиловой]. – М. : Соц-полит. журн., 1994. – 272 с.

2. Айзенштадт Ш. Н. Конструктивные элементы великих революций: культура, социальная структура, история и человеческая деятельность / Шмуэль Н. Айзенштадт ; [пер. с англ. В. Л. Кальковой] // THESIS : теория и история экономических и социальных институтов и систем : альманах. – М., 1993. – Т. 1, № 2. – С. 190–212.
3. Мендрас М. Взгляд с Запада и российское восприятие: два понимания ситуации / Мари Мендрас ; [пер. с фр. А. Ковалева] // Конституционное право : восточноевропейское обозрение. – 2003. – № 4. – С. 191–196.
4. Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития / В. Цапф // СОЦИС. – 1998. – 8. – С. 14–25.
5. Аллард Э. Сомнительные достоинства концепции модернизации / Эрик Аллард ; [пер. с англ. Н. В. Романовского] // СОЦИС. – 2002. – № 9. – С. 60–66.
6. Шелохаев В. В. Модернизация как теоретико-методологическая проблема / В. В. Шелохаев // Куда идет Россия?... Кризис институциональных систем : век, десятилетие, год. – М., 1999. – С. 29–36.
7. Журавлев В. В. Россия XX столетия: реформы или социальный эксперимент / В. В. Журавлев // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 5. – С. 3–24.
8. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. – Дрогобич : Відродження, 2004. – 488 с.
9. Inglehart R. Modernization and Postmodernization : Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies / R. Inglehart. – Princeton : New York : Princeton Univ. Press, 1997. – 453 p.
10. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : Монографія / В. П. Горбатенко. – К. : Академія, 1999. – 240 с.
11. Валлерстайн И. Модернизация, мир ее праху / Иммануил Валлерстайн // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 2. – С. 21–25.
12. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; [пер. с англ. А.С. Дмитриева]. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 416 с. – (Программа «Высшее образование»).
13. Бейме К. фон. Теория трансформации – новая междисциплинарная отрасль знания? / Клаус фон Бейме ; [пер. с нем. И. А. Ледях] // Государство и право. – 1994. – № 7. – С. 148–159.
14. Сморгунов Л. В. Современная сравнительная политология: учебник / Л. В. Сморгунов. – М. : РОССПЭН, 2002. – 472 с.
15. Huntington S. Democracy's Third Wave / S. Huntington // Journal of Democracy. – 1991. Spring. – P. 12–34.

Валентина Смірнова

РАЦІОНАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЛІТИЧНОГО ВОЛОНТАРИЗМУ

У статті розкривається зв'язок між явищами політичний волютаризм, політичний раціоналізм і політична віра. Показано, що ірраціональність соціально-політичного життя неминуче породжує раціональні теорії, як спроби його впорядкування. Однак наслідком раціоналістичних політичних теорій постає політичний волютаризм.

Ключові слова: ірраціональність, раціональність, віра, волютаризм.

Valentyna Smirnova. Rational preconditions of political voluntarism. The article deals with the relationship between the phenomena of political voluntarism, political rationality and political belief. Shown that the irrationality of social and political life inevitably generates rational theories as attempts to organize. However, the result of rational political theories raises political voluntarism.

Key words: irrationality, rationality, faith, voluntarism.

Микола Бердяєв якось вигукнув... (Філософи, зазвичай, велемудро міркують. А Бердяєв завжди вигукує, наче повсякчас зчіплюється з уявним «недругом» у найпринциповішій дискусії. Критики називають цю особливість його стилю «незмінним форте»). Так от... Микола Бердяєв якось вигукнув: «Те, що двічі два – чотири, є насиллям над моєю свідомістю!» Бердяєв завжди дуже гостро, майже з надривом, як Достоевський, переживав будь-яке «насилля» й будь-яку «наругу» та «приниження». Скажімо, пониженням для людської гідності він вважав те, що Земля обертається довкола Сонця, а не навпаки. А й справді. Що є сонце? – згусток термоядерної реакції, та й годі. Інша справа – Людина: душа, образ і подоба Божа, здатність до титанічного звершення. То ж, якщо правильно розставляти акценти, якщо онтологію підпорядкувати аксіології, то не Земля – домівка Людини, а Сонце – ліхтар людських

пошуків і діянь – має обертатися довкола Землі. Так було б справедливіше, гідніше, вважав Микола Бердяєв.

Суть полягає в наступному: Бердяєв був першим філософом, який звернув увагу на тиранію раціоналізму й науки. Людська здатність до раціонального мислення та логіки, яка мала стати передумовою свободи людини, її спроможності робити правильний вибір, у підсумку виявилася не менш тиранічною, аніж схильність підпорядковуватися спонтанним покликам. Логіка та раціоналізм не передбачають свободи вибору. Який може бути вибір, коли запитується, скільки буде двічі два? Решітка таблиці множення сковає свідомість.

Марк Твен якось пожартував: мені шкода людей, які не можуть дозволити собі писати одне й те саме слово, то так, то сяк, як їм заманеться. Це достоту бердяєвське ставлення до граматики. Тільки, на відміну від Бердяєва, Твен не бунтує, а іронізує.

Людство стало рабом техніки, стверджували екзистенціалісти. Це думка не нова. Ще Жан-Жак Руссо обурювався цивілізаційними путами – будинками в сім поверхів і театрами. Афінські кініки зневажали пергамент, який міг би зберегти їхні оригінальні міркування (писемність не сприяє розвитку природної пам'яті), одягом і глечиками (людина має шкіру, що захищає їх від спеки й холоду, та долоні, щоб можна було напитися).

Будинки в сім поверхів здійнялися вище хмар, пергамент і таблиця множення перетворилися на комп'ютер, одяг, який мав би захищати від холоду, став схожим на казна-що від кутюр. Лише в моменти зародження певних явищ людство годне завважити можливі небезпеки. Кініки помітили можливу залежність людини від побутових зручностей, Руссо – від культури, Бердяєв – від науки. Але всі ці речі стали невід'ємною частиною нашого життя. (Чи, можливо, наше життя стало невід'ємною частиною всіх цих речей).

Цілком подібна лінія протистояння між раціональністю й ірраціональністю розгорталася й у політичній думці. Політичне життя, якщо порівнювати його не лише з Античністю, а й домодерними суспільствами, надзвичайно ускладнилося. Демократія з безпосередньої перетворилася

на представницьку. І споглядаючи поступ виборчих технологій, починаєш сумніватися, а чи й справді йдеться про демократію. Нині в апараті державного управління міністерств, відомств і комітетів більше, аніж трибів у швейцарському годиннику. Та якщо принцип роботи годинника ще можна зрозуміти, то народження й утілення державно-політичного рішення – незбагненні (принаймні іноді). Тож не дарма політологи порівнюють інституційний механізм прийняття державно-політичного рішення з «чорною скринькою». Між людиною і Богом стоїть Церква. Між людиною і товаром на прилавку – банк. Між життям і вічним спокоєм – траурна агенція з метровим преїскурантом. Життя справді перетворилося на, як висловлюються психологи, «життєдіяльність». Раціоналізація життя призвела не до його спрощення, не до уподібнення точності силогізму, а до ускладнення. Процес раціоналізації перетворився на фарс і гротеск. Спроба подолати хаос шляхом інституалізації та регламентації життя обернулася перетворенням самих інститутів і регламентів на згусток хаосу, який (чомусь) не дуже поспішає упорядковуватися, дотримуючись принципів синергетики.

Мабуть, життя є тією річчю, яка не надто вже й придатна до впорядкування. Ірраціональність щонайможливішого штибу є нездоланною та неминучою. І виходом із бюрократичного лабіринту, що петляє в горі державних інституцій, дуже часто є елементарний волюнтаризм – ірраціональне воління, а інколи і просто примха.

Отже, ми бачимо, як окреслюються ключові поняття нашого міркування. Це діалектичні пари: порядок – хаос, раціональність – ірраціональність. Конкретизуючи ці поняття, дуже легко збитися на манівці безлічі трактовок, що накопичились у горезвісній «бібліотеці» культури. Наразі ж доцільно таки відзначити наступний аспект: завдяки чому ми маємо поняття «порядку» та «хаосу», «раціональності» та «ірраціональності»? Завдяки тому ж таки раціо – розуму. Усі згадані поняття однаково раціональні вже з тої причини, що вони – поняття, тобто породжені розумом. То ж чи є «порядок» і «хаос», чи є «раціональність» й «ірраціональність»? Чи є за словами, якими ми оперуємо, речі. Чи слова – лише слова, за якими немає нічого, окрім порожнечі, нічого, окрім гри розуму?

Наразі дуже легко відбутися гегеліанською формулою: ототожнити поняття та буття. Лев Шестов, зіставляючи вчення Гегеля та Кіркегарда, завважив: події в особистому житті Кіркегарда вплинули на його творчість, однак, жодних сумнівів, якби Гегель прожив геть інше життя, ані ж те, яке йому випало, це жодним чином не позначилося б на його вченні. Утім, за всієї поваги до Шестова, мусимо зауважити: якби Гегелю випало жити не в ХІХ ст., а на зламі ХХ–ХХІ ст., то він ніколи не ототожнив би поняття та буття. Бо саме буття не має нічого спільного з поняттями. Скажімо, сучасна фінансова система існує сама по собі, не залежно від товарного обміну. А політична влада постає завдяки інформаційним образам, переміщується у світ «символічної політики» і набуває цілковитої незалежності від результатів діяльності політичних інститутів і справжніх потреб виборців.

Ми маємо припустити, що згадані понятійні пари не описують повною мірою сучасну соціально-політичну реальність. Раціональність інституцій і трактовок існує окремо й уже не протистоїть хаосу буття. І ця «символізація» «світу ідей» лише поглиблює хаос. Таким чином, ми потребуємо додаткових понять, які могли б зв'язати розчепленість буття та суджень про нього. І цим додатковим поняттям може бути лише «екзистенція» – саме життя, безпосередній досвід і світовідчуття, які притаманні кожній людині, не залежно від того, які судження про буття вона має.

Отже, перед нами з усією очевидністю постають два філософські дискурси – філософія життя (Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше, Зигмунд Фройд) та екзистенціалізм (Жан-Поль Сартр і Альбер Камю). Звісно, зазначений перелік основоположників і теоретиків цих філософських напрямів далеко не повний. Але не в цьому річ. Наразі ми не тривожитимемо прах, який лежить на їхніх фоліантах. Бо ми звернемося до іншого дискурсу, який також, зіставляючи уявлення про буття і саме буття, зробив акцент на практиці – безпосередньому досвіді, що розставляє всі крапки в теоретичних уявленнях. Ідеться про марксизм.

Для Карла Маркса культура, політика та капітал були фетишами, за яким приховувалась єдина реальність – праця.

Як зазначав Бертран Рассел, Маркс – один із перших філософів, котрий, прагнучи пізнати буття, зробив акцент на досвіді [1, с. 652]. Але досвід сам по собі не може правити за теоретичну основу. Досвід, за висловом класика, «сліпий». Йому потрібний рефлексивний інструмент, себто – наука. Карл Маркс був переконаний, що теорія економічної детермінації цілком вичерпно пояснює еволюцію політичних систем і соціально-політичну мотивацію. Йому здавалося, ніби він знайшов ключ, яким відмикалися таємниці історії та логіка творення майбуття – він пізнав божественну алхімію, головний екстракт якої не ртуть, а піт праці. Маркс створив справжню апологію праці. Але створив її шляхом наукового пізнання, до якого праця ставиться нігілістично.

Тут потрібно зробити наступні акценти:

1) простеживши в історії зв'язок між власністю на засоби виробництва та політичною системою, Маркс дійшов висновку про визначальність першого елемента системи щодо другого;

2) якщо система власності є визначальним чинником, то, за логікою Маркса (а ця логіка є незаперечною з погляду причинно-наслідкового зв'язку), зміна форми власності неминуче призводитиме до зміни соціально-політичної системи;

3) теоретична модель оптимальної системи виробничих відносин (зокрема і власності на засоби виробництва) може бути сконструйована шляхом простеження історії зміни системи цих відносин і виокремлення вірогідних тенденцій;

4) отже, якщо шляхом наукового пізнання вдасться правильно визначити вірогідні тенденції, а відтак і ймовірну закономірно визначену майбутню модель суспільно-економічних відносин, то очевидною стає й доцільна, закономірно визначена модель політичних відносин.

Саме ці чотири елементи, висловлені у формі силогізму, ми й бачимо в основі соціально-економічного вчення Карла Маркса. І тут не йдеться про те, чи є істинною Марксова теорія. Як зазначав той-таки Рассел, докладніший аналіз економічної детермінації показує, що взаємовідносини між економічною та політичною системами

набагато складніші, а отже, і вчення Маркса є достоту схематичним. Але не в цьому річ. Сенс не в критиці марксизму. Сенс в іншому – в логіці, яку опосередковує Маркс, у вибудованій системі причинно-наслідкових зв'язків, як мисленнй моделі. І модель ця є цілком вірогідною та несуперечливою з наукового погляду.

А тепер, щоб зрозуміти становлення марксизму, звернімося до міркувань Ханни Арендт. Дослідниця пише, що Маркс по-філософськи поставився до філософії – він відмовився від неї. Натомість поставив за мету змінити соціальні реалії, які й визначають філософські уявлення. Він спробував реалізувати філософію в політиці [2, с. 21]. Якщо згадати вислів Ісаака Бабеля, Маркс відмовився «скандалити на папері» й заходився «скандалити на майдані». Що ж змусило його вийти на «майдан»? Що змусило його скласти апологію революції: усвідомлення суперечності між політичною надбудовою й суспільно-економічною формацією?; чи, можливо, саме прагнення «майдану» спонукало знайти раціональне пояснення такої бажаної філософії в політиці? Хто кого породив, Маркс-філософ – Маркса-революціонера, чи Маркс-революціонер – Маркса-філософа?

Напевно, й сам Маркс не зміг би дати вичерпної відповіді. Але той факт, що класові суперечності не конче породжують революційний вибух, свідчить про первинність усе ж особистісно-психологічної мотивації (за приклад може правити еволюція лейборизму та тред-юніонів у тій-таки Великобританії, яка була для Маркса «емпіричним матеріалом», на основі якого аналізувалася еволюція капіталізму). Маркс побачив за суперечностями революцію лише тому, що бачив її ще до того, як зміг виокремити самі суперечності. Усі його міркування так чи інакше вели до апології революції. Так, звернувшись до вчення Карла Маркса, ми можемо бачити, що за позірною науковістю теорії приховується не що інше, як політичний волюнтаризм, який, напевно, живився особистісними мотивами, яких наразі аналізувати не має сенсу.

Отже, ми приходимо до міркувань, із яких розпочиналася ця стаття: до самого феномену насилля, яке може чинитися в формі наукової теорії. Маркс, як і теоретики більшовизму, був певен в істинності власної теорії. Отже,

будь-яка теорія може бути або істинною, або хибною. Як розпізнати істину? – вічне запитання, на яке й досі немає відповіді. Щодо цього Сократ сперечався з софістами, Платон із Аристотелем. Філософія знайшла вихід із цього вічного спору, запропонувавши тезу про існування абсолютної (непізнаваної) істини й істини відносної. Цінність будь-якої теорії полягає в її узгодженості, її здатності вірогідно пояснювати доступні феномени. Геометрія Лобачевського не спростовує геометрію Евкліда, бо йдеться про різні доступні феномени. Однак Маркс і його послідовники цілком ірраціонально увірували в істинність економічного марксизму, а відтак і в припустимість волюнтаристичного втілення політичних настанов, які з неї робили.

Марксизм – це не тема для дискусії, а догма, стверджував Володимир Ленін. Наслідки такого «релігійно-іраціонального» ставлення до теорії та її волюнтаристичного втілення – відомі. Але поставимо запитання: невже тільки політичний марксизм грішив волюнтаристичним утіленням власних теоретичних максим? Прагнучи відповісти на це запитання, ми натрапляємо на зв'язок між поняття «волюнтаризм» й іншим поняттям – «категоричність». Згадаймо категоричний імператив Іммануїла Канта. Кант не передбачав жодних винятків, жодної ситуації, в якій його імператив втрачав би силу. Але життя спростовує цю категоричність. Скажімо, Кант наполягав на непохитності вимоги правдивості: завжди, за будь-яких обставин кажи правду, наполягав Кант. (Ця теза була підставою для глузувань над кантіанством іще за життя його творця). Важко собі уявити, що сам Кант завжди керувався цією вимогою. Однак спитаймося, які витoki кантіанського категоризму? Вони, безперечно, містяться в просвітницькому пошануванні розуму. Світ, вважали ідеологи Просвітництва, потрапивши до середньовічної темряви, збився на манівці; і наше завдання, переконували вони, збагнувши раціональний світоустрій, перевлаштувати світ. Наскільки просвітницька апологія розуму була переконлива – це інше питання. Але наразі має значення таке: волюнтаризм завжди потребує обґрунтування – це по-перше. І водночас, згадаймо еволюцію Марксового вчення, те, як Маркс-революціонер породив Маркса-філософа, а потім піддав його

остракізму. Конфлікт, який завжди присутній у житті, спонукає до волюнтаризму, а отже, й до раціоналізації конфліктних підстав. Відтак – і це по-друге – вольова здатність, що лежить в основі волюнтаризму, породжує раціоналістичні трактування.

Сократ відкрив загальні поняття, які ми нині називаємо «універсаліями». Платон запропонував теорію, яка конкретизувала буття цих загальних понять. За Платоном – це умоглядний світ ідей. І що більше безпосередні речі тотожні їхнім ідеальним прообразами, то досконаліші ці речі. Зокрема, чим більше справедливість, яка панує в певній державі, тотожна справедливості ідеальній, то більше сама ця держава є досконалою. Платон вважав, що його розуму доступне пізнання ідеальних прообразів. І тиран Сіракуз повірив Платону. Платон цілком радикально заходився облаштовувати життя в Сіракузах відповідно до своїх прозрінь політичних ідеалів. Фінал відомий: Платона продали в рабство.

Філософи просвітництва, дотримуючись максимуму Рене Декарта – сумнівайся в усьому – піддали критиці політичні традиції. Бенедикт Спіноза – славний послідовник Декарта – у своєму «Теологічно-політичному трактаті» розвінчав усяке марновірство в поглядах на священну історію. І традиції політичні, і традиції релігійні втратили довіру. У підсумку, довіру здобула лише гільйотина. За логікою, що більше непросвітлених голів скочувалося до її кошика, то більше просвітлених голів мало залишатися на плечах, отже «сума розуму» у світі зростала. Раціоналізм, який розпочався з критики марновірства, завершився терором. Страх, утома й збайдужіння призвели до реставрації Бурбонів, режим яких був набагато гірший, аніж дореволюційний. Бурбони, як мусили визнати французи, нічого не забули, але нічого й не навчилися. І гільйотина стала елементом національного колориту Франції.

Ми звично трактуємо волюнтаризм як ірраціональну стихію, як хвилю надмірних емоцій, у якій тоне розум. Як темряву фанатизму, котра поглинає всякі проблески здорового глузду. Однак погляд на добу Античності та Нового Часу дає можливість пересвідчитися, що за волюнтаристичним втіленням політичних доктрин завжди стоїть

раціональне трактування. І більше того – без раціонального обґрунтування жодна волонтаристична діяльність неможлива. За волонтаристичним зусиллям мусить перебувати переконаність, віра у непогрішимість учення. Відчуття, що істина осягнута, засоби втілення істини, зокрема й істини політичної, – відомі. А коли є знання про істину та очевидні засоби її втілення, то всілякі перепони на шляху істини – це лише відмовки, банкрутство духу, страх і упередження. Волонтаризм неможливий без раціоналізму, це – нерозривний тандем. І тому, жодних сумнівів: там, де з'являється «неспростовне» й «обґрунтоване» вчення, варто чекати на гільйотину. Химера гільйотини з'являється лише у світлі розуму.

Ми маємо звернути увагу на ще одне поняття, яке опосередковує зв'язок між поняттями «істина» (наука, теорія, раціоналізмом) і «волонтаризм». Це поняття – «віра». Наше мислення... (Йдеться не про релігійне світовідчуття, а саме про мислення). Наше мислення неможливе без віри. Найелементарніший приклад: ми приймаємо на віру геометричні аксіоми, які неможливо довести. Неможливість доведення відсилає нас до досвіду, який завжди є недостатнім. (Звернімо увагу, прагнучи відповісти на запитання, яке походження апріорних понять, Кант вказує саме на досвід). Скажімо, дві прями, які лежать в одній площині й не перетинаються, – паралельні. Цю аксіому неможливо довести. Але досвід підказує, що, напевно, згадані прями – паралельні. Однак ми не маємо безпосереднього досвіду спостереження паралельних. Отже, досвід, помножений на абстрагування, дає нам аксіому, яка не надається до доведення, і на її основі ми будемо раціональні геометричні судження. Не менш аксіоматичні й наші політичні поняття: нація, права людини.., «завжди кажи правду», додав би Кант. Кант не зміг довести, чому завжди потрібно казати правду. Але від цього правдивість не перестає бути цінністю. Усі нації роздирають внутрішні конфлікти, але від цього національне чуття (доки є віра в існування нації) не применшується. Таким чином, «віра» є тим поняттям, яке опосередковує раціональне судження (як мисленнєву реальність) і волонтаризм (як реальність діяльності).

Отже, ми можемо підбити певні підсумки.

1. У політиці завжди простежуються раціональні й ірраціональні феномени. Спроби обмежити соціально-політичну ірраціональність шляхом інституалізації та номативізації суспільних відносин мають своїм епіфеноменом надмірну бюрократизацію (перетворення бюрократичної системи на самодостатню) та нефомальні способи її подолання. Це, зокрема: 1) адміністративний волюнтаризм і 2) корупція.

2. У сфері ідеологій раціональні трактування політичного життя приводять до заперечення політичних і культурних традицій. Раціональні політичні теорії (які претендують на пізнання визначальних чинників історичного процесу та суспільних відносин) неодмінно породжують волюнтаризм як найефективнішу та найрадикальнішу форму політичного реформування.

3. Раціональні політичні теорії та волюнтаризм (як форма їхньої реалізації) опосередковується політичною вірою, яка забезпечує політичну мобілізацію та легітиме політичне реформаторство.

---

1. Рассел Б. Історія західної філософії; [пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Таращука]. – К.: Основи, 1995. – 759 с.

2. Арндт Х. Між минулим і майбутнім; пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – 321 с.

Д. Неліпа

ОСНОВНІ ЕТАПИ ПРОВЕДЕННЯ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ В ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті висвітлено головні підходи до виокремлення етапів проведення системного аналізу як методу політології. Запропоновано такий алгоритм його практичного застосування: підготовчий етап (формулювання проблеми, вибір та постановка цілей і завдань, збір первинних даних), основний етап – моделювання (побудова моделі і

робота із нею) та завершальний етап (аналіз отриманих даних та прийняття рішення).

Ключові слова: системний аналіз, метод політології, підготовчий етап, моделювання, завершальний етап.

D. Nelipa. Main Stages of Systems Analysis in Political Science Research. *The article highlights main approaches to distinguishing the stages of systems analysis as a political science method. The following algorithm of use of this method is proposed: preparatory phase (problem formulation, goal and task setting, primary data collection), the main stage – modeling (building models and working with them), and the final stage (summarization of data and decision making).*

Keywords: *systems analysis, method of political science, preparatory stage, modeling, final stage.*

У другій половині ХХ ст. системний аналіз став одним із найпоширеніших наукових методів, який почав застосовуватися вченими із різних галузей знань, у тому числі і політологами. Ці тенденції поступово охоплюють і сучасну Україну, де системний аналіз дедалі активніше застосовують для опису особливостей української політичної системи, вивчення динаміки і статички її політичного устрою, співвідношення змін і структурної визначеності влади, вияву відповідності політичних відносин економічній структурі і рівню розвитку суспільства в цілому, його національним традиціям, ідеологіям і цінностям.

Водночас, незважаючи на його теоретико-методологічне значення, цей метод має, насамперед, практичне спрямування – його застосовують для вирішення прикладних проблем та розв'язання прагматичних завдань. Системний аналіз можна порівняти із валізкою слюсаря, що містить набір інструментів та приладів, які можуть бути потрібними для усунення аварії. Для досягнення результату майстер повинен не просто володіти технікою використання цих інструментів, а й мати знання, як саме та в якому порядку їх застосовувати [4, с. 4]. Враховуючи, що ефективність системного аналізу прямо залежить від ретельного дотримання послідовності його етапів, доцільно буде детально розглянути основні підходи до їх виокремлення, що і є метою цієї статті.

Британський вчений, професор Единбурзького університету Джойс Тейт зображує алгоритм проведення системного аналізу у вигляді замкнутого кола, підкреслюючи тим самим, що цей метод не лише сприяє вирішенню поставленої проблеми, а й дозволяє одночасно виявляти і інші проблеми у досліджуваній системі, які можуть стати основою для проведення системного аналізу уже їх. Процедура застосування цього методу, вважає науковець, передбачає вісім головних етапів. Першим кроком є постановка проблеми дослідником, після чого розпочинається процес пізнання системи з метою складення її детального опису. Наступний етап – формулювання цілей дослідження та вияв основних перешкод, які стоять чи потенційно можуть постати перед системним аналітиком при вивченні даної системи. Четвертий (узагальнення можливих альтернатив вирішення проблеми) та п'ятий (виокремлення індикаторів, на основі яких відбуватиметься оцінка ефективності прийнятого рішення) стадії взаємопов'язані, тому найкраще проводити їх паралельно.

Під час шостого етапу – “інтелектуального аналізу” (predictive analytics) – запропоновані критерії слугують підґрунтям для порівняння усіх наявних варіантів та визначення найкращого з них. В рамках сьомого етапу обрана альтернатива вирішення проблеми оцінюється. Якщо вона приймається як найоптимальніша і рішення визнається вірним, відбувається перехід на восьмий етап – імплементацію його у життя. У випадку виявлення недоліків чи прорахунків у запропонованому варіанті подальших дій, системний аналітик повинен повернутися на перший етап [8, р. 670].

Експерт Американської ради з питань економіки Гай Блек запропонував власний підхід до виокремлення етапів проведення системного аналізу, який він розумів, перш за все, як метод оцінки ефективності державних структур. Оскільки системні взаємозв'язки у політичних системах не завжди очевидні, дослідження має передбачати чітке окреслення рамок об'єкта вивчення. З цього погляду, науковець виокремлював шість основних “фаз” системного аналізу. Перша із них передбачає визначення цілей та формулювання проблеми в аналітичних термінах, зручних для оперування з точки зору даного дослідника. Після цього

відбувається побудова моделі системи, що вивчається: на другому етапі визначаються загальні взаємозв'язки між елементами системи, на третьому – з'ясовується специфіка функціональних відносин між елементами та виходами, на четвертому – між елементами та входами. Об'єднання цих даних відбувається під час п'ятої фази, коли будується єдина модель відносин “вхід-вихід”. Врешті, шоста фаза передбачає визначення оптимального стану взаємовідносин вхід-вихід, які дозволять сформулювати рішення поставленої проблеми [5, р. В43].

Цікавий підхід до визначення послідовності етапів системного аналізу представлений у праці американського вченого з Університету штату Массачусеттс Гордона Чена, який виокремлює сім стадій дослідження системних явищ чи процесів. Перший етап – це з'ясування та фіксація дійсної суті проблеми. Важливість цієї стадії, яка може здатися очевидною, науковець ілюструє наступним прикладом. У великій офісній будівлі співробітники компаній постійно скаржилися на тривалий час очікування ліфтів. Традиційним методом прийняття рішень було обрано три варіанти дій, кожен із яких мав чимало недоліків: побудувати більше ліфтів, замінити старі ліфти швидкісними та встановити одну централізовану й комп'ютеризовану систему управління ліфтами. Натомість, системний аналітик виявив, що проблема полягала не у часі прибуття ліфтів, а невідповідності залу їх очікування. Співробітникам здавалось, що час йде довго, оскільки вони були у пустій кімнаті з голими стінами. Встановлення там величезних дзеркал повністю вирішило проблему [6, р. 33].

Другий етап – діагностика проблеми. Тут, переконував дослідник, варто керуватися порадою Дж. Ст. Міль, який вважав, що пошук того, що є спільним для кожної невдачі та того, що ніколи не з'являється у випадку успіху, дозволить виокремити головні фактори проблеми. Третій етап – складення списку всіх зацікавлених сторін, що перебувають під її безпосереднім впливом (знаходяться на вході чи на виході системи), а також “мовчазних” зацікавлених сторін: майбутні покоління, інтереси яких все одно впливатимуть на цю сферу, тому краще врахувати їх зараз, попередні покоління, знання, досвід та інтереси яких

залишилися в суспільстві у формі культури, навколишнє середовище. Під час четвертого етапу – вияву проблемного масиву – аналізують усі аспекти проблеми та ранжують їх. Оскільки ті питання, які знаходитимуться вище у цій ієрархії, буде складно вирішити перед тими, які перебувають нижче, можна буде зрозуміти, у якому порядку проблема буде розв’язана якнайскоріше та якнайефективніше.

Визначення конфігуратора на п’ятому етапі передбачає обрання “мови” системного аналізу. Приміром, при ДТП потрібна правова мова, щоб дати юридичну оцінку подій, медична – щоб зрозуміти стан здоров’я учасників, технічна – з’ясувати стан дороги та техніки, економічна – фінансові наслідки тощо. Шостий етап – вияв цілей та завдань. Мета формулюється через пошук позитивного твердження для опису майбутнього стану системи, який настане після вирішення проблеми. Кожна із підпроблем за схожим принципом трансформується у завдання. Врешті, останній етап системного аналізу потрібен для визначення вірності прийнятого рішення за певними критеріями.

Запропонований Гордоном Ченом підхід до виокремлення етапів системного аналізу політичних явищ та процесів може здатися неповним через те, що тут дослідження завершується формулюванням цілей та визначенням критеріїв їх перевірки. Однак, у своїх працях вчений чітко показує, яким чином можна досягти результату, навіть якщо детально розписаними є лише перші кілька періодів. Певна незавершеність, на перший погляд, притаманна і виокремленню фаз системного аналізу політичного життя у праці Пола Дісінга. Він переконував, що системний аналіз у політології та економіці повинен здійснювати безперервно задля оптимізації функціонування головних політичних і економічних інституцій. Відповідно, фази його проведення мають включати побудову окремої моделі кожної із підсистем для чіткого означення проблем, формулювання критеріїв, збір інформації та, врешті, визначення “больові точки”, на які слід спрямувати програми із підвищення загального рівня ефективності функціонування політичних чи економічних інститутів [7, р. 132].

Деякі інші підходи до виокремлення етапів проведення системного аналізу пропонують вітчизняні дослідники, які

цей алгоритм значно більше деталізують. Приміром, при використанні системного аналізу у сфері управління вирізняють наступних три етапи: декомпозиція системи управління (з'ясування історії її становлення, опис структури та побудова дерева функцій), побудова процесуальної моделі управління (через створення функціонально-процесуальної діаграми, яка б відображала усі процедури існування та функціонування системи) та генерування оптимізованих моделей управління на всіх рівнях [1, с. 5].

Наприклад, під час проведення системного аналізу управління охороною здоров'я виокремлюють такі стадії: розуміння суті проблеми (формулювання цілі, визначення основних завдань, з'ясування кола зацікавлених сторін, ресурсів тощо), збір інформації (результатів попередніх програм, світового досвіду, статистичних даних через спостереження, анкетування, інтерв'ю, контент-аналіз документів та ін.) формалізований опис систем (структуризація й опис системи) та моделювання розвитку і математична інтерпретація (вибір цілей для моделювання і прогнозування діяльності системи, проведення "передмодельних" досліджень функціонування системи, апробація моделі і дослідження результатів) [3].

Одним із найдетальніших є алгоритм системного аналізу, запропонований Ю. Черняком. Науковець вирізняє дванадцять стадій, розділяючи кожную на підетапи [2, с. 103]. Першим кроком є аналіз проблеми, який включає її ідентифікацію, точне формулювання, побудову логічної структури, розгляд її розвитку у минулому та майбутньому, з'ясування зовнішніх зв'язків із іншими проблемами, визначення цілей розвитку, вияв зовнішніх обмежень, потреб у ресурсах та потенційної можливості вирішення проблеми. Під час другої стадії – визначення системи – здійснюються з'ясування специфіки поставленого завдання, формулювання позиції спостерігача, визначення системного об'єкта дослідження, виокремлення його елементів й підсистем, окреслення меж та навколишнього середовища.

На третьому етапі аналізується структура системи через визначення рівнів ієрархії елементів, обрання мов дослідження, вивчення функцій усіх процесів, розгляд каналів управління та передачі інформації, специфікацію

підсистем, процесів, функцій поточної діяльності. Формулювання загальної цілі та критерію системи відбувається під час четвертого етапу, що передбачає визначення цілей та вимог надсистеми, з'ясування цілей та обмежень зовнішнього середовища, формулювання загальної цілі та визначення критерію, декомпозиція цілей та критеріїв за підсистемами, композиція загального критерію на основі критеріїв підсистем.

П'ятий етап – декомпозиція цілі та вияв потреб в ресурсах. Він передбачає формулювання цілей “вищого рангу”, цілей поточних процесів, ефективності, розвитку, зовнішніх цілей і обмежень, а також вияв потреб в ресурсах. Із п'ятого етапу логічно випливає і шостий – вияв ресурсів та композиція цілей. Тут здійснюється оцінка існуючих технологій та потужностей, теперішнього стану ресурсів, реалізованих та запланованих проектів, можливостей взаємодії з іншими системами, соціальних факторів і, врешті, композиція цілей. Прогноз та аналіз майбутніх умов (сьомий етап) включає аналіз стійких тенденцій розвитку системи, прогноз розвитку та зміни середовища, передбачення появи нових факторів, які здійснюють сильний вплив на розвиток системи, аналіз ресурсів майбутнього, комплексний аналіз взаємодії факторів майбутнього розвитку, аналіз можливих цілей та критеріїв.

Восьмий етап передбачає оцінку цілей та засобів. Він розпочинається обранням певних критеріїв та присвоєнням їм відповідних значень, після чого відбувається оцінка взаємозалежності цілей, їх відносної важливості, відсутності та вартості ресурсів тощо. Відбір варіантів (дев'ятий етап) включає аналіз цілей на їх сумісність та повноту, відкидання зайвих цілей та планування варіантів досягнення тих, що залишилися, які оцінюються та порівнюються. Десятий етап передбачає діагностику існуючої системи через моделювання технологічного та економічного процесів, розрахунок потенційної та фактичної потужності, аналіз втрат потужності, вияв недоліків організації та управління, розробка можливих заходів для вдосконалення організації.

Одинадцятий етап – побудова комплексної програми розвитку – найбільш практично орієнтований і передбачає формулювання заходів, проектів та програм, визначення черговості цілей та шляхів їх досягнення, розподіл сфер

діяльності та компетенції, розробку комплексного плану заходів в рамках обмежених ресурсів і часу, делегування конкретних обов'язків виконавцям. Врешті, дванадцятий етап – проектування організації для досягнення цілей через формулювання мети та функцій, розробку організаційної структури, інформаційних механізмів, режимів роботи, механізмів матеріального та морального стимулювання.

Ф. Перегудов і Ф. Тарасенко теж пропонують достатньо детальний перелік етапів системного аналізу, кожен із яких може включати інші, дрібніші, аж до окремих операцій. Міра подрібнення етапів залежить від характеру проблеми, яка досліджується, та мети і завдань дослідника, але, загалом, системний аналіз включає: визначення проблеми та проблематики; вияв цілей; формування критеріїв; генерування альтернатив; побудову та використання моделей; оптимізацію (для простих систем); вибір; декомпозицію; агрегування; дослідження інформаційних потоків; ресурсних можливостей; спостереження й експерименти над системою; впровадження результатів аналізу [4, с. 56–118].

Водночас, така деталізація етапів системного аналізу, хоч і дозволяє краще зрозуміти його сутність, ускладнює його практичне проведення. Ця схема повинна бути максимально зрозумілою та очевидною для будь-якого політолога. Чітким дотриманням етапів проведення системний аналіз і відрізняється від інших досліджень, які називаються “системними” лише за те, що вивчають широке явище, на відміну від одного аспекту (політичну еліту загалом, а не, наприклад, політичну еліту за В. Липинським). Цього недостатньо, щоб стверджувати, що був проведений системний аналіз, оскільки цей метод є достатньо формалізованим. Надмірну складність часто називають серед недоліків та проблем системного аналізу в політичній науці, відтак, доцільною є розробка такого алгоритму, який, з одного боку, сприяв б правильному його проведенню та отриманню науково-обґрунтованих результатів, а з іншого – був легким для сприйняття та максимально гнучким для врахування специфіки політологічного знання і політологічних розробок.

Враховуючи, що ефективність системного аналізу прямо залежить від ретельного дотримання усіх етапів його проведення, таке подрібнення викликає природне бажання повторювати усі підетапи в кожному конкретному випадку.

Але це може бути недоцільним, оскільки дані уже можуть бути в наявності, проблема може бути уже сформульована, або ж цілі та завдання поставлені. Наприклад, досліджується вірогідність перемоги одного із кандидатів на посаду мера у певному містечку за рік до виборів. Формулюється головна ціль, завдання, відбувається постановка проблеми та проводиться збір даних. Це все – підготовчий етап. Після цього відбувається моделювання системи і робляться висновки. За три місяці до виборів дослідження повторюється. У такому випадку не обов'язково знову починати все спочатку. Головна ціль та завдання сформульовані, проблема поставлена, відтак, підготовчий етап може включати лише новий збір даних. На другому етапі теж уже не потрібно обирати “мову” моделювання, достатньо лише відкоригувати модель із врахуванням отриманої інформації.

Виходячи із цього, на наш погляд, оптимальною структурою алгоритму практичного проведення системного аналізу при дослідженні політичних явищ та процесів, є наступна. Найкраще виокремлювати основні етапи системного аналізу, згрупувавши їх у три категорії – підготовчий, основний та завершальний. Саме ці три загальних стадії можуть слугувати основою для будь-якого системного дослідження. Так, підготовчий етап включає пізнання та формулювання проблеми, вибір та постановку цілей і завдань, збір первинних даних. Основний етап передбачає обробку первинних даних, вибір способу моделювання, побудову моделі та роботу із нею за допомогою однієї із обраних технологій системного аналізу. Врешті, завершальний етап потрібен для аналізу отриманих даних та підведення підсумків (прийняття певного рішення).

Кожен із цих підетапів може виконуватися із використанням однієї чи декількох із цілої низки технологій. Створення чіткої періодизації етапів та підетапів системного аналізу дозволяє розробити відповідне групування цих технологій, що, знову ж таки, спрощує їх використання вченими-системними аналітиками. Так, формулювання проблеми під час підготовчого етапу може виконуватися за допомогою як так званих “індивідуальних”, так і “колективних” технологій. До першої групи відносять формалізацію проблемної ситуації, технологію “чорної скриньки”,

побудову ментальних карт, дерева проблем, декомпозицію проблеми та “спалахування зірок”. Серед колективних технологій формулювання проблеми виокремлюють мозковий штурм та групові дискусії (метод “Делфі”, “рисовий шторм” або метод ТКЖ, синектику, “сесію балінта” тощо).

Визначення цілі та завдань дослідження може здійснювати через наступні технології: формулювання метацілі, використання принципу “ефективності Парето”, побудову дерева цілей, застосування методики PATTERN; перевірка вірності визначення цілі і завдань може ґрунтуватися на використанні критеріїв SMART. Отримання первинних даних може здійснюватися через аналіз інформаційних потоків в самій системі, безпосередню участь системного аналітика у житті системи, спостереження, SWOT-аналіз, опитування, фокус-групи, аналіз документів (контент-аналіз) та спілкування з експертами. Структурування цієї інформації може виконуватися через побудову діаграм-павуків (“spider-grams”) або за допомогою графоаналітичного методу.

Моделювання як базова процедура системного аналізу передбачає складення плану дослідження та обрання способу моделювання, побудову моделі, її перевірку, роботу із моделлю, підведення підсумків. За способом моделювання та характером технологій роботи із моделлю виокремлюють два його види – математичне та симуляційне. Математичне моделювання передбачає створення моделей політичних явищ та процесів із використанням однієї чи кількох наступних технологій – регресійного аналізу, кореляційного аналізу, дисперсійного аналізу, кластерного аналізу, факторного аналізу, дискримінантного аналізу. Симуляційне моделювання включає два підтипи: симуляційне моделювання із використанням комп’ютерних технологій та симуляційне моделювання із залученням людей. У першому випадку використовуються технології побудови сценаріїв та “дерева рішень”, у другому – моделювання ситуацій за допомогою ділових ігор.

Таким чином, системний аналіз політичних явищ та процесів – це не лише метод політологічних досліджень, а й своєрідне мистецтво, вдосконалювати яке можна тільки через постійне практичне застосування. Відтак, ті, хто ним займаються, як правило, накопичують досвід та знання із

попередніх спроб його проведення, які можуть використувати як базу даних для наступних досліджень. Тому найдоцільніше виокремлювати три головні процедури системного аналізу, які слід застосовувати у такій послідовності – підготовка, моделювання (основна частина) та підведення підсумків, а доцільність проведення тих чи інших підетапів повинна залишатися на розсуд системного аналітика. Вони є необхідними лише у випадку здійснення першого системного дослідження явища чи процесу. У всіх інших випадках деякі із цих підетапів можуть “запозичуватися” із попереднього системного аналізу. Враховуючи, що серед проблем системного аналізу у політологічних досліджень найчастіше називають його складність та відсутність розуміння серед вчених-політологів, створення чіткого алгоритму його проведення потенційно може сприяти початку наукових дискусій, які, зрештою, призведуть до активізації впровадження системного аналізу у вітчизняну політологію.

---

1. Албул Г. А. Етапи системного аналізу бізнес-процесів підприємства / Албул Г. А., Терзієв А. В., Юдін М. А. // Економіка: проблеми теорії та практики : Збірник наукових праць. Випуск 165 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. – С. 3–7.

2. Кобзев П. М. Системный анализ в экономике / П. М. Кобзев. – Харьков: ХНЭУ, 2006. – 184 с.

3. Пліш Б. Системний аналіз у державному управлінні охороною здоров'я (огляд літератури) / Богдан Пліш // Вісник Української академії державного управління при Президенті України. – 2002. – №2. – С. 172–183.

4. Тарасенко Ф. П. Прикладной системный анализ / Ф. П. Тарасенко. – Томск: Издательство Томского университета, 2004. – 186 с.

5. Black G. Systems Analysis in Government Operations / Guy Black // Management Science. – 1967. – Vol. 14. – P. B41–B58

6. Chen G. K. C. What Is the Systems Approach? / Gordon K. C. Chen // Interfaces. – 1975. – Vol. 6, No. 1, Part 1. – P. 32–37.

7. Dising P. Science and Ideology in the Policy Sciences / Paul Dising. – Piscataway, NJ: Aldine Transaction, 2005. – 483 p.

8. Tait J. The Role of Values in Quantitative Decision-Making / Joyce Tait // The Journal of the Operational Research Society. – 1988. – Vol. 39, No. 7. – P. 669–674.

Ростислав Балабан

МОДЕРНІЗАЦІЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

Автор зупиняється на розгляді невикористаного модернізаційного потенціалу України, причинах консервації специфічного укладу управління, механізмах доступу до влади, прогнозах перетворення «диких капіталів» на комерційні, формуванні реального середнього класу.

Ключові слова: модернізація держави, еволюція, модернізаційний потенціал.

Rostyslav Balaban. Modernization for Ukraine. Author researches the non-realized potential of modernization of Ukraine, the reasons of conservation of its specific kind of management, the mechanisms of reaching the power, makes prognoses of transformation of “wild capitals” into commercial and for shaping of the real middle class.

Key words: modernization of state, evolution, modernization potential.

Коли йдеться про модернізацію, частіше говорять про технології. Ми ставимо питання про модернізацію у сфері мислення і уявлень і, як наслідок, поведінки. Для України також потрібна модернізація і в системі управління. Це першочергові етапи в процесі модернізаційної еволюції.

Так, в Україні наявні кілька стереотипних уявлень, які періодично використовуються в офіційних виступах без осмислення і переоцінки, бо до певної міри є табу. Вони є контурами парадигми, в межах якої спостерігається наявність уявлень про стан речей, відповідно, певне існування речей. Ці самооціночні уявлення є такими: 1). Україна аграрна держава, ми маємо найбільший запас чорноземів; 2). У нас високий рівень освіти; 3). У нас гарні жінки.

Ці тези є найпопулярнішими, хоча трапляються й інші, як-то – про українську толерантність, гостинність тощо.

Що ж ми маємо насправді за адекватної самооцінки? Сьогодні Україна не є аграрною державою. Сучасне розуміння політики аграрної держави полягає у наявності високотехнологічних циклів, у тому, що виробляється аграрна

продукція для реалізації і, відповідно, реалізується на внутрішньому і зовнішньому ринках.

У нас спостерігається масова зайнятість населення сільським господарством, переважно як додатковим джерелом для сімейного бюджету у формі нераціонального натурального господарства, інколи з продажем надлишків. Більше того, це відбувається з використанням населенням знарядь праці часів ще до Київської Русі. Все це не ставить Україну в ряд аграрних держав. На аграрних ринках України ми швидше знайдемо окріп і петрушку турецького або китайського походження.

Ступінь аграрності можна оцінити за одним показником – це ступінь представлення аграрної продукції України на світовому ринку. Так, експорт з України на душу населення становив 233 доларів США (станом на 1999 р.) Для порівняння: з Росії – 500 доларів США, з Чехії – 2612 доларів США [1]. При чому аграрній продукції належить невідоміюче місце в структурі експорту. Наприклад, продукти рослинного походження займають лише 2,1 %, живі тварини і продукти тваринного походження – 1,2 %; готові харчові продукти – 3,7%, а інші показники – менше 1% в структурі експорту [2]. Крім того, ми маємо «внутрішні війни» про заборону вивозу зерна або кампанію проти української олії тощо. Здебільшого продукція, яка експортується з України, є сировинною. Це означає, що, наприклад, зерно, яке продається на експорт, перероблюється і повертається на український ринок у вигляді печива тощо з принципово іншою – вищою ціною. В цій ситуації виграє іноземний виробник, меншою мірою вітчизняний експортер і, в принципі, не виграє український виробник.

Відповідно, тема про чорноземи не є доказовою для визначення України як аграрної. Ізраїль, де немає чорноземів і в якому крапельний полив рослин – це вже вчорашній день, продає, в тому числі й Україні, помідори й іншу сільгосппродукцію. Данія, Бельгія, які не мають чорноземів і особливих сприятливих умов, без «битви за урожай» збирають вищі урожаї, ніж у псевдоаграрній, чорноземній Україні. Зрештою, сьогодні (осінь-зима 2001р.) в супермаркетах України продають іспанські і українські груші за однією ціною. Враховуючи європейську заробітну

плату, транспортування, розмитнення, все те, що потрібно, щоб іспанська груша опинилася на українському прилавку, можемо з впевненістю сказати, що Україна, як аграрна держава, програє Іспанії.

Таким чином, Україна не є аграрною державою і потребує модернізації в цій сфері.

Одна з причин гальмування розвитку місцевого аграрного сектору полягає в тому, що поява заможного фермера сприймається як потенційна опозиція місцевій владі. Тому неофіційно нові фермери часто зазнавали утиску у вигляді заборон, обмежень і т.д. Вижити вдавалося лише тим, хто пов'язаний з «владою», що формувало специфічний депресивний клімат. Таким чином, сьогодні на ринку України можуть бути збіднілі селяни, як некваліфікована робоча сила; малий прошарок нестабільних фермерів і великі оператори.

Друга теза про високий рівень освіти і освіченості є успадкованою з радянських часів, коли вся індустрія була налаштована на підготовку інженерних кадрів для боротьби у «холодній війні». І Радянський Союз демонстрував достойні військові технології. Проте й капіталістичний світ, який вів боротьбу у тій самій «холодній війні», не відставав. Його відмінність виявлялася в тому, що все, що винайдено і може приносити прибуток, таки приносило прибуток у сфері громадського споживання, а відповідно, окуповувалося. В радянській системі військові технології залишалися військовими аж до тих пір, поки не застарівали. Інженерний потенціал та яскраві приклади індустрії породили віру у високий рівень освіти. Проте наступні двадцять років після розпаду СРСР вузи України продовжили інертну освіту без соціального і політичного замовлення. З'являлися нові кузні кадрів з вищою освітою, які часто самоціллю ставили диплом як документ про вищу освіту, а не якість освіти, здатність випускників реалізуватись і т.д. Також масово стали з'являтися дипломи кандидатів і докторів наук, що говорить не про інтенсифікацію дослідницьких проектів, а моду – на звання і відповідний статус. До речі, (на відміну) в Швеції, яка має один із високих рейтингів якості освіти, 30-40% не завершують школу, а є такими, що прослухали курс. Потрібно розуміти,

що в суспільстві все одно потрібен сектор, як-то обслуговування. Тому забезпечувати вищу освіту для перукарів, продавців, персоналу фастфудів – є неефективним використанням людського ресурсу. Інше питання – забезпечити доступність вищої освіти.

В Україні останні 20 років спостерігався відтік мозків. Масово виїждять кандидати і доктори наук [3]. Навіть такий показник, що із сотні один буде носієм технологічної ідеї, вже розцінюється як непоправне. Про трудову еміграцію ми часто забуваємо, а вона має таку специфіку, що великий відсоток її є нелегальним, а вітчизняна влада ніби і не помічає безправного статусу своїх співгромадян.

Проблема захована не у факті еміграції, а в тому, що відсутні умови для реалізації в Україні.

Таким чином, друга теза про високий рівень освіти підмінена великою кількістю вузів, але не якістю їх продукту. Якісні позиції втрачають і класичні флагмани університетської освіти. В Україні спостерігається «перевиробництво» економістів і юристів, які часто залюбки ідуть працювати охоронцями, залишаються безробітними (не влаштованими) тощо, що створює досить депресивну атмосферу. Це говорить про те, що держава не здійснює моніторингу та регулювання ринку праці. Фактично все покладено на вільний ринок. Тоді постає питання: навіщо потрібна адміністративна ієрархія з міністерств, комітетів, відділень і т.д., які не виконують прямих функцій? Найнижча ланка – школа або дошкільний заклад фактично є на самоокупності і самокерованості.

Вище ми зачепили питання модернізації системи управління, яке потребує більш глибокого аналізу. Зауважимо, що, за нашими оцінками, ми маємо дефективну систему управління з неефективним використанням ресурсів без реалізації кінцевої мети. До речі, одна з причин полягає у тому, що мета, політика або філософія держави не сформульовані і не реалізуються, тому і не можна чекати кінцевого результату. Виходить, що основна функція адміністративного апарату це – його самозайнятість.

Однією із проблем українських вузів є те, що де-факто Україна включена в світові технологічні процеси. Навіть за період навчання (п'ять років) відбуваються технологічні

зміни, а навчання триває за інертними планами, зі старими кадрами і часто без поінформованості про процеси, з якими студенти де-факто ознайомлюються, наприклад, використовуючи сучасну побутову і оргтехніку. Більше того, більшість вузів апріорі навчальний процес визнають як самодостатній. Ми є носіями знань, маємо право екзаменувати і видавати дипломи. А на питання, що з цим робити, мають самостійно відповідати ті, хто навчається. Вища школа не орієнтована на ринок праці, на навчання організації і самоорганізації, вміння продати себе, інтеграцію з іншими школами і, тим більше, з європейським ринком праці тощо. Таким чином, можна вважати, що вища школа заморожена на рівні 90-х років минулого століття. А мода на звання і статуси навіть підриває той рівень, що був у наявності.

Третя теза про гарних жінок, яку невдало популяризує Президент В. Янукович, закликаючи приїхати до України весною, коли жінки роздягаються, є популізмом. Зрозуміло, що жодна країна чи народ не визнають, що у нас (в їх країнах) негарні жінки. Натомість для України це трагічний показник, про який державні мужі чомусь не згадують. З «мілким» ринком праці, неможливістю соціалізації, адаптації та реалізації виявився проторений шлях до міжнародної проституції. Кожна четверта проститутка в Європі з України [4]. З таким показником, виявляється, немає чого пишатися.

Таким чином, уявлення українців про себе є міфологічними. Змінити уявлення і зробити найпростіше – критикувати, що все погано, не є виходом для подальшого розвитку. Проте суспільство потенційно готове до такого сценарію, оскільки наявна висока ступінь незадоволенням життям, бідність населення на тлі «пропаганди» гіперрозкоші, висока недовіра до політичних інститутів, низький рівень самореалізації і потенційна готовність критикувати «когось». Це вже спостерігалось за часів «перебудови» в 80-х роках минулого століття в СРСР, до якого належала і УРСР. Тоді з «гласністю» було модним критикувати, але без пропозиції нового дороговказу. Самокритика, замість очищення, вела до зниження самооцінки і депресивних настроїв. Сучасний негативізм у сприйнятті і самооцінці

сягає своїм корінням 40-річної давнини саме через ті причини, що не сформульовані ідеали, стандарти, не взяті до реалізації і не здійснюється рух в заданому напрямі. Коротше кажучи – формулюванням не здійснюється модернізація.

Зауважимо, що модернізація – це не разовий акт, а постійний процес. Щось на зразок того, що хороша комп'ютерна програма чи хороший німецький автомобіль все одно щороку змінюються в середньому на 30 %. Це є суттю модернізації. Постійні зміни, постійний розвиток.

Разом з тим, для здійснення модернізації потрібна мета. Визначення цієї мети і є однією з основних функцій лідера. Наступний етап – це механізми, якими мета буде реалізовуватися.

Теоретично чинний Президент В. Янукович у виборчій кампанії сформулював умовну мету, а саме: «будуємо нову державу». Проте ця теза не була продовжена, що нова держава – це наступне... І визначити хоча б три позиції, що являє собою «нова держава» для громадянина, для бізнесмена, для юнака і т.д., і дати концепт. Більше того, що від влади вимагається робити певні кроки. Натомість ми, як пересічні громадяни, маємо репліки від чинного Прем'єра Азарова (висловлені в різний час): їжте капусту, мовляв, вона дешева і беріть лопати. Як інтерпретація, ідіть працюйте і не заважайте «владі». Теза «беріть лопати» могла б бути модерною, якби б замінити її на «працюйте, створюйте свій бізнес». І теза була б реальною, якби ще підкріплювалася б тим, що держава створила спрощену дозвільну систему або інше реально корисне. Сучасні реалії такі, що потенційно активне і креативне населення стоїть у «дозвільних» чергах. Причому важлива не ідея, не суспільна користь і навіть не гроші в прийнятті дозвільного рішення, а інтерес уповноваженого чиновника.

Модернізації потребують усі політичні системи, економіки, технології. Це демонструє сучасний світ. Здавалося б, у ситій Європі наявні настрої незадоволення, депресивності тощо. Приватний сектор вимушений конкуренцією модернізуватися. Проте перед країнами постають виклики. Для того, як виявляється, і потрібні уряди, що коректують пріоритети.

Модернізація по-американськи має такий вигляд: президент запропонував на 2012 р. виділити 500 млн доларів на високотехнологічне виробництво. Причому 70 млн із загальної суми на розвиток робототехніки; 300 млн на інновації в галузі національної промислової безпеки; 100 млн на підготовку кадрів для швидкої розробки новітніх матеріалів [5].

Модернізація по-індійськи така, що уряд поставив завдання створити персональний комп'ютер, дешевший 50 доларів, для того, щоб більшість населення мала доступ до інформації. І це вже виконано.

Модернізація по-російськи це – проголошення національних проектів. Проте, як демонструє досвід, лише адміністративні вказівки, навіть з фінансуванням, залишаються адміністративними потугами. Можливо, навіть директивно створити мобільний телефон або сучасний автомобіль, що демонстрували президенту РФ – але, скоріше за все, вони залишаться як директивні продукти.

Модернізація для України – це, в першу чергу, модернізація мислення і пануючих стереотипів. Причому ми стверджуємо це завдання для суспільства, а не лише для політичної еліти. Так склалося, що політична еліта не виявила себе реформаторами, фактично відпрацьовує морально застарілі ресурси управління, контролю, дозволів. Зміни можливі зі зміною настроїв у самому суспільстві. Значно простіше розвинути настрої «геть усіх», але нові не означатимуть кращі. Тому для нас важливі пропагандистські заходи, в тому числі через ЗМІ. В ЗМІ замінити пропаганду «співаючих трусів» і рейтинги розкоші на культуру успішних, позитивний досвід і досягнень тощо. На наявні настрої орієнтуватимуться політики і технологи, відповідно, частково змінюватиметься інформаційне поле. Проте це не буде запорукою модернізації і реформ.

Основна причина консервації специфічного укладу управління – це природа походження домінуючих капіталів. Нові, які виграватимуть вибори, поки що користуються тими самим капіталами, які так само викарбовують стереотип поведінки. Тому відбуваються «політичні війни» мільонерів проти мільардерів без зміни суті. Потрібно розуміти, що наявні капітали потребують збереження. Один із

механізмів – це доступ до влади, але в перспективі – це перетворення «диких капіталів» на комерційні, які потривуватимуть іншого середовища буття. Час такого напіврозпаду «диких капіталів», за оптимістичними прогнозами, не менше 40 років. Важливо, щоб за цей час постав реальний малий і середній бізнес і сформувався реальний середній клас.

---

1. Центр Разумкова/[Електронний ресурс]. – Режим доступу: ucers.org/ukr/article.php

2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Ukrexport.gov.ua/rus/economy/trade/ukr/6010.

3. Старокадомский Д.Л. Наука и утечка мозгов: что изменилось за последние годы / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ukrs.narod.ru/mozgi.htm

4. Корреспондент: Каждая четвертая проститутка в Европе – украинка / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: /Корреспондент.net

5. Взгляд. Деловая газета / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: vz.ru/ekonomy/2011/6/24/502228.html

Олександр Лозовицький

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ГОЛОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

У статті теоретично обґрунтовано актуальні напрями розвитку законів і закономірностей сучасних міжнародних відносин. Автором систематизовано історичний та емпіричний досвід розвитку інтернаціоналізації та глобалізації, а також їх роль у процесі здійснення етнонаціональної політики держави. Це наукове завдання вирішується на основі комплексного аналізу результатів останніх досліджень і публікацій, присвячених характеристикам формування життєво важливих механізмів розвитку держав та умов їх реалізації, зокрема невизначеностей та суперечностей глобалізації.

Ключові слова: *інтернаціоналізація, етнонаціональна політика, глобалізація, міжнародні відносини, державне управління.*

Lozovytskyi O.S. Internationalization and globalization as a key etno-national development trends. The paper theoretically grounded current trends of laws and patterns of international relations. The author systematically empirical and historical experience of internationalization and globalization of communities and their role in the implementation of etno-national policy. This scientific problem is solved in an integrated analysis of recent research and publications on the characteristics of the vital mechanisms of development and conditions for their implementation, including the uncertainties and contradictions of globalization.

Key words: *internationalization, etno-national policy, globalization, international relations, public administration.*

Творення нового світового порядку являє собою складний, багатовимірний процес, що розгортається на трьох основних рівнях – глобальному, регіональному та національному. Втім, на цих рівнях спостерігаються різні темпи й ритми, що зумовлює небезпеку рецидивів конфронтаційного мислення, породжує гострі суперечності між учасниками міжнародного життя. Саме тому великого значення набуває вдосконалення механізму втілення в практику зовнішньої політики держави в умовах глобалізації тих принципів, які сприятимуть формуванню широкої міждержавної взаємодії в інтересах Людства й надійної системи миру, безпеки та міжнародного співробітництва.

Держава виступає наріжним каменем глобалізації, що осягається як сутність вищого порядку, стосовно якого вона утворюється та існує. Звідси, методологія існує лише як віддзеркалення об'єктивної природи як держави, так і глобалізаційного процесу – в суб'єктивних підходах вона підміняється суб'єктивною думкою. В об'єктивних підходах визначальну основу глобалізаційного процесу становлять його закони. Виходячи з цього, початковим критерієм принципів є не стільки їх нормативний характер, скільки те, що вони відображають сутнісну характеристику явищ та процесів.

Сучасний світовий розвиток підтверджує висновок про те, що історія розвитку суспільства – не сума випадковостей, не хаотичний матеріальний рух, а закономірний поступальний процес. Його суперечності не тільки виносять вирок старому світові, а й є джерелом, рушійною силою суспільного та державно-політичного розвитку. Сучасний світ позначений надзвичайною складністю та різноманітністю, які мають тенденцію до посилення. Посилення різноманітності, багатоваріантності й соціально-політичної строкатості сучасного світу ускладнює можливість регулювання процесів розвитку. Водночас таке регулювання необхідне, щоб ця різноманітність не спричиняла загострення міжнародних відносин, зростання міжнародного напруження, виникнення міжнародних конфліктів. Отже, йдеться про необхідність проведення такої політики, яка б звела нанівець можливість подібної перспективи. Почався процес, говорячи словами відомого американського футуролога Е. Тоффлера, «зміщення влади на світовому рівні» – найістотніші структурні зрушення. Перше пов'язане з розвалом монолітного радянського блоку й перебранням концентрованої раніше в Москві величезної влади незалежними нині країнами. Друге спостерігається в групі країн, що розвиваються. Там вирізняються аграрні суспільства (насамперед, африканські країни), індустріальні суспільства «другої хвилі» (Бразилія, Індія) та суспільства «третьої хвилі», які пройшли стадію індустріалізації й швидко розвиваються (Сінгапур, Південна Корея, Тайвань, Малайзія). Третє значне зміщення влади, за Тоффлером, поєднало розвинуті країни, внаслідок чого США одержали сильних конкурентів у особі Японії, Китаю та Європи, що об'єднується [1, с. 321].

Проте реалії життя такі, що сьогодні вже неможливо не помічати об'єктивної тенденції розширення кола учасників світового політичного процесу. Тому якщо Р. Арон зводить його тільки до міждержавних взаємин, то американський соціолог Д. Капоразо вважає головними дійовими особами в міжнародному житті класи, соціально-економічні групи та політичні сили. Інший представник американських суспільствознавців – Дж. Розенау – пише, що внаслідок структурних змін, які відбуваються на міжнародній

арені протягом останніх десятиліть, головною дійовою особою в галузі світового політичного процесу стає вже не держава, а конкретна особа, індивід. Такий підхід також не вичерпує суті процесу, залишаючись осторонь багатьох суб'єктів міжнародного життя [2, с. 137].

Водночас, треба брати до уваги ще одну особливість: він перебуває на перехідному етапі, що відображається в тенденції становлення нового співтовариства, котре охоплює всю земну кулю, але водночас включає процеси як поширення співробітництва на основі взаємних інтересів, так і вдосконалення засобів насильства. Ці процеси іноді врівноважують, а іноді пересилюють один одного залежно від того, чи збігаються інтереси різних держав. Тобто, поряд із процесами інтеграційного порядку, посилення взаємозв'язку в галузі міжнародних відносин і надалі панує те, що Р. Арон називав «плюралізмом суверенітетів», коли кожен учасник міжнародних відносин повинен враховувати в своїй поведінці непередбачуваність деяких учасників. Тому не випадково майже всі теперішні міжнародні конфлікти розгортаються під гаслом самовизначення націй. Тому загальний напрям розвитку в умовах цілісного, взаємозалежного світу базується на необхідності врахування всієї сукупності інтересів країн і народів у виробленні лінії поведінки [3, с. 83].

Згадані тенденції розвиваються в певній системі, а інструментом їх реалізації виступають як міжнародна, так і зовнішня політика. При цьому слід мати на увазі, що «міжнародна політика» й «зовнішня політика» не є синонімами. Якщо остання втілює діяльність певної держави за межами своїх національних кордонів, то перша – розширення кола учасників, суб'єктів міжнародних відносин, коли поряд із державами дедалі активнішу роль у них відіграють міжурядові та неурядові організації, політичні партії, рухи. Зрозуміло, в сучасних умовах зовнішня політика перетворюється на політику міжнародну, до підвалин якої належить віднести суспільні відносини не тільки між індивідами або державами, а й будь-який вид діяльності або взаємодії задля реалізації групових чи державних інтересів. Саме таку точку зору підтримував, зокрема, Дж. Розенау, який звертав увагу на два незмінні моменти

в аналізі міжнародних відносин: співвідношення та взаємодія сил на міжнародній арені, з одного боку, та внутрішні й соціальні сили – з іншого.

Отже, треба визнати, що діалектична єдність внутрішньої та зовнішньої політики будь-якої держави визначається їх взаємозалежністю та взаємозв'язком, спільною метою й теоретичною базою. Лише за цієї умови можна з'ясувати, як функціонують державне життя й усі його підсистеми. Оскільки ж світовий політичний процес є, насамперед, діяльністю, він не може не охоплювати стилю й засобів, форм і методів цієї діяльності, шляхів реалізації на міжнародній арені політичних цілей окремих держав і світового співтовариства в цілому [4, с. 625].

Водночас розвиток – національний, регіональний, світовий – є однією з головних, якщо не найголовнішою характеристикою епохи глобалізації. Всі подібні зміни вказують на появу ознак загальнолюдської спільності, що виявляються в деяких елементах загального способу життя й спілкування, а також у відповідних культурних зразках і цінностях – аж до так званих загальнолюдських цінностей. Це пояснюється тим, що ці поняття стали сприйматися людьми як особлива якість соціального життя, коли людина знаходить певну волю, стає творчою особистістю. Основним гарантом цієї волі й творчості є демократичний тип організації владних відносин. Так, французький дослідник Б. Баді виділяє три виміри глобалізації: 1. глобалізація як постійнодіючий історичний процес; 2. глобалізація як гомогенізація й універсалізація Світу; 3. глобалізація як руйнування національних меж та кордонів [5, с. 121].

Перший вимір глобалізації докладно аналізує російський вчений Е. Азроянц. Він стверджує, що Людство – глобальна, межева сукупність населення Землі: глобальна – за своєю всезагальністю, ідентичністю й взаємною пов'язаністю людей; межева – у відсутності за контурами цієї сукупності істот, які були б подібні, входження до її складу. Головний елемент Людства – людина, а саме Людство входить у структуру більш складного організму – Землі, організму, якого прийнято називати зовнішнім або природним середовищем. Систему Людина – Людство – Земля розглянуто як природно виниклу ієрархію. Е. Азроянц

визначає поняттям «Мегасоціум». Він містить у собі три системотворчі підстави: Людина, структури й механізми соціокультурної взаємодії людей між собою й зовнішнім середовищем. Мегасоціум розуміється як надскладний організм, утворений всією глобально-межевою сукупністю людей, що постійно беруть участь як у внутрішніх, так і у зовнішніх взаємозв'язках і взаємодіях. Як і будь-який інший організм, Мегасоціум має свій індивідуальний життєвий цикл: зародження – зростання – розвиток – загибель, тобто реалізація життєвого циклу Мегасоціуму і є глобалізація. В основі глобалізації як історичного явища, на думку Е. Азроянца, знаходиться тенденція до все більшого розширення того простору, на якому відбувається інтенсивна взаємодія – від окремих сіл, міст, князівств до держав, регіонів і через епоху Великих географічних відкриттів до Світу в цілому. Він виділяє такі етапи глобалізації як історичного процесу: родовий; племінний; етнічний; імперський; монархічний; колоніальний; національний; інтернаціональний [6, с. 86].

Глобалізація – складний і неоднозначний процес. Під час історичного розвитку він йшов нелінійно й зовсім не припускав простого приєднання нових периферійних територій до незмінного центру і має пульсуючий характер. Дж. Модельські виділяє дві фази цього процесу: 1. Фаза централізації, коли формуються центральні зони світової системи; 2. Фаза децентралізації, коли периферія стає чільною [7, с. 9].

В основі другого виміру глобалізації (Б. Бадс), Т. Азроянц вбачає одну з фундаментальних тенденцій антиномічного процесу розвитку Світу – інтеграцію. Вона характеризується прагненням до гомогенності й, як правило, реалізується шляхом підвищення рівня організації й ускладнення ієрархії тієї або іншої системи. Третій вимір глобалізації одержав яскраве підтвердження в Західній Європі, де, почавшись зі створення в 1951 році Європейського об'єднання вугілля й сталі, процес інтеграції наприкінці ХХ ст. призвів до створення Європейського Союзу – наймогутнішої наднаціональної структури, якій нині належить і координація зовнішньої політики країн-членів ЄС [8].

Узагальнюючи усе раніше сказане, можна сказати, що глобалізація – це процес, у ході якого більша частина соціальної активності здобуває світовий характер, у якому географічний фактор втрачає свою важливість або стає незначним у встановленні й підтримці транскордонних економічних, політичних або соціокультурних відносин. Говорячи про позитивні моменти, необхідно підкреслити наступне:

1. Глобалізація викликала загострення міжнародної конкуренції та розширення ринку, які ведуть до поглиблення спеціалізації й міжнародного поділу праці, що стимулюють, у свою чергу, зростання виробництва не тільки на національному, але й на світовому рівні;

2. Економія у масштабах виробництва, що потенційно може привести до скорочення витрат і зниження цін, а отже, до стійкого економічного зростання;

3. Виграш від торгівлі на взаємовигідній основі, що задовольняє всі сторони, якими можуть виступати окремі особи, фірми та інші організації, країни, торговельні союзи й навіть цілі континенти;

4. Підвищення продуктивності праці внаслідок раціоналізації виробництва на глобальному рівні й розподілу передової технології, а також конкурентного тиску на користь безперервного впровадження інновацій у світовому масштабі [9, с. 120].

Загалом переваги глобалізації дозволяють поліпшити своє становище всім партнерам, що дістають можливість, збільшивши виробництво, підвищити рівень заробітної плати й життєві стандарти. Кінцевим результатом глобалізації повинно стати загальне підвищення кількості населення та добробуту в Світі. Але, разом з тим, процес глобалізації сповнений негативними наслідками й потенційними проблемами: 1. несправедливий розподіл благ від глобалізації породжує загрозу конфліктів на регіональному, національному й інтернаціональному рівнях; 2. потенційна регіональна або глобальна нестабільність через взаємозалежності національних економік на світовому рівні; 3. підрив національного суверенітету; 4. безробіття, підрив системи соціального захисту в розвинених країнах з високим рівнем заробітної плати; 5. руйнування традиційних укладів у бідних країнах; 6. глобальні взаємозв'язки сповнені глобальними екологічними нещастями.

Відповіддю на процес глобалізації став новий соціальний рух «антиглобалізм» – коаліційний по суті, транснаціональний за масштабами і характером, спрямований проти політики економічної глобалізації, що виступає під гаслами: справедливість, солідарність, демократія, економічні й соціальні права, самоврядування, здоров'я навколишнього середовища, культурна розмаїтість тощо. Антиглобалісти, у своїй більшості, домагаються прозорості в діяльності міжнародних фінансових установ, більш справедливого розподілу видатків, збільшення податків на експорт та імпорт капіталу, включення в торговельні угоди положень, норм трудового законодавства, що передбачають їх дотримання, і захист навколишнього середовища, скорочення боргового тягаря для країн, що розвиваються. Таким чином, глобалізація, з одного боку, перетворюється в джерело напруженості й політичної нестабільності, а з іншого – в джерело взаємозв'язків, у «поле, в якому плавляться й змінюються константи політичного світу» [10, с. 142].

Глобальні проблеми підривають засади, на яких базуються держави-нації, в першу чергу, суверенітет. Фрагментарна система суверенних держав стала перешкодою на шляху до ефективного й справедливого управління взаємозалежним світом взагалі й зокрема – глобальним навколишнім середовищем. У загальному вигляді суверенітет можна визначити як системну характеристику існування держав та їх середовищ в умовах модернізації, формування мережі множинних владних авторитетів, їх визнання один одним, актуалізації владних функцій і наступного їх делегування на інші рівні. Повне подання про суверенітет вимагає його «доопрацювання» за рахунок територіальності, кордонів, конституцій, легітимності й багато чого іншого.

Окрема держава може вважатися суверенною лише за умови її відповідності загальній системній характеристиці, однак сама ця характеристика, тобто суверенітет, є належністю всієї політичної системи, а не окремо взятого суверена – владного територіального авторитету, що володіє монополією на примус і насильство. Суверенів багато, але суверенітет один. Він їх поєднує й робить не тільки суверенними, але й сучасними. Обґрунтованість подібного роду системної характеристики не тільки може бути підтверджена в нинішніх умовах, але саме вона і є структурною основою й

міжнародним правом, й експансією недержавних агентів глобалізації, а також усього сучасного правопорядку.

Те, що звичайно розуміють під кризою суверенітету, скоріше варто розглядати та інтерпретувати як кризу особливого типу держав. Їх можна охарактеризувати як надлишкові, перевантажені соціальними, економічними, культурними й іншими функціями, невластивими державі за природою, а головне – громадян, що інтегрували не тільки у вигляді підданих, але також домогосподарства, корпорації, локальні й регіональні політики тощо. А одним із проявів глобалізації стало «розвантаження» держав, перехід від надмірності до їх нормального функціонування як інструментів підтримання правопорядку в рамках національних територій і за їх межами [11].

Трансформація національно-державної структури Світу в умовах глобалізації може відбуватися у напрямках: нового колоніалізму, тобто поглинання слабких держав сильнішими, а також формування глобальних надмогутніх федерацій за типом Європейського Союзу. Так, І. Ільїн виділяє такі основні типи організації глобального розвитку: 1) політики простої експансії або, частіше, опору експансії, що засновані на спрощених моделях концентричного чи навіть ієрархічного панування або колонізації; 2) політики скоординованої інтеграції, що розвивають вестернізацію; 3) політики наздоганяючої або несинхронізованої демократизації; 4) політики глобалізації або синхронізованої демократизації [12, с. 141].

Аналіз сучасних глобалізаційних тенденцій дозволяє нам зробити такий висновок про те, що процес глобалізації сповнений протиріч етно-національного розвитку:

1. Між об'єктивним процесом зближення різних країн і народів як історичною тенденцією, що розвивається під впливом загальної ходи науково-технічного прогресу і прагненням певних кіл світової еліти встановити свою гегемонію над планетою.

2. Між виникненням у ході глобалізації єдиного простору й розподілом Світу на ядро й периферію.

3. Між інтересами ядра, що акумуляє фінансові ресурси й Світ, що обплутує борговою кабалою, та інтересами периферії, що прагне використовувати єдиний простір для вирівнювання свого розвитку.

4. Між становленням єдиного простору й виникненням потужних регіональних блоків, кожний з яких зберігає свою власну модель розвитку й прагне до її поширення.

5. Між об'єктивною тенденцією до зростання виробництва й продуктивності й тенденцією до зростання поляризації споживання вироблених благ та підвищення життєвого рівня.

6. Між зростаючою ефективністю світової економіки й зниженням життєвого рівня величезної кількості трудящих в ім'я підвищення конкурентоспроможності в єдиному просторі.

7. Між ефективністю вільного трансферу капіталу й виникаючої на цьому тлі руйнівної спекулятивної діяльності фінансових структур.

8. Між вигодами, які мають країни «золотого мільярда» від встановлення гегемонії над світом, і розмиванням їх внутрішніх соціально-економічних і навіть цивілізаційних основ, що спричинили масовий приплив потоків емігрантів, деіндустріалізація, внутрішня соціальна поляризація, гегемонія фінансового капіталу й віртуального сектора над промисловим капіталом і реальним сектором, визрівання на цій основі системної цивілізаційної кризи.

9. Замість взаємного культурного збагачення відбувається процес культурного нівелювання, встановлення єдиної шкали цінностей, втрачається різноманіття.

10. Між зростаючою, в міру встановлення єдиного простору, потребою у стабільності й об'єктивно виникаючою в ході цього процесу здатністю до швидкого поширення локальних вогнищ нестабільності у єдиному просторі.

11. Між об'єктивною необхідністю існування й зміцнення євразійського мосту між західними й східними цивілізаціями й триваючим розпадом цього мосту.

12. Між об'єктивною необхідністю виникнення глобального планетарного співтовариства як єдності різноманітних цивілізацій.

Вирішення названих протиріч становить найголовніші сутність і завдання сучасного процесу формування і розвитку зовнішньої політики держав. Отже, глобалізація є об'єктивною тенденцією суспільного розвитку, що впливає на всі сфери існування держави і, в першу чергу, на зовнішньополітичну. Тому не правильно розуміти глобалізацію як процес поширення установок і цінностей західної цивілізації на інші регіони Світу.

1. Тоффлер Е. Третя хвиля / Е. Тоффлер ; [пер. з англ.]. – К. : Всесвіт, 2000. – 475 с.
2. Apter D. Politics of Modernization / D. Apter. – Chicago, 2008. – 438 p.
3. Aron R. Paix et Guerre entre les nations / R. Aron. – Paris, 1984. – 186 p.
4. World encyclopedia of political systems / Ed. by G. E. Delury. Harlow, 1983. – 727 p.
5. In The Name of National Security. – New York, 2002. – 116 p.
6. History of political philosophy / Ed. By L. Strauss a. T. Cropsey. – London, 1987. – 520 p.
7. Eatson D. The Political Systems / D. Eatson. – New York, 2003. – 430 p.
8. The Blachwell encyclopedia of political thought / Ed. by D. Miller. – Oxford ; New York, 1987. – 867 p.
9. Benigar J. R. Control Revolution : Technologikal and Economic Origins of the Information Society / J. R. Benigar. – Cambridge, 1986. – 225 p.
10. O'Tuathail G. Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space / G. O'Tuathail. – Minneapolis, 2002. – 416 p.
11. Braden K., Shelley F. Engaging Geopolitics / K. Braden, F. Shelley. – Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1999. – 159 p.
12. Freund J. L'essence du Politique / J. Freund. – Paris, 2003. – 317 p.

Кирил Євсєєв

ПОЛІТИЧНИЙ БІХЕВІОРИЗМ ЯК ФЕНОМЕН МОДЕРНІСТСЬКОГО НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ

Політичний біхевіоризм органічно пов'язаний із феноменологією. Біхевіоризм розмежовує річ і феномен. Предметом його вивчення є не річ, а феномен, зокрема – поведінка людини як представника соціальної групи. Цінності, якими керується людини, постають лише соціальними факторами поведінки.

Ключові слова: біхевіоризм, поведінка, стимул, реакція, феномен.

Political behaviorism organically connected with phenomenology. Behaviorism separates thing and phenomenon. The subject of his study is not a thing, phenomenon, in particular – human behavior, as a representative of the social group. The values that guide human face only social factors of behavior.

Key words: *behaviorism, behavior, stimulus, response, phenomenon.*

Наукова картина світу тяжіє до максимальної відстороненості від ціннісно-ментальних установок. Проте сам науковий світогляд є продуктом певного типу культури – раціоналізму, що утвердився в Новий час. Модернізм запропонував і чітко визначену картину світу та модель людини. І ця модель найбільш автентично використано в біхевіористській парадигмі.

Біхевіоризм – це загалом феномен американської наукової культури. Поставши в рамках психології, біхевіоріальна парадигма була використана політичною наукою та соціологією. Водночас, попри те, що біхевіоризм виник у США, головна його методологічна установка сформульована феноменологічною філософією. Зокрема феноменологія стверджує: є річ і є феномен. Річ існує сама для себе, її існування не залежить від волі людини, а феномен – це прояв речі, те, як річ являється людині. Відтак людина має справу не з річчю, а з уявленням про річ, тобто феноменом. У гносеології Канта між людиною та річчю перекинутий місток – апіорна свідомість. Це аксіоматичні поняття, притаманні людській свідомості. Тобто, за Кантом, особливості феномену визначені не самою річчю, а аксіоматикою сприйняття. Ці міркування, викладені в *«Критиці чистого розуму»*, були доповнені в *«Критиці практичного розуму»* міркуваннями про досвід як передумову апіорної свідомості. Однак відповіді на запитання: як досвід переростає в апіорні уявлення? – Кант так і не дав. І, напевно, відповіді на це запитання дати неможливо. Звернімо увагу також на те, що в етичному вченні, викладеному в працях *«Основи метафізики вдачі»* та *«Метафізика вдачі»* (остання була написана вже після першої *«Критики»*), Кант оперує такими ключовими поняттями:

«автономний суб'єкт», «свобода волі», «добра воля», «моральний закон» тощо. Кант, звісно, говорить про «чисту мораль». Але, аби «чиста мораль» не повисла в повітрі, Кант ототожнює «добру волю» з розумним началом у людині й на основі цієї тотожності формулює відомий категоричний імператив: дій так, аби принцип твое дії міг бути принципом дії усіх.

Повертаючись до біхевіоризму, ми маємо завважити: вчення про людську поведінку, що за ідеєю мало б ґрунтуватися на вченні про мораль, фактично його ігнорує й бере за основу суто гносеологічну опозицію «річ – феномен». Для біхевіоризму немає людини, є лише «феномен» людини, а точніше, є лише «поведінка», до якої редукується людський феномен. Себто головна метрологічна установка біхевіоризму така: **ми не можемо пізнати людину (вона річ у собі), ми можемо лише спостерігати прояви людини, тобто – її поведінку.** А всі, мовляв, міркування про мотивацію, установки, незакінчені ґешталти – це від лукавого. Бо чиста наука має оперувати лише феноменами, котрі піддаються кількісному та якісному описові. Як можна кількісно описати мотивацію чи установки? Неможливо. Тож наукова сумлінність вимагає відмовитися від предмета, котрий недоступний для кількісного та якісного аналізу. Отже, згідно з біхевіоріальною парадигмою, єдиним дослідницьким предметом є поведінка.

Визначивши поведінку як, по суті, єдиний об'єкт дослідження, біхевіоризм вводить додатковий об'єкт, який доповнює поведінку – **ситуацію.** Бо феномен-поведінка проявляється саме в ситуації. **Ситуація – це система детермінант, що визначає феноменологію поведінки. Отже, поведінка – змінний дослідницький параметр, а ситуація – система контрольованих чинників.**

Тут треба вказати й на таку річ: коли біхевіоризм веде мову про поведінку, то мається на увазі – **масова поведінка, поведінка середньостатистичного представника певної групи.** Для біхевіоризму не існує поняття «свобода волі» чи «вчинок». І річ не втому, що біхевіористи заперечують свободу волі. Звісно, ні. Але для біхевіористів «свобода волі» чи «вчинок» – це некоректне опредметнення людини. Це те, що не може бути досліджене. Це ті питання, котри-

ми має цікавитися, приміром, філософія. А наука немає методів для вивчення цих питань.

Розвиток біхевіоризму зумовив ускладнення його методології. До структури «суб'єкта-поведінки» було додане, приміром, поняття «цінності». Це те поняття, котре характеризує групу, поведінка якої досліджується.

Саме в такому вигляді біхевіоризм і був опосередкований політичною наукою. Використовуючи ці методологічні засади, політична наука почала описувати «електоральну поведінку» певної групи, приміром, найманих працівників чи жінок, або «протестну поведінку» студентства тощо.

Попри критику, яка лунала на адресу біхевіоризму, варто визнати, що з погляду методології біхевіоризм є бездоганим. Він невразливий для критики, якщо прийняти антропологічну модель, яку поділяє цей дослідницький напрям. А модель ця така: людина – представник певної соціальної групи й у цій якості вона «реагує» на значущі для цієї групи «стимули» заохочення чи покарання. Тут також варто наголосити: для біхевіоризму людська поведінка це передусім і виключно «реакція» на стимул. І з методологічного погляду контроль стимулів уможлиблює опис вірогідної, статистично значущої реакції.

Цінність біхевіористської спадщини полягає як в адаптації позитивістської традиції, так і в розробці емпіричних методів дослідження. Але є й інше значення засвоєння біхевіористської культури політичного дослідження. Політична філософія завжди була ідеологічно визначеною. Вона продовжувала те завдання, яке ставив собі Сократ: бути оводом і не дати афініям заснути. Ту традицію думки, яка йде від Платона: осягнути політичний ідеал. Аристотель відмовився від обох цих високих завдань, бо вважав, ніби збагнув таємницю стабільності держави-полісу. Причому збагнув її саме тоді, коли поліс-держава перестав існувати.

Особливістю американської політичної думки є її фактична позаідеологічність. Американська політична історія позбавлена тих гострих конфліктів, які стрясали Європу в ХІХ–ХХ століттях. І тому політична думка у США мусила виконувати геть інше «соціальне замовлення», аніж політична філософія в Європі. У США існував консенсус щодо основних засад суспільно-політичного розвитку. І конфлікти,

з якими стикалося американське суспільство, не мали, вдаючись до термінології Макса Вебера, «базового характеру».

Політична наука всіляко акцентує увагу на конфліктному вимірі політичного життя. І це слушно. Бо ж політичне життя – це неодмінно конкуренція ідей, програм, ідеологій і особистостей. Але якби політичне життя зводилося лише до протистояння, лише до антагонізмів (на чому наполягав марксизм), то політика не являла б собою нічого іншого, окрім горезвісної «війни всіх проти всіх». Саме існування суспільства, нації та держави неодмінно передбачає наявність ціннісно-світоглядної єдності, спільної ідентичності громадян, поділяння ними одних і тих самих політико-історичних міфів і суголосного проекту майбутнього. І політична наука відзначає значущість консенсусних засад суспільних відносин, які постають онтологічним базисом нації та держави.

Повертаючись до поняття Макса Вебера «базисний консенсус», зазначимо, що протистояння та конфлікти в політичному житті неминучі. Але вони можуть бути успішно подолані лише за умови, коли суспільство має «базисний консенсус», тобто ті фундаментальні цінності, рефлексія яких і уможливорює діалог з метою пошуку консенсусу. Якщо ж цього «базисного консенсусу» бракує, то будь-яка суперечність стає фатальною для суспільства. І більше того, саме існування, навіть можна сказати – буття суспільства, стає проблематичним. І саме цю ситуацію ми, на жаль, спостерігаємо в Україні: протистояння в Україні між умовними «Сходом» і «Заходом» – лише вершина айсберга всеосяжної кризи національної довіри, національно-суспільної згоди та суспільного консенсусу.

Ще однією особливістю підходу Макса Вебера є те, що він чітко розрізняє консенсус і солідарність, вважаючи, що людська поведінка, заснована на консенсусі, не виключає боротьби інтересів, конфлікту різноспрямованих тенденцій. Консенсус у розумінні Вебера передбачає об'єктивно існуючу вірогідність домовленості між людьми у процесі їхньої діяльності, шанс для взаємного врахування інтересів у відносинах співробітництва і партнерства з метою досягнення певної «раціонально усвідомленої мети» [1, с. 138]. У веберівському підході консенсус пов'язується не з пси-

хічними переживаннями людей, а з певними ситуаціями, з приводу яких люди намагаються досягти згоди.

Визначаючи основним предметом своїх досліджень так звану «розуміючу соціологію», Вебер орієнтує на вивчення соціальної дії людини як такої, що свідомо співвідноситься з діями інших людей. Йдеться про формування у людей свідомої поведінки та спонукання їх до соціальної діяльності, заснованої на формально впорядкованих правилах та очікуванні певної поведінки від інших. Ідеальними типами об'єднань, що постають на ґрунті «спільнісно орієнтованої дії», на думку вченого, є «ринкова спільнота або спільнота тих, хто розмовляє однією мовою» [2, с. 56]. Таким чином, основою веберівського тлумачення конфліктно-консенсусних відносин постає раціоналізація форм соціальної організації, вершиною якої має стати «світовий процес раціоналізації».

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що конфліктно-консенсусна парадигма є важливою і невід'ємною складовою найвищих досягнень світової суспільно-політичної думки. У процесі її всебічного осмислення вирішувалося більш фундаментальне завдання – висвітлення проблеми «примирення через політику держави й суспільства». З'ясуванням цієї проблеми, власне, й було закладено «підвалини формування і розвитку політології як науки» [3, с. 28]. Що ж стосується подальшого осмислення конфліктно-консенсусної парадигми регулювання суспільно-політичних відносин, то її розуміння, на наш погляд, знайшло своє подальше втілення у понятті "консенсусу" як політико-правового принципу, що знайшов своє втілення в науці і практиці другої половини ХХ ст.

Уявлення про непересічне значення демократії та прав людини стало аксіомою й на пострадянському просторі. А відтак змінюється й уявлення про завдання політичної науки. Уже нікому не потрібна політична філософія, яка будить і закликає до ідеалів. Натомість, потрібна передбачуваність соціально-політичних процесів. А відтак і прийшов час для методології, яка розроблена в рамках біхевіоризму. Прийшов час ціннісно стерильних політологів.

Дослідник біхевіористської методології М. Сіданіч відзначає, що «американська політична наука послідовно визначала своєю місією осягнення та пропагування демо-

кратії, тому завжди відігравала значну роль у процесах стабілізації ідеї та її об'єднанні із американською політичною системою. Опис, пояснення та оцінка Сполучених Штатів демократичного суспільства, відповідно, стали визначеними завданнями політичної науки США» [4, с. 59]. Автор слушно показує й зв'язок американської політичної науки із «проблеми освіти, як складової частини соціального розвитку», та формуванням засобів «соціалізації особи».

Звернемось і до дослідження В. Северенюка, предметом якого є політична поведінка. Дефініція політичної поведінки, якої дотримується український політолог, відповідає методологічним засадам біхевіоризму. Зокрема, автор пише: *«політична поведінка – це один з видів соціальної поведінки, сукупність різноманітних форм і типів реагування (відносин, дій та недіян, раціонально-діяльнісних та емоційно-психологічних станів) усіх суб'єктів політики з приводу функціонування політичної системи суспільства; політична поведінка виявляється на рівнях політичної діяльності, політичної участі та (або) політичного відчуження»* [5, с. 72].

Звернімо увагу, в першій частині дефініції поведінка – це **«реакція»**, а в другій – це вже **«діяльність»**, або **«участь/відчуження»**. І тут виникає запитання: чи ототожнює автор поняття **«реакція»** та **«діяльність»**? Якщо виходити з формулювання дефініції, то складається враження, що **«діяльність»** і **«участь/відчуження»** – це дві форми прояву **«реагування»**. Тобто **«реагування»** є ширшим поняттям, а **«діяльність»** і **«участь/відчуження»** – вузкими і такими, що охоплюються поняттям **«реагування»**. У психології чітко розмежовуються два поняття: **«поведінка»** та **«реактивна поведінка»**. Перше поняття є загальним, друге – відображає реакцію людини на певний стимул. У згаданій дефініції політична поведінка визначається через поняття **«реакція»**. Відтак автор ототожнює **«політичну поведінку»** як таку та **«реактивну поведінку»**. При цьому поняття **«політична діяльність»**, яке окрім мотиваційного складника містить також складник цілевизначеності, аж ніяк не може вважатися **«реактивною поведінкою»**. Отже, поняття

«поведінка-реакція» не може бути родовим щодо поняття «діяльність».

Водночас відзначимо, що термін «відчуження», котрий протиставляється терміну «участь», не зовсім удалий. Бо в соціальній філософії, зокрема марксизмі й екзистенціалізмі, термін «відчуження» вказує на «соціальне відчуження», тобто перетворення людини з цілісної особистості на людину часткову, додаток до її виробничих функцій. Тож, аби не виникло різночитань, автору, напевно, варто було б використати інший термін, наприклад, «уникання», або «абсентеїзм», який, загалом, і використовується в політологічній літературі.

На особливу увагу заслуговують міркування В. Северенюка, присвячені «елітарній» і «масовій» політичній поведінці. Зокрема В. Северенюк пише, що дослідження явищ лідерської поведінки, зокрема і в історичному контексті, заперечує доцільність поширених у сучасній політології думок про демократизм як фактичну поведінкову сутність політичного лідерства.

Аналізуючи «елітарну» політичну поведінку, В. Северенюк переконливо показує, що ця поведінка 1) виключає «самокритику», водночас 2) «передбачає підвищену відповідальність перед суспільством, крайнє напруження ідеологічних, теоретичних та організаційно-практичних зусиль, а також містить ризики популізму й політичного «нарцисизму». І при цьому провокує суспільно-політичну нестабільність і делегітимацією влади. Політичне лідерство – це, з одного боку, прояв дуже незручного для дослідника «людського фактора», а, з іншого, воно є необхідним елементом будь-якого політичного інституту й політичного життя як такого. Тож як елемент політичного інституту політичне лідерство та керівництво може бути об'єктом дослідження, а от, як прояв психологічного в політиці, опредметнити, пояснити й спрогнозувати політичне лідерство – непросте завдання. Згадаймо, бодай, критику історизму, висловлену Карлом Поппером. Згідно з Поппером, у своїй діяльності політичний лідер керується передусім власними особистісними мотивами, а соціально-політичні умови постають своєрідним тлом, котре не є визначальним. Тож казати про історичні закономірності,

на думку Поппера, – недоцільно. Поготів, усі міркування про історичні закономірності він називає «аморальною філософією». Попри ставлення до міркувань Поппера (на нашу думку, вони є більше хибними, аніж істинними), варто визнати, що всі спроби представити політичного лідера як виразника «прогресивних» чи «реакційних» тенденцій своєї доби являють собою таки справді спрощене розуміння політично-історичної ситуації.

В. Северенюк слушно пише про доцільність розмежування стратегічних і тактичних завдань у політичній діяльності. Зокрема зазначає, що українська політична еліта забуває про необхідність дотримуватися ієрархії суспільно-політичних цінностей. Поняття на кшталт «національна єдність» потребують надзвичайно обережного ставлення, делікатного застосування та глибоко продуманого смислового наповнення й тлумачення. Їх не можна зводити до рівня гасел поточної політики. Це – стратегічна складова народного і державного суверенітету, її знецінення може надто дорого обійтися суспільству.

Потрібно цілком погодитися із відзначеним В. Северенюком розмежуванням понять «сила» та «насильство». Проаналізувавши концепції Ніколо Мак'явеллі, Карла Маркса, Макса Вебера, а також сучасних російських дослідників, зокрема Абдусалама Гусейнова, автор доходить правильного висновку, що сила – це загальний потенціал влади, а насильство – один із способів об'єктивації цієї сили. Зокрема зазначається, що жоден політичний режим не обходиться без насильства, але воно може бути значною мірою та різними засобами (законодавчими, ідеологічними, ментально-онтологічними, світоглядними тощо) легалізоване й легітимізоване та сприйматися як одна з норм суспільного життя.

Отже, слушно вдатися до таких **висновків**: політичний біхевіоризм виникає як форма операционування в рамках соціальних наук феноменологічної парадигми. Біхевіоризм, як і феноменологія, розмежовує поняття річ і феномен. Біхевіоризм ґрунтується на методологічному положенні: предметом вивчення може бути не річ, а лише феномен, зокрема – поведінка людини, як представника соціальної групи. Тобто не поведінка людини, яка керується

суб'єктивними ціннісними уявленнями, а поведінка людини, яка керується загальними соціальними уявленнями. І в цьому контексті біхевіоризм конвергентний кантіанській моральній філософії.

---

1. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993.

2. Соціологія: короткий енциклопедичний словник: Уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М.В.Захарченко та ін.: За заг. ред. В. І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998.

3. Політологія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За редакцією О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1998.

4. Сіданіч М. О. Біхевіоралізм як класична політична теорія та його вплив на розвиток політичної науки. – Дис. ... к. пол. н. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – 217 с.

5. Северенюк В. М. Політична поведінка як феномен суспільного життя: теоретико-методологічні проблеми. – Дис. ... д. пол. н. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 415 с.

ІІ. МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Анатолій Береза

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО МОДЕРНІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Розглянуто три основні підходи до реформування публічного управління: нове публічне управління, урядування та концепція мереж; з'ясовано можливість їх реалізації в умовах України.

Ключові слова: нове публічне управління, урядування, мережі, адміністративна реформа.

Anatolij Bereza. The modern approaches to modernization of the public administration. The three main approaches to reform the public administration (new public administration, governance, network concept) are considered. The perspectives of their implementation in Ukraine are analyzed.

Key words: new public management, governance, network, administration reform.

В Україні за роки незалежності система публічного управління радянського типу з властивими їй командними та адміністративними підходами так і не була реформована, що перетворило її в один з основних бар'єрів на шляху побудови сучасної держави. Водночас, модернізація публічного управління, як свідчить досвід зарубіжних країн, дає змогу вирішити наступні ключові завдання:

- підвищити ефективність діяльності органів виконавчої влади та зменшити затрати на їх утримання;
- зміцнити довіру до держави з боку населення та приватного сектору, сприяти формуванню активного громадянського суспільства шляхом збільшення можливостей участі у процесі прийняття рішень;
- збільшити прозорість системи державної влади, підзвітної суспільству, де кожен знає, хто за що відповідає і кому підконтрольний;

- сприяти економічному розвитку держави, підвищенню її конкурентноздатності на світовому ринку;
- протидіяти таким негативним явищам, як корупція, зловживання службовим становищем, надмірне регулювання соціально-економічних процесів;
- полегшити інтеграцію у наднаціональні об'єднання, зокрема Євросоюз, оскільки процеси глобалізації та універсалізації мають місце і у сфері публічного управління.

На вирішення цих завдань спрямовані сучасні концепції публічного управління, які уже повністю або частково реалізовані у деяких країнах світу. Серед них можна виділити три основні підходи, покладені в основу адміністративних реформ, реалізованих протягом останніх десятиліть, а саме: нове державне управління, урядування та концепція мереж.

Концепція нового публічного управління (НПУ, new public management) сформувалася у 1980-ті роки, запозичивши методи, які використовуються у недержавному секторі – некомерційних організаціях та бізнесі, корпоративному управлінні. Ці методи орієнтовані в першу чергу на суттєве підвищення гнучкості прийняття рішень у державному апараті, зменшення його ієрархічності, делегування повноважень на нижчий рівень прийняття рішень та посилення механізмів зворотного зв'язку. Автори концепції НПУ вважали, що більша орієнтованість органів публічного управління на ринок приведе до зростання ефективності його діяльності.

Один із авторів концепції – Дж. Бостон визначив низку характеристик, що відрізняють органи державної влади від організацій приватного сектору, а саме: наявність правових обмежень (суди, законодавство, ієрархія), залежність від політичного впливу, примусовий та монополістичний характер, широкий вплив, контроль з боку громадськості, складнощі в оцінюванні діяльності тощо [1, с. 7]. Однак, на його думку, проведення адміністративної реформи відповідно до принципів НПУ сприятиме нівелюванню цих відмінностей.

Деякі автори визначають НПУ як комбінацію таких елементів, як подрібнення державних органів (поділ великих бюрократичних органів на менші); конкуренція між

різними державними органами та між державними органами та приватними фірмами; стимулювання запровадження економічних критеріїв оцінки діяльності державного апарату.

Характерними для нового публічного управління є й такі риси.

1. Виконавча влада, її органи та посадові особи розуміються не як право і можливість, а як механізм, фірма по обслуговуванню клієнтів – громадян; держава – як ринок надання послуг цим клієнтам; дії уряду – як конкуренція на ринку надання послуг з приватним сектором.

2. Позбавлення державних службовців привілеїв, зменшення розмірів державного апарату.

3. Реорганізація вищого керівництва міністерств з метою заміни політичних керівників на «жорстких управлінців», тобто безвідмовних виконавців у рамках законів, інструкцій, які не залежать від політиків.

4. Ринковий і контрактний підхід до управління державними видатками, ставлення до громадян як до клієнтів, яким державний апарат надає суспільні послуги. В процесі комплексної реорганізації були створені нові органи виконавчої влади – публічні служби, що не підпорядковувалися міністрам.

Усе це, на думку ініціаторів нової моделі державного управління, яка також називалася «публічним менеджментом», повинно було створити ідеальний тип раціональної держави.

Критика концепції НПУ зводиться до кількох ключових моментів.

1. Редукція функцій державного апарату до ролі приватного підприємства з обслуговування громадян-клієнтів. Потрібно розуміти, що в сучасних суспільствах чітко розділені політико-адміністративна і економічна системи. У одній присутній громадянин політичної спільноти – держави (або місцевої громади), в іншій – споживач, фактичний або потенційний учасник ринкового попиту. Якщо в економічній сфері можливості громадянина залежать від його фінансового становища, то у політичній сфері всі громадяни є рівноправними.

Тобто, публічне управління – це діяльність державних (і муніципальних) органів влади у політико-адміністративній

системі з надання і забезпечення конституційно-законодавчих прав громадян, наданню суспільних послуг, виходячи з принципу рівноправ'я громадян. У свою чергу, публічний менеджмент – це діяльність державних (і муніципальних) органів влади в економічній системі з надання суспільних послуг громадянам за принципом ринкових відносин, залежно від їхнього матеріального становища.

Поняття «споживач» і «послуги», які широко використовуються у ринковій економіці, не можна так само широко використовувати в публічному управлінні, оскільки проблематично визначити як послугу арешт порушника правопорядку, наглядово-контрольні відносини податкової інспекції, які, по суті, є актами суверенної влади держави, і їх зв'язок з механізмом обслуговування, наданням послуг якщо і має місце, то лише у вторинному значенні.

2. Невідповідність між запитами споживачів-громадян та пропозицією товарів і послуг, представленою державним сектором. Вільний споживчий вибір не може бути ефективним механізмом гармонізації суперечностей попиту на суспільні послуги (житла, медицини, освіти). Економічні ринкові механізми управління повинні поєднуватися з державним перерозподілом суспільних доходів і послуг, наданням державної підтримки малозабезпеченим, інвалідам, людям похилого віку для пом'якшення соціальних диспропорцій, зменшення соціальної напруги, забезпечення рівних стартових можливостей. Важливо, щоб така політика регулювання була здатна підтримувати функціонування ринку. Відповідно, політико-адміністративна система не повинна розчинятися в економічній системі, публічне управління – у публічному менеджменті.

3. Істотною невдачею нового публічного управління є організація державної служби не як єдиної системи державного апарату, а за принципом фрагментарності. У приватному секторі організації діляться за продуктом, який вони виробляють. Але така модель сегментації державної служби не узгоджується з практикою раціоналізації виробництва, принципами узгодженості, координації та інтеграції економіки.

Невдачі із запровадженням НПУ зумовили пошук альтернативної моделі управління, якою стала концепція

урядування (governance). Її особливості, виділені С. Хіксом [2, с. 39], полягають у тому, що, по-перше, «процес управління більше не здійснюється виключно державою, але включає в себе діяльність соціальних, політичних акторів, які ... спрямовують, контролюють або ж управляють суспільством». По-друге, відносини між державою та недержавними акторами під час цього процесу «поліцентричні і неієрархічні», а також «взаємозалежні». По-третє, ключовими функціями урядування є регулювання соціальних і політичних ризиків, а не розподіл. Перехід до урядування відбувся під впливом внутрішніх (недостатні ресурси інститутів співтовариства) і зовнішніх чинників, до яких можна віднести зростання взаємозалежності на міжнародній арені та неспроможність національних урядів самостійно розв'язати такі проблеми, як рух людей та товарів.

Як зазначається в Білій книзі з європейського урядування, воно включає правила, процеси і адміністративну поведінку, що впливає на спосіб виконання владних функцій на загальноєвропейському рівні. Таким чином, урядування – це скоріше політико-адміністративна культура, ніж політична або адміністративна система. Зокрема, різні аспекти цієї культури мають на меті сприяти відкритості, співпраці, підзвітності, ефективності та послідовності [3, с.5].

Ці базові аспекти урядування слід розглядати таким чином:

- відкритість: інституції ЄС разом з країнами-членами повинні працювати у більш відкритому режимі, тобто вони мають інформувати про те, що ЄС робить або планує робити, а також оприлюднювати зміст рішень, що приймаються;

- співпраця: співпраця у процесі прийняття рішень має підвищити рівень довіри до їх результатів і до інституцій, які ці рішення приймають;

- підзвітність: більша ясність стосовно того, що робить, який орган і хто особисто за що відповідає, за що відповідають країни-члени;

- ефективність: необхідно демонструвати ефективність на основі чітких критеріїв, ефективність залежить також від пропорційності і послідовності виконання рішень;

- послідовність: державне урядування – складна річ: кожне політичне рішення залежить від попередніх, кожне

рішення треба розглядати у взаємозв'язку з іншими, всі рішення повинні відповідати спільним інтересам суспільства.

У Білій книзі також зазначається, що «урядування стосується здатності держави служити своїм громадянам. Такий широкий підхід дає змогу принципово відокремити урядування від інших понять, таких як права людини, демократія або корупція. Урядування стосується правил, процесів та поведінки, за допомогою яких формулюються інтереси, здійснюється управління ресурсами та здійснюються державні владні функції. Незважаючи на свій відкритий та широкий характер, урядування є конкретним і практичним поняттям, що стосується найсуттєвіших аспектів функціонування будь-якого суспільства та політичної і соціальної систем. Його можна визначити як фундаментальну міру стабільності та функціонування суспільства. ... Сьогодні урядування розглядається як основний індикатор якості та функціонування будь-якої політичної та адміністративної системи» [3, с. 27].

У свою чергу, і концепція урядування не позбавлена певних недоліків. По-перше, вона не в змозі замінити гнучкість ринку і стабільність ієрархічних структур. По-друге, незважаючи на очевидні позитивні результати добровільної діяльності акторів, у низці випадків спостерігається нагальна потреба в існуванні жорсткої координації. І, нарешті, вибудовані згідно з нею структури є досить нестабільними і не гарантують того, що зможуть справитися зі складними завданнями.

Що стосується ще однієї популярної концепції, що частково лежить в основі урядування – концепції мереж (network), то найчастіше виділяються такі її характеристики: вона є неформальними і рухомими утворенням, з непостійним членством, невизначеними відносинами і відповідальністю, учасники якого схильні до компромісів, а не протистояння, переговорів, а не виконання адміністративних вказівок.

Розробники теорії мереж стверджують, що вони є особливим видом механізму управління, своєрідною альтернативою державі та ринку. Вони відрізняються від ієрархічного контролю держави та конкретного регулювання ринку двома особливостями. По-перше, відносини між

акторами мережі можна описати як плюралістичну управлінську систему, що протиставляється моноцентричній системі публічного правління та поліцентричним системам ринкової конкуренції [4, с. 151]. Відповідно, публічне управління базується на беззаперечному прийнятті суверенітету держави, що перетворює інших у суб'єктів правового регулювання. Конкурентне ринкове регулювання ґрунтується на нескінченній кількості еґоїстичних акторів, не пов'язаних жодними спільними планами, цілями чи обов'язками. На противагу цьому мережі включають значну кількість взаємозалежних акторів, які взаємодіють між собою заради досягнення спільної мети. По-друге, процес прийняття рішень у мережах базується на раціональності переговорів, що протиставляється довгостроковій раціональності, якою керується держава, та процедурній раціональності, що панує на ринку.

Згідно з В. Кікертом, мережі можуть бути визначені з точки зору трьох підходів: інструменталістського, інтерактивного та інституційного. Як вважають інструменталісти, мережа стосується вибору напряму, який роблять центральні актори, тобто уряд [5, с. 732]. Основний аргумент полягає в тому, що інструменти «першого покоління», такі як регуляторні механізми, не можуть бути застосовані до мережі, оскільки вона є неформальною і односторонньою. Можна говорити лише про інструменти «другого покоління», такі як заохочення, інструменти комунікації та домовленості. Це свого роду чиста модель раціонального скерування, в основі якої лежить припущення про існування акторів, які направляють діяльність інших. З такої точки зору мережі складаються з «контролерів» та «контрольованих», і найбільш бажаною для держави є роль диригента такого оркестру.

Інтерактивний підхід звертає увагу на спосіб узгодження стратегій різних акторів, що робить можливим колективні дії та спільний результат. Ключовими словами тут є «колективна дія» і «взаємний вплив». На відміну від інструменталістського підходу, інтерактивний дає визначення відносинам між акторами не в термінах «контролер» та «контрольовані», а в поняттях здійснення взаємного впливу. Увага звертається на взаємодію, особливо між

взаємозалежними акторами, які готуються чи проводять якусь політику. Мережа передбачає взаємозалежність акторів через розподіл ресурсів і взаємозалежність цілей. З такого погляду, найкращою роллю держави буде роль посередника, для налагодження співробітництва між різними акторами мережі.

Нарешті, з точки зору інституційного підходу мережі аналізуються як єдине ціле, а не як актори та взаємодія між ними. Акцент робиться на інститути, норми, що визначають права і відповідальність акторів перед мережею. Особлива увага звертається на те, як створюється, змінюється і заміщається мережа. Найбільш бажаною роллю уряду є створення кращих умов для вирішення проблем і вироблення політики через вплив на структуру і культуру політичної мережі.

Іншими словами, для сучасних концепцій публічного управління характерне зміщення балансу між урядом і суспільством у сферу спільних завдань і відповідальності, акцент на важливості спільної діяльності, а не на вирішенні проблем самостійно ринком або державою.

Україна приступила до розбудови системи публічного управління за доволі складних умов, що вимагали радикальної зміни: переходу від соціалістичної до демократичної моделі державного устрою. Позитивним моментом у даній цій ситуації було те, що західними країнами був уже накопичений певний позитивний та негативний досвід у реалізації адміністративних реформ, яким ми могли скористатися. Однак періодичні, несистематичні спроби привести систему публічного управління у відповідність до сучасних вимог зазнали невдачі.

Основна робота з проведення адміністративної реформи розпочалася з утворення Президентом України Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи та Указу Президента України від 22 липня 1998 року, яким затверджувалася розроблена цією комісією Концепція адміністративної реформи. Передусім питання стосувалося реформування структури органів влади і всієї системи державного управління. Концепцією передбачалося нове визначення завдань і функцій системи органів виконавчої влади, починаючи з Кабінету Міністрів України як

вищого органу цієї системи. Відбулося певне впорядкування структури центральних органів виконавчої влади, але вона і сьогодні не набула остаточної стабільності та достатньої обґрунтованості (у різні роки вона налічувала від 47 до 90 органів). У 2006 році вперше був прийнятий закон «Про Кабінет Міністрів України» [6], суттєві зміни до якого вносилися у 2008 та 2010 роках. Згідно з останніми правками в законі було змінено порядок формування уряду та надано Президенту право призначати заступників міністрів та заступників керівників інших центральних органів виконавчої влади, що не передбачено Конституцією. Крім того, ст. 25 містить згадку про те, що Кабінет Міністрів України забезпечує виконання наданих Президентом України доручень. Низка норм закону спрямована на послаблення уряду як колегіального органу влади, а саме: применшення ролі і впливу Прем'єр-міністра, міністрів. Зокрема, останніх усунуто від вирішення кадрово-організаційних питань щодо центральних органів виконавчої влади (ЦОВВ), а також від впливу на призначення голів місцевих державних адміністрацій (ст. 21 і 23), оскільки відповідні подання робить Прем'єр-міністр одноосібно.

Наприкінці 2010 року була зроблена спроба реанімувати адміністративну реформу шляхом оптимізації системи центральних органів виконавчої влади. Відповідний Указу Президента [7] передбачав скорочення кількості міністерств (з 20 до 16); поєднання посад віце-прем'єр-міністрів з посадами міністрів; реорганізації інших ЦОВВ і визначення трьох типів ЦОВВ: служби, агентства, інспекції. Також було дано доручення уряду ліквідувати «урядові органи» (яких нараховувалося близько 50) та скоротити кількість державних службовців у ЦОВВ не менше ніж на 30%.

Останні рішення та загальна логіка попередніх кроків у сфері реформування державного управління свідчить про намагання реалізувати в Україні положення концепції Нового державного управління, зокрема в тій її частині, що передбачає зменшення штату та затрат на утримання бюрократичного апарату. Однак інші ключові її вимоги щодо формування прошарку чистих управлінців, передачі низки функцій недержавним організаціям, встановлення чітких критеріїв ефективності тощо не виконуються. Тому

говорити про можливість реалізації в Україні концепції урядування або ж мереж передчасно, оскільки вони вимагають не тільки кількісних, а якісних змін у відносинах між державою та громадянином, в першу чергу готовності обох сторін до рівноправного діалогу.

---

1. Boston J., Martin J., Pallot J. Public management: The New Zealand model. – Auckland: Oxford University Press, 1996.

2. Hix S. The study of the European Union II: The «New governance» agenda and its rival // Journal of European Public Policy. – 1998. – №5. – P.38–65.

3. European governance: A White Paper. – European Commission. COM(2001) 428. Brussels, 25.07.2001.

4. Kersbergen K., Waarden F. «Governance» as a bridge between disciplines: Cross-disciplinary inspiration regarding shifts in governance and problems of governability, accountability and legitimacy // European Journal of Political Research. – 2004. – Vol. 43. – P. 143–71.

5. Kickert W. Public governance in the Netherlands: An alternative to Anglo-American «managerialism» // Public Administration. – 1997. – Vol. № 75. – P. 731–752.

6. Про Кабінет Міністрів України Верховна Рада України; Закон від 07.10.2010 № 2591-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – №9 . – Ст.58.

7. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади; Указ Президента України від 09.12.2010 № 1085/2010 // Урядовий кур'єр. – 2010. – 14 грудня.

Юрій Друк

ЦЕНТРАЛЬНІ ОРГАНИ ВЛАДИ В ПРОЦЕСІ ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

У статті досліджується роль центральних органів влади у процесах політико-адміністративної модернізації. Узагальнюється уже існуючий досвід, визначаються проблеми і шляхи вдосконалення ролі як виконавчої, так і законодавчої гілок влади у процесах політико-адміністративної модернізації.

Ключові слова: політико-адміністративна модернізація, державний апарат, інститут президентства.

Yuri Druk. Central authorities in the process of political-administrative modernization. The article examines the role of central government in the processes of political and administrative modernization. Generalized to an existing experience, defined the problem and ways to improve the role of both the executive and legislative branches of government in the processes of political and administrative modernization.

Key words: political-administrative modernization, state machine, institute of presidency.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблеми політико-адміністративної модернізації суспільства і держави зумовлена, передусім, тим, що всі зміни в системі державного управління відбувалися і надалі відбуваються за рахунок модернізації. Разом з політичними партіями ключову роль у модернізаційних процесах відіграють державні інституції і, насамперед, бюрократична еліта, яка визначає характер функціонування інститутів державної влади.

Аналіз останніх досліджень. Вагомий внесок у розробку питань проблеми модернізації системи державного управління зробили В. Токовенко, В. Тертичка, М. Михальченко, С. Конончук, Д. Котляр, Г. Зеленько, І. Кресіна, Є. Перегуда, Г. Чернов та ін.

Цілі та завдання статті – проаналізувати досвід та обґрунтувати необхідність політико-адміністративної модернізації системи державного управління. Визначаються проблеми і шляхи вдосконалення ролі як виконавчої, так і законодавчої гілок влади у процесах політико-адміністративної модернізації.

Основний зміст статті. Розбудова організаційних структур державного управління, державного апарату зокрема, сучасної Української держави є вельми багатогранною і об'ємною проблемою. Нині діюча в Україні управлінська парадигма загалом є неефективною, еkleктично поєднує інститути, що дісталися у спадок від тоталітарного режиму, та інститути, що сформувалися за часи державної незалежності. Існуюча управлінська система, по-перше, не є збалансованою, не відповідає основному завданню – створити демократичну систему державного управління, у

якій діяли б відповідні принципи і противаги, формування, скажімо, центральної і місцевої влади; по-друге; вона виконала своє ключове завдання щодо оперативного розв'язання проблем, які гальмували злам попередньої системи політико-владних відносин та процес становлення і зміцнення державної незалежності.

Для українського суспільства вдаль проведення реформ видається зараз надзвичайно важливим, але ще вагомішим є суспільна злагода, яка тільки й може це успішне реформування забезпечити. Вона є приматом по відношенню до реформ, оскільки останні без неї втрачають сенс. Однак, «оскільки у суспільстві відсутня єдина політична сила (цілісна при владі чи в опозиції), яка має програму перетворень, яку підтримала б переважна частина населення, зміни повинні бути проведені зверху. Виходячи з того, що досягнення національної злагоди в українських умовах є пріоритетним по відношенню до реформ, а з іншого боку – і передумовою реформ, головним завданням держави є проведення згори низки заходів щодо досягнення національної згоди, забезпечивши функціонування політичних і державних інститутів законодавчо» [1, с.87]. Зрозуміло, що поки Українська держава чітко не окреслить власних національних інтересів і не підпорядкує їм з метою вивіщення добробуту власного народу всю внутрішню і зовнішню політику всіх гілок влади, їй не вдасться створити ефективну систему владних відносин, а відтак і демократичну політичну систему та стати повноправним членом європейського і світового співтовариства.

Серед об'єктивних причин необхідності реформування управлінської системи вкажемо такі: 1) відсутність у законодавчому полі України закону про Кабінет Міністрів перетворює недоліки в діяльності останнього на недосконалість системного плану, що виявляється на всіх рівнях діяльності уряду; 2) побудова уряду містить ряд елементів радянського устрою: галузевий принцип управління, стара система відбору та підготовки кадрів, практика прийняття управлінських рішень без урахування думки громадськості та фахівців, без вибору кращого з конкурентних проєктів тощо. Призначення голів державних адміністрацій областей та районів Президентом призводить до їх фактичної

підзвітності главі держави, а не Кабінетові Міністрів як найвищому органу виконавчої влади. Таким чином, уряд втрачає важелі ефективного впливу на виконавчу вертикаль; 3) існування органів виконавчої влади на обласному та районному рівнях призводить до дублювання, підміни повноважень органів місцевого самоврядування, до безвідповідальності та низької ефективності державного управління на місцях. Виконавчі структури держави повинні існувати лише на центральному та регіональному рівнях; 4) оскільки вертикаль виконавчої влади в Україні побудована за радянським принципом згори донизу, сама структура такої вертикалі обмежує ініціативу, самостійність та ефективність місцевої влади. За такої системи розширення повноважень на місцевому рівні лише призводить до втрати загальнодержавної керованості та відповідальності місцевого керівництва за результати своєї управлінської діяльності [2, с. 139–140].

У становленні та розвитку організаційних структур державного управління України можна виокремити чотири основні етапи розвитку: 1) реформування владних інститутів за часи існування СРСР («перебудови») (1989–1991 рр.); 2) створення та розбудова владних інститутів незалежної держави, вибір стратегії розвитку у форматі співвідношення парламентської/президентської форм правління (1991–1995рр.); 3) перемога президентської гілки влади та закріплення владних преференцій у новій Конституції України. Спроба остаточно зафіксувати примат президентської вертикалі за допомогою Всеукраїнського референдуму (1996–2001 рр.); 4) послаблення президентської гілки влади внаслідок глибокої політичної кризи восени 2000 – взимку 2001 рр.; 5) політична реформа, що набрала чинності 1 січня 2006 року, продовжила цю тенденцію, рухаючи влаштування політично-адміністративного устрою України в напрямі парламентського-президентської республіки з наданням більших повноважень представницьким виборчим органам на всіх рівнях.

Перераховані етапи характеризують наступні визначні події. 29 жовтня 1989 р., в період реформування Союзу РСР, до Конституції УРСР 1978 р. вперше були внесені зміни до існуючих на той час політико-владних відносин.

У 1990 р. Верховна Рада УРСР розпочала процес внесення змін до Конституції УРСР, що започатковує процес конституційно-політичної реформи. Припинено дію ст. 6 Конституції УРСР, тобто скасована монополія на владу КПРС/КПУ. Було сформовано новий вищий законодавчий орган державної влади, на який покладалися функції виконання державного управління – Кабінет Міністрів УРСР. 18 квітня та 21 травня 1991 р. до Конституції УРСР вносяться зміни щодо назви та посад в уряді. Саме з цього часу Україна отримує свого Прем'єр-міністра та Кабінет Міністрів Української РСР. Подальші зміни у Конституції УРСР були пов'язані із заснуванням посади Президента УРСР. Вибори Президента України і грудневий референдум 1991 р. остаточно закріпили факт існування державної незалежності України. Однак подальший конституційний процес, який розпочався з 1992 р., був продиктований логікою політичної боротьби всередині України. Введення інституту представників Президента у 1992 р. фактично ліквідувало владну монополію представницьких органів влади. Відповідно до вимог Закону України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве та регіональне самоврядування» (1992 р.) було ліквідовано виконавчі органи районних та обласних Рад як управлінські системи, із наданням радам всіх рівнів функції представницького органу. 18 листопада 1992 р. протистояння між Президентом України та Верховною Радою завершується передачею значних повноважень від законодавчого органу до уряду, який отримує право видавати декрети. Водночас, Президента України було позбавлено права видавати укази з економічних питань, які ще не були врегульовані законами України. Щоправда, 19 грудня 1992 р. Верховна Рада України унормовує перелік питань, з яких можуть видаватися декрети. Після закінчення 21 травня 1993 р. терміну експерименту декретотворення на прохання Президента України йому знову було повернено право видавати укази з питань економічної реформи, не врегульованих законами України, які мали діяти до прийняття парламентом відповідних законів. У подальші роки прагнення Президента зміцнити свої повноваження й повноваження виконавчої влади в цілому та сформувати президентсько-

парламентську республіку знайшли своє відображення в Законі України «Про державну владу та місцеве самоврядування» від 18 травня 1995 року. 8 червня 1995 р. перманентне протистояння Президента і парламенту завершується підписанням Конституційного Договору. По суті, з червня 1995 р. по червень 1996 р. Україна перебувала фактично у стані президентської республіки на фоні початку напруженої роботи щодо ухвалення нової редакції Конституції України. Після закінчення терміну дії Конституційного Договору конфлікт виконавчої та законодавчої гілок влади було призупинено 28 червня 1996 р. прийняттям нової Конституції України: Україна залишилася президентсько-парламентською республікою; згідно з Перехідними Положеннями Конституції за Президентом було залишено на рік право видавати укази з економічних питань; визначено усталені принципи організації державної влади та політичного ладу.

Разом з тим, компромісна Конституція 1996 р. залишила відкритими низку питань, насамперед, – щодо формування відносин у трикутнику «Президент – Парламент – Уряд». Не було виписано процедуру формування уряду, налагодження зв'язку між урядом і парламентом. Не вказано механізмів такого зв'язку.

Найвищим рівнем політичного керівництва в Україні, згідно з Конституцією 1996 року, став інститут президентства, який було створено як системотворчий компонент розбудови політико-владних відносин незалежної держави, що було виражено у зазначених вище законодавчих актах. Стратегія політичної реформи була зорієнтована на зміцнення цього інституту, перерозподіл повноважень між Президентом України, Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України. При цьому адміністративні обов'язки Президента стосовно уряду могли бути виписані у формі контрольних повноважень або у формі партнерства [3, с. 263]. Ряд експертів відмічали посилення ролі Президента у виробленні й упровадженні державної політики за часи державної незалежності; вказували на те, що в перехідних умовах потрібне посилення ролі інституту президентства, зміцнення вертикалі виконавчої влади на чолі з Президентом: така побудова виконавчої влади мала

забезпечити стабільність уряду, незалежність від змін політичної кон'юнктури, прагматичний (професійний) принцип його формування, оперативність політичного та адміністративного управління [4, с. 129].

В Україні еволюція політико-правових інститутів привела до появи такого непередбаченого Конституцією органу управління, яким є на сьогодні Адміністрація Президента. Згідно з веберівською теорією патримоніалізму, одним з базових елементів структури неопатримоніальної влади є адміністративний апарат (штаб правління за М. Вебером). Адміністрація (штаб) виступає як інструмент особистої влади і підвищує функціонально-технічні можливості господаря в досягненні його головної мети: встановлення універсальної персональної патримоніальної залежності підданих.

Найбільш гострою проблемою політико-адміністративних відносин у системі центральних органів державного управління України тривалий час було розмежування функцій між урядом і Адміністрацією Президента. На думку політологів, суперечливий характер взаємовідносин між урядом і Адміністрацією Президента став однією з основних причин низької ефективності діяльності урядовців.

Підвищення стратегічної ролі Кабінету Міністрів України як центру формування і реалізації державної політики визначає пріоритетні напрями політико-адміністративної модернізації держави. У щорічному посланні Президента України до українських парламентарів вказується на те, що вдосконалення системи влади має відбуватися на основі радикальних змін у структурі та функціях центральних і місцевих органів виконавчої влади [5, с. 22]. Завдання політичної реформи – знайти оптимальний вихід з тієї ситуації, за якою уряд вимушений під час вироблення стратегії діяльності виконавчої влади виходити з політичного курсу Президента України. За таких обставин уряд, по суті, перетворився на звичайного виконавця політики інституту президентства, тоді як Концепцією передбачено, що уряд має самостійно розробляти напрями реалізації внутрішньої та зовнішньої політики і спрямовувати діяльність усіх підлеглих органів на забезпечення ефективності її реалізації. Певною спробою утвердження подібного ставлення до ролі

уряду можна вважати положення ст. 9 Указу Президента України від 29 травня 2001 р. № 345 «Про чергові заходи щодо дальшого здійснення адміністративної реформи в Україні» про те, що міністр як член Кабінету Міністрів України особисто відповідає за розроблення і реалізацію державної політики; в межах наданих повноважень визначає політичні пріоритети та стратегічні напрями роботи міністерства [6, с. 4].

За результатами проведення політичної реформи має бути забезпечено статус Кабінету Міністрів України як вищого органу виконавчої влади в Україні, створені ефективні механізми взаємодії уряду з іншими центральними органами виконавчої влади та з державними адміністраціями на регіональному рівні. Одним з напрямів покращення діяльності міністерств має бути подальше удосконалення правової основи їх діяльності, прийняття спеціального закону про центральні органи виконавчої влади. При цьому варто уважно проаналізувати досвід формування й функціонування урядових структур у посткомуністичних країнах на предмет визначення можливостей та впровадження в сучасній практиці державотворення позитивних інновацій у цій сфері [7].

Водночас, на думку ряду політологів, намір реформаторів перетворити уряд у «європейський інститут влади, коли він із команди технологів, які займаються соціально-економічними й іншими питаннями, стає одночасно політичною командою», може так і залишитися наміром. Натомість, як наслідок, ми отримаємо «італійський варіант перманентної урядової кризи, але з суттєвими українськими нюансами: відсутністю правил гри в політиці та бізнесі, реальних законодавчих засад для демократичних виборів, забезпечення гарантій прав людини, свободи слова» [8, с.3].

Існує нагальна потреба щодо внесення істотних змін і доповнень до остаточної редакції Закону України «Про Кабінет Міністрів України», на що сьогодні вказують не лише науковці та експерти, але й представники виконавчої влади, зокрема в контексті запровадження нових механізмів формування уряду парламентською більшістю, встановлення їхньої політичної відповідальності, створення парламентської коаліції [9, с. 28; 9, с. 3]. Все це актуалізує

необхідність спрямування політичної реформи на зміну статусу і повноважень уряду, механізму призначення державних службовців.

Загалом варто зазначити: необхідно, зрештою, визначитися і законодавчо упорядкувати статус (місце, формат, роль) Кабінету Міністрів України. Потрібно знайти те місце уряду в системі державної влади, що дозволить йому уникнути «властивої нині вразливості». Уряд має стати центром зосередження делегованої політики (від громадян через парламент), центром розробки державної політики на основі змісту такого делегування і необхідних для його реалізації законів (підтримка їх або не підтримка – справа парламенту). Відповідно, постає завдання удосконалення правових підстав для мотивованої відставки уряду, оптимізації усієї структури виконавчої влади (управлінської системи в цілому).

Запровадження нових механізмів формування і функціонування управлінської системи в процесі політико-адміністративної модернізації підсилює статус міністра як політичного діяча (політика), який, згідно з Концепцією адміністративної реформи, «не є державним службовцем», адже міністри дійсно політичною фігурою можуть стати за умови, коли політична партія (парламентська більшість) буде рекомендувати їх до коаліційного уряду і нести відповідальність за результати як їх діяльності, так і діяльності уряду загалом.

Слід також констатувати, що уряд, сформований у позапарламентський спосіб, не пов'язаний із підтримкою парламентської більшості, часто ставав жертвою політичного змагання між Президентом і парламентом. На переконання А.Колодій, Кабінет Міністрів не може бути ефективним поза системою політичної відповідальності, звідси статус Прем'єра і міністрів має бути визначений як політичний. У зв'язку з цим було зроблено наступний крок в рамках конституційної реформи – надання парламентській більшості повноважень з формування уряду. Це дозволяє реалізувати в Україні не лише модель інституціональної відповідальності уряду перед ВРУ, а й політичної, із можливим доповненням функції «відповідального міністерства» [10, с. 23].

Ключовим завданням політико-адміністративної модернізації в контексті проведення політичної реформи є запровадження дієвих механізмів, які б забезпечували, з одного боку, формування уряду на основі домовленостей провідних парламентських сил, а з другого – чітко встановлювали політичну відповідальність парламентської більшості. Запровадження механізму коаліційного формування уряду та кардинальне підвищення його ролі слід розглядати як провідний напрям політико-адміністративної модернізації держави. На думку автора, українські парламентарі сьогодні мають вирішити наступну низку завдань: подолати напругу і створити умови для нормалізації законодавчого процесу; знайти нові незаполітизовані джерела для міжфракційного співробітництва, адже після парламентських виборів доведеться шукати можливості об'єднуватися для створення коаліційного уряду.

Створення необхідних умов для ефективної роботи уряду означає формування конструктивної, відповідальної парламентської більшості (коаліції парламентських фракцій і депутатських груп, які становлять більшість від конституційного складу парламенту), формування нею на основі домовленостей, узгодження інтересів провідних парламентських сил коаліційного уряду, а також запровадження дієвих механізмів, які б чітко та однозначно встановлювали політичну відповідальність цих сил як за діяльність уряду, так і за власні дії. Відомий фахівець з державного управління Н. Нижник вважає, що в основу взаємовідносин між парламентом і урядом має бути покладено правило симетрії, згідно з яким уряду необхідно надати ініціативу звертатися до Президента, а також надати гарантії проти підміни його позицій, що зображені в урядовій програмі; Президентові – надати право за певних обставин розпустити парламент (ця позиція, власне, закріплена у змінах до Конституції, які набрали чинності 1 січня 2006 року).

Управлінський зміст політико-адміністративної модернізації визначає її цілеспрямованість на зміну функціонального імперативу управлінської системи; в контексті переходу від авторитарного до демократичного типу управління; на перехід від безпосереднього контролю за суб'єктами

соціальної діяльності до контролю за системостворюючими для цієї діяльності факторами: заміну прямого директивного контролю над соціально-політичними процесами і структурами на громадянський (соціальний) контроль (регулювання, а не контроль; рекомендації, а не вказівки; програмування тенденцій, а не конкретних дій тощо). Виходячи з аналізу відносин, пов'язаних з наданням «управлінських послуг», що виникають в організаційно-технічній сфері реалізації виконавчої влади, та розглядаючи їх як новий комплекс відносин реалізації окремих організаційно-технічних функцій виконавчої влади на платній основі, академік І. Пахомов робить висновок, що оплатної державно-владної діяльності не може бути: ці функції доцільно передати у сферу підприємницької діяльності, що значно скоротить кількість технічного апарату органів виконавчої влади та посилить елементи демократизації громадянського суспільства [11, с. 14].

Висновки. Зміст модернізації управлінської системи визначає її спрямування на поступову трансформацію ієрархічної системи управління в поліархічну; децентралізацію управлінських повноважень серед суб'єктів прийняття державно-управлінських рішень; автономізацію управлінських структур на основі розподілу управлінських повноважень; перетворення інтегративної управлінської системи в інтеркурсивну. Усі організаційні структури державного управління повинні пройти «процедуру структурного аудиту», що сприятиме радикальній раціоналізації витрат на утримання державного апарату й органів самоврядування. Має відбутися перехід від владно-стримувальних ознак взаємодії влади і суспільства (організаційних структур державного управління і громадян) до активних організаційно-управлінських форм такої взаємодії, що означає створення: 1) інституціональних та нормативних передумов для масової участі громадян в управлінні; 2) організаційно-інституційних форм структуризації суспільства, консолідації соціального інтересу та артикулювання вимог громадян; 3) організаційних засад взаємодії структур управління із організованими громадськими структурами. Не викликає сумніву й те, що потребує перегляду і наявний спосіб формування місцевих органів виконавчої влади.

1. Здіорук С. І., Бичек В. В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин. Монографія / С. І. Здіорук, В. В. Бичек. – К.: НІСД. – 2001. – 144 с.
2. Політична реформа як засіб демократизації українського суспільства. Матеріали науково-практичної конференції. м. Харків. 18 квітня 2003 р. – Х.: Видавництво ХарПІ УАДУ «Магістр», 2003. – 152 с.
3. Ресурси розвитку. Адміністративна реформа в Україні. Матеріали Всеукраїнського семінару та координаційної наради «Ресурсне забезпечення місцевого і регіонального розвитку», Київ, 10 листопада 2001 року; та науково-методологічного семінару «Адміністративна реформа: проблеми і перспективи реформування діяльності органів центральної виконавчої влади», Київ, 27 листопада 2001 року. – К.: Логос, 2002. – 308 с.
4. Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичних наук. Матеріали «круглого столу», м.Київ, 13 квітня 2001 р. – К.: Видавництво УАДУ, 2001. – 264 с.
5. Послання Президента України до Верховної Ради України. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2007. – 478 с.
6. Про чергові заходи щодо дальшого здійснення адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 29 травня 2001 року №345/2001 // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 95. – 31 травня. – С. 4.
7. Котляр Д. Окремі аспекти проведення адміністративної реформи та організація центральної виконавчої влади в країнах світу / Д. Котляр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.parlament.org.ua>.
8. Мостіпака О. Від авторитаризму до олігархократії / О. Мостіпака // Коментар. – 2003. – № 1. – Листопад.
9. Авер'янов В. Система органів виконавчої влади: уточнення концептуальних засад реформування / В. Авер'янов // Вісник державної служби України. – 2003. – № 2. – С. 25–31.
10. Колодій А. Траєкторія демократичного переходу в Україні / А. Колодій // Трансформація в Польщі і в Україні. Вибрані аспекти. За редакцією Анджея Антошевського, Антоніни Колодій, Кшиштофа Ковальчика. – Вроцлав, 2010. – 746 с.
11. Бойко В. В. Особливості трансформації партійної системи України за роки незалежності: Автореф. дис... к. політ. н.: 23.00.02 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича // В. В. Бойко. – Чернівці, 2005. – 19 с.

Євген Перегуда

ПОЛІТИКА МОДЕРНІЗАЦІЇ ЯК КОНФЛІКТОГЕННИЙ ЧИННИК У СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

У статті аналізуються різні концептуальні підходи до політики модернізації, які існують у системі державної влади України. Теоретичні розходження закладають підвалини для політичних суперечностей, які можуть набути конфліктного характеру в умовах фінансово-економічної кризи. Окреслюються сценарії розгортання конфліктів та шляхи виходу з них.

Ключові слова: модернізація, суперечність, конфлікт.

Evgen Pereguda. The policy of modernization as a conflict factor among government. The article examines the different conceptual approaches to a policy of modernization existing in the system of government. The theoretical differences are founding the political contradictions that can cause the political conflict in the financial and economic crisis. The scenarios of conflict and ways out of them are outlined.

Key words: modernization, contradiction, conflict.

Актуальність в останні роки теми суспільної модернізації зумовлена інтенсивністю модернізаційної риторики керівництва пострадянських країн. Зокрема, у 2009 р. курс на модернізацію Росії оголосив Президент Д. Медведєв, а у поточному році глава Української держави спрямував до Верховної Ради України Послання за назвою «Модернізація України – наш стратегічний вибір» [1].

Модернізація неодноразово ставала темою наукових досліджень, зокрема в Україні. Варто назвати праці В. Горбатенка [2] та О. Новакової [3], в яких були проаналізовані поняття модернізації, цілі та зміст модернізаційних процесів, зв'язок модернізації з політичною системою тощо. В. Горбатенко називає модернізацією «процес переходу від традиційного суспільства до сучасного», але зазначає неоднозначність «конкретних інтерпретацій цього поняття», відносячи до них урбанізацію, індустріалізацію, трансформацію

державно-владних структур тощо [2, с. 12]. О. Новакова вважає, що модернізація – це «частина трансформаційного процесу, коли система не тільки переходить до нового якісного стану, але й завдяки цьому переходу підвищує власні адаптивність, здатність та диференційованість» [4, с. 9].

Водночас, рано говорити, що в науці та суспільній практиці пояснення й оцінки модернізаційних процесів усталені. Так, хоча у наукових працях доводилася відсутність єдиного модернізаційного проекту, обґрунтовувався зв'язок модернізації з національними традиціями. І сьогодні наявні спроби розробити єдині моделі модернізації, визначити її як «об'єктивний процес», а західну демократію – як критерій політичної модернізації [5] тощо.

Ці спроби пояснюються домінуванням нормативізму. Мало уваги звертається на причини, що зумовлюють модернізацію в окремих країнах, та як це впливає на зміст та реалізацію модернізаційних стратегій. З визначень модернізації, розроблених провідними теоретиками, ще незрозуміло, до чого саме адаптується суспільство, його політична система. Дефіцит дослідження національних модернізаційних проектів зумовлює те, що у низці праць зміст модернізації формулюється абстрактно, обмежується стандартним переліком з 5-10 позицій – розвиток ринкових відносин, політична демократія, громадянське суспільство тощо.

Недослідженою залишається «символічна» модернізація, яка обмежується риторикою державних функціонерів та є наслідком їх адаптації до умов політичної конкуренції. Прикладом є й Росія, модернізація якої, за висловом деяких російських вчених, перетворилася на міф з обмеженим простором дії.

Аналізуючи політичну боротьбу навколо модернізації, дослідники часто обмежуються абстрактними твердженнями про протистояння її прихильників та противників, ігноруючи суперечності серед перших, а також те, що другі теж можуть сприяти її впровадженню.

Саме під цим кутом зору автор підійшов до модернізації в Україні. Нижче аналізується, як розуміють політику модернізації у ешелонах влади і як це вплине на політичні відносини. Точкою відліку став порівняльний аналіз двох

текстів, в яких обґрунтовується політика модернізації: по-перше, Послання Президента до Верховної Ради України, по-друге, стаття та деякі інші виступи першого віце-прем'єр-міністра А. Ключова [6]. Статус цих текстів та глибина аналізу в них суспільних процесів різні. Але їх порівняння можливе, оскільки у статті теж наявна низка тез, що не лише стосується втілення політики модернізації, а й мають теоретичний характер.

Щодо причин модернізації. В обох текстах поштовхом до модернізації називається сучасна криза. Але у Посланні проблема формулюється ширше. Йдеться про те, що «криза вийшла за суто економічні межі», призвела до нових національних, релігійних та соціальних рухів, змін у геополітичному ландшафті. Серед найважливіших її елементів називається суперечність між захистом гуманістичних цінностей і політичних ідеалів, з одного боку, та намаганнями досягти матеріальних і споживчих стандартів найрозвиненіших країн світу – з іншого [1, с. 7–8]. Отже, причини політики модернізації сягають не лише економічної, а й соціальної, політичної і духовної сфер.

Щодо цілей та змісту політики модернізації. У Посланні пріоритети модернізації формулюються таким чином: «Передусім – творення сучасної, конкурентоспроможної держави, визначальними характеристиками якої є верховенство права і розвинена правова культура, збалансована представницька демократія, сильне самоврядування, дисциплінований і мобільний державний менеджмент. Другий пріоритет – гуманізація розвитку, що означає передусім збільшення соціальних інвестицій у людський капітал, формування сучасної інфраструктури життєзабезпечення. ...Третій пріоритет – запровадження прогресивної моделі розвитку, що поєднує тактику реформаційних змін зі стратегічними орієнтирами та пріоритетами соціально-економічного розвитку... Четвертий пріоритет – зовнішня політика ствердження національних інтересів у глобалізованому світі» [1, с. 8–9]. Отже, в стратегії модернізації питанням економіки Президент відвів не перше місце. Щоправда, глава держави вказує, що модернізація політичної системи має бути підпорядкована «визначальній меті» – створенню «ефективної економіки», але акцентує, що слід

«за жодних обставин не допустити підпорядкування суто матеріальній, господарчій меті засадничих принципів демократії» [1, с. 26].

У свою чергу, А. Ключев визначає: «...У рамках проголошеного Президентом та урядом курсу на модернізацію України головний пріоритет – модернізація економіки» як «єдиний шанс забезпечити повноцінний розвиток країни» [6]. Цікаво також, що, представляючи у вересні 2011 р. проект Державної програми соціально-економічного розвитку на 2012 р., перший віце-прем'єр визначив такі пріоритети: «Забезпечення умов для соціально-економічного зростання; модернізація виробництва та інфраструктури; підвищення соціальних стандартів; посилення ролі регіонів у забезпеченні зростання економіки та підвищення їх відповідальності за вирішення соціальних проблем; зміцнення обороноздатності держави; захист прав і свобод громадян, зміцнення законності та правопорядку; розвиток міжнародної співпраці» [7]. Привертає увагу, зокрема, розгляд економічного зростання та економічної модернізації як двох окремих завдань.

Щодо часових параметрів політики модернізації. Найявний у Посланні аналіз причин політики модернізації наштотує на думку, що модернізація оцінюється як політика осяжної перспективи. Її індикатори, що визначаються у Посланні, не можуть бути досягнуті назавжди. Модернізація перетворюється на завдання, яке не припиняється. Врешті, сам Президент називає політику модернізації безперервною [1, с. 8].

Формально не обмежує в часовому вимірі політику модернізації й А. Ключев. Але слова з назви його статті («взятися і зробити») свідчать про уявлення, що політика модернізації обмежується у часі.

Щодо суб'єкта перетворень. Згідно з В. Януковичем, «основним викликом для країни ...є необхідність синхронного продовження курсу реформ і розширення їх соціальної бази... Дієва відповідь на цей виклик неможлива без підвищення рівня довіри у суспільстві, зокрема довіри до органів та інститутів влади. Кардинально змінити ситуацію ...можна через розширення можливостей громадської участі, перетворення громадян на впливового суб'єкта

трансформацій, формування у суспільстві усвідомлення підзвітності влади та можливості впливати на неї» [1, с. 12]. Отже, громадянське суспільство є рівноправним партнером влади не лише у реалізації, а й у розробці політики модернізації.

Перший віце-прем'єр теж вважає необхідною довіру суспільства до влади. Формально він не виключає громадянське суспільство з кола суб'єктів розробки політики модернізації і називає державу «головним стратегом модернізації» (якщо є «головний», то, напевне, є й інші). В низці інших виступів він проголошує розвиток державно-приватного партнерства пріоритетом урядового управління [8]. Про це свідчить і розроблений урядом проект Закону «Про Державний бюджет України на 2012 рік» [9]. Аналітики звертають увагу щодо його спрямованості на задоволення інтересів найорганізованішої складової суспільства – великого капіталу – та водночас зазначають, що «з точки зору аналізу видатків ...не можна сказати, що державні бюрократи будуть жирувати за рахунок погіршення ситуації у мільйонів пересічних українських громадян» [10].

Водночас перший віце-прем'єр твердить, що, як засвідчила світова криза, ринок є поганим стратегом і лише держава може бути ефективним антикризовим менеджером [6].

Щодо цієї тези слід зробити два уточнення. Громадянське суспільство є конгломератом інтересів, зокрема суперечливих, які важко гармонізувати і досить часто призводять до конфліктів. Але теза, що держава, яка теж складається з інституцій, що мають свої інтереси, є гарним стратегом, не є очевидною. Протидія кризі 2007–2009 рр. з боку держав обмежилася переважно тим, що вони «завалили економіку грошима». Чи надовго цього вистачить, покажуть наступні кризи. Натомість інституційних перетворень, які б перевели соціально-економічний розвиток у нову якість, здійснено не було. Щоправда, Німеччина та Франція ініціювали перетворення у Євросоюзі (координація бюджетної політики, зближення соціального законодавства тощо). Але поки що це лише наміри. По-друге, дехто може спитати, а до чого тут ринок. Але ринок – це не лише економіка, це також інститути, репрезентовані

організаціями, зокрема тими, належність яких до громадянського суспільства безсумнівна – об'єднаннями роботодавців, працівників, споживачів тощо.

Непрямо про позицію заступника глави уряду щодо суб'єкта модернізації свідчить і його символічна інтерпретація соціального діалогу. Формулу «Успішна Україна» він визначає як «соціальний діалог плюс модернізація усєї країни» [6]. Тобто, соціальний діалог формально виводиться за межі модернізації.

Отже, підходи до політики модернізації, що містяться у зазначених текстах, мають спільні риси. Це стосується економічних реформ, провідної ролі держави у розробці та реалізації політики модернізації тощо. Але між ними є й суперечності, зокрема щодо філософії модернізації, співвідношення модернізації економіки та соціально-політичної сфери, відносин між державою та громадянським суспільством тощо. Цей висновок зроблений не для того, щоб протиставити функціонерів державної влади. А. Ключев, згідно з жорсткими правилами владної ієрархії, не міг дозволити собі висловлювати думки з питань, які входять до компетенції політичного лідера. І все ж навіть у рамках цього його тези мають світоглядний характер. Тому суперечності між підходами до політики модернізації мають теоретичний вимір.

Все вищесказане не означає автоматичних оцінок тієї чи іншої концепції. Зокрема, й позитивної оцінки там, де йдеться про взаємодію держави та громадянського суспільства, або негативної – де уявлення про цю взаємодію обмежені. У суспільстві в умовах стрімких змін є сфери, де потенціал суспільної самоорганізації обмежений, а тому обмежені й можливості співробітництва держави та суспільства*.

---

* Досить навести проблему об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, на створення яких влада орієнтує населення. Причини повільної реалізації цієї політики демонструє ситуація в Києві, де чимало будинків зведені багато десятиліть тому, а комунікації вичерпали ресурс. Необхідних коштів для їх реконструкції мешканці не мають. Тому розв'язання цієї проблеми неможливе на рівні суспільства. Коли влада, примушуючи до створення ОСББ, заявляє про готовність надати пільгові кредити для реконструкції, це схоже на скинення з себе відповідальності, щоб заробити на кредитуванні мешканців.

Концептуальні суперечності в сфері модернізації пояснюються місцем особи у системі влади. Відповідальні за стан економічного розвитку, пріоритетними вважають проблеми економічної модернізації. Ті ж, хто несе відповідальність за усі сфери суспільного життя, зокрема глава держави, змушені розглядати питання ширше, аналізувати проблеми економічної модернізації у взаємодії з іншими сферами суспільного життя.

З іншого боку, враховуючи, що здійснення влади значною мірою визначається політичними відносинами, положення й Послання, й статті першого віце-прем'єра слід розглядати як напрацювання політичних угруповань, які причетні до влади, а різні концептуальні підходи віддзеркалюють суперечності між ними.

Тому логічним є запитання, як концептуальні розбіжності здатні вплинути на політичні відносини у системі влади. У зв'язку з цим слід проаналізувати ще деякі положення Послання.

Оцінюючи якість кредитно-інвестиційної політики, Президент відзначає, що «за 2010 р. частка кредитів, наданих на інвестиційні цілі, зменшилася на 2,1 в. п. Тому відновлення кредитування скоріше консервувало чинні дисбаланси структури економіки, ніж сприяло її виходу із кризи на основі модернізації та оновлення основного капіталу» [1, с. 67]. Щодо залучення іноземних капіталів зазначено, що його «приріст ...спостерігався головним чином у фінансовому секторі... У технологічні види діяльності залучено найменші обсяги іноземних інвестицій» [1, с. 64]. Загалом «зовнішні кредитні потоки мають переважно споживчий, а не інвестиційний характер використання, що стосується і державних, і приватних запозичень» [1, с. 76]. У сфері регіональної соціально-економічної політики глава держави відзначає подальше посилення дисбалансів системного характеру, наслідком чого стало «погіршення ситуації у сфері соціально-трудова відносин, зниження якості людського капіталу» [1, с. 84].

Уже пізніше, 15 вересня 2011 р., на засіданні Ради регіонів, глава держави піддав критиці уряд та регіональні органи виконавчої влади, зокрема відзначаючи зменшення видатків на реалізацію Державної програми енергоефективності

тощо [11]. Але реалізація саме цієї програми, згідно зі статтею першого віце-прем'єра, належить до пріоритетів політики уряду [6].

До речі, експерти в сфері бюджетного процесу звернули увагу на те, що проектом закону про Держбюджет-2012 передбачено мало асигнувань на реалізацію програм енергозбереження, яку уряд називає ключовим пріоритетом (700 млн грн за статтею витрат на енергозбереження, ще 200 млн за статтею «облаштування багатоквартирних будинків сучасними засобами обліку і регулювання води та теплової енергії» та, теоретично, 503,9 млн грн асигнувань на видатки розвитку Держагентства з енергоефективності та енергозбереження), а також що у проекті не передбачені «механізми, що стимулюють домогосподарства до здійснення заходів з енергозбереження, хоча це теж доволі поширений інструмент і він активно використовуються багатьма країнами» [10].

Але справа в тому, що до витрат слід також віднести суму пільг, зокрема податкових, які надаються розробникам та імпортерам енергоефективного обладнання. Це цілком вкладається в рамки проголошеної орієнтації на державно-приватне партнерство. Але ці витрати стосуються лише великих промислових підприємств. Отже, в одному з ключових питань модернізації уряд орієнтується на взаємодію з громадянським суспільством, але обмежує його найбільш організованою на нинішній час соціальною групою (великим капіталом). Натомість задоволення інтересів інших груп намагається перекласти на саме суспільство (наприклад, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків), яке до цього не готове, а також на кредити міжнародних фінансових структур, проекти яких мають дуже обмежений простір дії. Хоча розраховуватися за ці кредити доведеться всьому населенню.

Отже, «економічний» (який представляє в нашому випадку перший віце-прем'єр) та більш широкий інституційний (Президент) підходи до модернізації спираються на різну соціальну базу. Це призводить до різних критеріїв оцінки модернізації, зокрема й в економічній сфері. Перші

оперують чіткими показниками динаміки ВВП, інфляції, обсягів бюджетних доходів та витрат, другі – критеріями якості економічного розвитку, реалістичності соціально-економічних прогнозів, якості людського капіталу тощо.

Чи здатні ці розбіжності призвести до конфліктів у системі влади? Скоріш за все в умовах економічного зростання цього не станеться, чому сприяють точки дотику зазначених концепцій (базовий характер економічної модернізації, провідна роль держави, низький рівень самоорганізації більшості соціальних груп), а також зростаючі ресурси, що використовуються різними групами великого капіталу. Але загострення кризових явищ може поставити під сумнів критерії, якими оперують прихильники «економічного» підходу.

Підсумовуючи, ми можемо зробити наступні висновки.

Між політичними угрупованнями в системі державної влади існують концептуальні суперечності з точки зору розуміння політики модернізації. Ці суперечності стосуються, зокрема, пріоритетів модернізації, механізмів її розробки та реалізації, ролі держави та суспільства. Ці розбіжності спираються на різну соціальну базу перетворень. Теоретичні розходження закладають підвалини для можливих політичних конфліктів. Але конфліктогенний вплив вони матимуть, вірогідно, в умовах фінансово-економічної кризи.

Можливі декілька сценаріїв розгортання та подолання цих конфліктів. Вони передбачають: перерозподіл центрів впливу всередині самої «партії влади»; спробу прихильників більш широкого інституційного підходу розширити політичний вплив за рахунок залучення до влади представників інших політичних груп, зокрема опозиційних; формування нової, більш радикальної, політичної опозиції. Не можна заперечувати й перетворення широкого соціального дискурсу модернізації на виключно символічний, який не здійснюватиме істотного впливу на конкретні заходи державної політики.

1. Янукович В. Ф. Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України / В. Ф. Янукович. – К., 2011. – 416 с.
2. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія / В. П. Горбатенко. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.
3. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: Монографія / О. В. Новакова. – Луганськ: Вид-во СНУ імені Володимира Даля, 2006. – 216 с.
4. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 [Електронний ресурс] / О. В. Новакова; НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2007. – 31 с.
5. Брустінов В. В. Модернізація системи влади і управління: чинники змін та розвитку: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / В. В. Брустінов; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2005. –17 с.
6. Ключев А. П. Формула української модернізації: взятися і зробити / А. П. Ключев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/81765>.
7. Андрій Ключев назвав сім пріоритетів реформ і сім завдань влади у наступному році. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку та торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=171843&cat_id=38606.
8. Ключев А. П. Качество управления / А. П. Ключев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=172100&cat_id=47454.
9. Проект Закону України «Про Державний бюджет України на 2012 рік». Внесений на розгляд Верховної Ради України 15 вересня 2011 р. Зареєстрований у секторі законопроектів під № 9000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=41157.
10. Кушнірук Б. Держбюджет на 2012 рік – на жаль, нічого нового... / Б. Кушнірук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics.unian.net/ukr/detail/103662>.
11. Виступ Президента України на засіданні Ради регіонів 15 вересня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/21206.html>.

Федір Медвідь,
Алла Медвідь

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Розглянуто соціально-політичні засади теорії політичної модернізації, її етапи розвитку. Проаналізовано становлення та процеси інституалізації громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: теорія модернізації, політичне життя, інституалізація, громадянське суспільство.

Feodor Medvid', Alla Medvid'. Institutionalizaciya of civil society is in Ukraine in terms political modernization. Socio-political principles of theory of political modernization, its stages of development, are considered. Becoming and processes of institutalizacii of civil society is analysed in Ukraine.

Key words: theory of modernization, political life, institutalizaiya, civil society.

Теорія політичної модернізації в її сучасному розумінні викристалізувалася з багатьох концепцій, що мають різну соціально-політичну спрямованість. Серед її представників – західні вчені С. Ліпсет, Г. Алмонд, Р. Уарт, Д. Аптер, Ф. Рігз, Л. Біндер, С. Верба, Д. Коуелман, Л. Пай, Д. Лапаламбара, С. Гантінгтон, В. Цаф, С. Ейзенштадт, Д. Лернер, У. Мур, А. Етціоні, У. Ростоу, П. Бергер та ін. Модернізація є однією з необхідних умов становлення нового світового порядку, в основі якої лежить визнання її головною закономірністю соціального розвитку постійної зміни, ускладнення політичних, економічних і культурних структур та їхніх функцій відповідно до потреб раціонального та ефективного функціонування суспільства. Комплекс наукових ідей, об'єднаних умовним поняттям «теорія модернізації», сформувався після Другої світової війни. Протистояння двох суспільно-політичних систем і виникнення третього світу, представленого колишніми колоніями й

напівколоніями, поставили західне суспільствознавство перед необхідністю вироблення нової парадигми соціально-історичного розвитку, що мала подолати песимізм попередніх концепцій, що їх репрезентували О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін, К. Ясперс та ін. Теорія модернізації пройшла декілька етапів розвитку. На першому етапі (50–60-ті рр.) відбулося зародження і становлення теорії модернізації, вироблення на її основі конкретних моделей соціально-політичного розвитку в межах міждисциплінарного підходу та традиції західного лібералізму, що об'єднав економістів, соціологів, політологів, соціальних психологів та ін. Концепції економічного зростання, що домінували в цей період, вважали традиційні (доіндустріальні) суспільства Азії, Африки й частково Латинської Америки як економічно відсталі, що потребували механізмів стійкого розвитку. Втілення такої моделі розглядалося як засіб вирівнювання країн цих регіонів із розвинутими країнами, що мало б стати передумовою для впровадження політичних інститутів західного зразка та прозахідних цінностей. На другому етапі розвитку теорії модернізації (70–80-ті рр.) відбувалася переоцінка малоефективних моделей економічного зростання і політичної інституціоналізації, що не спрацювали практично ніде в тому вигляді, як були задумані її теоретиками. Третій етап (кін. 80-х-поч. 90-х рр.) – дав західним ученим розуміння необхідності врахування водночас з економічними чинниками розвитку (людські та природні ресурси, нагромадження, наявність капіталу, розвиток технологій) позаекономічних – геополітичних, соціальних, культурних, психологічних та ін. Концепції модернізації набувають чітко визначеного соціально-культурного характеру. Це виявляється у подоланні евроцентризму і визнанні як самоцінних ісламської та індуїстсько-буддійської «квазіцивілізацій», врахуванні цивілізаційної культури окремих соціумів взагалі. Вчені майже одноставно дійшли висновку щодо неможливості механічного перенесення західних моделей розвитку на інші регіони світу [1, с.407–419; 2, с.116–187].

Наприкінці ХХ ст. проявилася трансформація процесу модернізації у постмодернізацію, яка охоплює: переорієнтацію інфраструктури індустріального суспільства на

розвиток його інформаційних можливостей та постматеріальних цінностей; формування екологічного суспільства, заснованого на впровадженні природозберігаючих технологій; розширення сфери індивідуальної свободи людини, створення для неї можливостей вибору, незалежності від тиску традицій, середовища, місця проживання. Отже, поступово із засобу теоретичного забезпечення політики Заходу стосовно країн, що звільнилися від колоніальної залежності, теорія модернізації трансформувалася в інструмент комплексного пояснення, продукування і прогнозування соціально-політичного розвитку [3, с.14–20].

Сучасна теорія розглядає модернізаційний процес у межах певного суспільства як свідому настанову держави на якісні перетворення, а не калькування досвіду передових країн, поєднання найпоширеніших універсальних політичних структур, інститутів, цінностей із традиційною специфікою певних суспільств. Витоки такого підходу сягають політико-соціологічних концепцій Ф. Тьонніса, М. Вебера, Т. Парсонса [2, с.66–80]. Політична модернізація виступає як: 1) комплекс науково-методологічних засобів, спрямованих на пояснення джерел, характеру і напрямів політичних змін на історичній, сучасній і постсучасній стадіях загальноцивілізаційного розвитку з розкриттям на рівні окремо взятих соціумів усієї сукупності відносин: держава – міжнародна система, держава – громадянське суспільство, держава – особистість, індивід – індивід та ін.; 2) практичне втілення елементів раціоналізації влади і політичної бюрократії через органічне поєднання політичних, економічних і духовних чинників соціального розвитку; зростання здатності політичної системи адаптуватися до нових соціальних зразків; ослаблення і заміну традиційних еліт модернізаторськими; подолання відчуження населення від політичного життя й забезпечення його групової та індивідуальної участі в ньому; постійне вдосконалення нормативної та ціннісної систем суспільства. Політична модернізація не обмежується політичною сферою, а охоплює економічну, соціальну, правову, культурну та інші сфери суспільного життя. Вона розвивається у двох основних вимірах: спонтанно (стихійно) через поступове нагромадження передумов у

певних сферах суспільного життя, вдале поєднання яких дає якісно новий поштовх; свідомо (цілеспрямовано) завдяки вольовим зусиллям впливових суспільних груп або правлячих еліт. Успіх модернізації в обох випадках залежить від того, наскільки реально існуючі національні інститути та ментально-психологічні орієнтації населення співвідносяться з її метою [4, с.237–264]. Характерною особливістю політичної модернізації є диференціація політичної структури (інституціоналізація), яка передбачає формування розгалуженої мережі соціально-економічних, політичних та інших інститутів суспільства, спрямованих на забезпечення стабільності й соціального порядку. Розвивається вона через удосконалення (осучаснення) традиційних інститутів, які в процесі модернізації суттєво змінюють свої функції та характер діяльності, а також через формування нових [5, с.9–23].

Інституціоналізація не може мати кількісно формального виміру, оскільки суспільств з інституційним порядком, який охоплював би все соціально-політичне життя, в історії не зафіксовано. Рівень інституціоналізації визначається якісними показниками: здатністю структур суспільства до адаптації за нових умов, ступенем їхньої складності, рівнем автономності (самостійності) щодо соціальних груп або інших інститутів, взаємною узгодженістю суспільно-політичної діяльності. Важливим чинником модернізації є забезпечення широкої участі громадян у політичному житті через політичні партії та групи за інтересами, модернізаційний потенціал яких зумовлений їх функціями. Найважливішою серед них є функція структуризації політичного життя, завдяки якій суспільство постає як певна система організованих інтересів. Важливе значення має також функція соціальної інтеграції, що дає змогу партіям та групам інтересів виконувати, з одного боку, роль посередників, єдиної ланки між громадянами і владою, а з іншого – сприяти спілкуванню представників різних верств населення [6, с.50–103].

Ціннісною основою політичної участі є процес кристалізації модернізаторських ідеологій, які можуть виконувати як стабілізаційні (скеровані на традиційні прошарки суспільства), так і мобілізаційні (зорієнтовані на осучаснені

групи населення) функції [7, с. 367–412]. Ще однією складовою модернізації політичної системи є створення цілісної на різних її етапах і рівнях системи політичної соціалізації, що має бути спрямована на забезпечення зворотного зв'язку особи з політичною системою [8, с. 300–306; 9].

Проголошення України незалежною державою відкрило можливість для всебічної модернізації її суспільства на основі світового досвіду і власних потенційних можливостей. Однією з найважливіших проблем політичної модернізації є досягнення стійкої рівноваги і політичної стабільності в суспільстві. Ще однією проблемою політичної модернізації є пошук оптимальних способів переходу від традиційного суспільства до раціонального, до пом'якшення вірогідного зіткнення традиційних цінностей і норм політичного життя національної політичної культури з новими модернізованими інститутами [10, с.27–37; 11, с.7–40].

Третьою проблемою політичної модернізації сучасної України є налагодження постійного взаємозв'язку й діалогу між владними структурами і населенням з усіх питань суспільного буття. Отже, орієнтиром формування самобутньої вітчизняної моделі суспільно-державного розвитку, її реалізація відбуватиметься з одночасним подоланням негативних ментально-психологічних нашарувань у свідомості населення, поєднанням елементів загальноцивілізаційного досвіду з віковими традиціями української культури [12; 13].

Громадянське суспільство як цілісний феномен виникає тоді, коли є наявність індивідів, які мають фундаментальні громадянські права і свободи; існування в соціальному просторі вільних від прямого державного втручання сфер, необхідних для створення таких інститутів; наявність у громадянському середовищі ідей злагоди, плюралізму, толерантності, взаємоповаги, які мають стати основою об'єднання людей, мотивом їхньої участі у громадсько-політичному житті [14;15;16]. Створення політико-правових умов надає можливість об'єднанням громадян брати участь у суспільно-політичній діяльності, а згодом – інституціоналізуватися.

Вартує, на наш погляд, розкрити специфіку здійснення інституціоналізації громадянського суспільства в

умовах політичної модернізації в сучасній Україні. Інституціоналізація громадянського суспільства відбувається в рамках процесу модернізації, тобто комплексу соціальних, економічних, політичних, культурних, інтелектуальних трансформацій, які, на відміну від традиційного, ведуть до формування сучасного суспільства. Із набуттям незалежності в Україні відбувається своєрідний перехідний період від тоталітарного політичного режиму до демократичного. У цьому сенсі актуальність і значущість теорії модернізації для політичної науки полягає в тому, що дозволяє зіставити сьгоднішні проблеми з досвідом та загальним напрямом цивілізаційного процесу, знайти точки відліку для визначення конкретних шляхів демократизації [17, с.108–114;18]. В українській політичній науці ці питання досліджують В. Бебик, В.Барков, В. Горбатенко, Г. Зеленько, А.Карась, І.Кресіна, Ф.Кирилюк, С.Кириченко, А. Колодій, М. Михальченко, Ф. Рудич, М.Рябчук, Г. Щедрова та ін.

Окремі аспекти феномену «громадянське суспільство», перспективи розвитку його інститутів розроблені в працях С.Наумкіної, В.Пашенка, А.Пахарева, О.Бабкіної, М.Головатого, Л.Кочубей, Ф.Барановського, М.Примуша, О.Кіндратець, О.Карчевської, В.Співака, І.Паська, О.Михайловської, Є.Качмарського, О.Чемшита та ін.

На сьогодні постають три головні завдання. Згідно з авторитетною думкою М.Михальченка, в розвитку держави – «...модернізація інституціональної структури в Україні; стабілізація соціально-групової структури на базі розвитку «середнього класу» та активізація людського потенціалу»[4]. Завдання, пов'язані одне з одним, і в цьому сенсі інституціональні зміни являють собою зовнішній бік процесу модернізації.

Інституціоналізація громадянського суспільства є результатом ускладнення та диференціації соціальної системи в цілому як ефективний механізм, який дозволяє оптимізувати процеси, що відбуваються у системі, підвищити її стійкість і адаптаційні можливості. Відповідно, часові рамки формування інститутів громадянського суспільства, способи здійснення цього процесу визначаються типом модернізації[19, с.44–55;20;21].

Політична модернізація в сучасній Україні, на наш погляд, має на меті формування таких пріоритетних напрямів: створення нових політичних інститутів для вирішення новітніх проблем у всіх сферах життєдіяльності суспільства; кардинальну зміну підготовки політичної еліти і лідерів щодо здійснення ефективної політичної діяльності; формування раціональної бюрократії, здатної здійснити сучасний менеджмент. Політична модернізація має на увазі зміни політичної системи в процесі переходу від традиційного до сучасного суспільства. Її сутність полягає в напрацюванні сучасних напрямів змін, удосконаленні соціально-класової структури суспільства, створенні нормативно-правових основ сучасних перетворень. Особливо маємо виділити засвоєння масовою свідомістю норм демократії, створення диференційованої політичної структури з високою спеціалізацією ролей та інститутів; поширення і засвоєння норм чинного законодавства, політичної активності громадян; постійне розширення участі в політичному житті різноманітних соціальних груп та інтересів. Важливою ознакою демократичного устрою держави має бути порядок, при якому ключові політичні рішення, насамперед, визначення політичної лінії за допомогою періодичного вибору тієї або іншої політичної сили зводяться до колективної волі всього суспільства. У демократичному суспільстві еліти перебувають під загальногромадянським контролем та обмежені у своїй діяльності виборцями. Таке суспільство повинне забезпечити існування каналів, за якими суспільна воля досягає політичного рівня та впливає на процес прийняття рішень [21;22].

Початок модернізації в Україні засвідчив, що за слабо розвиненого представництва політичних інтересів і непрозорого процесу прийняття рішень приватизацію й лібералізацію можуть здійснювати старі та нові групи інтересів. Тому на сучасному етапі політичної модернізації велика роль відводиться правлячій еліті [23].

Успіх або невдача навздогінної модернізації пов'язані здебільшого з тим, наскільки її впровадження відповідає соціокультурним особливостям народу [22]. Більше того, еліта, що проводить модернізацію, особливо ретельно повинна піклуватися про збереження культури, традицій

свого народу. По-перше, в суспільстві існує гостра потреба в ясній ідеологічній доктрині, що має надати впевненості у майбутньому, визначити орієнтири на близьку й далеку перспективи державного розвитку [24]. По-друге, в пошуку нових правил громадяни практично не одержують допомоги від інтелектуальних, професіональних, політичних еліт. І в цьому ми вбачаємо одну із причин надзвичайно нестійкого, дезорієнтованого, розірваного стану масової свідомості, яка перебуває в суцільній невизначеності.

Надзвичайно важливо ініціювати максимально широку участь, підтримувати соціальну ініціативу та залучати інститути громадянського суспільства. Інакше, ігнорування їх потенціалу звужує можливості процесу інституціоналізації знизу та стає перешкодою як для політичної модернізації, так і модернізації взагалі.

Ці тенденції чітко проглядаються в характері сучасного політичного розвитку, який має амбівалентний характер, одночасно модернізаторський та антимодернізаторський. Перша тенденція проявляється у широкому залученні до політичного життя соціальних груп та індивідів, у послабленні традиційної політичної еліти та занепаді її легітимності. Друга – виражається в специфічній формі здійснення модернізації.

Перспективи політичної модернізації будуть визначатися здатністю режиму розв'язати такі групи проблем, які містять як загальний, так і специфічний український характер. Перш за все, треба вивести з-під політичного контролю переважну частину економічних ресурсів, створити відкриту соціальну структуру шляхом подолання стійкої територіальної та професійної закріпленості людей [25]. Необхідно розгорнути формування політичних інститутів і культури, які б забезпечили відкрите політичне суперництво багатоманітних сил у боротьбі за владу. До того ж, потрібно створити ефективну систему місцевого самоврядування, яка б перетворилася на реальну альтернативу традиційному бюрократичному централізму.

У першу чергу, привертає увагу той факт, що інститути громадянського суспільства виникали та функціонують як певний відгук на потреби життя. Тобто, інститути формуються історично, і визначальною умовою їх становлення

є відповідні виклики історичних обставин. Із огляду на ці виклики, інститути громадянського суспільства є як історично сформовані, самовідтворені форми взаємодії щодо реалізації індивідуальних потреб і розподілу суспільних ресурсів на певному етапі розвитку суспільства. Саме вони, як сукупність дій, забезпечують на висококваліфікованому рівні реалізацію законних прав, приватних потреб людини та громадянина.

Ефективний розвиток та функціонування громадянського суспільства має базуватися на координованості та узгодженості дій його структур. Для забезпечення оптимальної взаємодії інститутів необхідні певні умови й чітке розмежування сфер їх впливу. Кожен із них має виконувати власні функції, не підміняючи й не поглинаючи решту інститутів. У загальному механізмі взаємодії вони повинні посідати рівноправний статус й функціонувати на основі принципу додатковості. Такі умови створюються у процесі політичної модернізації.

Із іншого боку, процес політичної модернізації корисний для громадянського суспільства з огляду на те, що воно поступово позбавляється ідеологічних стереотипів, міфів, що суперечать політичній реальності. Зростає здатність конверсійних процесів політичної системи адаптуватися до нових соціальних зразків. Громадянське суспільство демонструє нові цінності й на цій основі забезпечує більш тісне співробітництво влади і народу. Як результат, можливі подолання відчуження населення від політичного життя та здатність забезпечити широку участь антикризові ініціативи. Це не лише послабить та поступово змінить традиційну еліту, але й удосконалить нормативну та ціннісну системи суспільства.

Така модель тією чи іншою мірою здійснюється лише в демократичній правовій державі, де плюралізм наявний у всіх сферах суспільного життя, а політика має системний характер, де є реальний механізм її коректування і врахування можливих наслідків реалізації ухвалених рішень. Однак незалежно від ступеня стабільності й відтворюваності, інституціоналізація можлива тільки за наявності певних суспільних передумов. По-перше, під час формування та визнання нових соціально-політичних та економічних

потреб, що виникають на певному етапі. По-друге, інституціоналізація можлива тільки на основі розвитку необхідних організаційних структур і пов'язаних з ними стандартів та норм як регуляторів суспільного життя [26;27].

Громадянське суспільство формується в Україні на основі вітчизняної специфіки, культурно-історичних традицій. Чільне місце серед них посідають православ'я, за повної поваги до інших релігій, соборність, патріотизм, жертвовність, прихильність до моральних цінностей, прагнення до колективних форм життя, національної згоди, соціальної справедливості [5].

Разом з тим, визначальними перешкодами на шляху інституціоналізації громадянського суспільства в Україні, на думку дослідників, стають розчарування та зневіра населення в демократичних інститутах, відсутність дієвого судового захисту громадян, перехідність соціальної структури, бідність широкого загалу, низький рівень громадянської політичної культури.

Отже, нездатність влади й опозиції вивести Україну на стійку траєкторію модернізації та інституалізації громадянського суспільства ставить наше суспільство перед необхідністю пошуків парадигми, що включає в себе стратегію економічного та політичного розвитку.

---

1. Політологія: Підручник / За ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – 568 с.

2. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. – К., 1999. – 240 с.

3. Кіндратець О. Модернізація в Україні та її вплив на стабільність суспільства // Людина і політика. – 2004. – №3. – С.14–20.

4. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.

5. Пахарев А.Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні. Навчальний посібник. – К., 2011. – 182 с.

6. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч.посібник / Ф.М.Рудич, Р.В.Балабан, Ю.С.Ганжуров та ін. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.

7. Бортніков В.І. Політична участь і демократія: українські реалії: Монографія. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ.ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.

8. Медвідь Ф.М. Діяльність політичних еліт і лідерів у реформуванні політичної системи України в умовах становлення стратегії національної безпеки // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ. – Вип.36.: Курасівські читання-2007. – К., 2007. – С.300 – 306.

9. Добіжа В.В. Формування політичної культури сучасної владної еліти. Автореф. ... дис.к.політ.н. – К., 2008. – 20 с.

10. Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К.: НІСД, 2011. – 432 с.

11. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія /за заг.ред А.В.Єрмолаєва. – К.: НІСД, 2010. – 528 с.

12. Рудакевич О.М. Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід: Монографія. – Тернопіль: ТНЕУ, вид-во «Економічна думка», 2010. – 456 с.

13. Черноног Р. А. Держава і громадянське суспільство: соціокультурні аспекти розвитку: Дис. ... к. філос. н: 09.00.03 / Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2003. – 185 с.

14. Пасько І., Пасько Я. Громадянське суспільство і національна ідея. – Донецьк, 1999.

15. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. – Львів, 2002. – 276 с.

16. Карась А.Ф. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2003. – 520 с.

17. Михайловська О. Держава і розвиток інститутів громадянського суспільства // Політичний менеджмент. – 2005.– № 3(12).– С. 108–114.

18. Михайловська О. Удосконалення механізму розподілу повноважень між державою і інститутами громадянського суспільства // Сучасна українська політика. – 2011. – № 23.

19. Медвідь Ф.М., Гордієнко М.Г. Феномен «помаранчевої революції» в контексті розбудови громадянського суспільства // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1(16). – С.44–55.

20. Качмарський Є.І. Місцеве самоврядування в контексті становлення громадянського суспільства в Україні. Автореф. ... к.політ.н. – К., 2010. – 18 с.

21. Карчевська О.В. Інституалізація громадянського суспільства як чинник формування демократичної політичної стабільності в сучасній Україні. Автореф. ... к.політ.н. – Луганськ, 2009. – 19 с.

22. Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства (досвід країн Вишеградської групи та України) / Г. І. Зеленько; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса.– К., 2007. – 335 с.

23. Сабанадзе Ю.В. Групи інтересів у перехідних суспільствах: Монографія. – К.: Логос, 2009. – 208 с.

24. Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19–20 жовтня 2011 р.: [матеріали доповідей і виступів]. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 223 с.

25. Податковий кодекс України. – Харків: ФОРУМ, 2011. – 272 с.

26. Співак В.М. Політико-правовий та соціокультурний виміри глобалізації: Монографія. – К.: Логос, 2011. – 416 с.

27. Щедрова Г.П. Громадянське суспільство і соціальна, демократична, правова держава: становлення, функції, тенденції розвитку в сучасній Україні: Дис. ... д. політ. н. 23.00.02 / Східноукраїнський держ. ун-т. – Луганськ, 1996. – 368 с.

Дмитро Гаврилук

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ РИЗИКІВ АБСЕНТЕЇСТСЬКОГО ТИПУ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНСЬКИХ ВИБОРЦІВ (у контексті політичної модернізації України)

Стаття є логічним етапом продовження викладу основних здобутків наукового дослідження феномену електорального абсентеїзму. В цій науковій публікації автор звертає увагу на шляхи розв'язання ризиків від абсентеїзму як типу політичної поведінки, зокрема в українському аспекті і в контексті політичної модернізації України.

Ключові слова : абсентеїзм, політична модернізація, адміністративна відповідальність, політичні дії, виборча позиція.

Dmytro Gavriiliuk. Ways of overcoming risk absenteeism as a type of political behavior ukrainian voters (in the context of political modernization of Ukraine). *Article is both logical and systematic continuation of key milestone achievements of scientific research the phenomenon of electoral absenteeism. In this scientific publications the author draws attention to ways to address risks of absenteeism as a type of political behavior, particularly in the Ukrainian aspect in the context of political modernization in Ukraine.*

Key words: *absenteeism, political modernization, administrative responsibility, political action, election position.*

Процес політичної модернізації в Україні історично належить до вторинного (неорганічної) типу політичної модернізації, характерного для перехідних суспільств, які прагнуть вписатись у процес, що його російський політолог В. Пугачов називає "осучасненням навздогін". Це зумовлює своєрідність у самому державотворчому процесі в Україні, яка, на думку сучасного українського економіста В. Малеса, полягає в переході, по-перше, від колоніального статусу на шлях самостійного розвитку і, по-друге, від тоталітарно організованого державно-монопольного управління методами прямого розпорядництва (командно-адміністративна система) до визначення державних пріоритетів соціально-економічного розвитку, виходячи із суспільних потреб. Однією із таких вимог сучасного політичного часу перед Україною постає модернізація багатогранного виборчого процесу і його складових [1]. Проте на шляху до відносної стабілізації в цьому аспекті лишається чимало дискурсивних ризиків, один з яких проявляється у формі неоднозначного типу політичної поведінки українського виборця, а саме – як феномену абсентеїзму.

Абсентеїзм, за визначенням українського вченого Шве-ди, проявляється байдужим ставленням людей до використання своїх політичних прав, ухиленням від виконання громадянських обов'язків, у першу чергу від участі у виборах.

Цікавим є те, що перші свідчення абсентеїзму зафіксовані вже в III ст. до н.е. Саме тоді значна кількість римських громадян, які, на відміну від афінян, не отримували жодних винагород за участь у політичних подіях і могли розраховувати тільки на власні сили, віддавали перевагу тому, щоб забезпечувати своє існування власною працею, і не могли дозволити собі частої та тривалої участі у зібраннях, за винятком тих випадків, коли йшлося безпосередньо про їхні інтереси [2].

Звичайно дуже важливо розуміти, що під час кожних виборів в усіх демократіях знайдуться особи, які не голосують тому, що вони хворі, погана погода, перебувають далеко від місця постійного проживання або існують якісь інші проблеми. Проте частина виборців із правом голосу не голосує систематично. Саме це явище в поведінці виборців й прийнято називати абсентеїзмом. Нині в багатьох

країнах вважається нормальним, коли до виборчих скринок приходить від третини до половини виборців. Такий стан викликає занепокоєння і політична наука намагається знайти цьому пояснення.

Існує багато причин того, чому люди відмовляються брати участь у політичних подіях, зокрема у виборах. Залежно від мотивів неучасті у виборах виділяють такі види абсентеїзму: політичний, економічний, соціальний, аполітичний. При політичному абсентеїзмі виборець, ухиляючись від участі у виборах, таким чином висловлює свій протест політичним програмам та передвиборним платформам усіх кандидатів, він вважає, що жодна з них не відповідає його власним політичним поглядам. Політичний абсентеїзм може бути також пов'язаний сумнівами виборця щодо можливості проведення чесних виборів. При економічному та соціальному абсентеїзмі виборець висловлює протест стосовно складної економічної чи соціальної ситуації, що склалася в суспільстві (безробіття, недостатня соціальна захищеність, погана екологія тощо), він не вірить у бажання та здатність всіх кандидатів боротися з цими негативними явищами. Аполітичний абсентеїзм не пов'язаний з політичною демонстрацією, він полягає в байдужому ставленні, відсутності будь-якого інтересу виборця до виборів та політики загалом.

Абсентеїзм може бути пов'язаний з нерозвиненою політичною свідомістю людей. Рівень неучасті в голосуванні значно вищий серед людей із низьким соціально-економічним статусом. На це впливає притаманний цій групі нижчий рівень освіти, відсутність "пізнавального досвіду", необхідного для розуміння складних державних справ. Нарешті, багато виборців із нижчим статусом не голосують, бо не вірять, що система може відповісти на їхні потреби. Їм здається, що жодна партія чи кандидат не представляють їхніх інтересів [2].

На думку деяких дослідників, причиною зростання абсентеїзму є відчуженість від політичного процесу, що, у свою чергу, є наслідком загального послаблення соціальних зв'язків у суспільстві, які могли б забезпечити зовнішнє заохочення голосувати, а також підвищити відчуття значущості виборів. Причиною абсентеїзму може бути й

протест проти недемократичного виборчого законодавства, проти недоліків виборчої системи або й існуючої форми правління взагалі. Абсентеїзм може бути й відбиттям прагнення людей відсторонитися від політики, в якій вони вбачають марнославне та амбіційне змагання групових, егоїстичних інтересів.

У інших випадках причинами неучасті можуть бути такі протилежні мотиви, як прагнення заявити політичний протест або, навпаки, повне задоволення своїм становищем, на яке вибори не можуть вплинути. Е. Переа дослідила причини абсентеїзму у 15 країнах Західної Європи і прийшла до висновку, що серед основних чинників неучасті у виборах виступають індивідуальні мотиви, одночасно простежується вплив дії різного роду інституційних стимулів. На думку дослідниці, дуже складно вивести загальноприйнятні залежності між абсентеїзмом індивідуальними та інституційними стимулами.

Оцінка ролі абсентеїзму в політичній науці неоднозначна. Одні дослідники наполягають на необхідності залучення якомога більшої частини людей у різні форми політичної участі. Інші ж вважають, що обмежена участь і неучасть може розглядатися як стабілізуючий чинник, оскільки активізація аполітичних верств населення, залучення їх до політичного процесу може спричинити дестабілізацію політичної системи [3]. Але ми, як наукове експертне товариство, не маємо професійного права досліджувати дискусійні питання у форматі "або – або", а натомість – "і одне, і інше", тому відразу наполягаємо на критичному політологічному аналізі конкретних ризиків абсентеїзму, що простежується в політичній поведінці українських виборців, які, на наш погляд, заслуговують бути почутими науковою та суспільною громадами.

Перший ризик. "Свобода політичної участі" – згідно зі ст. 38 Конституції України: "Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування" [4]. Але це право у поєднанні зі свободою особистості дозволяє не брати участі у політичному житті, виборчій кампанії. Тим самим абсентеїзм виступає

як ознака свободи людини в суспільстві. Але свобода від неучасті у політичному житті обертається формуванням відсутності свідомості, байдужості до суспільно-політичних справ суспільства і держави. Тому підкреслимо, що, володіючи загальною та політичною культурою, людина зобов'язана вільно реалізовувати свої права у політичному житті. Масовий абсентеїзм може підірвати демократичні механізми управління соціумом, зробити населення об'єктом маніпулювання, абсолютно підвладним "верхам", сформувати пасивну особистість.

Другий ризик. "Абсентеїзм виборців" – відображає не неприйняття політики як такої, а відкидання усталених способів політичної дії. Така оцінка дозволяє припустити, що у разі чергового загострення політичної ситуації або скільки-небудь серйозного повороту до інших способів реалізації політики потенційна енергія мас може трансформуватися в політичну протестну дію. [5]. Тож дискусія щодо радикалізації чи мирного розв'язання конфліктів інтересів сторін залишається .

Третій ризик. "Дисфункціональність політичної системи" – значне поширення абсентеїзму як у країнах класичної демократії, так і тих, які недавно вступили на шлях демократичного розвитку, пов'язане з наростанням процесів дисфункціональності в їхніх політичних системах, вичерпанням креативного потенціалу історично сформованих демократичних інститутів, виникненням «підданського» типу політичної культури у широких мас під впливом ЗМІ .

Четвертий ризик. "Невідповідність політичних орієнтацій виборців із функціональним змістом інституту виборів" . Така невідповідність очевидна для електоральної карти України вже не перші роки, вона ж нам демонструє часткову, а подекуди всю несумісність функцій, які здійснює інститут виборів (легітимація структур влади, політична соціалізація, мобілізація громадян, артикуляція інтересів різних соціальних груп) з одного боку, та політичних орієнтацій, якими громадяни вимірюють значення нинішньої влади і наявних механізмів народовладдя (виборів у нашому варіанті). Для наочного підтвердження такого ризику наведемо кілька показників соціологічних даних

двох дослідницьких центрів – вітчизняний КМІС та міжнародна фундація виборчих систем IFES. Перша ж зазначає, що ще у квітні поточного року, а понад 39 % респондентів не вважають вибори дієвим механізмом демократії, понад 50 % не бажають брати участь у чергових виборах до законодавчого органу країни восени 2012 р. Дослідження IFES у липні 2011 продемонструвало рівень підтримки до чинних інститутів влади, що нині зосереджені групами однієї політичної сили, а саме – показник підтримки до Президента України та до Верховної Ради України із відповідним показниками довіри 29 % і 18%, хоч ще в 2010 р., наприклад, рівень довіри до Президента України за даними тієї самої соціологічної інституції дорівнював 43%.

Вище вказаними ризиками, проте не остаточними в нашому дослідженні, ми мали на меті показати політологічні тлумачення зниження неявки частини виборців на виборчі дільниці для голосування, іншими словами, їх відмова від реалізації свого активного виборчого права. Абсентеїзм, і це варто визнати, має негативні наслідки. Адже для визнання виборів такими, що відбулися, і для того, щоб за їх результатами можна було визначити переможців, необхідна участь певної кількості зареєстрованих виборців. Неявка виборців не дозволяє сформувати виборні органи чи заповнити виборні посади. За таких умов виникає потреба у проведенні повторних виборів, а отже, й у додаткових фінансових затратах. Досить часто й повторні вибори не дають бажаних результатів, внаслідок чого виборні вакансії не заповнюються, що, до речі, стосується і депутатського складу Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування.

У зв'язку з цим у деяких державах участь громадян у виборах вже розглядається не як їх право, а як їх обов'язок. Такий підхід аргументується й тим, що у давнину участь у народних зборах була почесним обов'язком громадян, ігнорування якого каралось якщо не за законом, то за звичаєм.

За сучасних умов участь у виборах слід розглядати як громадську функцію, що здійснюється не стільки в інтересах громадянина, скільки відповідно до потреб забезпечення формування і функціонування найважливіших державних

структур. Тому держава має право вимагати від своїх громадян здійснення цієї функції під загрозою застосування певних санкцій, що повинно розцінювати юридичний вияв в обов'язку (а не у праві) громадян брати участь у виборах. Так, зокрема, неучасть у виборах в Італії призводить до моральних санкцій (догана від мера чи в разі невиконання громадського обов'язку протягом п'яти років прізвища порушників вносяться до спеціальних списків, які виставляються на загальний огляд); у Мексиці – до штрафу або позбавлення волі, у Греції й Австрії, Туреччині – до тюремного ув'язнення на строк від місяця до одного року. в Аргентині особа, яка не брала участі у виборах, втрачає право перебувати на державній службі протягом трьох років; у Бельгії, залежно від кількості проігнорованих виборів, передбачені різні за розмірами штрафи [6].

Важливим фактором для пошуків альтернатив політичній неучасті є спокійна зовнішньополітична та внутрішньополітична обстановка в країні. І це цілком природно, адже дозволяє акумулювати велику корисну дію від інтелектуальної енергії активних громадян задля вирішення протиборств у сфері політичних інтересів, не заангажовуючи свою публічну діяльність у політичному процесі зайвими емоціями. Політична тема стає провідною лише в періоди революційних потрясінь, глибоких соціальних і економічних криз. У благополучні ж періоди, внаслідок інертності суспільства, політика займає дуже невеликий часовий період [7].

Серед численних соціологічних досліджень у Російській Федерації виділяються наукові висновки О.Захарова, який розглядає три шляхи подолання політичного абсентеїзму, які уявляються нам ефективними не лише в умовах сучасної Росії, а й української держави. Отже, на думку російського вченого, такими шляхами є: 1) підвищення електоральної і політичної культури населення; 2) облік впливу соціальних факторів у передвиборчій кампанії; 3) подолання соціальної кризи.

Щодо першого напрямку, то нам важливе передусім молодіжне питання. Причому тут можливі найрізноманітніші шляхи: і поглиблене вивчення в школах та інститутах усіх профілів (крім політології та суспільствознавства)

основ активного виборчого права, і проведення тематичних ігор-виборів, ігор-референдумів, і організація всередині шкільних і студентських колективів партій і рухів, і реалізація моделі держави на ігровому рівні, і багато-багато іншого. Ми можемо додати до цього контексту можливість додатково залучати старшокласників на тематичні заняття з історії виборчих процесів, моделей захисту від політичного маніпулювання та дискусії щодо політичної етики громадян і її особливий прояв під час виборчого голосування.

Крім того, передвиборні програми кандидатів повинні містити й певні соціальні чинники, які викликали б у громадян зацікавленість у електоральному процесі.

Третій напрям – це подолання соціальної кризи. Він досить популярний не тільки серед соціологів, а й політиків, громадських діячів і т.д. Цей напрям пов'язаний здебільшого з підвищенням духовного, економічного і політичного престижу країни в очах її громадян [7].

У незалежній Україні не провадилася стратегічна модернізація в сфері політичного освітнього процесу, лише часті тактичні загравання із громадянськими ініціативами, які не мали перспектив без підтримки у владних інституціях та фінансового заохочення держави. І це є дуже небезпечним, адже в країні не спрацьовують "соціальні ліфти". На нашу думку, громадянські соціально-політичні і культурні ініціативи дозволяти слід не лише на папері (як це робив кожен уряд в Україні), а й сприяти практичному вияву таких можливостей. Суть нашого висновку полягає в тому, що без ініціативного типу мислення і креативного толерантного підходу в політичних комунікаціях сучасні владні вертикалі приречені на систематичний крах і економічну поразку, і, звичайно, не варто забувати про міжнародну легітимацію таких урядів.

Маючи нагоду викласти свої позиції щодо шляхів запобігання ризикам від політичного абсентеїзму в Україні, з одного боку, а з іншого – обмежені організаційні рамки, відразу пропонуємо для політологічних, і не лише, роздумів такі вектори протидії явищу абсентеїзму в політичній поведінці співгромадян:

Перший означено як "Адміністративно-організаційний". Тут пропонуються такі заходи за систематичну

неучасть: 1) обкладання (вдруге, якщо не проголосував, наприклад, штрафом) – грошові стягнення чи заборона обіймати державну посаду протягом 3-4 років; 2) разове, проте коротко термінове замороження банківських платежів і блокування платіжних електронних систем розрахунку громадян; 3) тимчасове ув'язнення строком від 1–1,5 місяця; 4) публічні публікації "чорних списків неблагонадійних" виборців, які "безвідповідально ставляться до формування виборних представницьких органів держави"; 5) заохочення до виборчої участі у голосуванні шляхом: або визнанням дня проведення виборів вихідним оплачувальним днем із доданням тижня відпустки до щорічної місячної, або наданням разових незначних виплат з бюджету країни та гарантій погашення, в разі наявності, на 40-50% кредиту за споживчі товари і послуги для фізичних осіб і на 20-30% – для юридичних осіб (підприємств).

Другий визначено як "*Стратегічний політико-правовий*". У цьому напрямі слід зазначити, що модернізаційні процеси треба починати із 1) визначення національної ідеї, якою для нас є суверенна незалежна Україна, яка цінує свою історію, поважає сусідні держави і не здає жодного свого національного інтересу на угоду шкурним меркантильним інтересам "старій, кволій, безідейній пострадянській політичній гвардії": країна, яка буде ефективною системою державного управління, де раціонально функціонують "соціальні ліфти". Громадяни якої є активними комунітаріями із владними інституціями і які в разі її позаконституційної діяльності зможуть вибороти свою правоту. Україна, яка цінує свої стартові геоекономічні позиції і має зиск зі свого геополітичного положення; та 2) необхідності накопичувати, зваживши прорахунки і поразки свого і політичного минулого, досвід у державницькій політичній, соціальній, правовій і звичайно, культурній традиції.

У цьому векторі ми пропонуємо такі кроки: 1) введення інакшої виборчої системи, мажоритарної системи абсолютної більшості чи реформування нинішньої пропорційної системи в бік її відкритих регіональних списків; 2) забезпечити юридичними (конституційними) гарантіями неможливість "перекидання" голосів, поданих за показник "не підтримую жодного з кандидатів та списків",

які мають лишитися у виборчому бюлетені; 3) забезпечити змінами до виборчого кодексу, профільного закону про вибори і регламенту ВРУ, зокрема, чітко регламентовану процедуру механізму відозви народного депутата чи депутатів обласних і районних, сільських рад. Таким чином громадяни пересвідчаться, що політики-кандидати не виправдали їхньої довіри та очікувань, вони знають, що виправити це можна легально, і вибори залишаться дієвим механізмом демократії. Але це лише один із багатьох механізмів; 4) введення до виборчого закону змін що стосується заборони обіймати виборну посаду в третє, а політичні партії за рік до виборів мають задекларувати і доказати в єдиному (новоствореному) контролюючому органі Міністерства юстиції, МВС та ЦВК України оновлений список кандидатів на 45-50% із певним коригуванням першої двадцятки в списку. Разом з тим, змін у законі про вибори у Верховну Раду України мають стосуватися заборони вносити в список релігійних осіб, військових, людей похилого віку від 60 (70) років, громадян без вищої освіти (чи спеціалізованої) у сфері державного управління і економіко-фінансового, банківського профілю. Звичайно допускається необхідність професіоналів із інших галузей: медицини, культури, транспорту, освіти тощо. Проте пріоритети мають даватися кандидатам в депутати вищезазначеним профілям; 5) модернізаційний чинник має торкнутися і новітніх законодавчих актів, що гарантують функціонування інституту плебісцитів, у тому числі їх регулярне проведення напередодні виборів; 6) встановлення граничних норм відхилення у чисельності виборів в округах за мажоритарної чи змішаної системи виборів; 7) зниження порогової явки виборців із 50 % до 35-40% за будь-якої змішаної виборчої конструкції; 8) увага політикуму, експертів та законодавців має спрямовуватись і на розбудову стратегій впорядкування системи електронного урядування, аби забезпечити цінність кожного голосу, щоб навіть особа, яка дійсно має поважні причини, не залежні від політичної кон'юнктури, змогла проголосувати через мережу Інтернет, маючи при собі електронний підпис, законодавчо закріплений і зареєстрований у закритому списку в МВС України.

Насамкінець зауважимо, що правий російський юрист І.Калинський вбачає вирішення кризових електоральних тенденцій, пов'язаних з абсентеїзмом, головним чином у підвищенні престижу влади, що, в свою чергу, вимагає радикального посилення ефективності роботи всієї системи влади, соціальної самовіддачі всіх її структур, підпорядкування їх виключно загальним інтересам людей [8].

Будучи зацікавленим у подоланні абсентеїзму, держава разом з тим покликана виробити юридичні механізми, використання яких здатне блокувати неправові способи стимулювання активності виборців. Цим цілям служать положення законодавства, що визнають злочинними і караними дії, пов'язані із застосуванням погроз, шантажу, підкупу виборців і спонукою їх до голосування.

Якщо обирати шляхи модернізації в Україні, тоді це має бути політична демократизація. За умов належного часу рівня політичної демократизація політико-владного поля це стане однією із головною передумовою економічного піднесення. Увага державотворців, творчої, наукової еліт і громадянського суспільства має спрямовуватися на віднайдення раціональних і сучасних (модерних) механізмів мобілізації та ефективності громадянської участі, адже вона є нагальною потребою нашої багатостраждальної України внаслідок неусталеності ("ерозії") політичного режиму, надії певних політичних сил на повернення до вигідної для них недемократичної практики України. Отож, саме свідома участь широких верств населення у виборчих процесах забезпечує перетворення демократії із формальної в реальну.

---

1. Політологія : Навчальний посібник / Юрій М.Ф. – К.: Дакор, КНТ, 2006. – 416 с.

2. Шведа Ю.Р. Партії та вибори: енциклопедичний словник / Львівський нац. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil/slovnnyk_shveda/!partiji_i_vybory_slovnnyk.htm

3. Ейдіс Т.Є. Політична культура і політична соціалізація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kulturoznanie.ru/politology/tipologiya-politicheskogo-uchastiya-politicheskij-protest-absenteizm/#more-161>

4. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>

5. Джандубаева Зурида Заудиновна. Абсентеизм как феномен современной российской практики : Дис. ... кан. социолог. наук : 22.00.04. – Москва, 2005. – 134 с.: ил.

6. Абсентеїзм і його причини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.referaty.com.ua/ukr/details/2086/>

7. Захаров О.В. Проблема абсентеїзму в електоральній поведінці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.edit.muh.ru/content/mag/trudy/05_2008/05.pdf.

8. Калинин И.В., Иванец Г.И., Червонюк В.И. Конституционное право России. Энциклопедический словарь/Под общ. ред. д.ю.н., проф. В.И. Червонюка. – М.: Юрид. лит., 2002.

Надія Гербут

ГЕНДЕРНЕ КВОТУВАННЯ ЯК ОСНОВНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПАРИТЕТНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА ЖІНОК У ВИБОРЧИХ ОРГАНАХ ВЛАДИ

У статті досліджується світовий досвід щодо введення гендерних квот з метою досягнення гендерної рівності у представницьких органах влади, зокрема, у парламентах.

Ключові слова: гендерна квота, гендерна рівність, представництво жінок.

Nadiya Gerbut. Gender Quotas as a Main Mechanism to Ensure Equal Representation in Representative Organs of Power. This article explores the world experience on introducing gender quotas with a view to achieving gender equality in representative organs of power, particularly in parliaments.

Key words: gender quota, gender equality, women's representation.

Обравши демократичний шлях розвитку та підписавши відповідні міжнародні документи, Україна зобов'язалася впроваджувати політику гендерної рівності, що є базовою складовою питання дотримання прав людини. До таких документів належать: Загальна декларація прав

людини (1948 р.), Європейська конвенція прав людини та основоположних свобод (1950 р.), Конвенція ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.), Пекінська декларація й Платформа дій (1995 р.), документи Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН з питань гендерної рівності (2000 р.), Декларація Тисячоліття (2000 р.) та ін. Враховуючи величезний гендерний дисбаланс, що склався в органах влади, зокрема в законодачому органі, постає питання пошуку та впровадження дієвих механізмів та заходів подолання цього негативного явища в Україні. Одним з таких спеціальних заходів є квотування, під яким розуміють тимчасові спеціальні заходи, які використовують для усунення фактичної нерівності в політичній сфері та можуть бути ліквідовані після досягнення гендерного паритету [1, с. 7, 32].

Метою статті є аналіз українських реалій у площині забезпечення гендерної рівності в політичній сфері та дослідження гендерного квотування в теоретичному та практичному аспектах.

Дослідженню гендерних квот присвячені роботи таких зарубіжних вчених, як К. Сеймс, М. Л. Крук, П. Майер, Д. Дахлеруп, Л. Фрайденваль, Л. К. Дейвідсон-Шміх, Д. Фрідман, М. П. Джонс, П. Норріс та ін. [2]. Увага світової спільноти до цього питання пояснюється тим, що процес впровадження паритетної демократії, навіть в розвинених європейських країнах, потребує застосування ретельно досліджених та вивчених механізмів

В Україні проблема гендерного квотування розглядається в працях С. Гаращенко, В. Красногорова, О. Кривулі, Т. Марценюк, В. Михайлюк, О. Оксамитної, Г. Ткаченко та ін. [3].

Основні принципи розвитку паритетної демократії в Україні закладені в Конституції, яка гарантує рівні права та можливості для чоловіків і жінок, рівність її перед законом (стаття 51). Конституція України також гарантує всім громадянам рівні права, зокрема і у виборчому процесі (статті 24, 36, 38). Але конституційні норми можуть бути реалізовані лише за умови функціонування цілісної системи законодавства та відповідних інституціональних механізмів. На жаль, ані Закон України «Про вибори

народних депутатів України» (стаття 3), а ні Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (стаття 15) не забезпечують реалізацію принципу рівних можливостей жінок і чоловіків. Експерти констатують, що норми Закону України «Про вибори народних депутатів України» лише за формальними ознаками забезпечують рівні права жінок і чоловіків у виборчому процесі і не забезпечують рівних можливостей кожної статі під час формування єдиного органу законодавчої влади в Україні. Свідченням цього є занадто низьке представництво жінок у Верховній Раді (8,1 %). Міжнародні стандарти законодавчого врегулювання виборного процесу допускають встановлення ґендерних квот парламентського представництва. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок визначає відповідальність держави за паритетне представництво жінок у виборних органах влади на підставі спеціальних заходів [4, с. 71 – 72].

Професор Стокгольмського університету Д. Дахлеруп зазначає, що у технічному сенсі виборчі ґендерні квоти є просто засобом забезпечення рівних можливостей, який примушує певні організації (насамперед політичні партії) рекрутувати більше жінок на політичні посади. З іншого боку, ґендерні квоти мають відношення до багатьох фундаментальних принципів феміністичної теорії, політичної науки та є предметом політичних дискусій. Паритетна політика досліджує такі питання: як ґендерні квоти впливають на відношення між виборцями, на політичні партії та їх представників, який зв'язок між представництвом жінок та легітимністю демократії тощо. Але, насамперед, це спосіб швидкого забезпечення рівноправного представництва жінок і чоловіків у політиці.

У 1990 році Економічна і соціальна рада ООН підтримала намір щодо досягнення представництва жінок на керівних посадах до 30 % у всьому світі до 1995 року. Звичайно, така ціль була і залишається занадто складною для реалізації. В 1995 році було 10 % жінок у парламентах світу, а в 2005 році (через десятиріччя) – 16 % [5, с. 6].

На противагу концепції прискороного забезпечення ґендерної збалансованості, існує концепція поступового

збільшення представництва жінок у політиці. Вони обидві виступають за рівне представництво жінок, але по-різному пояснюють причини недопредставленості, а також мають різні стратегії досягнення гендерної рівності.

Концепція поступового збільшення представництва жінок говорить про те, що жінки не мають таких політичних ресурсів, які є у чоловіків. Наявні певні упередження щодо участі жінок у політиці, які зникнуть у процесі розвитку суспільства. Стратегія цієї концепції базується на тому, що жінкам необхідно накопичувати свій політичний потенціал (через освіту, спеціальні послуги, які допоможуть жінкам поєднувати сімейні обов'язки, роботу та політику і т. д.), а партіям брати відповідальність за рекрутування жінок у політику. Таким чином, процес досягнення гендерної рівності в політиці може зайняти багато десятиріч. Прихильники поступового збільшення кількості жінок у політичному житті розглядають гендерне квотування як порушення принципу рівних можливостей для всіх. Гарантування певної кількості місць для жінок-політиків означає, що чоловіки не будуть мати рівних шансів зробити політичну кар'єру. Отже, це концепція, відображаючи ліберальну точку зору, надає перевагу рівним можливостям, аніж досягненню рівності. Ч. Майєр і Д. Клаузен у 2001 порушили питання щодо численності тих груп, які можуть вимагати собі квоти.

Прибічники швидкого досягнення гендерної збалансованості головну причину недопредставленості жінок вбачають в їх дискримінації та ізолюваності, які можуть бути подолані лише за допомогою позитивних дій. Ця концепція виражає точку зору феміністок, які не згодні чекати сімдесят або вісімдесят років, необхідних для досягнення паритетної демократії. Оскільки партії висувають своїх кандидатів на виборні політичні посади, вони здатні збільшувати кількість жінок-кандидатів у своїх списках за допомогою введення офіційних правил. Введення квот означає перехід від класичного ліберального поняття рівності до рівності результатів. Хоча необхідно зазначити, що поступово навіть ліберальні погляди щодо рівних можливостей зазнали змін: справедлива конкуренція може існувати лише у тому разі, коли гарантовані рівні можливості з самого

початку. Світовий досвід показує, що для досягнення гендерної рівності не достатньо просто зняти формальні бар'єри, які не дають можливості жінкам брати участь у політичному житті. Завдяки тиску жіночих рухів та міжнародних організацій в останні декілька десятиріч, а також низькій представленості жінок у органах влади, концепція рівних результатів набула більшої значимості та підтримки, виходячи з того, що прямі дискримінації та приховані перепони заважають жінкам мати справедливую частку політичної влади та впливу [6, с. 27 – 30].

П. Норріс зазначає, що квоти стали популярним способом реагування на проблему недопредставленості жінок – вони мають місце більше ніж в 100 країнах світу. Гендерні квоти мають три основні форми: резервування місць, законодавчі квоти і партійні квоти.

Резервування місць у парламенті здійснюється згідно з конституційними положеннями та інколи регламентується виборчим законодавством. Така форма квот не використовується в країнах-членах ОБСЄ, але запроваджена у Африці, Азії та на Близькому Сході. Вперше такі квоти з'явилися в 30-х роках ХХ сторіччя, але з 2000 року стали особливо популярні у країнах із занадто низьким представництвом жінок у політиці. Спочатку кількість зарезервованих місць коливалася від 1% до 10 %, але потім частка місць для жінок збільшилася до 30 %, які можуть бути зайняті або шляхом призначення, або внаслідок виборів. Гендерне квотування у вигляді резервування місць у парламенті викликає занепокоєння міжнародної спільноти, оскільки частка зарезервованих місць може стати обмеженням для участі жінок у політиці. Цілком ймовірно, що ті місця, які не зарезервовані для жінок, можуть сприйматися громадянами та елітою такими, що належать чоловікам.

Законодавчі квоти вводяться через реформування виборчого законодавства, а іноді й конституцій, що призводить до зобов'язання партій висувати такий відсоток жінок-кандидатів, який не менший за вказаний у відповідних нормативно-правових актах. Такі квоти є у багатьох країнах, що розвиваються, особливо в Латинській Америці, постконфліктних країнах Африки та Близького Сходу. Серед країн-учасниць ОБСЄ законодавчі квоти застосовують

Боснія і Герцеговина, Македонія та Сербія, які утворилися внаслідок міжетнічних конфліктів. Крім того, вони впроваджені у таких розвинених демократичних країнах, як Бельгія, Франція, Португалія і Іспанія та в деяких посткомуністичних країнах – Албанії, Вірменії, Киргизстані та Узбекистані. Законодавчі квоти стали активно застосовуватися в 90-х роках ХХ сторіччя та розглядаються протягом останнього десятиріччя багатьма країнами-учасницями ОБСЄ як дієвий механізм забезпечення гендерної збалансованості. Як правило, законодавче квотування вимагає від партій висувати від 25 % до 50 % жінок-кандидатів. У більшості випадків ці заходи представляються як гендерно-нейтральні, які спрямовані на подолання недопредставленості статі. Дослідивши 13 країн-учасниць ОБСЄ, які законодавчо закріпили гендерні квоти, П. Норріс зазначає, що представництво жінок у парламентах цих держав збільшилося в середньому на 10,2 % за період 2000 – 2010 рр. В інших країнах регіону ОБСЄ також спостерігається зростання кількості жінок-парламентарів, але середній показник суттєво менший – 5,8 %. Отже, ефективність законодавчих квот може бути визначена як приріст 4,4 % за 10 років. Якщо ж порівняти досягнення кожної країни окремо, то можна зробити висновок про досить скромні результати Вірменії, Франції і Румунії порівняно з Бельгією, Киргизстаном та Македонією, які мають більш помітні успіхи від впровадження гендерних законодавчих квот. Це можна пояснити, зокрема, різницею санкцій за невиконання норм щодо дотримання пропорційного представництва жінок у партійних списках кандидатів у депутати. Ще одним важливим фактором впливу на ефективність застосування законодавчих гендерних квот є виборча система. Найбільший позитивний вплив квоти мають у країнах із пропорційною виборчою системою, закритими партійними списками та великими виборчими округами.

Якщо резервування місць для жінок та застосування законодавчих квот є результатом державної політики щодо забезпечення гендерної рівності в політичній сфері, то партійні квоти для жінок є проявом добровільної відповідальності окремих партій за розвиток паритетної демократії в країні. У Західній Європі партійні квоти вперше були

впроваджені на початку 70-х років ХХ сторіччя декількома соціалістичними та соціал-демократичними партіями. Сьогодні це найбільш поширена форма гендерного квотування у всьому світі. Майже у половини країн-учасниць ОБСЄ є партії, які застосовують квоти для жінок. Ефективність партійних квот залежить від партійної системи, зокрема від розмірів партій, які проводять політику квотування списків своїх кандидатів. Чим більша кількість партій, особливо великих, запроваджує квоти, тим більше жінок пройде в парламент. Має значення також розмір квот для жінок-кандидатів (як правило, це від 25 % до 50 %). Наприклад, у Швеції майже всі партії сьогодні ввели чергування чоловік-жінка у своїх виборчих списках, що призвело до одного з найкращих результатів світу – сьогодні 45 % місць парламенту належить жінкам (в 2006 році в шведському парламенті було 47% жінок-депутатів) [7]. Так, у Великобританії Лейбористська партія, запровадивши добровільні квоти, у 1997 році змогла майже подвоїти кількість жінок-депутатів у парламенті – з 60 до 119. Як правило, партії, які вводять квотування під час парламентських виборів, використовують цей механізм і для виборів своїх керівних органів [8].

Одним з показників, що характеризує рівень гендерної нерівності в державі, є співвідношення жінок та чоловіків у законодавчому органі. Загальна частка жінок в національних парламентах світу становила на вересень 2010 р. 19,3 %, що на 8 % більше, ніж в 1995 році (саме в цей рік у Пекіні відбулася Четверта Всесвітня конференція зі становища жінок, де були прийняті історичні документи – «Пекінська Декларація» та «Платформа дій», в яких говориться про гендерну рівність як про головний вектор розвитку суспільства в ХХІ сторіччі). В країнах-членах ОБСЄ в середині 2010 року жінки займали 22 % від загальної кількості місць у парламентах, що на 7 % більше, ніж в 1995 році. Причому між цими країнами існує велика різниця щодо гендерного паритету в законодавчих органах. Якщо в Швеції, Ісландії, Нідерландах, Бельгії кількість жінок в парламентах наближається до кількості чоловіків, то в Туреччині, Мальті, Грузії та Україні їх не більше 10 %. Оскільки укріплення гендерного балансу в

законодавчих органах має особливе значення для демократії та соціальної справедливості, відомі американські вчені П. Норріс і М. Крук розробили план дій для країн-членів ОБСЄ щодо сприяння гендерної рівності на виборних посадах. Цей план складається з шести стратегій, кожна з яких може бути окремо застосована залежно від політичних та виборчих систем, а також традицій, що мають місце в різних державах. Однією зі стратегій є застосування законодавчо закріплених квот, які призначені для прискорення процесу обрання жінок у законодавчі органи та на інші виборні посади [7].

Базове дослідження П. Норріс та М. Крук було представлено на круглому столі «Гендерна рівність як важливий чинник євроінтеграційних процесів України» у Верховній Раді в липні 2011 р. Увага з боку української політичної еліти до проблеми гендерної рівності у країні свідчить про розуміння важливості цього питання. Незважаючи на зобов'язання України згідно з Цілями Розвитку Тисячоліття мати представництво жінок серед депутатів Верховної Ради України, депутатів обласних рад, державних службовців вищого керівного складу на рівні 30 % до 2015 року, наразі Україна може похвалитися рівнем представництва жінок у політиці на рівні Близького Сходу. На відміну від багатьох країн світу, в історії українського парламентаризму ще ніколи жінка не ставала головою парламенту. Серед 27 комітетів Верховної Ради тільки 2 очолюються жінками – це Комітет з питань охорони здоров'я і Комітет з питань промислової і регуляторної політики та підприємництва [9]. За списками ЦВК станом на вересень 2011 року у Верховну Раду Автономної Республіки Крим увійшло тільки 8 жінок-депутатів, що становить 8% від усієї кількості депутатів. Середній показник представленості жінок у міських радах України становить 28% [10].

Міжнародна асоціація політичних наук цікавиться не тільки участю жінок у політичному житті, але й рівнем їх представленості в асоціаціях окремих країн, які належать до цієї організації. На жаль, необхідно констатувати, що серед 282 членів Асоціації політичних наук України жінок тільки 18 %.

Важливе значення для паритетної демократії має ставлення суспільства до гендерних питань, зокрема, до гендерних квот. Наприклад, тільки 10 % європейців позитивно ставляться до законодавчих квот (у Німеччині – 13 %, Франції – 16 %, Австрії – 14 %, Іспанії – 6 %, Нідерландах та Великобританії – 4 %). Більше громадян європейських країн підтримують добровільні дії партій щодо забезпечення гендерної збалансованості у політичному житті.

Понад 40 % українців переконані в наявності суспільного стереотипу, «що політика – це не жіноча справа». Дійсно, чим вищий рівень керівної посади, тим більша частина громадян схильна бачити на цій посаді тільки чоловіка. Так, на посаді Президента України «тільки чоловіка» хочуть бачити 47 % громадян, а «тільки жінку» – 19 %. Введення гендерного квотування підтримує 24 % населення України, а 48 % українців ставляться до цього негативно. Цікаво, що чверть прихильників введення квот для жінок мешкає у Львівській області, а в АР Крим ті, хто підтримує такі заходи, становлять усього 8 %. Одним із можливих пояснень такого регіонального розподілу можуть бути національні та релігійні особливості, які криються в певних гендерних стереотипах, ролях та місці чоловіків і жінок у суспільно-політичному житті. Для більшості громадян України (71 %) гендерний склад кандидатів від партії не впливає на рішення щодо підтримки цієї партії. Майже 60 % респондентів готові бачити народним депутатом як чоловіка, так і жінку. 23 % громадян віддають перевагу чоловіку, а 8 % – жінці. Причому негативне ставлення до жінки-депутата виявляють не тільки чоловіки, а й жінки (з них тільки 9 % хочуть бачити саме жінку в ролі депутата) [11, с. 46 – 50]. Хоча жінка-політик в українському суспільстві не користується таким рівнем довіри, як чоловік-політик, а також є проблема занадто великої недопредставленості жінок в органах влади, підтримка введення гендерних квот в Україні тримається на рівні Західної Європи.

Однією з головних причин, яка заважає введенню квот, є небажання представників політичної еліти ділитися своїми місцями з жінками. В світі існують певні стратегії, що дозволяють уникати таких конфліктних ситуацій.

Наприклад, до виборів 1970 р. місцеві відділення Соціал-Демократичної партії Швеції перші десять місць у списках залишали чоловікам, а далі кожна друга позиція була зайнята жінкою. На наступних виборах в 1973 році п'ять перших місць віддали чоловікам, а далі знову кількість жінок була збільшена. І тільки після цього було прийняте рішення щодо рівної кількості кандидатів обох статей, які повинні були чергуватися [8].

Але необхідно зазначити, що ґендерний дисбаланс в Україні в політичній сфері настільки великий (порівняно з багатьма країнами світу), що для його швидкого усунення необхідні більш радикальні заходи, ніж добровільне партійне квотування. Запровадження законодавчих ґендерних квот паралельно з жорсткими санкціями за їх порушення (наприклад, зобов'язати ЦВК відхиляти виборчі списки, які не будуть відповідати закріпленим в нормативно-правових актах нормам та не допускати партій-порушників до виборів) могло б суттєво покращити ситуацію щодо участі жінок у політиці. Причому, пропорційна виборча система із закритими списками, яка діє сьогодні в Україні, є найбільш сприятливою для швидкого підвищення представництва жінок у парламенті за умови відповідного реформування виборчого законодавства.

---

1. Христова Г. О., Кочемировська О. О. Позитивні дії в механізмі забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: міжнародний досвід та українські перспективи. – Харків: Райдер, 2010. – 200 с.

2. Celis, K., Krook, M. L. and Meier, P., "The Rise of Gender Quota Laws: Expanding the Spectrum of Determinants for Electoral Reform." *West European Politics* 34 (3) 2011.; Krook, M. L. "Gender Quotas as a Global Phenomenon: Actors and Strategies in Quota Adoption." *European Political Science* 3 (3) 2004. 59-65.; Dahlerup, D., and Freidenvall, L., 'Quotas as a fast track to equal representation for women.' *International Feminist Journal of Politics* 7 (1) 2005, 26-48.; Davidson-Schmich, L.K., 'Implementation of political party gender quotas: Evidence from the German Lander 1990-2000.' *Party Politics* 12 (2) 2006, 211-232.; Freedman, J., 'Increasing women's political representation: The limits of constitutional reform.' *West European Politics* 27 (1) 2004, 104-123.; Jones, M. P., 'Gender Quotas,

Electoral Laws, and the Election of Women: Evidence from the Latin American Vanguard.' *Comparative Political Studies* 42 (1) 2009, 58-81.; Norris, P., 'Women in European Legislative Elites.' *West European Politics* 8 (4) 1985, 90-101.

3. Прокопчук І. І. Аналіз механізмів застосування гендерних квот в процесі політичного рекрутування: світовий досвід формування паритетної демократії// Гілея: науковий вісник. – 2011. – Випуск 43 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_43/Gileya43/P22_doc.pdf.

4. Коментар до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». – Запоріжжя: Друкарський світ, 2011. – 168 с.

5. Dahlerup, D. *Women, Quotas and Politics*. Routledge Research in Comparative Politics. New York, 2006. – 312 p.

6. Dahlerup, D., and Freidenvall L., 'Quotas as a fast track to equal representation for women.' *International Feminist Journal of Politics*. – 7 (1). – 2005. – P. 26 – 48.

7. Norris P., Krook M. L. *Gender Equality in Elected Office: A Six-Step Action Plan* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Acrobat/OSCEReport_Gender_equality_Norris-Krook.pdf

8. Шведова Н.А. – «Квоты: благо или новые проблемы?» 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.owl.ru/win/books/policy/quota.htm>

9. Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site/p_komitis

10. Центральна виборча комісія: Виборчі списки кандидатів від партій (блоків). Списки депутатів від партій (блоків) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>

11. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві/ За ред. Ю. І. Саєнка. – Київ: ВАІТЕ, 2007. – 143 с.

Ігор Гербут

ВИБОРЧА ІНЖЕНЕРІЯ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У статті аналізується виборча інженерія у контексті трансформаційних змін політичної системи. Визначено дуалістичний характер виборчої інженерії: з одного боку – це механізм забезпечення політичної стабільності в державі, з іншого – інструмент реалізації інтересів правлячої еліти.

Ключові слова: виборча інженерія, виборча система, виборче законодавство, партійна система, розділене суспільство, маніпулювання.

Ihor Gerbut. Electoral engineering in the context of political transformations. *The article examines electoral engineering in the context of transformational changes in the political system. The Dualism of electoral engineering is defined: on the one hand, it is a mechanism for ensuring political stability, on the other, it is a tool of the realization of the political elite interests.*

Key words: *electoral engineering, electoral system, electoral law, party system, divided society, manipulation.*

Вибори є політико-правовим інститутом, який відіграє важливу роль у легітимації політичної системи та влади у державі. Виборче законодавство регулює виборчий процес, встановлює порядок організації та проведення виборів. «Наявність розвинутого виборчого законодавства є однією з головних ознак демократичності держави, що забезпечує практичну можливість кожного громадянина реалізувати свої виборчі права» [1, с. 72]. Отже, зміни в політичній системі, процеси демократичного розвитку суспільства можуть час від часу зумовлювати зміни виборчого законодавства з метою сприяння активній участі громадян у формуванні державної влади.

З іншого боку, зацікавленість правлячої еліти в збереженні та завоюванні влади також може призвести до зміни виборчого законодавства.

Зі зміною виборчого законодавства (виборчих правових норм) пов'язане поняття «виборча інженерія» або «електоральна інженерія».

Питанню виборчої інженерії приділяли увагу українські вчені, зокрема, Ю. Шведа [1], В. Полторак [2], Ю. Ключковський [3], М. Афанасьєва [4] та ін. Необхідно зазначити, що ця тема досліджена у вітчизняній науці досить фрагментарно і потребує більш глибокого та комплексного вивчення.

Дослідження виборчої інженерії має місце в працях зарубіжних дослідників, зокрема таких, як М. Дюверже,

Г. Майєра, Дж. Сарторі, П. Норріс, Б. Рейлі, М. Камінського та ін. Насамперед, приділяється велика увага значенню виборчої системи для всієї політичної системи держави. Сучасні західні дослідники розглядають виборчу інженерію в контексті демократичних перетворень, необхідних для повноцінного розвитку держав.

Метою статті є дослідження різних підходів у вітчизняній та зарубіжній науці до вивчення виборчої інженерії, проведення її структурного аналізу у контексті трансформаційних змін політичних систем.

Деякі українські політологи схильні бачити виборчу інженерію тільки як маніпулятивний механізм. Наприклад, В. Полторак під виборчою інженерією розуміє адаптацію найбільш важливих виборчих процедур для ефективної реалізації інтересів правлячих та політичних еліт у плані завоювання та (або) збереження ними політичної влади в країні, регіоні, місті тощо. Він протиставляє поняття «виборча інженерія» поняттю «виборчі технології» і акцентує увагу на тому, що виборчі технології випливають з уже існуючих на початковий період тієї чи іншої виборчої кампанії умов, «правил гри», зокрема виборчого законодавства, меж округів, а виборча інженерія має на увазі зміну або збереження «правил гри» [2, с. 72 – 75.].

Ю. Шведа визначає виборчу інженерію як процес розробки певної моделі виборчої системи з метою цілеспрямованого впливу на політичну систему. Він зазначає, що «при обранні певної виборчої системи фактор отримання політичної переваги майже завжди присутній, в той час як наявний вибір можливих виборчих систем на практиці часто-густо є досить вузьким. Разом з тим, ставка на досягнення короткострокового політичного інтересу часто нівелює довготривалий ефект від запровадження виборчої системи та ширші інтереси політичної системи» [1, с. 386].

М. Афанасьєва розглядає виборчу інженерію більш широко і зазначає, що це «процес модифікації виборчого законодавства з метою досягнення заданого політико-правового результату, причому зазначений процес не обов'язково повинен носити негативний маніпулятивний характер, його природа залежить від цілей, які ставляться суб'єктом» [4, с. 69].

М. Дюверже один з перших почав вивчати типи виборчих систем та їх вплив на суспільно-політичні процеси. У своїй фундаментальній праці «Політичні партії» французький вчений встановив зв'язок між типом виборчої системи і формуванням певної форми партійної системи. Перший закон Дюверже говорить про те, що пропорційні виборчі системи зумовлюють виникнення багатопартійної системи, яка складається з жорстко структурованих, самостійних і стабільних партій. Згідно з другим законом Дюверже, мажоритарна система у два тури призводить до системи декількох партій, які прагнуть до об'єднання в дві коаліції. Третій закон стверджує, що мажоритарна система в один тур веде до двопартійності [5, с. 300]. Пізніше дослідження виборчих систем в контексті їх впливу на партійну систему проводили такі вчені, як Д. Рай, В. Райкер, Р. Таагепера і М. С. Шугарт, А. Лейпхарт, Г. Кокс та ін. [6]. Знаходження певних закономірностей між виборчими та партійними системами має велике значення для виборчої інженерії. П. Норріс вважає, що виборча інженерія повинна застосовуватися у тому разі, коли є загроза надмірної нестабільності та фрагментарності партійних систем (наприклад, як в Італії чи Ізраїлі), або тоді, коли існує протилежна небезпека – встановлення однопартійної системи (наприклад, як в Сінгапурі чи Японії) [7, с. 81].

В свою чергу, Г. Кокс зазначає, що «якщо електоральні закони дійсно впливають на конкурентоспроможність політичних партій як незалежних організацій, що й передбачено положенням Дюверже, то припустимо, що партії по можливості будуть намагатися маніпулювати цими законами на свою користь.

Іншими словами, визнання правоти Дюверже природним чином веде до висновку, що партійна система може впливати на виборчу систему» [8, с. 40]. Про те, що «виборча система є найспецифічнішим інструментом для маніпулювання», писав ще в 1968 році Дж. Сарторі [9, с. 45].

Постає питання, наскільки вільно виборча система може змінюватися в інтересах окремих груп суспільства. А. Лейпхарт зазначав, що «одним із найбільш відомих загальних принципів функціонування виборчих систем є те, що вони мають тенденцію до високої стабільності й

опору змінам» [8, с. 42]. У більшості держав Європи виборча система не змінюється протягом багатьох років, оскільки це негативно впливає на політичну стабільність. У новітніх конституціях усе частіше закріплюються способи визначення результатів голосування (наприклад, ч. 2 ст. 60 Конституції Естонії; п.5 ст. 50 Конституції Люксембургу), підстави не тільки невиборності, а й несумісності посад (наприклад, п. 2 ст. 30; п. 1 ст. 51 Конституції Греції; п. 1 ст. 68 Конституції Болгарії; п. 1 ст. 67 Конституції Іспанії; ч.4 ст. 63 Конституції Македонії та ін.). У конституціях більшості зарубіжних країн спеціально застерігається регламентація інституту виборів (ст. 26 Конституції Австрії, ст. 10 Конституції Болгарії, ст. 31 Конституції Данії) [10, с. 312].

Якщо ж політична система дозволяє легко змінювати «правила гри», то це може призводити до зміни поведінки політичних партій. Наприклад, якщо невелика партія (в умовах мажоритарної системи відносної більшості з голосуванням в один тур) впевнена в тому, що виборча система буде тривалий час незмінною, в неї буде сильна мотивація до формування коаліції, здатної до збереження більшості. Якщо ж партія має впевненість у тому, що виборчу систему можна легко змінити, є вірогідність того, що вона буде намагатися здійснити ці зміни. Тобто, «інтенсивність мотивації до створення коаліцій, спричиненої виборчою системою, залежить від того, наскільки довге життя прогнозується для цієї системи» [8, с. 41].

Досліджуючи зміни виборчого законодавства щодо виборів у польський парламент за посткомуністичний період, М. Камінський зазначає, що поряд з іншими типами маніпуляцій виборча інженерія (впровадження нової виборчої системи в парламентських рамках чи шляхом позапарламентських домовленостей між політичними партіями) часто призводить до серйозних політичних наслідків. Було доведено, що в чотирьох випадках з п'яти партії підтримували зміни з метою максимізації кількості своїх мандатів у майбутньому Сеймі. Але далеко не всі суб'єкти маніпуляції отримали прогнозований результат. Вчений пояснює це відсутністю методології, неочікуваним переділом та консолідацією політичної сцени, низьким рівнем опитувань та

непостійністю політичних вподобань виборців. Не тільки в Польщі, а й у всій Східній Європі реформування виборчого законодавства часто оберталось проти самих реформаторів [11, с. 105–106]. Отже, наявність можливості зміни виборчих процедур партіям у своїх інтересах ще не гарантує перемоги на виборах.

Американські вчені Р. Таагепера і М. С. Шугарт звертають увагу на те, що «абсолютної свободи у виборі виборчих систем не існує. Свобода у такому разі обмежена місцевими політичними умовами і традиціями. Припустимо, що виникла нова країна, причому її політична еліта розкололася на велику кількість партій. Тоді для прийняття закону про вибори буде необхідна підтримка багатьох партій, деякі з яких дуже малі. Такі партії навряд чи підтримають виборчий закон, який дає переваги більшим партіям за рахунок малих та обмежує шанси останніх на виживання. Якщо ж, навпаки, в політичному житті країни переважають одна чи дві найбільші партії, в них не буде ані найменшого стимулу впроваджувати в країні пропорційну систему, яка дозволить малим партіям встати на ноги, але при цьому буде стримувати силу великих партій» [12, с. 116].

Проблема розділених суспільств є однією з важливих тем, яка активно досліджується в рамках сучасної політологічної науки. Теорія соціальних розмежувань виникла в рамках соціологічної школи дослідження електоральної поведінки, яку започаткував американський вчений П. Лазарсфельд. Досліджуючи президентські вибори 1948 р. в США, він зробив висновок, що «Люди голосують не просто разом зі своєю соціальною групою, але і за неї» [13, с. 80].

Подальший розвиток соціальний підхід знайшов своє відображення у працях С. Ліпсета і С. Роккана, які є засновниками теорії соціальних розмежувань (розколів). Ця теорія виділяє такі суттєві ознаки соціального розмежування:

- соціальне розмежування – це структурний конфлікт між соціальними групами; при цьому один і той самий індивід не належить до однієї якоїсь групи, а знаходиться сразу в декількох розколах;

- основні соціальні розмежування склалися історично протягом десятків і сотень років;

- соціальні розмежування інтегруються в політичну систему через партії, які позиціонуються на полюсах таких розмежувань; програми і електоральні стратегії партій залежать від завдання бути виразником соціальних розмежувань;

- у Західній Європі структура соціальних розмежувань «заморозилась» в першій чверті ХХ ст., відповідно «заморозились» і партійні системи.

Для Західної Європи найсильнішими розколами Ліпсет і Роккан вважали структурні конфлікти між центром і периферією, церквою і державою, містом і селом, власниками і робітниками. Розкол місто/ село пов'язаний з ідеологічним виміром «лібералізм/ консерватизм», класовий розкол, у свою чергу, пов'язаний з ідеологічним виміром «ліві/ праві» і т. д. Розколам відповідає виникнення відповідних партій: центр/ периферія – партії на етнічному та мовному ґрунті, держава/ церква – релігійні партії, місто/ село – аграрні партії, консервативні і ліберальні, власник / робітники – соціалістичні партії [13, с. 80 – 92]. П. Норріс зазначає, що сила політичного розколу тісно пов'язана з типом виборчої системи, особливо з рівнем прохідного бар'єра. За наявності класових і релігійних розмежувань вибір електорату буде більш спрогнозований при пропорційній виборчій системі з низьким прохідним бар'єром [14, с. 125].

Відомий вчений з Австралійського національного університету Б. Рейлі розглядає виборчу інженерію як механізм врегулювання конфліктів у розділених суспільствах. Він ставить питання про вибір такої виборчої системи, яка б допомогла збереженню демократії в суспільствах, розділених через расові, релігійні, лінгвістичні та інші характеристики етнічної ідентичності. Оскільки такі розмежування в суспільствах заохочують політиків перед виборами «розігрувати етнічну карту» заради мобілізації виборців. Таким чином, вибори в розділених суспільствах часто призводять до посилення етнічних конфліктів.

Одним із способів забезпечення мирного міжетнічного співіснування, стимулювання мультиетнічних партій, формування політики центризму є розробка виборчих правил, які можуть робити одну поведінку політичних акторів

більш вигідною, порівняно з іншою. Б. Рейлі зазначає, що електоральна інженерія, яка надає можливість проектувати виборчі системи, здатні заохочувати до співпраці, переговорів та взаємовідносин конкуруючих політиків та груп, які вони представляють, фокусує увагу тих, хто намагається будувати демократію в розділених суспільствах [15, с. 156].

Швейцарський політолог Д. Бокслер зазначає, що є два основні шляхи вирішення етнічних конфліктів у розділених суспільствах. Перший підхід, запропонований А. Лейпхартом, ґрунтується на розділенні влади через пропорційне представництво та інтеграцію всіх етнічних груп у владу. Критики цього підходу вважають, що це призводить до «етнічного перепису». Натомість прибічники центрипетальної школи пропонують такі виборчі закони, які вимагають для перемоги кандидата великої кількості голосів, що, в свою чергу, призводить до міжетнічного голосування та до поміркованості кандидатів. Але за останній час було доведено, що центрипетальні інститути покладаються на дуже відповідальну поведінку електорату. В багатьох випадках прогнози політиків не справджуються, що призводить до непередбачуваних результатів. Дослідивши муніципальні вибори в Сербії в 2004 р, Д. Бокслер робить висновок, що центрипетальний ефект дуже низький. Мажоритарні системи не тільки виключають меншість з політичної влади, але в той же час віддає її радикальним та шовіністським партіям. Він також наголошує, що для більш точних висновків необхідно проводити подібні дослідження в інших країнах [16]. Д. Бокслер дослідив 123 національні меншини в Центральній та Східній Європі і довів, що на потенційний успіх нових партій (можливість увійти в парламент), які представляють етнічні групи, впливає не тільки виборча система, але й територіальна структура електорату [17, с. 219].

Вивчення світового досвіду використання виборчої інженерії для вирішення проблем, пов'язаних з розколом суспільства є досить актуальними для України. Консолідація українського соціуму значно ускладнюється наявністю цілого ряду субкультур (професійних, молодіжних, етнічних, територіальних, релігійних та ін.), які мають власні специфічні риси, орієнтації, і тому значна їх частина опиняється в опозиційному просторі [18, с. 9].

У рамках виборчої інженерії розглядається також питання явки виборців, тобто активність політичної участі у виборах. Найбільша явка досягається за пропорційної виборчої системи за наявності невеликих виборчих округів. Оскільки виборчим системам все ж таки характерна стабільність, то підвищити явку виборців можна через спрощення процедури реєстрації та голосування. В деяких країнах (Греції, Італії, Люксембурзі, Бразилії, Єгипті та ін.) існує обов'язкове голосування, але ефективність такого механізму залежить від санкцій, передбачених за порушення цієї норми. Наприклад, неявка на вибори на Кіпрі може призвести до позбавлення волі до шести місяців [19, с. 170–179].

Проблематика представництва жінок у виборних органах влади також тісно пов'язана з виборчим законодавством. Парламентська Асамблея Ради Європи в своїй резолюції «Виборча система як інструмент підвищення представництва жінок у політичному житті» дає рекомендації державам-членам Ради Європи звернутися до всіх політичних партій із закликом добровільно ввести ґендерні квоти та вжити інших допоміжних заходів позитивної дискримінації. В країнах з пропорційною виборчою системою пропонується розглянути питання законодавчого введення квот (не менше 40 %), а також дотримання чергування кандидатів-жінок та кандидатів-чоловіків у виборчих списках. ПАРЕ радить приділити увагу ще і питанню застосування ефективних санкцій: бажано не у вигляді штрафів, а у формі відхилення списків кандидатів [20]. Саме через реформування виборчої системи багато країн успішно долають ґендерну нерівність.

Отже, виборча інженерія, змінюючи формальні виборчі правила (закріплені в нормативно-правових актах), здатна призводити до зміни стратегічної поведінки політиків, партій та громадян і не може розглядатися тільки як процес зміни виборчих процедур в інтересах політичних еліт.

Як багатоскладовий процес, виборча інженерія має велике значення для реформування політичних систем тих держав, які мають таку необхідність. Досвід показує, що зміни виборчих систем та їх реформування відбувається не тільки в нових демократичних державах, а й в державах з

розвиненими демократичними традиціями. Хоча необхідно зазначити, що в тих країнах, які відносно недавно змінили політичний режим з авторитарного на демократичний (до яких належить і Україна), зміни в політичному житті відбуваються набагато динамічніше. Пошук оптимальної виборчої системи має велике значення для забезпечення стабільного розвитку держави. В Україні, на жаль, часті зміни виборчої системи не дають того ефекту, який необхідний для подолання перманентної політичної кризи в державі. Таку ситуацію можна пояснити бажанням утримати владу, отримавши перевагу на виборах. Було б наївністю думати, що політична еліта готова відмовитися від боротьби за владу та не буде зважати на особистий інтерес у питаннях реформування виборчої системи. Тому маніпулятивна складова виборчої інженерії відіграє вагомую роль у прийнятті політичних рішень. Але здатність передбачати всі наслідки, до яких призводять зміни тих чи інших формальних виборчих правил, можлива тільки за достатньої компетентності суб'єктів, які проводять ці зміни. Розуміння потенціалу впливу виборчої інженерії на поведінку суб'єктів виборчого процесу дало б змогу уникнути багато помилок, що призводять до послаблення державних інститутів та до делегітимації влади. Таким чином, для забезпечення стабільного демократичного розвитку України, за чергового розгляду питання зміни виборчої системи, політичній еліті необхідно ставити перед собою не тільки мету – виграти наступні вибори, але й інші завдання: створити умови для розвитку партійної системи, знівелювати міжетнічні конфлікти, забезпечити адекватне представництво суспільних інтересів, захистити права громадян. Іншими словами, успіх реформування інституту виборів буде залежати від розуміння складних кореляційних зв'язків виборчої інженерії з політичною системою держави.

---

1. Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. – Львів, 2010. – 462 с.

2. Полтораки В. Політичний маркетинг та організація виборчих кампаній // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 61 – 79.

3. Ключковський Ю. Потреба зміни виборчої системи // *Вибори та демократія*. – 2007. – № 2. – С. 5–12.

4. Афанасьєва М. Призначення виборів Президента України – складова виборчої інженерії // *Юридичний вісник*. – 2011. – № 2. – С. 69 – 74.

5. Дюверже М. Политические партии / Пер с франц. – М.: Академический Проект, 2002. – 560 с.

6. Rae, D.W. (1967) *The Political Consequences of Electoral Laws*, New Haven: Yale University Press, William H. Riker. 1976. 'The number of political parties: A reexamination of Duverger's law.' *Comparative Politics* 9: 93–106, Taagepera, R. and Shugart, M.S. (1989) *Seats and Votes: the Effects and Determinants of Electoral Systems*, New Haven: Yale University Press, Lijphart, A. (1994) *Electoral Systems and Party Systems: a Study of Twenty-Seven Democracies, 1945–1990 Comparative European politics*, Oxford, New York: Oxford University Press, Cox, G.W. (1997) *Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems, Political Economy of Institutions and Decisions*, Cambridge, UK, New York: Cambridge University Press.

7. Norris, Pippa. 2004. *Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior*. Cambridge: Cambridge University Press, – 375 p.

8. Кокс Г. В. Ціна голосу. Стратегічна координація у виборчих системах світу. — Одеса: Бахва, 2003. – 335 с..

9. Цит. за: Гельман В.Я. Институциональный дизайн: «создавая правила игры» // Первый электоральный цикл в России (1993–1996). / *Общ. ред.: В.Я. Гельман, Г.В. Голосов, Е.Ю. Мелешкина*. – М.: Весь мир, 2000. – С. 120.

10. Цит. за: Кокс Г. В. Ціна голосу. Стратегічна координація у виборчих системах світу. — Одеса: Бахва, 2003. – 335 с..

11. Каминский М. Есть ли прок для партий от манипуляций с избирательной системой? Положение о выборах и избирательная инженерия в Польше (1989–1993) // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2005. – № 1. – С.105–135.

12. Р.Таагепера, М.Шугарт. Описание избирательных систем // *Полис*. – 1997. – №3. – С.114 – 136.

13. Цит. за: Ахременко А. С. Социальные размежевания и структуры электорального пространства России // *Общественные науки и современность*. – 2007. – №4. – С. 80 – 92.

14. Norris, Pippa. 2004. *Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior*. – Cambridge: Cambridge University Press. – 375 p.

15. Reilly, B., 'Electoral Systems for Divided Societies'. *Journal of Democracy*, Vol. 13, Johns Hopkins University Press, United States, 2002. – P. 156–170.

16. Bochsler, Daniel. 2006. «When electoral engineering could be its own goal: Evidence on centripetalism from municipal elections in

Serbia.» Paper presented at the 1st ECPR Graduate Conference, Essex, 7–9 September.

17. Bochsler, Daniel. «It is not how many votes you get, but also where you get them. Territorial determinants and institutional hurdles for the success of ethnic minority parties in post-communist countries.» *Acta Politica*, Volume 46, Number 3, July, Palgrave Macmillan 2011.– P. 217 – 238.

18. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки цінних розмежувань. – К.: ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.

19. Norris, Pippa. 2004. *Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior*. Cambridge: Cambridge University Press. – 375 p.

20. Council of Europe Parliamentary Assembly: Increasing women's representation in politics through the electoral system, 2010 // [http:// assembly.coe.int/main.asp?Link=/ documents /adoptedtext / ta10/erec1899.htm](http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta10/erec1899.htm)

Євген Касан

ТРАНСФОРМАЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

У статті аналізуються трансформації організаційної діяльності політичних партій в Україні з моменту формування багатопартійності. Зазначається вплив цих чинників на виборчі перегони та загальну характеристику партійної системи. Висвітлюється тенденція до створення партій технологічного типу, з'ясовується вплив існування виборчих блоків на організаційну будову партій.

Ключові слова: політична партія, політична трансформація, блок політичних партій, політична ідеологія, електорат.

Yevhen Kasar. Transformation of the organizational activities of political parties in Ukraine. The article provides the analysis of the organizational transformation of the political parties of Ukraine from the moment of multi-party system formation. The author tells about the influence of these factors on the election race and the general characteristics of the party system. It tells about the tendency of spreading of the technology type parties; influence the existence of blocks in the organizational structure of parties.

Key words: a political party, the political transformation, a block of political parties, a political ideology, electorate.

Політичні партії на сучасному етапі розвитку українського суспільства виступають одним із базових інститутів представницької демократії. Без політичних партій, їх діяльності неможливо уявити існування демократії, процесів політичної модернізації. У зв'язку із цим доволі актуальним постає проблема вивчення організаційних трансформацій політичних утворень як ключових рушіїв становлення громадянського суспільства в Україні.

Трансформації організаційної діяльності політичних партій в Україні мають свою історію, яка розпочалась із становленням багатопартійності. Зокрема, цей фактор у своїх працях розглядають В.Говорін, С.Довгий, О.Косілова, М.Примуш, Ю.Шведа та ін. Політична партія є досить вагомим та широким поняттям в сучасній політології і має ряд визначень. В «Словнику політики» Д.Робертсона зазначається: «У політичному сенсі – організована група людей із спільними поглядами, і, як правило, однієї ідеології. Щоправда, саме розуміння такого погляду не створює категорії «партія», необхідною умовою також є наявність (або прагнення) політичної влади» [1, с. 312]. У структурно-функціональному плані сучасна партія – це система таких ознак: партія = ідеологія + організаційна структура + методи і засоби діяльності + соціальна база та електорат + фінансова база + політичні лідери [2, с. 27].

Загалом-то, незважаючи на те, що політичні партії в сучасному розумінні сформувалися тільки на початку ХІХ століття, у політичній історії світу завжди можна було виділити політичні групи, які створювалися навколо певних лідерів і носили змагальний характер. Поява повноцінних політичних партій стала можливою лише з еволюцією виборчого права – утвердженням прямих, загальних виборів, залученням населення до вирішення важливих соціально-політичних проблем та введенням таємного голосування. У такий спосіб формалізуються та закріплюються основні ознаки політичних партій: партія є носієм певної ідеології; партія об'єднує однодумців; партія представляє і захищає інтереси певних суспільних груп; партія націлена на завоювання та утримання влади тощо [3, с. 176].

Діяльність політичних партій в Україні регламентується рядом законодавчо-правових документів, зокрема

Конституцією України, Законом України «Про об'єднання громадян», а також «Положенням про порядок легалізації об'єднань громадян», затвердженого Кабінетом Міністрів України. Організаційні засади найбільш детально регламентуються Законом України «Про політичні партії в Україні». Згідно зі ст. 2 Закону України «Про політичні партії в Україні», політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах [4].

Політичні партії утворюються та діють тільки із всеукраїнським статусом. Рішення про створення політичної партії повинно бути підтримане підписами не менш, ніж 10 тис. громадян України, які мають право голосу, зібраних не менш ніж у 2/3 районів та 2/3 областей України. Реєстрація політичної партії здійснюється Міністерством юстиції України. Протягом шести місяців з моменту реєстрації партія зобов'язана створити й зареєструвати регіональні осередки. Партії не можуть мати воєнізованих формувань. Діяльність політичної партії може бути припинена тільки за рішенням суду. Членство в партії є фіксованим, для цього обов'язкова заява громадянина України. Членами політичної партії можуть бути громадяни з 18 років, крім суддів, працівників прокуратури, співробітників СБУ, МВС, а також військовослужбовців. Не допускається створення й діяльність структурних підрозділів політичних партій в органах виконавчої й судової влади, виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, навчальних закладах та інших державних установах і організаціях [5, с. 74].

У свою чергу досить змістовною постає і проблематика розуміння категорії «трансформація». За влучним описом Ю.Шайгородського – це поняття є нейтральним стосовно оцінки динаміки суспільного процесу, воно дає змогу аналізувати не тільки прогресивні його тенденції, але й увесь спектр тенденцій соціальних змін, які можуть бути зворотними і незворотними, прогресивними і регресивними,

революційними й еволюційними, цілеспрямованими і стихійними, системними і частковими тощо [6, с. 53].

Українські реалії партійного будівництва відбувались у досить складних умовах. У радянські часи існувала монопартійна система й достатньо було вжити слово «партія», щоб охарактеризувати всю тодішню політичну систему. Комуністична партія зрослася із політичною системою, отримала безмежний контроль над нею. До 1990 року в СРСР фактичне існування будь-якої іншої політичної сили було неможливе. Все змінилося тільки у травні 1990 року, коли Політбюро ЦК КПУ прийняло рішення викласти статті 6 і 7 Конституції УРСР в новій редакції, в яких юридично визначалась можливість існування інших політичних партій та їхнє право обиратися до Ради народних депутатів. Із цього і стартував «формальний» початок української багатопартійності. Саме у цей час Міністерство юстиції України зареєструвало Українську республіканську партію, а вже наступного, 1991 року було зареєстровано ще сім партій.

Проте початок «неформального» зародження партійного плюралізму розпочався наприкінці 1980-х років з появою Народного руху України за перебудову. Це об'єднання згодом трансформувалось у політичну партію і все одно носило специфічні ознаки, характерні громадським рухам, через що її можна віднести до партій «рухівського типу». Народний рух України був не єдиною політичною партією, яка була створена на базі громадських організацій. Так, появі Громадського конгресу України передувала активність членів «Отечественного форуму», що діяв у Києві, Запоріжжі й Миколаєві, відділення товариства «Русь», «Интердвижения Донбасса», які ще в листопаді 1991 року у Дніпропетровську створили «Гражданский форум Украины». Приблизно тоді ж розпочалася робота зі створення «Движения за возрождение Донбасса». У травні 1992 року в Донецьку представники цих організацій (як і «Демократического Донбасса», «Движения демократических реформ», «Выборы-89», Ліберальної партії України) створили ГКУ [7, с. 30].

З президентством Л. Кравчука і створенням «Народно-демократичного об'єднання «Нова Україна» пов'язане

перше формування категорії «партія влади» у політичній свідомості українців. Відома дослідниця політичних партій М. Кармазіна зазначає з цього приводу: «Зрозуміло, що «партія влади» не була партією у прямому розумінні слова. «Партія влади» насправді виявилася квазіпартійним і досить, сказати б, строкатим чи різноликим утворенням, в яке вливалися люди, для котрих ідея влади–привілеїв–власності (саме так – у триєдиній неподільній іпостасі) була надто привабливою» [8, с. 54].

Суттєвим стимулом для зміцнення організаційної структури політичних партій України стали змішані вибори до парламенту. Проте, в пошуках посилення своєї ролі у партійному спектрі та матеріального забезпечення, політсили вдаються до залучення у свої ряди фінансово-промислових груп (ФПГ). Наприкінці 1990-х років ФПГ стають повноправними гравцями на політичній арені. Більшість партій/блоків центру за часів президентства Л.Кучми перетворилася на провідників до влади ФПГ. Фактично, саме ці ФПГ і стали учасниками політичного процесу. Така тенденція зберігається і досі, навіть посилилася введенням пропорційної системи виборів, яка полегшала шлях до влади представників крупного капіталу. Крім того, саме ФПГ володіють необхідними для проведення виборчої кампанії фінансовими і медійними ресурсами [9, с. 14].

Станом на 2002 рік в Україні нараховувалося понад 150 політичних партій, а у Верховній Раді IV скликання перебували члени всього близько 30 партій. У зв'язку із цим, можна виокремити ряд недоліків більшості політичних партій – низьку популярність, слабкість електоральної бази та регіональної мережі. Політичні партії до впровадження політреформи 2004 року були маловпливовими політичними інститутами.

У цей період, під впливом ФПГ, оформлюється прагнення партій отримати масовий характер, задекларувати якомога більшу кількість своїх членів. Так, СДПУ(о) декларувало чисельність своїх лав близько 220 тисяч осіб (тобто по кілька тисяч осіб на кожену область, наприклад у Харківській області декларувалося 19 тисяч членів, а в Києві – майже 24 тисячі). Соціалістична партія О.Мороза, провівши перереєстрацію у вересні 2001 року, заявила про

47 тисяч осіб (замість 100 тисяч до перереєстрації, хоча і 47 тисяч – швидше за все, завищена цифра) і т.д. Безсумнівно, що дані всіх партій завищені, тобто наявна ситуація, коли в члени партії записують працівників усіх підприємств, пов'язаних з бізнесом лідерів певної партії. Реально масова партія – КПУ – декларувала чисельність у 120 тисяч членів. Відносно адекватні дані про чисельність «малих партій», а також «Яблука» і Партії зелених – від 3 до 10 тисяч осіб (або навіть 1-2 тисячі). Доволі показовими є дані про здатність партій мобілізувати своїх представників для роботи у виборчих комісіях. Так, на виборах Президента України у 1999 році до складу дільничних комісій СПУ змогла мобілізувати 48469 своїх представників, Селянська партія – 47436, КПУ – 45358. Найменша кількість своїх представників у дільничних комісіях була у невеликої Патріотичної партії України – 525 осіб [10, с. 317]. Варто зазначити, що кількість членів середньої політичної партії в Україні у 2-10 разів менша порівняно із середньою партією у країнах з розвинутою демократією, близьких до України за кількістю населення (Франція, Італія, ФРН). Загальнонаціональні партії у згаданих країнах налічують від 200 до 800 тисяч членів [2, с. 31].

У цей період посилюється роль лідера у формуванні іміджу політичної партії. Популярними стають політичні сили, яких репрезентують харизматичні лідери, які стають обличчям об'єднання. Більше того, такого роду лідери, як правило, вже не несуть якогось суттєвого ідеологічного забарвлення. Український соціолог та політик О.Петров вважає, що на виборах цього періоду «лідерська» стратегія виборчої кампанії використовувалась майже як єдина із усіх можливих [11, с. 18]. Яскравим прикладом цьому слугує Блок В.Ющенка «Наша Україна».

На парламентських виборах 2006 року Центральна виборча комісія зареєструвала 44 суб'єкти виборчого процесу, з них 17 виборчих блоків (52 партії) і 27 політичних партій, які самостійно брали участь у виборчих перегонах. Характеризуючи ці вибори, український партолог М. Примуш зазначає, що «...вибори 2006-го року і «коаліціада» вкотре довели, що справжніх, стійких політичних партій в Україні як не було, так і немає. Ми або маємо справу зі

своєрідними політичними федераціями, де групи домовляються про владу, або з проектами, де політик є одночасно і програмою, і організатором, а все інше – структура з обслуговування його амбіцій. Особливо небезпечною виявилася система, коли розкручені політичні бренди були просто запропоновані регіональним елітам і регіональному виборцю. Під цими брендами у владу приходили люди різних поглядів. Це призвело до того, що практично жодний політичний блок чи партія не мають перевіреної, ефективної вертикалі» [10, с. 319-320].

Суттєвий вплив на організаційні трансформації політичних партій відіграло запровадження виборів на пропорційній основі із закритими партійними списками. Незважаючи на усі позитивні прогнози політологів та політаналітиків, нововведена виборча система не лише посилила роль партій в державі, але і призвела до ряду негативних тенденцій. Партії дедалі більше стали залежними від ФПГ. Великий капітал отримав надзвичайний вплив на формування виборчих списків та контроль за партійними функціонерами. Таким чином, бізнес-еліта ще у більших розмахах трансформується у політичну та зрощується із нею.

Соціально-економічна система, що склалася в Україні, на жаль, не сприяє створенню політичних партій, усередині яких ведеться чесна і відкрита конкуренція, а сприяє вона створенню компаній за комерційними інтересами. Сучасні вибори з новими піар технологіями є дорогою процедурою. Наприклад, на парламентських виборах 2006 року офіційно політичні партії витратили чималі суми. Загальний розмір виборчих фондів політичних партій становив 553,6 млн гривень, у тому числі: власні кошти партій – 480,4 млн грн; добровільні внески фізичних осіб – 73,2 млн грн [5, с. 76].

Поступово відходить у минуле продаж місць партійним спонсорам. У середовищі провідних партій уже давно сформувався свій прошарок, «фінансистів», які підтримують партії на регулярній основі та є їхніми членами. Тому і ставлення до них, і їхнє місце в списку особливі. Як мінімум одного спонсора-мільярдера має кожна з трьох політичних сил – лідерів останніх парламентських виборчих кампаній (Партія регіонів, блок «Наша Україна – Народна Самооборона» і Блок Юлії Тимошенко) [5, с. 76].

За цих умов вчені все більше говорять про виникнення партій принципово нового типу – «технологічних» партій, своєрідних «електоральних машин», діяльність яких ґрунтується переважно на маркетингових технологіях, що інтенсивно розвиваються передусім на Заході та перебувають на початковому етапі формування в країнах пострадянського простору [12, с. 44]. Тобто, партії на пострадянському просторі – це недороблений товар, а вибори – «конкурси електоральних проектів» [12, с. 45]. За цих умов більш суттєвими стають і витрати на виборчу кампанію, збільшується партійний фінансовий фонд.

Усі ці чинники поставили перед партіями та блоками в організаційному аспекті нові вимоги: мати яскравого, харизматичного і популярного лідера; ефективну та потужну команду; бути носієм певної політичної ідеології, світогляду (сформувати своє, відмінне від інших, «політичне обличчя») [9, с. 15]. Досить логічним став і поділ сучасних політичних партій за функціональними ознаками, зроблений М.Примушем, за яким він поділяє усі партії на три умовні групи. Першу складають так звані квазіпартії. Характерною їхньою рисою є експлуатація залишків лівої або національно-демократичної ідеології. Найбільші з них (КПУ і СПУ) мають визнаних лідерів і розгалужену мережу організацій, але їхня ідеологія, взята з минулого, не залучає нових прихильників. При поліпшенні економічних показників і зростання добробуту населення неминуче подальше скорочення їх соціальної бази [10, с. 317]. Другу групу складають партії, які є політичними складовими провідних ФПГ. До них у першу чергу належать Партія регіонів, НСНУ і БЮТ [10, с. 318]. Третю групу складають суто технологічні проекти, які зазнали нищівної поразки під час останніх виборів. До таких можна віднести «ЕКО + 25%», Республіканську партію України [10, с. 319].

Різняться в організаційній структурі і парламентські та позапарламентські політичні партії. Партія, що отримала місця у Верховній Раді, сильно підсилюється за рахунок адміністративного ресурсу, через що їй стає набагато легше вести виборчу боротьбу. Адже народний депутат України відповідно до Закону України «Про статус

народного депутата України» може мати до тридцяти одного помічника-консультанта, а отже, людей, які бажають залишитися при своєму статусі та зацікавлених у провладності свого «шефа».

Отже, партійне керівництво більшості політичних партій сьогодні дійсно перетворює партії у електоральні машини. На сучасному етапі інститут партій в класичному його розумінні знаходиться на стадії відмирання, а сучасні політичні сили варто розглядати в позаідеологічному, маркетинговому аспекті. Дійсно, реалії ХХІ століття ставлять перед політичними об'єднаннями нові виклики, через що вони отримують зовсім інші партійні структури. Політичні гравці легко переходять з однієї партії в іншу перед виборчими перегонами, виконують роль лобістів певних ФПГ, залежно від партійного членства. Суттєвою проблемою в дослідженні організаційної структури політичних партій постає фактор того, що більшість потужних політичних об'єднань є блоковими утвореннями.

Варто зазначити, що формування такого роду організаційної будови політичних партій має ряд об'єктивних причин, оскільки через існування соціально-економічної неструктурованості суспільства виникла неструктурованість політичних інтересів виборців. Окрім того, після розпаду Радянського Союзу, втрати заощаджень Ощадбанку, проведення «дикої приватизації» та ряду інших факторів у населення зросла недовіра до владних інститутів та інституту політичних партій зокрема.

У зв'язку з цим і можна констатувати формування слабо розвинутого інституту партій зі слабкою організаційною будовою. Політичні партії не мають бази для рекрутування нових членів, діяльність з організації структури партій складається із залучення регіональних лідерів, «політичних рупорів» загальнонаціонального масштабу та вписування у члени політичної сили працівників підприємств та заводів, які належать фінансистам політичного проекту. Тобто, таким чином, сучасна українська партія є певним брендом, під яким об'єднані публічна верхівка, спонсори та список людей абсолютно байдужих до рішень та дій свого партійного керівництва.

1. Robertson D. Słownik Polityki. – Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2009. – 531 s.
2. Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна: Навч. посібник. – К.: АМУПП, 2000 – 200 с.
3. Шайгородський Ю., Меркотан К. Багатопартійність і проблеми ідеологічної ідентифікації // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1 (16). – С.176–182
4. Закон України «Про політичні партії в Україні» 2001 р. зі змінами та доповненнями від 11.06.2009 р.
5. Поліщук І. Процес становлення багатопартійності в Україні: ретроспективний та політико-режимний аспекти // Освіта регіону – 2010. – №4. – С. 73–78.
6. Шайгородський Ю. Поняття «трансформація» як інструмент аналізу соціальних змін // Освіта регіону. – 2010. – №4. – С. 52–57.
7. Кармазіна М. Партійний вимір російського націоналізму в Україні // Політичний менеджмент. – 2006. – №6 (21). – С. 29–44
8. Кармазіна М. Демократи, соціалісти й „третя сила” у боротьбі за владу (1991 – 1994 рр.) // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6 (15). – С. 49–57
9. Павленко І. Ідеологічні трансформації провідних політичних партій України // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №1 (6). – С. 13-19.
10. Polska i Ukraina – Proba Analizy Szystemu Politzcynego – Red. S. Sulowski, M. Przmusz, N. Minenkova, B. Zhdaniuk. – Польща і Україна – спроба аналізу політичної системи / За ред. С. Суловскі, М. Примуш, Н. Міненкова, Б. Жданюк. – Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA, 2011. – 380 с.
11. Петров О. Стратегії політичних сил на парламентських виборах 2006 року // Політичний менеджмент. – 2006. – №1 (16). – С.18–26.
12. Поліщук І. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу // Політичний менеджмент. – 2005. – №6 (15). – С. 42–48.

Євгенія Левенець

МОДЕРНІЗАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ (1996–2011)

Стаття присвячена аналізу проблеми модернізації (оптимізації) системи органів виконавчої влади в Україні з часу прийняття Конституції (Основного закону України) у 1996 р. до поточного моменту. У статті визначено основні причини, які викликали необхідність реформування системи ЦОВВ, етапи цього процесу в сучасній Україні та їхнє змістове наповнення; здійснена спроба виділити загальне та відмінне, а також виокремлено результати цієї роботи.

Ключові слова: модернізація, оптимізація, адміністративна реформа, центральні органи виконавчої влади (ЦОВВ), Кабінет Міністрів, міністерства, державна служба

Yevgeniia Levenets. Modernization of the central executive authorities in Ukraine (1996-2011. This article analyses the problems of modernization (optimization) of the executive authorities system in Ukraine since the adoption of the Constitution (the Fundamental Law of Ukraine) in 1996 up to the present. The article outlines the main reasons that caused the need for reform of CEB, the stages of this process in modern Ukraine and their semantic content, an attempt to identify common and different is made and singled out by the results of this work.

Key words: modernization, optimization, administrative reform, central government bodies (CEB), the Cabinet of Ministers, ministries, government service.

Перші два десятиліття державного будівництва в Україні продемонстрували необхідність проведення масштабної адміністративної реформи, підготовчі етапи якої передбачали здійснення окремих кроків, зокрема проведення реформи системи органів виконавчої влади. На поточний момент, за словами міністра юстиції України О. Лавриновича, «завершено визначення функцій усіх центральних

органів виконавчої влади», а наступним кроком стане «робота з територіальними представництвами центральних органів виконавчої влади, а також з місцевими Державними адміністраціями щодо виконання ними своїх функцій» таким чином, щоб система державного управління працювала «максимально орієнтовано на потреби громадян і була менш затратною» [14].

Актуальність проблеми реформування системи центральних органів виконавчої влади (далі – ЦОВВ*) є очевидною, особливо з огляду на статистику. За даними Головного управління державної служби України кількість державних службовців в Україні з 1999 по 2007 рік постійно зростала. Станом на 31 грудня 2007 р. вона становила 276599 осіб (25,81 % – обіймали керівні посади; 74,19% – були спеціалістами) [10].

За останні п'ять років міністерства та інші центральні органи виконавчої влади було піддано організаційним змінам понад 36 разів (тобто кожні два місяці), що не могло не позначитися на ефективності їхньої праці.

Крім того, система ЦОВВ виявилася досить витратною і обтяжливою для Державного бюджету України. Враховуючи спроби попередніх Президентів України реформувати цю сферу державного управління, чинний Президент своїм Указом від 9 грудня 2010 року також долучився до проблеми оптимізації системи ЦОВВ. Згідно з Указом кількість органів виконавчої влади було скорочено зі 112 до 63 – залишилося 16 міністерств, 28 державних служб, 12 державних агентств, 7 інспекцій та 3 органи зі спеціальним статусом: Антимонопольний комітет України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Фонд державного майна [22]. План реформування ЦОВВ передбачає скорочення на 50% кількості державних службовців. Очікується, що до кінця 2012 року за рахунок такого скорочення

---

* Згідно з Конституцією України до центральних органів виконавчої влади належать міністерства, керівники яких входять до складу Кабінету Міністрів; державні комітети та інші центральні органи виконавчої влади, статус яких прирівнюється до Державного комітету України; центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом. Усі ЦОВВ підпорядковані Кабінету Міністрів України, який спрямовує та координує їх роботу.

вдається щорічно заощаджувати близько 1 млрд грн (125 млн дол.) бюджетних коштів.

У рамках запровадження реформи планується розробити цілу низку нових законопроектів, а також внести зміни до чинного законодавства України. У зв'язку з цим необхідно чітко розуміти причини поточної модернізації (оптимізації) системи ЦОВВ, врахувати здійснене у цьому напрямі протягом попередніх президентських каденцій, а також визнавати результати всіх етапів цього процесу з тим, щоб уникати «ходіння по колу» чи постійного «винаходу велосипеда».

Відповідно до запропонованого нами плану висвітлення означеної проблеми спочатку визначимо причини, які викликали необхідність постійно повертатися до проблеми підвищення ефективності державного управління з моменту прийняття Конституції України 1996 р.

Перш за все слід нагадати, що перший етап конституційного процесу в Україні тривав досить довго: з 1990 по 1996 р. Незважаючи на позитивну оцінку самого факту прийняття Основного закону України 28 червня 1996 р., документ мав багато вад. Одним з основних недоліків Конституції 1996 р. було те, що вона наслідувала традиції та особливості Конституцій СРСР та УРСР, особливо останніх редакцій 1977 та 1978 років. У нашому конкретному випадку йшлося про досить не чіткий розподіл повноважень між гілками влади, а отже, і повноважень та функцій органів центральної виконавчої влади. Зокрема, відсутність конституційного статусу Кабінету Міністрів України, невизначеність його ролі та місця в системі державного правління стали чи не однією з основних причин, що вимагала проведення реформи ЦОВВ у межах більш масштабної адміністративної реформи в країні [1; 11].

Наступна причина була тісно пов'язана з проведенням політичної реформи. Згідно з Конституцією 1996 р. Україна була проголошена президентсько-парламентською республікою. Однак відповідно до Закону України «Про внесення змін до Конституції України» № 2222-IV від 8 грудня 2004 р. форма правління в країні змінилася на парламентсько-президентську [8]. В цих умовах зміна статусу Кабінету Міністрів та реформа ЦОВВ мали відбуватися,

виходячи з ідеї сильного і політично самостійного уряду, який повновладно керує виконавчою владою. До того ж, як засвідчував досвід багатьох європейських країн, система ЦОВВ, її організаційна структура формуються відповідно до актуальних загальнодержавних функцій (внутрішніх і зовнішніх), а отже, не є застиглою. Таким чином, друга причина полягала у необхідності періодичної зміни, оновлення системи ЦОВВ згідно з потребами сьогодення.

Наступна причина реформування ЦОВВ, очевидно, була викликана відсутністю спеціального законодавчого акта чи іншого документа, в яких би чітко визначалися типи функцій органів центральної виконавчої влади: з формування державної політики, її реалізації і надання управлінських послуг населенню, а також розподіл їх між різними типами органів виконавчої влади.

На думку теоретиків та практиків державного управління, для забезпечення ефективного управління державою провідна роль у реалізації виконавчої влади має належати міністерствам. Це забезпечує здійснення ними керівного впливу на всі інші органи виконавчої влади центрального рівня. Проте в Україні існує чимало центральних управлінських структур, які перебувають поза сферою впливу міністерств, що має наслідком надмірне роздування їхньої кількості [7]. До 2011 р. в Україні, згідно з існуючим на той час законодавством, налічувалося п'ять типів органів центральної виконавчої влади: міністерства, державні комітети, ЦОВВ зі спеціальним статусом, урядові органи державного управління в складі ЦОВВ, а також департаменти (служби) як органи державного управління у складі ЦОВВ зі спеціальним статусом. Це призводило до дублювання функцій у системі органів виконавчої влади та появи в певних секторах діяльності інших центрів вироблення державної політики, крім міністерств. Такий стан речей став черговою причиною, яка призвела до необхідності оптимізації та підвищення ефективності діяльності ЦОВВ на сучасному етапі.

Не менш важливою причиною слід вважати проблему реструктуризації апаратів міністерств. З одного боку, країна потребувала скорочення штатів державних службовців, а з іншого – спрощений підхід до цієї проблеми міг би

привести до втрати значної кількості кадрів професійних службовців. Вихід з цієї ситуації мав би полягати саме у реструктуризації апаратів міністерств задля підсилення інституційної спроможності, зокрема з метою підвищення якості державної політики.

З проблемою реструктуризації апаратів міністерств була пов'язана й інша: професіоналізація державного управління. Один з аспектів реформування ЦОВВ полягав саме у тому, що в Україні значна кількість державних службовців не мала відповідної освіти. Особливо важливим це було для тих категорій службовців, які обіймали посади I–III категорій. Крім реформи підготовки кадрів державних службовців, важливою складовою реформи ЦОВВ залишалася недостатня оперативність у створенні класифікатора державних посад та розробці посадових інструкцій.

Наступною причиною**, яка вимагала негайної зміни в діяльності органів центральної виконавчої влади, була необхідність розмежування в цій системі політичних та адміністративних посад. Перетворення членів уряду на політичних діячів вимагало розв'язання проблеми повноцінного забезпечення розподілу політичних й адміністративних посад, зокрема створення відповідних механізмів реалізації статусу як політичних діячів, так і професійних державних службовців. Реалізація останнього передбачала, насамперед, забезпечення перебування керівника апарату міністерства на посаді незалежно від результатів президентських виборів, змін політичного курсу тощо.

Нарешті, слід зазначити, що результативне реформування системи ЦОВВ на сучасному етапі може бути забезпечене лише за умов чіткого визначення та збереження притаманних саме державі функцій та передачу решти з них іншим суб'єктам суспільно-економічної діяльності, а також запровадження сучасних стандартів здійснення державного управління (демократичність, відкритість, прозорість, професійність, підзвітність тощо).

Питання реформування, модернізації та пошуку ефективної схеми управління державою в Україні вже має свою історію. Статус, структура та особливості функціонування

** Інші причини будуть розглянуті нами у змісті статті далі.

системи ЦОВВ в історії України завжди визначалися різноманітними конституційними, розпорядчими та іншими актами. Суттєві зміни у процес формування та функціонування системи ЦОВВ незалежної України внесло прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України.

Визначаючи основні етапи модернізації (оптимізації) діяльності системи ЦОВВ, слід зазначити, що цей процес, з одного боку, був пов'язаний з етапами політичної та конституційної реформи: 1996, 2004, 2010 років [20], а з іншого – мав власну періодизацію та закономірності свого розвитку.

Перші кроки на шляху реорганізації органів центральної виконавчої влади в процесі переходу від галузевого до функціонального принципу побудови їхньої структури (зокрема, міністерств) були здійснені вже протягом липня – серпня 1997 року. Метою першого етапу реформ стало зменшення кількості міністерств (воно зменшилося з 27 до 21 за рахунок реструктуризації, ліквідації галузевих міністерств і створення державних комітетів). Склад Кабінету Міністрів зменшився з 34 до 25 осіб.

Наступним етапом удосконалення системи державного управління, підвищення ефективності функціонування органів виконавчої влади, посилення провідної ролі міністерств як головних суб'єктів вироблення і реалізації державної політики у відповідних галузях і сферах діяльності та поетапного впровадження адміністративної реформи в Україні стало прийняття Указу Президента України «Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади» від 13 березня 1999 р. Цей документ передбачав удосконалення структури центральних органів виконавчої влади, кількість міністерств зменшилася до 18, відповідно зменшився кількісний склад Кабінету Міністрів, введено нову ланку центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовувалася і координувалася Кабінетом Міністрів України через інші центральні органи виконавчої влади. Укази Президента України «Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади» та «Про склад Кабінету Міністрів України» від 15 грудня 1999 року, підписані протягом зазначеного етапу реформ, скоротили кількість міністерств до 15, членів Кабінету Міністрів – до 20 осіб.

Наступна спроба дещо змінити в системі ЦОВВ з метою їхнього вдосконалення та підвищення ефективності роботи була здійснена на початку 2000-х років. Згідно з Указом Президента України «Про чергові заходи щодо подальшого здійснення адміністративної реформи в Україні» в системі ЦОВВ був запроваджений інститут державних секретарів міністерств. Натомість було ліквідовано інститут перших заступників, заступників міністра. На той час введення посад державних секретарів міністерств відповідало основним положенням Концепції адміністративної реформи [1].

Введення посад держсекретарів міністерств у поєднанні з віднесенням посад міністрів та інших членів Кабінету Міністрів до політичних було, на думку В. Авер'янова, найбільш радикальним кроком у здійсненні адміністративної реформи в Україні [2, с. 71]. Основним аргументом на користь запровадження цього інституту був розподіл уряду на політичну та адміністративну частини, розмежування політичних та адміністративних посад, збалансування політичних та адміністративних функцій з метою забезпечення пріоритету політики, з одного боку, а також певної незалежності від політичної кон'юнктури і стабільності управлінського апарату, з іншого. Таким чином запровадження посад державних секретарів вважалося одним з оптимальних засобів досягнення зазначеної мети. Автори реформи були переконані, що запровадження інституту держсекретарів є необхідністю, викликаного тим, що постійні зміни урядів, притаманні нашій політичній дійсності, майже завжди супроводжувалися докорінними перетасовуваннями управлінських апаратів центральних органів виконавчої влади, змінами вже напрацьованих підходів, методів і форм роботи. Такі зміни призводили до того, що мінялися керівники, починаючи з міністра і закінчуючи керівниками територіальних органів влади.

У запровадженні подібного інституту законодавці керувалися західноєвропейським досвідом, бо у багатьох країнах Європи інститут вищих посадовців-адміністраторів в апаратах урядів та міністерств є досить поширеним. Аналіз цього досвіду переконував, що подібні інститути сприяють політичній структурованості уряду; дозволяють

міністру максимально зосередитися на ключових проблемах розроблення та реалізації державної політики у певному секторі державного управління, визначенні політичних пріоритетів та стратегічних напрямів роботи міністерства та шляхів досягнення поставлених цілей; дають змогу повністю покласти на державних секретарів функцію адміністрування всередині відповідного центрального органу виконавчої влади.

Запровадження посад державних секретарів у системі виконавчої влади України заклало основи роботи вищого ешелону державної служби за європейськими стандартами, а також дало можливість підійти до реального вирішення таких фундаментальних завдань адміністративної реформи, як: звільнення членів Кабінету Міністрів України від обов'язків адміністративно-оперативного керівництва апаратом; забезпечення професійної стабільності та певної незалежності управлінського апарату від політичної кон'юнктури; збереження послідовності у роботі адміністративного апарату, інституційної пам'яті, формування політично толерантної, неупередженої державної служби.

Завдяки впровадженню подібних підходів з'явилася можливість забезпечити демократичні принципи у діяльності центральних органів виконавчої влади України на засадах професійності та політичної відповідальності [2].

Незважаючи на численні позитивні наслідки, які мало запровадження інституту державних секретарів, від цієї ідеї досить швидко відмовилися, мотивуючи спротивом з боку українських парламентаріїв, які затягнули процес розробки та прийняття відповідних законодавчих актів щодо організації та діяльності ЦОВВ^{***}. Уже 26 травня 2003 р. з'явився черговий Указ Президента України «Про деякі заходи щодо оптимізації керівництва в системі центральних органів виконавчої влади», яким було ліквідовано посади державних секретарів, їхніх перших заступників та

---

^{***} Цікаво, що протягом 2000 року до Указу Президента України «Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади» від 15 грудня 1999 р. зміни вносилися тричі, протягом 2002 р. – двічі, а протягом 2000 – 2004 років взагалі було видано понад 27 президентських указів, які тим чи іншим чином стосувалися реформування ЦОВВ.

запроваджено посади перших заступників та заступників міністрів. Таким чином, інститут державних секретарів міністерств проіснував в Україні лише два роки.

Протягом наступних років пошук відповідних схем створення ефективних форм державного управління призвів до появи кількох Програм діяльності Кабінету Міністрів України, зокрема «Відкритість, дієвість, результативність» та «Послідовність. Ефективність. Відповідальність». Якщо головним завданням першої з них стала взаємодія законодавчої та виконавчої гілок влади, то вже друга передбачала підвищення ефективності через конструктивний діалог з громадськістю, системну роботу щодо впровадження дієвих механізмів участі її у процесі формування та реалізації державної політики [3, с. 6].

Після подій «помаранчевої революції» 2004 р. потреба трансформації системи ЦОВВ та підвищення її ефективності стала ще більш наочною. У зв'язку з цим постала чергова Програма діяльності уряду – «Назустріч людям» (2005 р.). Автори цієї програми вбачали можливість трансформації системи ЦОВВ шляхом переходу від безпосереднього галузевого та функціонального управління до вироблення і реалізації державної політики у відповідних сферах [18]. Перш за все програма вимагала удосконалення функціональної організації, тобто утвердження провідного місця міністерств і усунення дублювання функцій, чіткого розподілу сфер діяльності ЦОВВ, структурної оптимізації їх системи. До того ж, з'явилося кілька документів, які мали підтримувати курс на реформи, зокрема Укази Президента України «Про внесення змін до Схеми організації та взаємодії центральних органів виконавчої влади» від 19 грудня 2005 р. (№ 1784) та «Про внесення змін до Указу Президента України від 15 грудня 1999 року» від 28 квітня 2007 р. (№ 365).

Однак саме на цьому етапі реформування ЦОВВ найбільш яскраво проявився негативний вплив на цей процес політичних та конституційних змін, обумовлених Законом № 2222–IV «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року, що набрали чинності з 1 січня 2006 р. У цей час, як слушно зазначила Л. Галаган, «основна мета реформування щодо перерозподілу повноважень

була досягнута», однак «домінування логіки політичної боротьби над логікою створення дієздатної, інституційно забезпеченої системи державного управління не дозволило здійснити реальні кроки до вдосконалення системи політико-владних інститутів та модернізації системи державного управління» [4, с. 49]. Таким чином, редакція Конституції 2004 р. відкрила широкі можливості для силового «перетягування» повноважень між владними інститутами, численні спроби налагодити їх взаємодію вилилися «в численні порушення принципу політичної відповідальності в стінах парламенту», а також масштабні «прояви неефективного управління в діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів» [4, с. 51–52].

Чергові президентські вибори в Україні та приход до влади В. Януковича привели до повернення ідеї реформування ЦОВВ і зумовили початок нового етапу модернізації (оптимізації) системи органів виконавчої влади. На думку багатьох вчених, будь-які суттєві зміни у цьому напрямі були неможливі без внесення змін до чинної Конституції редакції 2004 р. Однак нова влада, як стало зрозуміло з її перших кроків, поки вирішила обмежитися певним «косметичним ремонтом», тобто здійснити реформування державного управління та державної служби без внесення змін до Основного закону України «з частковим реформуванням адміністративно-територіального устрою (укрупнення сільських районів у наявних межах областей) та поширення Закону України «Про державну службу» на частину посадових осіб місцевого самоврядування (тих, хто проходить службу в органах місцевого самоврядування) [13, с. 5].

Одним з перших кроків у напрямі реформування ЦОВВ стала підготовка «Плану заходів щодо реформи державної адміністрації», а також розробка та прийняття «Концепції Державної цільової програми реформування державного управління та державної служби на 2011–2015 роки» [13].

Серед причин, які спонукали чинну владу повернутися до цієї проблеми на сучасному етапі, крім усіх вище зазначених, були обмеження можливостей для економічного та людського розвитку України; недостатній рівень її глобальної

конкурентоспроможності; високий рівень корупції; низький рівень задоволеності громадян діяльністю органів державної, зокрема виконавчої влади; невідповідність інституціональної структури апарату державного управління потребам громадян, бізнесу, внутрішнім та зовнішнім пріоритетам держави; зависока вартість державного управління, його недостатня керованість; брак лідерства, необхідного для ефективного управління змінами в апараті державного управління; неврегульованість та некерованість як персонального, так і інституціонального конфлікту інтересів тощо.

Внаслідок реалізації «Концепції» на даному етапі (тобто протягом 2010–2011 рр.) було сформовано Реєстр державних функцій центральних та місцевих органів виконавчої влади, що налічує 9472 функції, серед яких визначено надлишкові, виявлено дублювання функцій або їх нестачу; на основі реєстру розроблено пропозиції щодо упорядкування системи та структури центральних органів виконавчої влади; створено Реєстр державних та адміністративних послуг, що є інноваційним інструментом покращення системи надання державних послуг на всіх рівнях; створено технічний проект Національної бази електронних особових справ державних службовців як основи інформаційно-аналітичної системи підтримки функціонального управління державною службою; створено діючу модель «електронного міністерства» на базі Головного управління державної служби України; створено консультативно-дорадчий орган при Кабінеті Міністрів України – Раду керівників кадрових служб центральних органів виконавчої влади; підвищено кваліфікацію 197844 державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування; створено Школу вищого корпусу державної служби, розроблено та запроваджено Програму розвитку лідерства; створено Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу та розгорнуто використання інституціональної розбудови Європейської Комісії Twinning I TAIEХ в Україні, спрямованих на підготовку до політичної асоціації та створення зони вільної торгівлі з Європейським Союзом [17].

Програма розрахована на п'ять років і повинна реалізуватися протягом 2011–2015 років. Вона має три основні цілі та 10 відповідних завдань. Так, у межах реформування державної адміністрації та розбудови самоврядних професійних асоціацій передбачається прийняття акта КМУ про реорганізацію органів виконавчої влади у пілотних сферах державного управління, прийняття акта КМУ про утворення Державного агентства з проведення адміністративної реформи шляхом реорганізації Центру адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, прийняття постанови КМУ про нову систему центральних органів виконавчої влади, затвердження положень про ЦОВВ, затвердження регламенту взаємодії між органами виконавчої влади, введення в дію Закону України «Про міністерства та інші центральні органи виконавчої влади» тощо. В межах другої мети – побудови системи державної служби – також передбачено серйозні зміни на законодавчому рівні, створення відповідних структур для розвитку персоналу держслужби, забезпечення навчання керівників служб та експертів. Передбачена й побудова системи управління конфліктом інтересів та запобігання корупції на державній службі. Реалізація третьої мети – впровадження електронного урядування у системі органів виконавчої влади, згідно з Програмою, передбачає побудову системи надання державних послуг on-line через єдине веб-вікно, створення інформаційно-аналітичної системи підтримки функціонального управління державною службою (ІАС ФУДС), перехід системи органів виконавчої влади на безпаперові технології документообігу [17].

Отже, підбиваючи підсумки, слід зазначити, що реформування системи ЦОВВ в Україні було зумовлено потребою позбутися спадку минулого, тобто системи державного управління радянського типу з властивими їй командно-адміністративними підходами. Серед основних причин, які викликали до життя реформу ЦОВВ, була потреба розмежування адміністративних та політичних функцій та посад, коли визначення політичного спрямування діяльності виконавчої влади повністю відокремлене від професійної державної служби. Ці засади можуть бути реалізовані завдяки формуванню нових типів органів з чітко визначеним

набором функцій та розмежуванням політичних та адміністративних посад.

Необхідність реформи стала зрозуміла українським лідерам ще у 1997 р., що стало точкою відліку для початку процесу модернізації (оптимізації) системи ЦОВВ. У подальшому цей процес тривав у тісному зв'язку з процесами політичної та конституційної реформи, а також знаходився під впливом суб'єктивного фактора – зміною конкретних особистостей на посаді Президента України.

Сучасний етап реформи системи ЦОВВ триває з 2010 р. Дії влади у цьому напрямі зумовлені потребами створення прозорої системи державної влади, підзвітної суспільству, прозорої системи державних послуг, жорстким обмеженням чисельності державного апарату і витрат на нього, збільшенням внутрішніх і зовнішніх інвестицій у країну, створенням потужного антикорупційного механізму, спроможністю уряду виконувати перевиборчі програми, посиленням повноважень міністрів як відповідальних за формування політики, керованістю та злагодженістю системи управління, стабільністю державного апарату і збереженням інституційної пам'яті, ефективним використанням державного майна, електронним урядуванням та іншим [17, с. 8–10].

Більшість з означених завдань реформи були сформульовані протягом 18 років незалежності і не є новими. Однак відсутність протягом тривалого часу комплексного підходу до реформи системи ЦОВВ, відсутність визначення її кінцевої мети, політичні перипетії в країні 1996–2010 років, які виявилися гальмуючим фактором і від яких залежала поступовість дій влади у визначеному напрямі, залишають проблему реформування системи ЦОВВ актуальною й надалі.

---

1. Авер'янов В. Адміністративна реформа. Науково-правове забезпечення / В. Авер'янов // Віче. – № 3. – С. 19–23.

2. Авер'янов В. Інститут державних секретарів: від концептуальної моделі до практичного запровадження / В. Авер'янов // Вісник державної служби України. – 2002. – № 1. – С. 71–78.

3. Відкритість та прозорість в діяльності Уряду // З Програми Кабінету Міністрів України «Послідовність. Ефективність. Відповідальність». – К., 2004. – 33 с.

4. Галаган Л. Організаційні засади взаємодії парламенту і уряду в контексті політичної реформи в Україні / Л. Галаган // Політичний менеджмент. – 2009. – № 6. – С. 48–55.

5. Досвід впровадження е-демократії та е-урядування в Україні / За ред. С. В. Дзюби. – К., 2010. – 90 с.

6. Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні: Монографія / За заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Козюра, С. О. Кравченко, Ю. Г. Кальниш, Л. Г. Штика. – К.: Вид-во НАДУ, 2005. – 172 с.

7. Журавський В. С. Джерело закладено в самій ідеї / В. С. Журавський // Голос України. – 2005. – 1 березня.

8. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 2. – С. 65–73.

9. Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 р. – Доступно з: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3166-17>

10. Кількість державних службовців, які займають посади керівних працівників та спеціалістів за категоріями. Доступно з: <http://www.guds.gov.ua/sub/data/upload/publication/>

11. Конституційна автономія уряду: шляхи вирішення проблеми / За ред. С. Конончук. – К.: Лікей, 2010. – 36 с.

12. Конституція України з порівняльним викладом статей, змінених конституційною реформою. – Харків.: Бурун-Книга, 2009. – 72 с.

13. Концепція Державної цільової програми реформування державного управління та державної служби на 2011–2015 роки. – Доступно з. – <http://www.school.gov.ua/en/publikaciyi/koncersiya-derzhavnoyi-cilovoyi-programi-reformuvannyya-derzhavnogo-upravlinnya-ta-derzhavnoji-sluzhbi-na-2011-2015-roki>

14. Міністр юстиції про стан реформування органів виконавчої влади. – Доступно з: <http://zik.ua/ua/>

15. Моделі ефективності державного управління / В. С. Загорський, М. Д. Лесечко, І. І. Артим. ЛРІДУ НАДУ. – Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2010. – 100 с.

16. Новий курс: реформи в Україні 2010–2015: Нац. доповідь. – К.: НВУ НБУВ, 2010. – 221 [7] с.

17. План модернізації державного управління. Пропозиції щодо приведення державного управління та державної служби України у відповідність із принципами і практиками демократичного урядування. – К.: Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2010. – 320 с.

18. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям». – Доступно з: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/main.cgi?nreg=n0001120-05>

19. Реформа публічного управління в Україні: виклики, стратегії, майбутнє: Монографія – К.: К. І. С., 2009. – 240 с.

20. Томенко М. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 299 с.

21. Указ Президента України № 250 «Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади» від 13 березня 1999 р. – Доступно з: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=500%2F99>

22. Указ Президента України № 1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р.: Доступно з: www.president.gov.ua/documents/12584.html?

23. Указ Президента України № 1572/99 «Про систему центральних органів виконавчої влади» (зі змінами, внесеними згідно з Указами Президента № 572/2000 від 07.04.2000; № 899/2000 від 14.07.2000; № 1277/2000 від 02.12.2000; № 1394/2000 від 30.12.2000; № 345/2001 від 29.05.2001; № 22/2002 від 15.01.2002; № 324/2003 від 14.04.2003; № 434/2003 від 26.05.2003; № 464/2003 від 03.06.2003; № 540/2003 від 19.06.2003; № 919/2003 від 27.08.2003; № 1227/2003 від 29.10.2003; № 280/2004 від 05.03.2004; № 755/2004 від 06.07.2004; № 442/2005 від 07.03.2005; № 455/2005 від 10.03.2005; № 794/2005 від 16.05.2005; № 216/2006 від 13.03.2006) (15 грудня 1999 р.). – Доступно з: www.zakon.rada.gov.ua

Ігор Черинько

СКОРОЧЕННЯ ШТАТУ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ ТА ДИПЛОМАТІВ У КОНТЕКСТІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена аналізу адміністративної реформи в Україні 2010–2011 рр. Основна увага зосереджена на проблематиці скорочення державних службовців та дипломатичних працівників у контексті реформи та подальшим перспективам реформування.

Ключові слова: скорочення, адміністративна реформа, корупція, уряд, державні органи, державні службовці, дипломати.

Igor P. Cherinko. The reduction of the staff of public officers and diplomats in the context of administrative reform in Ukraine. The present article deals with the research of administrative reform in Ukraine of 2010–2011. Basic

attention is paid to the topic of reduction of the public officers and diplomats in the context of reform and further reform prospects.

***Key words:** reduction, administrative reform, corruption, government, state structures, public officers, diplomats.*

Вступ. Адміністративне реформування в широкому тлумаченні цього терміна передбачає якісні зміни в системі державної служби та організації механізмів державного управління, маючи на меті модернізацію державотворчих та управлінських процесів, примноження ефективності роботи державного апарату, подолання корупції, створення перспективних можливостей для розвитку приватного сектору та підвищення матеріального рівня життя населення. Ідея адміністративного реформування назрівала в Україні доволі давно, адже державна служба України за роки незалежності розрослася до цілої грізної армії державних структур, які нерідко виконували дублюючі одна одну бюрократичні функції та мали в своєму арсеналі майже 400 000 чиновників, які нерідко самі створювали собі роботу і, на жаль, додаткові канали заробітку, переробляючи на свій лад послуги, які вони покликані надавати населенню за своїм цільовим призначенням.

Про оптимізацію системи державної служби в Україні говорилося неодноразово, однак практика показувала, що жодне скорочення, фактично, не завершувалося потім масштабним розширенням, і всі реформістські ініціативи перетворювалися на переливання із пустого в порожнє. Прийшовши до влади на початку 2010 р., Президент України Віктор Янукович спочатку не виявляв ознак до адміністративної оптимізації, створивши команду із тридцяти міністрів, що являло собою, фактично, найбільшу кількість членів уряду в світі, навіть в державах, кількість населення яких та територіальні межі значно перевищують українські. Згодом кількість урядовців була зменшена до 28, через ліквідацію посад віце-прем'єр міністрів з аграрної політики та силових структур, з розпуском їхніх патронатних служб, відповідно. Однак справжня хвиля змін заповонила Україну після 9 грудня 2010 року, коли побачив світ Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» [1].

Постановка проблеми. Оскільки адміністративна реформа у нинішній Україні фактично ще триває, виходячи на свою логічну «фінішну пряму», доволі актуальною темою видається її критичний огляд з наукової точки зору. Безсумнівно, не тільки здобутки, а й прорахунки президентської команди щодо підготовки та здійснення адміністративної реформи не можуть залишитися поза увагою. *Метою* цієї роботи є аналіз наявних уже нині результатів адміністративної реформи в Україні та тих її наслідків, які можуть очікуватися у перспективі.

Сучасний стан наукової розробки проблематики. Оскільки адміністративна реформа в Україні у її нинішньому вигляді стала втілюватися в життя відносно недавно, наразі не можна вести розмову про велику кількість ґрунтовних наукових праць, присвячених дослідженню цієї царини. Наукові праці, присвячені проблематиці адміністративного реформування в Україні, які мали місце до вищезгаданого Указу Президента, розглядали адмінреформу у загальних рисах або ж у зовсім іншому ключі, як її бачили попередні уряди, і тому корисними в межах нашого дослідження бути не можуть. Серед наявних нині наукових розвідок щодо української адміністративної реформи найбільш серйозними дослідженнями, безсумнівно, потрібно назвати праці академіка НАН України Юрія Левенця, зокрема його розгорнуту доповідь на вченій раді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України 30.06.2011 р. Крім того, наявні і розробки робочих урядових груп стосовно адміністративної реформи, а також матеріали консалтингової компанії McKinsey&Company, яка здійснювала допомогу в цьому процесі, однак такі матеріали є скоріше документацією внутрішнього користування, і найбільш оптимальним шляхом для науковця є оцінка їхнього практичного втілення в життя.

Виклад основного матеріалу. Необхідно зауважити, що платформою для адміністративної реформи в Україні стала конституційна реформа та повернення України до Основного закону зразка 1996 року, відповідно до якого уряд України став знову призначатися Президентом України за поданням Прем'єр-міністра [2], а не Верховною Радою України після представлення голови уряду (за винятком

міністра оборони та керівника зовнішньополітичного відомства) [3]. Президент, безсумнівно, отримав значно ширші повноваження після того, як Конституційний Суд України скасував зміни до Конституції від 2004 року [4]. Саме ці чинники – зміна порядку призначення уряду та фактична трансформація самого його підпорядкування – і зумовили можливість глави держави провести масштабну адміністративну реформу в державі.

Навесні 2011 року побачив світ додатковий Указ Президента України «Питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» [5], який вніс косметичні корективи до загального курсу адміністративних змін. На початок грудня 2010 р. Україна знала 111 центральних органів виконавчої влади у вигляді 20 міністерств, 7 агенцій, 18 служб, 20 комітетів, 8 адміністрацій, 12 департаментів, 12 інспекцій, 5 комісій, 3 фондів та 6 інших органів з особливим статусом, які разом виконували майже 10 000 різнорідних функцій. Зрештою, залишилося 67 центральних органів виконавчої влади, кількість функцій яких фактично скоротилася вдвічі. Причому, функції контролю були виділені від надання самої послуги. Кількість державних службовців в Україні скоротилася приблизно на кожного третього.

Однак тут і виникли великі проблеми: адже для того, щоб скоротити державного службовця згідно до норм чинного законодавства, йому потрібно виплатити щонайменш десять його місячних посадових окладів у вигляді вихідної виплати, що може просто потопити державний бюджет. Звісно ж, можна вдаватися і до нечесної схеми у вигляді примусу співробітників установи просто написати заяви на звільнення за власним бажанням, і тим, хто підлягає скороченню, їх просто підписати. У такому разі ніяких виплат людині держава не винна, адже співробітник звільнений за власною волею. А противитися написанню такої заяви теж нема сенсу, адже кожен розраховує залишитися, та і є банальна загроза бути звільненим вже «за статтею» через обурення начальства за спротив його волі, що неодмінно на українському ґрунті призведе до винайдення «серйозних і системних порушень» у роботі непокірного службовця.

Але все ж Україна – це європейська держава, тому, як правило, не спостерігалось таких випадків, як звільнення осіб, які перебувають у декретній відпустці чи мають допрацювати місяць-два до пенсії, або ж яких просто вигнали з робочого місця. Хоча й невдоволених вийшло чимало, як і внаслідок кожної вагомої реформи у кожному свідомому соціумі. Деякі органи були просто скасовані, деякі структури об'єднали між собою. Наприклад, Міністерство вугільної промисловості було введено до складу Міністерства палива та енергетики, Міністерство сім'ї, молоді та спорту – до Міністерства освіти і науки, Міністерство житлово-комунального господарства увійшло до складу Міністерства регіонального будівництва і розвитку. Крім того, згідно з реформою усі віце-прем'єр міністри мали одночасно керувати міністерствами, а не просто перебувати на своїй посаді заступника голови уряду. Так, перший віце-прем'єр міністр Андрій Ключев, наприклад, очолив Міністерство економічного розвитку та торгівлі (саме так стало називатися після реформи Міністерство економіки), Сергій Тігіпко, колишній віце-прем'єр з економічних питань, зберіг посаду заступника голови уряду, сумістивши її з постом міністра соціальної політики (яке раніше мало назву Міністерство праці та соціальної політики) тощо. Міністерство промислової політики було ліквідовано, а замість нього було утворено державну агенцію з управління корпоративними правами.

Особливої уваги, поряд зі скороченням кількості членів уряду, заслуговує і питання скорочення заступників міністрів. Так, раніше міністр сам добирав собі належну кількість заступників (у тому числі і перших), і, на жаль, здійснювалося це часто-густо на засадах міжпартійних компромісів або ж взагалі родинних зв'язків та особистих уподобань. Наприклад, у Міністерстві культури та туризму ще два роки тому було семеро заступників, з яких двоє – перші заступники, міністр економіки ж міг вихвалитися десятком заступників, серед яких також двоє мали статус перших. Проте адміністративна реформа чітко прописала формулу «один перший плюс троє», і нині кожен член уряду має по одному першому заступнику та трьох заступників, як і в самому уряді є один перший віце-прем'єр та

трое віце-прем'єрів. Є ще одна важлива річ: адміністративна реформа в Україні в жодному разі не обмежується центральними органами виконавчої влади, її межі мають охопити і районні, і обласні адміністрації, регіональні представництва центральних органів виконавчої влади України. А там роботи непочатий край. Причому, керівництво держави відразу після оголошення курсу на адміністративну реформу чітко постановило, що ніяких нових органів державної влади задля працевлаштування скорочених державних службовців створено не буде.

Значно поріділи ряди центральних апаратів міністерств, фактично всіх без винятку. Так, наприклад, в Міністерстві закордонних справ до моменту адміністративної реформи центральний апарат налічував понад 900 осіб, а внаслідок кадрових пертурбацій захисників зовнішньої політики України залишилося трохи більше 770. Можна вести мову про те, що вельми повезло тим дипломатам, яких було направлено на навчання у відомчий заклад МЗС – Дипломатичну академію, адже після її закінчення установа, що направила туди на навчання, зобов'язана забезпечити роботою особу, принаймні якщо не підвищенням, то посадою, еквівалентною займаній раніше. Якщо до реформи навчання в академії сприймалося деякими службовцями як відрив від роботи і менш цікаве життя, ніж праця в кабінетах МЗС, то з перебігом реформи чимало зрозуміли, що їм все ж повезло, адже вивчати історію та іноземні мови краще, ніж сидіти на біржі праці. Однак Дипломатична академія не безмежна, і тим, кому зовсім не повезло, доводиться звикати до реалій пошуку нового робочого місця.

Зауважимо, що і до адміністративної реформи дипломатична служба України була вельми поміркованою у кількісних показниках, особливо якщо порівнювати її з іншими державами світу, які за своїми розмірами нагадують Україну. Так, Велика Британія та Німеччина мають понад десятитисячний штат дипломатів, більша частина якого працює за кордоном. Українських же зарубіжних службовців всього близько 1200, причому, далеко не всі з них є дипломатами, натомість до цієї цифри включено і кухарів, і водіїв, і завідувачів господарства. Теза про те, що

краще мати додатково тисячу дипломатів, аніж тисячу безробітних, є дискусивною, однак безсумнівно, що за умов ефективного менеджменту додатковий дипломатичний штат аж ніяк не завадив би захисту державних інтересів.

Крім того, скорочення дипломатичних службовців України ще не завершилося, і керівництво МЗС шукає шляхи збереження своїх співробітників, адже керівництво держави вимагає, фактично, продовжувати скорочення. Тому на порядку денному постали питання про оптимізацію колишніх торговельно-економічних місій, які були ліквідовані, перетворені в економічні відділи при посольствах та передані від Міністерства економіки у 2010 р. до МЗС у тому ключі, щоб заповнити вакансії в колишніх ТЕМ співробітниками МЗС, а також немає іншого виходу, крім як прощатися з тими особами, які працювали за кордоном на умовах тимчасового контракту, і не надавати їм робочих місць у системі МЗС по поверненні із посольства.

До адміністративної реформи міністр закордонних справ України мав шість заступників, кількість яких була скорочена до чотирьох. Колишній заступник міністра Горін, посада якого підпала під скорочення, отримав призначення на посаду Надзвичайного і Повноважного Посла України у Королівстві Нідерланди. Інший скорочений заступник міністра – Гнатишин – став радником керівника зовнішньополітичного відомства України.

За аналогією з вищезазначеним поталанило і тим державним службовцям, яких було направлено їхньою установою на інші види підвищення кваліфікації, наприклад, в аспірантуру стаціонарної форми, або ж жінкам, які пішли у декретну відпустку. Зрозуміло, що якщо проходить злиття двох міністерств, то потреба в однакових органах у новоствореному міністерстві відпадає, і якщо, наприклад, обидва міністерства мали управління чи департамент міжнародних зв'язків, то у новій установі такий підрозділ буде один, нехай, може, і в трохи розширеному вигляді, і тому багатьом там місця не знайдеться. Крім того, скорочення на державній службі ще триватимуть, адже вони не можуть становити одномоментне явище.

Такий стан речей, звісно ж, не може не засмутити молодих випускників українських ВНЗ, які мріють про

державну службу і не лякаються низьких там зарплат. Нині державна служба є вельми популярною серед молоді, і зовсім не через примарні корупційні можливості, адже з повною об'єктивністю можна стверджувати про зростання її престижу останніми роками. Натомість у той час, коли в державі є величезна кількість скорочених державних службовців, які не полишають надії повернутися до держапарату, можна припускати, що саме їм, як особам з досвідом, буде надаватися перевага у разі звільнення вакансії в органі державної служби. Проте це твердження не є однозначним, адже кадрова політика у багатьох випадках може передбачати так зване «оновлення кадрів та мислення», виражене у прийомі на роботу молодих фахівців, можливо, навіть і без досвіду, які натомість викликають сподівання, що через кілька місяців роботи у режимі «входження в обстановку», який може бути цілком виявлений формально у вигляді випробувального терміну, передбаченого чинним законодавством, працюватимуть наполегливо та ефективно і покажуть результати навіть кращі за своїх попередників.

Згадавши про вищі навчальні заклади, необхідно зауважити, що, у світлі нинішніх ініціатив щодо розподілу на роботу медиків та вчителів, можна було б запровадити і розподіл на більш престижні нині професії. І виходячи з президентських ініціатив щодо боротьби з корупцією на державній службі, які самі по собі передбачають і боротьбу з корупцією під час працевлаштування на державну службу, можна очікувати якщо не повного і всезагального розподілу, принаймні тих осіб, які навчалися за державним замовленням, то хоча б укладення двосторонніх угод між відповідними державними установами та підрозділами навчальних закладів. Адже найкращий досвід боротьби з корупцією полягає в тому, що система державного апарату не тільки скорочується, а й фактично чиститься, і замість колишніх, нехай і досвідчених працівників, на роботу беруться молоді особи, звісно ж, краще всього з освітою, здобутою на Заході, які просто не мають досвіду роботи у корупційному середовищі.

Крім того, проблеми і недоліки української державної служби та прорахунки української дипломатії і були багато

в чому зумовлені непрозорим набором на таку роботу. Корумповано-кланові схеми працевлаштування на престижні державні місця привели на державну службу цілу плеяду малокваліфікованих та недостатньо освічених кадрів, які внаслідок власної духовно-інтелектуальної обмеженості та недоліків виховання в принципі не могли якісно виконувати функції захисту державних інтересів. Тому за рахунок тотального звільнення державних службовців у порядку скорочення та якісного набору на реорганізовані робочі місця нових кадрів можна підвищити ефективність державної служби доволі високо.

Постає і ще одне актуальне питання: чи набудуть статусу державних службовців вчителі та лікарі? Звичайно ж, якщо таке питання, яке давно порушують в Україні [6], буде реалізоване, то кількість державних службовців у нашій державі різко зросте. Однак просто від арифметичного збільшення їхньої кількості нічого не зміниться, адже заробітна платня від цього у вчителів і лікарів не зросте, а скоріше навпаки – зменшиться через збільшення відрахувань з окладів ставки, то ж доводиться міркувати лише про збільшення пенсій. Натомість у такому разі зросте мобільність кадрів, адже в органи виконавчої влади державні службовці можуть направлятися не за конкурсом, а за внутрішнім переведенням.

Поряд з тим зазначені вище скорочення не вплинули на ті структурні підрозділи державної служби, організація роботи яких регулюється окремо законодавством України. У першу чергу на патронатні служби органів державної влади, які мають, як правило, назву департаменту або управління чи то відділу забезпечення роботи керівника установи чи його першого заступника, адже керівник самостійно має право добирати собі патронатну службу та керувати нею. Те саме стосується і помічників народних депутатів України, адже вони також є чиновниками патронатної служби і їхній статус регламентується не тільки штатним розписом Апарату Верховної Ради України, а й іншими актами, наприклад, Законом України «Про статус Народного Депутата України» [7].

Якщо порівнювати адміністративну реформу Президента В. Януковича з її світовими аналогами, то напрошується

висновок, що скорочення державних службовців в Україні, хоча й були, звичайно ж, болісними, як і кожні скорочення, однак не настільки суворими, як у деяких інших державах світу, які вдалися також до адміністративного реформування системи своєї державної служби. Адже у Грузії, наприклад, внаслідок адміністративного реформування президента Саакашвілі, кількість державних службовців зменшилася у двадцять разів (!). Схожі тенденції спостерігалися і в нині успішному Сінгапурі, коли нова влада розпочала там активні реформи у другій половині ХХ століття. Натомість необхідно наголосити, що поряд з оптимізацією бюджетних коштів та усуненням зайвих бюрократичних процедур на державній службі адміністративна реформа Президента В. Януковича перш за все мала на меті ще одне головне завдання – боротьбу з корупцією та подоланням хабарництва й здириництва з боку державних органів влади. Зрозуміло, що цілком викоринити корупцію, особливо на пострадянському просторі, де в самому менталітеті людей закладена любов до різного роду подачок, просто неможливо. Натомість у адміністративній реформі, представленій українському суспільству Президентом, були закладені такі механізми, які реально дозволяють якомога мінімізувати корупційні схеми, теоретично можливі на державній службі, а деякі шляхи незаконного збагачення, які були доступними чиновникам до проведення реформи, внаслідок останньої зникли зовсім.

Таким чином, обіцянка нинішнього глави держави «викоринювати корупцію каленим залізом» [8] дістала можливість бути реалізованою. Так, наприклад, адміністративна реформа передбачала зміну підпорядкування структур державної служби і, зокрема, зміну порядку призначення керівництва урядових структур, а також порядку затвердження нормативних актів, які регулюють повноваження центральних органів виконавчої влади. Отже, якщо до реформи положення про міністерства затверджувалися самим урядом України, то внаслідок реформи прерогативу затвердження обов'язків органів влади залишив за собою Президент. Кабінет Міністрів, таким чином, перестав «варитися у власному соку», затверджуючи, фактично, положення самих про себе за взаємною

згодою членів уряду, і які повноваження не хотів би приписати своїй структурі той чи інший міністр, без згоди на те Адміністрації Президента він свого не досягне. Крім того, змінився і порядок призначення керівництва центральних органів виконавчої влади. І керівники різнорідних агенцій та служб, які, хоча й зазвичай підпорядковуються міністерствам, стали призначатися не міністрами, а Президентом. Таким чином, члени Кабінету Міністрів, їхні заступники та високопосадовці урядових структур системи Кабміну більше не мають змоги проводити до керівництва підконтрольних міністерствам органів людей лояльних до себе, і корупційні можливості, які витікали з такого стану речей, були зведені до нульової позначки.

Проте Адміністрація Президента все ж є консультативним органом згідно з українським законодавством, тому визначено, що рішення у державному управлінні приймає саме Президент, а не його Адміністрація. Хоча цілком зрозуміло, що один Президент сам по собі не може повністю охопити весь спектр державних справ, вивчити глибинно всі питання, особисто знати ділові і професійні якості осіб, які претендують на той чи інший державний пост та проводити з кожним таким співбесіди. Для того і функціонує дорадчий орган у вигляді президентської Адміністрації, який готував би Президентові пропозиції та звіти, у яких основі вивченого широкого масиву інформації стисло формулювалися б конкретні пропозиції. Зміни, суттєво пов'язані з адміністративним реформуванням, також суттєво торкнулися самої Адміністрації Президента. І не тільки в тому плані, що змінилася сама назва канцелярії глави держави (за президентства В. Ющенка вона мала назву Секретаріат Президента). Кількість співробітників цього органу суттєво скоротилася, адже їх гранична кількість була встановлена у 442 особи, що майже на двісті чоловік менше, ніж кількість працівників Секретаріату В. Ющенка. Водночас потрібно зважити і на той факт, що в умовах роботи останнього за Конституції, у її редакції 2004 року, коли ключові повноваження у державному управлінні мав саме уряд, а не Президент, у Президента вся повнота його абсолютної влади, фактично, і зводилася до власного Секретаріату. Враховуючи масив роботи глави держави, йому,

логічно, був потрібен широкий штат помічників. Водночас, у Президента Кучми, наприклад, кількість співробітників його адміністрації становила близько двохсот. Проте, враховуючи елементи ручного управління, наявні в Україні у період правління вказаного Президента, який неодмінно спирався на міцну парламентську більшість та повністю керував урядом, велика кількість помічників не так уже й була там потрібна.

Однозначно, адміністративна реформа матиме своє логічне продовження, яке вимагатиме змін, виражених не тільки в актах Президента України, а й змінах до чинного законодавства. Натомість, спираючись на стійку парламентську більшість, керівництво держави може цілком розраховувати на втілення певних планів у життя. Адже і після реформи в Україні залишилося чимало речей, які, на нашу думку, вимагають змін. Так, наприклад, згідно з вищезгаданим законом, який регулює діяльність народних депутатів України, кожен член парламенту має право на 31 помічника, четверо з яких є державними службовцями, причому, належать до четвертої категорії державних службовців та мають сьомий ранг державної служби.

Можна замислитися, чи є виправданою така кількість, коли, наприклад, у Російській Федерації депутати Державної думи можуть мати до п'яти помічників-державних службовців. Але це зумовлюється величиною території Росії, яка ускладнює роботу депутатів з громадянами та кількістю населення у Росії. У Вірменії, наприклад, члени парламенту можуть мати помічників лише на громадських засадах, а в Азербайджані лише одного помічника зі статусом держслужбовця. Крім того, четверта категорія та сьомий ранг державної служби є достатньо високими реаліями, адже така конфігурація відповідає, наприклад, статусу начальника відділу у міністерстві чи, наприклад, заступнику голови райдержадміністрації. Логічно було б, наприклад, скоротити кількість помічників народних депутатів до трьох або ж двох, і здійснити їхню градацію, на зразок градації заступників міністра: перший помічник, який міг би мати вищевказаний достатньо високий ранг державної служби, та помічники, які могли б мати ранги еквівалентні до провідних і головних спеціалістів

центральных органів виконавчої влади – від 13 до 9, відповідно, з належністю до п'ятої категорії держслужбовців. Більш логічно видається така ідея ще й тому, що робота вказаних осіб також є нерівнозначною, оскільки хтось верстає проекти законів, у той час як його колега опікується ледь не приклеюванням марок на конверти.

Можна також замислитися і над самою сутністю функціонування патронатної служби як системи підрозділів у державних органів, яку можна було б скасувати, поєднавши зі звичайною державною службою. Адже, набираючи осіб на працю на власний розсуд, ми маємо закриті осередки, де «бояри працюють на свого государя», виконуючи нерідко функції, мало властиві з державною службою, однак близькі до сімейно-бізнесової допомоги.

Логічним було б також і не вишиковувати в один ряд кількість заступників міністра у кожному міністерстві за схемою «один плюс три», а залежно від штату міністерства та його регіональних підрозділів вираховувати належну чисельність заступників міністра, однак щоб їхня кількість не перевищувала чотири. Адже спочатку взагалі передбачалося доведення кількості заступників міністрів до двох – перший заступник і заступник. Крім того, і до адмінреформи міністерства мали різну кількість заступників, причому вона була відносно кореспондуючою з величиною відомства.

І, головне, не завадило б Україні ієрархізувати систему просування по державній службі з обов'язковим урахуванням освіти та досвіду потенційних кандидатів на підвищення. Адже чиновник, який мав досвід роботи у районних органах державної влади, буде набагато краще дивитися на посаді службовця таких самих обласних органів чи системи Кабінету Міністрів, аніж особа, яка потрапила на високу посаду, не маючи до цього уявлення про державну службу взагалі. Якщо до адміністративної реформи в Україні фактично увійшло в норму бачити на посаді заступника міністра особу 25-річного віку, яка могла пишатися тим, що «заступник міністра» був першим записом у її трудовій книжці, і мала серед своїх підлеглих осіб з багаторічним досвідом та віком, близьким до віку його батьків, то нині, можливо, в процесі подальшого

втілення реформістських ідей у життя, керівництво держави замислиться над відповідністю своїм посадам 24-річних начальників відділів та 30-річних директорів департаментів, відсутність державницького досвіду яких була свого часу щедро компенсована розгалуженою мережею зв'язків їхніх родин та батьківськими грошима.

Неодмінно потрібно приділяти більше уваги і освіти державних службовців. Адже адміністративна реформа претендує на те, щоб виробити у чиновниках нове мислення, і особи, від яких залежить прийом на службу, усвідомлювали, що треба дбати в першу чергу про державні інтереси і набирати на роботу освічених і талановитих людей, а не менш достойних, проте на засадах комерційної вигоди. Адже нерідко спостерігалися такі явища, коли кандидати наук з досконалим знанням кількох іноземних мов не могли влаштуватися в державні структури за своїм профілем, оскільки малоосвіченим молодикам з дипломами бакалаврів або ж взагалі без освіти конкурсні комісії надали можливість високо нести звання державного службовця.

Насамкінець, не завадило б Україні вдатися до адміністративного реформування самих конституційних засад свого устрою. Чи потрібні Україні 450 народних депутатів, в той же час, коли в тристамільйонних США, наприклад, до складу Палати представників Конгресу входять 435 осіб, а у Росії, чие населення утричі більше за українське, а територія перевищує нашу в кільканадцять раз, також 450 осіб входять до складу Державної думи? Можливо, кількість членів українського парламенту була б оптимальною у 300 осіб? Крім того, чи потрібні Україні обласні та міські ради чисельністю у 100 та навіть 120 чоловік? Після ухвалення змін до Закону України «Про столицю України – місто-Герой Київ» у столиці було ліквідовано районні ради разом з прилеглим до них бюрократичним апаратом чиновників. Якщо була тривога стосовно того, який хаос та анархія будуть після цих змін у столиці, то на сьогодні є переконливо видним, що фактично нічого не змінилося. Тому можна замислитися про доцільність функціонування в Україні розгалуженої мережі місцевого самоврядування.

Висновки. Враховуючи вищезазначене, можна дійти висновку, що попри певну кількість недоліків і прорахунків

у провадженні адміністративної реформи в Україні все ж остання являє собою радше позитивне для України явище, аніж негативне. Крім того, недоліки адміністративного реформування можуть цілком бути підкореговані внаслідок пильної уваги до неї як політичних діячів, так і науковців.

Якщо ж до адміністративної реформи сам термін «державний службовець» був в Україні, фактично, синонімом слова «хабарник», то на сьогодні можна очікувати якісних змін на краще. Хоча, в той же час, величезна кількість служб при центральних органах виконавчої влади, які дають різного роду дозволи та ліцензії і були створені вищевказаними органами спеціально для того, щоб заробляти гроші, все ж залишилася. Хоча співробітники таких служб не мають, як правило, статусу державних службовців, однак населенню від того не легше, коли підприємці та бізнесмени мусять вистоювати довжелезні черги для того, щоб пройти низку різнорідних процедур дозвільно-інспекційного характеру, які для західного світу є цілком незрозумілими.

Звичайно ж, постає логічне запитання: а що ж робити з тими особами, які працювали на державній службі. Адже зникло так багато робочих місць, а завдання політиків – створювати робочі місця, а не ліквідувати їх. Натомість враховуючи той факт, що скорочені з державної служби особи здебільшого сприяли бюрократизації різнорідних процедур і отримували офіційно невелику, щоб не написати убогу, заробітну платню, зважимо і на той факт, що в державах, де адміністративне реформування пройшло з успіхом, кількість безробітних стала значно меншою, натомість різного роду довільні процедури – навпаки, більш прозорими та простими.

Крім того, скорочення державних службовців неодмінно тягне за собою і збільшення зарплат тим державним службовцям, які залишилися. І не завжди скорочення держслужбовців має сприйматися як їхнє примітивне звільнення, адже існує добре відома французька модель скорочення, згідно з якою на місце особи, яка звільнилася на пенсію, нікого нового не беруть, а цю посаду просто ліквідувають. Збільшення заробітної платні державним чиновникам, примножене на обмеження їхніх корупційних можливостей та поділене на скорочення самої кількості

чиновників – ось і є та формула, яка допомогла багатьом державам вирватися з аутсайдерів та стати успішними.

---

1. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1085%2f2010>

2. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Українська Правнича Фундація, 1996. – 156 с.

3. Закон України про внесення змін до Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2222-15>

4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про внесення змін до Конституції України" від 8 грудня 2004 року № 2222-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2222-15>

5. Указ Президента України «Питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/13340.html>

6. Литвин обещает врачам и учителям льготный статус [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://delo.ua/ukraine/litvin-obecshaet-vracham-i-uch-46827/>

7. Закон України «Про статус Народного Депутата України» // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 3.

8. Янукович пообещал взяться за «каленное железо» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2010/02/10/4752242/>

9. Закон України «Про столицю України – місто-герой Київ» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – № 11. – ст. 79.

Антоніна Митко

МОДЕРНІЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ ВОЛИНИ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991–2010 рр.)

У статті йдеться про становлення інформаційної демократії на Волині за час незалежності України. Проаналізовано розвиток мас-медіа регіону, визначено три етапи становлення, досліджено реорганізації, стагнації, зміни учасників медіа-ринку області, надано їм характеристику.

Ключові слова: *інформаційна демократія, інформаційний простір, мас-медіа, влада, етапи, розвиток.*

Antonina Mytko. Volyn on a way to the informative democracy (1991–2010). Speech goes in the article about becoming of informative democracy of Volyn in times of 18-year experience of independence of Ukraine. Development of mass-media of region is analysed, three stages of becoming are certain, reorganizations, стагнації, changes of participants of mediamarket of area, are investigational, description is given to them.

Key words: *informative democracy, informative space, mass-media, power, stages, development.*

Постановка проблеми та наукова розробка теми. Становлення волинських мас-медіа напередодні здобуття Україною незалежності у загальноукраїнському інформаційному просторі відбувалося під впливом політичних, соціально-економічних, культурних процесів у країні та області, що розпочалися наприкінці 80-х рр. ХХ ст.: відбулася руйнація політичного режиму, громадської свідомості, трансформація у ставленні до засобів масової комунікації, пов'язана з проголошеною в 1985 р. свободою слова, гласністю та «перебудовою». Нові політичні реалії потребували принципово нових політичних, економічних орієнтирів, вироблення та реалізації нового політичного курсу Української держави, що не могли здійснити політики старої генерації

Питанням розвитку системи мас-медіа, комунікації та її ролі у політичному житті присвячені наукові праці Б. Багдикяна, М. Вершиніна, Л. Губерського, М. Житарюка, В. Здоровеги, О. Зернецької, В. Іванова, С. Квіта, Н. Костенко, С. Костишевої, О. Кузнецової, І. Машченко, І. Михайлина, В. Недбая, Б. Потятиника, Г. Почепцова, В. Різуна, О. Суської, Ю. Фінклера, О. Чекмишева, А. Чічановського, С. Чукута, В. Шкляра, С. Шпаковської та В. Шпаковського та ін. Питаннями розвитку мас-медіа присвячені праці таких волинських фахівців: В. Денисюка, В. Камінського, О. Косюк, М. Левчук, В. Мороза, О. Нагорного, М. Находа, О. Новосада, І. Павлюка, О. Пирожика, Б. Стельмах, М. Шелепа, О. Ярош.

Виділяємо у формуванні регіонального медіа-простору самостійної української держави три етапи: друга половина 1991–1996 рр. – період становлення та розвитку волинських засобів масової комунікації, 1997–2004 рр. – стагнація інформаційного простору, 2005–2009 рр. – етап швидкого відновлення свободи слова, заснування нових та реорганізація існуючих учасників медіа-ринку.

Перший етап – становлення та розвиток волинського інформаційного простору незалежної України – визначаємо з другої половини 1991 р. до 1996 р. У 1991 р. Україна задекларувала вибір демократичного шляху розвитку, який передбачає побудову відкритого суспільства, зміцнення демократичних засад політичного життя, свободу слова та незалежність засобів масової інформації. В перші роки існування України як незалежної держави преса отримала свободу слова, і хоча спостерігалися фінансові труднощі, проблеми перекваліфікації журналістських кадрів, інформаційний простір зазнав по-справжньому революційних змін. Основним джерелом цих змін стала деградація старої системи економічного існування друкованих мас-медіа. Преса, фінансована державою, перетворилася на пресу, економічно залежну від інших суб'єктів, – насамперед це стосується недержавних друкованих медіа [13, с. 59–61].

Аналіз суспільно-політичних, економічних, культурних чинників свідчить, що загальна політична ситуація в країні підштовхнула засоби масової інформації до реорганізації, внаслідок чого виникають незалежні мас-медіа.

Тим часом на Волині як офіційний, так і неофіційний інформаційний простір почав поповнюватися новими учасниками, заснуються приватні часописи, комерційні теле- та радіокомпанії. Так, 9 жовтня 1991 р. друком вийшов перший приватний часопис «Сенсації». З 1 січня 1992 р. розпочало свою діяльність Волинське державне телебачення, змінила назву «Радянська Волинь» – віднині це незалежна громадсько-політична газета «Волинь». Наприкінці січня 1992 р. розпочав діяльність недержавний телевізійний центр «Ковель», 1 лютого 1995 р. регулярні передачі транслює радіостанція «Луцьк» Волинської держтелерадіокомпанії – першої в системі Держтелерадіо України на частотах FM-діапазону. Мало своїх прихильників недержавне радіо «Світязь» [3, с. 414].

Через невеликі проміжки часу з'являлися газети з різними формами власності та різного тематичного спрямування: від партійної преси до розважальних видань. Вийшли в друк «Альтернатива» – молодіжне видання, «Волинь-EXPRESS», «АверсПрес», інформаційно-аналітичний тижневик «Бізнес-аналіз» (ВАТ «Волиньінформ»), інформаційно-рекламна газета «Вісник» (аудиторська фірма «Бізнес-аудит»), політичний тижневик «Українська перспектива», науково-популярний часопис «Феномен» (ПП «Феномен»). Органи влади та місцевого самоврядування продовжують утворювати свої друковані ЗМІ: Волинська ОДА заснувала – «Вісті», Шацька РДА – «Шацький край», Луцька міська рада – «Луцький замок», Володимир-Волинська РДА – «Слово правди», «Досвітня зоря» (перша аграрна газета) та ін. Заснують свої видання партійні структури: «Відображення» (ВОО НДПУ), новостворена у 1995 р. «Радянська Волинь» (Волинський обком КПУ), «Вісті тижня» (ВОО УРП) [3]. З липня 1992 р. волиняни вперше дістали змогу читати друковані видання сусідньої Польщі. Газети «Kronika tygodnia» («Хроніка тижня») та «Kronika zamoyska» («Хроніка замойська») розповсюджувалися через кіоски Волинської області та розповідали про життя в польських воєводствах [4]. У 1995 р. комітет у справах преси та інформації Волинського облвиконкому зареєстрував нове друковане видання – англомовний додаток до обласної газети «Віче» – «UNI-PRESS»,

головна мета якого полягала у сприянні вивчення англійської мови в навчальних закладах області та ознайомлення іноземців з досягненнями України та, зокрема, Волині.

Районні газети Волині, зважаючи на сільськогосподарську специфіку регіону, можна назвати селянськими та лісогосподарськими. Вони від радянського періоду не змінюють форми та змісту, були подібні між собою та відбивали переважно інформацію, подану в обласній офіційній пресі. З середини 1991 р. спостерігалось масове перейменування видань, газети стають громадсько-політичними тижневиками без ознак належності до партійних комітетів та Рад народних депутатів, при цьому залишивши їх у засновниках. Так, «Слава праці» стала «Колосом» (сmt. Іваничі), «Сталінський прапор» – «Сільськими новинами» (сmt. Стара Вижівка), «Червона зірка» – «Новим життям» (сmt. Любешів), «Зоря комунізму» – «Вільною працею» (сmt. Маневичі), «Червоний прапор» – «Ратнівщиною» (сmt. Ратно) і т. д. [9, с. 315–316].

Отже, така велика кількість нових друкованих видань, ТРК різних форм власності свідчила про позитивні процеси у становленні свободи слова, проте говорити про незалежність мас-медіа не доводиться. Аналіз повідомлень у ЗМК підтверджує, що цензура компартійна перейшла в цензуру приватних та владних структур.

Таким чином, з одного боку, засоби масової комунікації безпосередньо сприяли демократичним змінам, які відбулися в перші роки незалежності нашої держави, а з іншого, демократизація мас-медіа стала можливою завдяки демократичним перетворенням у державі. Не зважаючи на все ще велику заідеологізованість у першій половині 90-х рр., ЗМК вже не називають засобами пропаганди [8, с. 53].

Другий період 1997–2004 рр. – це етап стагнації, одержавлення та контроль за інформаційним простором з боку органів публічної влади. З моменту прийняття у червні 1996 р. Конституції України та у 1997 р. законодавства щодо державної підтримки засобів масової інформації та соціального захисту журналістів починається новий етап історії інформаційного простору України. Д. Дуцик у дослідженнях політичної журналістики називає цей період «клянізація українських ЗМІ – початок втрати відвойованої

свободи» [5, с. 71]. З обранням Президентом України Л. Кучму пресу змушують прийняти правила, за яких провідні телеканали та загальнонаціональні видання перейшли у власність олігархів та політично-фінансових угруповань. Усе частіше спостерігається прояв монополізації інформаційної сфери владою та провладними структурами. Клановість є принциповою відмінністю українського інформаційного простору від західних демократичних суспільств, де газети і телеканали залежать перш за все від споживачів інформації, які платять за неї адекватну ціну і своєю чисельністю визначають рекламну привабливість мас-медіа.

Особливого значення набувало використання засобів масової комунікації під час виборів, що засвідчило остаточне перетворення українських засобів масової комунікації на засоби масової пропаганди: йдеться про провладні й опозиційні ЗМК. Саме в цей час з'явилися «темники». Акценти в повідомленнях преси і телебачення стали однаковими, а в період виборів 2002 р. з'явилася величезна кількість дезінформації [7, с. 178]. Таким чином, український медіа-простір цього періоду втратив свободу та незалежність у висвітленні політичного життя суспільства. До всього додалася фізична небезпека для журналістів під час виконання своїх професійних обов'язків.

Після прийняття 9 грудня 2000 р. Указу «Про додаткові заходи щодо безперешкодної діяльності засобів масової інформації, дальшого утвердження свободи слова в Україні» і відповідного розпорядження голів обласної державної адміністрації, районних державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування затвердили Програму економічної підтримки районних, міських, міськрайонних газет, телерадіомовлення. Органами публічної влади було складено план заходів щодо зміцнення зв'язків обласної та районних державних адміністрацій з засобами масової інформації, надання їм повної, об'єктивної, неупередженої інформації про діяльність цих органів, реагування у встановленому порядку на критичні виступи журналістів [3, с. 417].

За перші десять років незалежності України кількість друкованих видань в області зросла з 43 газет у 1995 р. до 63 – в 2000 р., кількість примірників збільшилася майже

вдвічі – разовий тираж у 1995 р. становив 216,6 тис. примірників, а в 2000 р. – 415,4 тис. На 2001 р. друкований ринок Волині був представлений вже 110 періодичними виданнями, у тому числі 88 газетами та 16 журналами, із зазначених регулярно виходило майже 60 газет та 12 журналів, решта – епізодично. Засновниками 89-ти видань є юридичні, 21 – фізичні особи, 23 видання заснували органи виконавчої влади та місцевого самоврядування. Найбільш представницьку групу становили друковані видання зі статусом комунальних, їх передплачували 126 тис. читачів. Першу позицію протягом перших десяти років незалежності України утримувала газета «Волинь», другими за рейтингом популярності були: «Віче» та «Досвітня зоря». Зростала кількість прихильників районних та міськрайонних видань, а саме – популярними стають газети «Вісті Ковельщини» (м. Ковель), «Слово правди» (м. Володимир-Волинський), «Наше місто» (сmt. Нововолинськ), «Луцький замок» (м. Луцьк), «Сільські новини» (сmt. Стара Виживка), «Полісся» (сmt. Камінь-Каширський), «Ратнівщина» (сmt. Ратно), «Нова доба» (сmt. Маневичі) та ін. Майже половину від загального накладу області становить преса недержавної форми власності, що проявляють тенденції до постійного збільшення тиражів, – «Сім'я і дім», «Вісник». Протягом десятиліття продовжують виходити партійні видання: «Народна справа» (НРУ), «Радянська Волинь» (КПУ), «Волинь. Акценти» (УРП), «Відображення» (НДПУ) [3, с. 408–411]. Вийшов у друк перший номер газети ВОО УНП «Слово і діло». Переважна частина партійних видань мали дещо обмежений контингент читачів та активізували свою діяльність лише під час виборчих кампаній, із завершенням якої припиняли вихід у друк.

Щодо телерадіопростору Волині, то сумарна кількість середньодобового телевізійного державного мовлення залишалася протягом десяти років (1995–2005 рр.) майже без змін та становила 10 годин; радіомовлення також не значно збільшилася з 13,7 годин до 15,6 годин на добу. При цьому кількість годин добового мовлення ВОДТРК почала збільшуватися, розпочали трансляцію корпорація «Аверс», студія «Полісся-ТБ», не довгий час функціонувала компанія «Тоніс». 80,7% ефірного часу належало засновникам

приватних форм власності, що свідчило про недостатнє фінансування ЗМК державою. ВОДТРК половину ефірного мовлення заповнює передачами власного виробництва, понад 40 фільмів, сюжетів телерадіокомпанії стали лауреатами чи дипломантами міжнародних конкурсів та фестивалів [3, с. 413].

Прогресивною рисою медіа-простору кінця 2004 р. є використання новітніх технологічних засобів поширення інформації. На початок 1997 р. розвиток комп'ютерних мереж в області дуже слабкий та зовсім відсутній контроль над ними з боку державних структур. Саме відсутність цензури, доступність, можливість висловити свою думку конфіденційно зумовили особливу популярність Всесвітньої мережі. На 2004 р. значення Інтернету для розвитку інформаційного простору зростає, але регіональних Інтернет-видань на Волині в цей час немає, популярним є львівський сайт «ЗІК», де окремим блогом розміщувалися волинські новини. Новим стала поява електронних аналогів друкованих видань, свої сайти заснували газети «Волинська», «Волинська газета», «Вісник», «Сім'я і дім», «Віче».

Отже, період 1997–2004 рр. став регресивним в питаннях розвитку свободи слова та незалежності засобів масової комунікації. В той же час, переважно за рахунок заснування приватних видань та друкованих мас-медіа органів влади кількість учасників друкованих медіа збільшився вдвічі, тоді як телерадіопростір залишився майже без змін.

Третій період розвитку волинських мас-медіа визначаємо з 2005 р. та до 2009 р. Це етап швидкого відновлення втраченої в другій половині 90-х рр. свободи слова, заснування нових та реорганізація існуючих учасників медіаринку. Початок цього етапу пов'язуємо з подіями «помаранчевої революції», що змінили результат президентських виборів в Україні. Перемога демократичних сил на виборах Президента України в кінці 2004 р. привела до істотних змін у масовій свідомості, що дозволяє зробити висновок про те, що у процесі розвитку України настав перелом. За такої ситуації ЗМК мали величезний кредит довіри та стали важливим інструментом для отримання та утримання влади місцевими представниками публічної влади.

Друга половина 2006 р. ознаменувалася зміною настроїв суспільства, причину якої пов'язують передусім із розчаруванням у лідерах «помаранчевої революції». Після парламентських та місцевих виборів 2007 р. у сфері інформаційного простору не відбулося кардинальних позитивних змін чи зрушень. Регіональний медіа-простір охоплює засоби масової комунікації різних видів та форм власності. Ядром залишаються газетні та журнальні редакції, видавництва, студії радіо і телебачення з їх різноманітною продукцією. Станом на грудень 2009 р. в області зареєстровано 306 друкованих періодичних видань, 20 друкованих періодичних видань мають статус комунальних [2].

Медіа-ринок волинського краю у структурному плані представлений такими групами: друкована преса (обласні та районні друковані видання, регіональні представництва всеукраїнських видань різного спрямування, партійна преса), аудіовізуальні мас-медіа (телебачення, радіо – FM-станції, районні редакції проводового мовлення, інформаційні служби та інше), PR-агентства, Інтернет-видання (місцеві видання та представники інших всеукраїнських сайтів), інформаційні інститути ОПВ, об'єднання журналістів та ін. Діють власкоти всеукраїнських інформаційних агентств.

В усіх 16 районах Волинської області існують районні газети, засновниками яких виступають районні ради, райдержадміністрації, колективи редакцій, а в містах обласного значення – міські ради. У містах Нововолинську, Володимирі-Волинському, крім газет, засновниками яких є місцева влада, виходять друковані видання, власниками яких є приватні фірми [14]. Успішно діють регіональні медіа-проекти: тележурнал «Дзвони Волині», телепрограма «Благодатна купель», радіопрограми «Православне слово» та «Духовні орієнтири», газета «Дзвони Волині», офіційний сайт єпархії, студентська газета ВНУ ім. Лесі Українки «Наш університет» та молодіжний журнал «Птаха».

Через необхідність розширення кола прихильників опозиційних сил на Волині знову з'являються нові партійні видання, оскільки кожна партія шукає можливостей якомога більше бути представленою у медіа-просторі. Найбільш впливові політичні партії у Волинській області

засновують свої друковані видання, але вони не завжди виходять регулярно. Так, випускаються такі партійні видання: «Батьківщина» (ВОО ВО «Батьківщина»), «Наша Україна. Волинь» (ВОО «Народний Союз «Наша Україна»), «Волинь. Акценти» (ВОО УРП «Собор»), «Радянська Волинь» (Волинський обкомом КПУ), «Волинь-регіон» (ВОО Партії регіонів), «Слово і діло» (ВОО УНП). Аналіз медіа-ринку друкованої преси дозволяє зробити висновок, що з 2000 р. інформаційний простір Волині зазнав скорочення тиражів, спостерігається тенденція до «виживання» преси, що змістовно та об'єктивно висвітлювала б політичне життя області та користувалися б попитом серед населення [12]. Друковані мас-медіа не витримують конкуренції з більш технічно досконалими ЗМК та припиняють своє існування.

Телерадіопростір Волині відзначається тенденцією до суттєвого збільшення мовлення радіо- та телеэфірів: від 10,5 годин середньодобового мовлення телебачення у 1995 р. до 18,6 годин у 2008 р. та, відповідно, для радіомовлення – від 13,7 до 20,5 годин. Але таке збільшення годин мовлення відбувається за рахунок приватних (комерційних) ТРО. Волинська область перша та єдина, яка мала на початок 2004 р. майже 100-відсоткове покриття території загальнонаціональними радіопрограмами [11]. Здорова конкуренція між державною і приватною телекомпаніями, програми яких покривають понад 90% області, дає можливості мешканцям Волині отримувати повнішу, об'єктивну і різнобічну інформацію про події в регіоні. На Волині фактично мовлення веде 21 телерадіоорганізація. До обласних регіональних ТРО відносять таких телерадіомовників: Волинську обласну державну телерадіокомпанію (м. Луцьк) та ВАТ «Корпорація «Аверс»» (ВАТ «Корпорація «Аверс»», м. Луцьк), що здійснюють телевізійне мовлення на 8 телеканалах у 4 містах області, радіомовлення – на 3 радіочастотах з передавачів у 2 містах та в проводовій радіомережі області (ВОДТРК) [6]. З чотирьох фактично діючих телекомпаній дві не мають програм власного виробництва та три з них знаходяться під впливом приватних осіб. Заангажованість телекомпаній проявляється у матеріалах, що виходять в ефір. Так, ВОДТРК висвітлює

переважно діяльність облдержадміністрації та облради, «Аверс» – Луцької міської ради. Якщо характер сюжетів ВОДТРК зорієнтований на позитивне висвітлення діяльності ОПВ, то «Аверс» робить ставку на скандальність сюжетів, невизначеність та двозначність, що за певних умов може бути позитивом, оскільки залишає глядачу можливість зробити власні висновки.

У 2006 р. інформаційний простір Волині поповнився самостійним щоденним електронним виданням, що позиціонувало себе як Перше волинське незалежне Інтернет-видання «Волинська правда», над яким працювали журналісти В. Буряк, М. Ватащук, О. Лукашук, бізнесмен О. Шумик (представник СДПУ (о) та ін.. З його появою фактично було започатковано волинську Інтернет-журналістику. Пізніше на Інтернет-ринку починають успішно діяти «Волинські новини», «Лучеськ», «VIP». «Інтернетизація» періоду 2008–2009 рр. все інтенсивніше охоплює друге за кількістю населення та значимістю місто волинського краю – м. Ковель, де діє три самодостатні й досить різнопланові за тематикою й аудиторією видання – «Ковельська правда» (має офіційний характер та спеціалізується на висвітленні діяльності владних структур), «Альтернатива» (основний зміст Інтернет-порталу визначає його назва, сайт пропонує користувачам альтернативний погляд на політичні події в Україні, Волинській області та м. Ковелі) та «Перець по-ковельськи» (гасло сайту «Говори правду сміючись!» відображає події як всесвітні, так і українські у гумористичній формі, жанрі фейлетону) [10]. Досліджено, що характерною рисою інших волинських Інтернет-видань є копіювання інформації.

Отже, характеризуючи становлення, розвиток та сучасний стан волинського медіа-простору, можемо зробити такі висновки. Протягом останніх двадцяти років інформаційний простір пройшов декілька етапів: перехід від монополії компартійної преси до становлення друкованих видань декількох партій наприкінці 80-х рр. та виникнення мас-медіа різних форм власності у 1991–1996 рр.; встановлення жорстокого контролю з боку держави над інформаційним простором 1997–2004 рр.; відновлення демократичних засад розвитку медіа-простору та свободи

слова внаслідок перемоги «помаранчевої революції» кінця 2004 р. За цей період в області спостерігаються тенденції до популярності таких видів ЗМК, як Інтернет-сайти, блоки, чати, форуми та зменшення обсягів мовлення та частки слухацької аудиторії у проводового радіо, зменшення тиражів у друкованих мас-медіа. Незважаючи на матеріальні та технічні проблеми, найбільш популярними та авторитетними залишаються друковані ЗМІ. У скрутнішому становищі знаходиться проводове радіо, яке витісняють більш технічно досконалі та популярні ЗМК. Це, у свою чергу, стає небезпекою обмеження доступу до загальної інформації віддалених районів області, для яких такі види мас-медіа, як Інтернет, є недоступними.

---

1. Архів прес-служби народного депутата України В. Н. Бондаря за 2003–2004 рр.

2. Волинське обласне управління статистики [Електронний ресурс] / Офіційний сайт. – Режим доступу <http://www.vous.in.lutsk.ua>. – Назва з екрана.

3. Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.) / В. І. Бортніков, Й. Е. Надольський, В. Т. Денисюк та ін. – Луцьк: Ред.-вид. від. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 694 с., 420 іл.

4. Волинь: 90-ті роки ХХ століття. Ілюстрований літопис політичних подій. – Луцьк: Ред.-вид. від. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 162 с., 300 іл.

5. Дуцик Д. Політична журналістика / Д. Дуцик. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 138 с. – Бібліогр.: с. 130–137.

6. Звіт представника Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення у Волинській області М. М. Пасамана за 2008 р.; Звіт представника Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення у Волинській області М. М. Пасамана за 2009 р.

7. Колодій А. Ф. Національний вимір суспільного буття / А. Ф. Колодій. – Л.: Астролябія, 2008. – 368 с.

8. Москаленко А.З. С чем идем к людям (размышления о современной публицистике) / А.З. Москаленко, В.А. Качкан. – К.: Лыбидь, 1990. – 160 с.

9. Павлюк І. З. Українська преса Волинської області 1939–1941, 1944–2000 рр.: Монографія / І. З. Павлюк. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 508 с.

10. Пирожик О. Волинській Інтернет-журналістиці – три роки. [Електронний ресурс] / Олександр Пирожик // Волинська правда. – 2009. – 14 жовтня. – Режим доступу <http://pravda.lutsk.ua/blog/entry/2>. – Назва з екрана.

11. Світліковська Г. Телебачення для небагатих / Галина Світліковська // Волинь-нова. – 2007. – № 734. – 25 грудня. – С. 7.

12. Свобода слова на Волині стала жертвою коротких штанив та високих ботфортів [Електронний ресурс] // Західна інформаційна корпорація. – 2007. – 26 грудня. – Режим доступу http://www.zik.com.ua/index.php?news_id=118399. – Назва з екрана.

13. Фінклер Ю. Мас-медіа та влада: технологія взаємин / Ю. Фінклер. – Л.: Аз-Арт, 2003. – С. 63.

14. Шелеп М. Проект «Україна: рік після виборів. Волинська область» / М. Шелеп, М. Наход // Україна: рік після виборів. Моніторинг регіонів / [за заг. ред. І.О. Когута]. – Лабораторія законодавчих ініціатив. – Київ–Львів: Видавництво «Мс», 2007. – 336 с.

Світлана Савойська

МОВНО-ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ ЯК НАСЛІДОК «МОДЕРНІЗАЦІЇ» ОСВІТНЬОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті розглядаються мовно-політичні конфлікти як наслідок “модернізації” освітньої сфери України. Автор вважає, що ці конфлікти виникли на ідеологічній основі, де немає єдності і порозуміння між двома великими політичними силами – національно-демократичною та лівоцентристською, що гальмує поширення української мови в освітній сфері, особливо на Півдні, Сході та в АР Крим.

Ключові слова: мовно-політичний конфлікт, освітня сфера, “модернізація”, політичні сили, державна влада, південно-східний регіон.

Svitlana Savojsky. Language and political conflicts as result of “modernisation” of an education sphere of Ukraine at the present stage. In article are considered language and political conflicts as result of «modernisation» of an education sphere of Ukraine. The author considers, that these conflicts have arisen on an ideological basis where there is no unity and a consensus between two great political forces –

national-democratic and left-centrist that expansion of the Ukrainian language in an education sphere, especially in the South, the East brakes, and also in AP Crimea.

Keywords: *language and political conflicts, an education sphere, «modernisation», political forces, the government, southeast region.*

Справжня модернізація освітньої сфери в українській незалежній державі розпочалася ще на початку 90-х рр. минулого століття. Тоді в освітні навчальні заклади було введено ряд дисциплін, які в Українській РСР не вивчалися, – це “Історія України”, “Українська мова за професійним спрямуванням”, “Ділова українська мова”, “Соціологія”, “Політологія”, “Історія української культури” та ін. “Українська мова” як предмет та мова навчання протягом 90-х рр. почала поширюватися в усіх сферах суспільного життя та в усіх регіонах України. Це не схвалювали ліві політичні сили держави, які успадкували від Радянського Союзу авторитарні методи управління та принципи розвитку українського суспільства і держави. Паралельно з цим у незалежній Українській державі народжуються демократичні сили, які запроваджують нове мислення та стереотипи життя, що є більш прогресивним і несумісним зі старими нормами і традиціями. Ліві і праві політичні сили і до цього часу по-різному уявляють поширення української мови в освіті, релігії, засобах масової інформації тощо. Ліві політичні сили демократичних держав Європейського Союзу, на відміну від лівих політичних партій України, захищають державну мову і культуру власного народу, тому і перемагають на парламентських та президентських виборах. І навпаки, ліві і лівоцентристські політичні сили України намагаються загальмувати поширення української мови на Сході та Півдні держави, оскільки в їх лавах є політики, політологи, експерти, журналісти і вчені, які не знають української мови, не бажають її вивчати, вважають її неповноцінною і, взагалі, з підозрою ставляться до всього українського. Тому на чергових парламентських і президентських виборах український народ дасть належну оцінку діяльності лівих і лівоцентристських політичних сил. Зокрема, є декілька причин їх нега-

тивного ставлення до української мови – це пережитки радянської системи, комплекс меншовартості, зросійщення значної частини етнічних українців, гальмування поширення української мови в усіх сферах суспільного життя, зокрема в освітній; політизація мовної сфери, спекуляція мовною проблемою, використання її під час виборчих перегонів тощо. У зв'язку з цим мовне питання політизувалося і стало джерелом протиріч політичних сил – національно-демократичної та лівоцентристської. Остання з них на сьогодні час має державну владу та захищає інтереси російської мови і культури.

Таким чином, на основі політизації мовної проблеми та суперечностей між лівими і правими політичними силами, протистояння яких на стадії формування перебували у латентній формі, виникли мовно-політичні конфлікти на законодавчому рівні, в релігійній, інформаційній, діловій, побутовій, освітній та інших сферах суспільного життя. Освітня сфера виявилася однією з найчутливіших та найвразливіших. Тому мета дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати сутність, розвиток і характер мовно-політичних конфліктів, що виникли між владою та місцевою громадою і які відбуваються в сфері освіти. Ці конфлікти, як правило, вирішуються в судах не на користь позивачів-освітян або позивачів-громадян. Власне, у цьому конфлікті зіткнулися інтереси влади з інтересами освітян, студентів, учнів та їх батьків. Хвиля протестів проти політики влади в освітній сфері продовжує наростати.

Окремі аспекти цієї актуальної проблеми розглядають у своїх працях такі українські та зарубіжні вчені, як І.Ващенко, А.Гірник, С.Гиренко, Л.Дубчак, М.Жулинський, П.Келлет, Г.Козирев, Т.Костюк, Е.Мамонтова, Р.Михайленко, М.Роговенко, Л.Скібіцька, П.Прибутько, М.Цюрупа, Л.Чупрій та інші. Окремі з них справедливо зауважують, що ті проблеми, які можуть легко спровокувати конфліктну ситуацію, варто не актуалізувати, а вирішувати законними і правовими методами. Наприклад, навколо створення спільного з росіянами підручника з історії відбувається багато дискусій. Окремі політики, соціологи, освітяни і вчені не можуть зрозуміти, як це можна зробити і для чого це робити, якщо зважити, що підручник з

історії покликаний формувати національну свідомість та виховувати патріотичні почуття до власної Вітчизни. З іншого боку, такі суперечливі теми, як Полтавська битва, Переяславська рада, визвольна боротьба ОУН-УПА тощо не можуть, на думку докторанта Національного інституту стратегічних досліджень Л.Чупрія, однаково тлумачитися українською і російською сторонами [1, с. 18–26].

Тобто, такі болючі теми, які торкаються історії, звичаїв, традицій народу, його релігії, культури, освіти, мови, які по-різному тлумачаться політичними лідерами, політологами, експертами, соціологами, бажано не актуалізувати, оскільки вони можуть призвести до непорозуміння, протистоянь та відкритих конфліктів. А оскільки мовна проблема, як справедливо зазначає А. Мамонтова, давно вийшла за межі етнолінгвістичної сфери і стала політичною, то мовною проблемою стали спекулювати політики та використовувати її під час виборів. Усе це, а також поширення в одній державі двох мов, призводить, на її думку, до соціальної напруги і протистоянь, які перешкоджають формуванню національної ідентичності. Науковець вважає, що Україна може залишитися генератором конфліктів на мовному ґрунті, якщо державна політика в галузі освіти і культури не буде спрямована на самоусвідомлення громадянами України державної ідентичності, посилення престижу державної мови у суспільстві та підвищення її авторитету у світі [2, с. 27–35].

На мовну проблему, яку неприпустимо політизувати особливо нині, звернув увагу доктор філологічних наук, професор, академік Національної академії наук України М.Жулинський. Він зауважив, що політизувати мовну проблему небезпечно саме у цей час, коли викристалізується історична самосвідомість, посилюється почуття належності до мовно-культурної спільноти та мовно-етнічної спільноти. Він закликає пам'ятати, що держава, яка утверджує свій престиж у свідомості українського народу та в світовому співтоваристві, має проводити чітку державну політику у сфері мовного режиму. А російській мові, на його думку, немає потреби надавати якоїсь особливої, неприродної офіційної функції, що призведе до “мовного роздвоєння” не лише в українському, а й у російському

середовищі, де українська мова не пов'язана з духовним життям етносу, з його національною самосвідомістю і культурою [3, с. 145–146].

Зовсім інше стверджує доктор філософії МАУП Т.Костюк, яка вважає, що в Україні мовної проблеми, мовних конфліктів, а тим більше мовного сепаратизму не існує взагалі. Якщо відкинути політичну складову всіх протистоянь і конфліктів, які відбуваються в пострадянській Україні на мовному ґрунті, то можна погодитися, що в державі не було жодного відкритого конфлікту на міжнаціональному та міжетнічному рівнях. Та й де ж вони візьмуться, якщо національні меншини в Україні, на думку Т.Костюк, забезпечені періодикою, телерадіопростором, культурно-мистецькими потребами, школами, вищими навчальними закладами краще на нашу думку, ніж українці в окремих регіонах, а особливо в АР Крим. Саме з цим важко не погодитися. Але мовні претензії час від часу висувуються з боку Росії, влада якої впевнена, що в Україні утискають російськомовне населення, не дають йому навчатися та послуговуватися рідною мовою. Це можна пояснити як втручання у внутрішні справи України та намагання розпалити міжнаціональну ворожнечу. Але, щоб зняти проблему політичних конфліктів, мабуть, буде недостатньо обмежитися лише підвищенням соціальних стандартів для українських громадян [4, с. 119–125].

І тим не менше, велика кількість вчених, зокрема Г.Козирев, вважає, що суспільство живе в конфліктному світі і що конфлікти, які виникають в усіх сферах життя, втягують нас у різні форми протиборства і є повсякденною реальністю нашого життя. У зв'язку з цим кожній людині важливо засвоїти мінімум теоретичних знань з конфліктології, щоб навчитися захищати свої інтереси в політичній боротьбі, правильно себе поводити в конфліктних ситуаціях та ефективно розв'язувати політичні конфлікти, які переважають у сучасному суспільстві [5, с. 1]. А щоб мовно-політичні конфлікти не виникали, необхідно, аби всі етноси мали рівні права для збереження і розвитку власної культури, що досягається, як вважають П.Прибутько, Р.Михайленко, Л.Дубчак і М.Роговенко, не виштовхуванням носіїв іншої культури за територіальні межі, а взаємною повагою і

терпимістю до відмінностей між ними [6, с. 78, 90]. Парадоксально, але фактом є і те, що етнічні українці у власній державі не можуть захистити своє право здобувати освіту українською мовою на Сході та Півдні держави, зокрема на Донеччині, Луганщині, в Одесі, АР Крим тощо. Такий стан речей провокує мовно-політичні конфлікти, які варто розуміти як зіткнення політичних опонентів, влади і народу в бажанні реалізувати власний інтерес, який пов'язаний з захистом та поширенням рідної мови в освіті усіх регіонів держави. Щоб захистити власні права в сфері освіти, на акцію протесту проти політики влади, яку вона проводить у цій царині, час від часу виходять студенти та освітяни вищих навчальних закладів, які щоразу наптовхуються на спротив силових органів влади. Таким чином, мирна акція, яка, на думку студентів, повинна була стати альтернативою форуму міністрів освіти європейських країн, що проходив 22 вересня 2011 р. у Києві, черговий раз перетворилася на конфлікт між силовим інститутом влади та студентами. Зокрема, останні вимагають звільнити Д.Табачника з посади міністра освіти і науки, молоді та спорту України, зупинити комерціалізацію освіти, ксенофобію в освіті, переведення освіти на самозабезпечення, збільшити державне фінансування, не скорочувати обсяг викладання фундаментальних дисциплін, покращити побутово-житлові умови студентів та матеріально-технічну базу університетів [7].

Отже, такі непоодинокі зіткнення влади і народу дають право стверджувати, що в сучасній Україні, як і в інших авторитарних державах, мовно-політичні конфлікти владою не розв'язуються, а придушуються. І навпаки, у розвинутих демократичних суспільствах, де політична система є інституціональною, політична напруга, яка проявляється у вигляді мітингів, демонстрацій, пікетувань і референдумів, рідко переростає у відкритий конфлікт, який, як правило, розв'язується конструктивним шляхом. Гальмує переростання політичної напруги у мовно-політичний конфлікт у демократичному суспільстві високий рівень політичної культури. В основі мовно-політичних конфліктів, які в сучасній Україні мають ідеологічне підґрунтя, лежать несумісні інтереси лідерів окремих політичних сил, де одні з них захищають інтереси російськомовної частини

громадян, інші – україномовної, яка бореться за поширення української мови в усіх сферах суспільного життя. Освітня галузь є сьогодні однією з найвразливіших та найактуальніших, якщо зважити, що інтереси 24% етнічних українців АР Крим в галузі освіти забезпечує лише одна україномовна гімназія у м. Сімферополі. А на Донеччині, де мешкає більше 50% етнічних українців, та в інших областях Півдня і Сходу України місцева влада, не без підтримки державної влади, закриває україномовні школи. Та де ж україномовним школам бути наповненими, коли українська мова та національна самосвідомість лише починають спинатися на ноги в російськомовному середовищі. А закриття україномовних шкіл загальмує поширення української мови насамперед там, де російська мова проголошена регіональною. Виходить, що державна влада з допомогою силових інститутів влади “намагається об’єднати” український народ на основі поширення російської мови і культури. А чи не варто запитати у 78% україномовних і російськомовних українців, чи вони цього хочуть? Якщо вони бажають зросійщуватися і надалі, то чому виходять на акції протесту, судяться з владою, вступають з нею у конфлікт. Нову акцію протесту, що виникла після закінчення роботи форуму міністрів освіти європейських держав і яка була спрямована проти політики влади в сфері освіти, спровокував інцидент, коли студентка КМА вступила в конфлікт з міністром освіти і науки, молоді та спорту України Д. Табачником [8].

Так, у 2010–2011 рр. мовно-політичні конфлікти розгорілися в Україні на регіональному рівні, які “намагаються розв’язати” силовий та судовий інститути влади. Причиною загострення конфлікту стався інцидент, коли місцева влада у день знань не пустила школярів і вчителів до школи, яку вона вирішила закрити. На цій стадії розвитку мовно-політичний конфлікт може перейти у нову фазу протиборства, якщо позов буде подано до Європейського суду. Цей конфлікт, у який втрутилися лідери опозиційних політичних сил, має національний характер, оскільки зачіпає інтереси української етнічної нації, які пов’язані зі збереженням та поширенням української мови в освітній сфері Південного Сходу України. Окремі політи-

ки і вчені вважають, що мовно-політичні конфлікти припиняться тоді, коли кожна мова буде виконувати призначену їй функцію: українська мова як державна та мова етнічної більшості має консолідувати весь український народ, а російська мова, як мова російської національної меншини, повинна забезпечувати інтереси тих, для кого вона є рідною. У противному разі мовна проблема буде і надалі розділяти український народ на “своїх” і “чужих” за принципом: “те, що дозволено своїм, не дозволено чужим”. Підтвердженням цього є суд над лідерами двох опозиційних політичних сил. З іншого боку, “модернізація” освітньої сфери, яку здійснює чинна українська влада, є причиною виникнення і поширення мовно-політичних конфліктів. В їх ескалації окремі політики і вчені звинувачують українську владу, зокрема Президента України, який обіцяє покарати винних у закритті україномовних шкіл, а насправді – і до цього часу нічого для цього не зробив [9].

Якщо у 2006–2009 рр. на Південному Сході держави мовно-політичні конфлікти існували у зв'язку з запровадженням російської мови як регіональної, то у 2010–2011 рр. ці протистояння пов'язані з закриттям україномовних шкіл. Проти мовно-політичної “модернізації”, яку сучасна українська влада проводить у сфері освіти, виступають мешканці певних регіонів, окремі депутати Верховної Ради України та інтелігенція, які у зверненнях до Д. Табачника та листах до В.Януковича просять не закривати україномовні школи. На знак протесту мешканці проблемних регіонів, інтелігенція, освітяни організовують мітинги та демонстрації на захист тих громадян, які хочуть, щоб їх діти навчалися не в двомовних школах, як пропонує влада, а в україномовних навчальних закладах. Вони вважають, що зменшення кількості годин, що виділяється для вивчення української мови у початковій школі, та закриття україномовних шкіл набули політичного характеру. На думку окремих вчених, тотальне закриття україномовних шкіл набуває великого розмаху там, де влада представлена Партією регіонів. А багаторазові обіцянки Президента України В.Януковича розібратися у цій проблемі та покарати винних у закритті україномовних шкіл не дали жод-

них результатів, мабуть, тому, що в Україні вивчати і знати українську мову не є актуальним питанням. Підтвердженням цього є позиція Д. Табачника, який вважає недоцільним, приймаючи на роботу, вимагати у державних службовців складання іспиту на знання української мови, історії та Конституції України [10].

Байдуже ставлення державних чиновників до мовно-освітніх проблем, наявних на Південному Сході держави, підриває авторитет усієї влади в Україні, яка, схоже, забула настанови великого китайського філософа Конфуція, який в основу політичного вчення поклав принцип суворого порядку, оснований на моралі. Він вважав, що інтереси держави не мають суперечити інтересам народу, а будь-яке насилля породжує протидію. В пострадянській Україні проблем в освітній галузі завжди було багато, починаючи від кадрових, навчально-методичного забезпечення навчальних закладів, скорочення годин на вивчення україномовних дисциплін і закінчуючи закриттям шкіл. У їх ліквідації, на думку багатьох українських вчених, зокрема опозиційних, винна чинна влада, яка намагається поширити в усіх сферах суспільного життя держави російську мову та надати їй статусу регіональної у 13 областях України, тобто там, де, на її думку, російська є рідною для 10% населення [11]. Тобто, необхідно перевірити, чи кожна російськомовна людина вважає своєю рідною мовою російську. До такої важливої події підготувався також Російський державний гуманітарний університет: він видав підручник з української мови для вищих навчальних закладів російською мовою, аби студенти змогли вивчати українську мову через посередництво російської. Основну частину тиражу планується направити до вищих навчальних закладів Росії, країн СНД, бібліотеки української літератури у Москві, посольства України, а також представникам української діаспори [12]. У той же час важко уявити, щоб підручник з курсу “Англійська мова” було видано для вищих навчальних закладів США у Росії російською мовою та розповсюджено в інших державах Північної Америки. Власне, дозвіл на розповсюдження такого підручника в Україні можна розцінювати як наступ на права, історію, культуру та державну мову українського народу, що може

актуалізувати черговий конфлікт в освітній сфері. А тим часом, захистити право навчатися українською мовою намагаються вибороти місцеві мешканці та опозиційні політичні сили у Донецькому апеляційному адміністративному суді, який підтримав рішення Центрального міського районного суду міста Макіївки про законність ліквідації Макіївською міськрадою загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання. Суд відхилив усі клопотання позивачів, оскільки закриття цих навчальних закладів, на думку суддів, відбувається згідно з “Регіональною дорожньою картою з оптимізації мережі бюджетних установ і видатків місцевих бюджетів на їх утримання”. Позивачі стверджують, що на правосуддя здійснював тиск макіївський міський голова О.Мальцев, який просив апеляційний суд “залишити скаргу без задоволення, а постанову Центрального міського районного суду – без зміни”[13]. Як не дивно, але закриття україномовних шкіл підтримує уряд України, зокрема Прем’єр-міністр М.Азаров, який заявив, що процес укрупнення шкіл є об’єктивний і неминучий. Тому мовно-політичні конфлікти спостерігаються на Одещині і Луганщині, де місцева влада запроваджує двомовні школи або закриває україномовні, а учнів переводить до двомовних навчальних закладів. На знак протесту батьки розпочали голодування, яке, як вони вважають, буде тривати доти, доки не буде скасовано рішення про ліквідацію україномовних шкіл [14].

Отже, замість того, щоб розв’язувати мовно-політичні конфлікти конструктивно, місцева влада намагається їх всіляко придушувати. Цей шлях веде українське суспільство до дезінтеграції, загострення нових протиріч, що може призвести до серйозних потрясінь. Порушують Конституцію України та чинне мовне законодавство України “великі українці”, тобто державні посадові особи, зокрема перший віце-прем’єр-міністр України А.Клюєв, віце-прем’єр-міністр України Б.Колесніков, перший заступник голови Адміністрації Президента України І.Акімова, міністр внутрішніх справ А.Могильов та багато інших чиновників високого рангу.

1. Чупрій Л. Історична освіта в Україні як складова державної політики пам'яті // Політичний менеджмент. – 2011. – №4.
2. Мамонтова Е. Мовний фактор у формуванні національної концептосфери: державотворчий аспект // Політичний менеджмент. – 2011. – №4.
3. Жулинський М. Нація, культура, література: національно-культурні міфи та ідейно-естетичні пошуки української літератури. – К.: Науково-виробниче підприємство “Видавництво “Наукова думка” НАН України”, 2010. – 557с.
4. Костюк Т. Сепаратизм в Україні: ілюзія чи реальна загроза // Політичний менеджмент. – 2011. – №4.
5. Козирев Г. Політична конфліктологія: навчальний посібник. – М.: ІД “ФОРУМ”: ІНФРА-М, 2008. – 432 с.
6. Прибутько П., Михайленко Р., Дубчак Л. та ін. Конфліктологія: Навч. посіб. – К.: КЕТ, 2010. – 136 с.
7. Міліція відпустила учасників антитабачної акції. Ті заявляють, що "Беркут" бив затриманих / 22 вересня 2011 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/09/22/6608001/>.
8. Я три дні тренувалась: студентка, ударившая Табачника, об'яснила причину свого поступка / 22 вересня 2011 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: [/http://korrespondent.net/ukraine/politics/1264128-ya-tri-dnya-trenirovalas-studentka-udarivshaya-tabachnika-obuyasnila-prichinu-svoego-postupka](http://korrespondent.net/ukraine/politics/1264128-ya-tri-dnya-trenirovalas-studentka-udarivshaya-tabachnika-obuyasnila-prichinu-svoego-postupka).
9. Чепак каже, що Янукович уважно стежить за закриттям українських шкіл, але втручатися у ситуацію не буде / 30 серпня 2011 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://newsru.ua/ukraine/30aug2011/4erak.html>.
10. Табачник Д. Міністри не зобов'язані знати Конституцію і українську мову / 10 листопада 2010 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.dt.ua/articles/68815>.
11. Партія регіонів пропонує встановити статус російської мови як регіональної у половині областей України (законопроект 29 серпня 2011) [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://news.dt.ua/tags/ukrainskii-iazuk>.
12. Для країн СНД видали підручник української мови російською / 21 грудня 2010 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://news.dt.ua/articles/71876>.
13. Батьки школярів оскаржують рішення суду / 30.08.2011 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://nbb.com.ua/news/1275/18>.
14. На Луганщині сотні громадян чинять опір закриттю української школи. Влада змушена маневрувати / 20 лютого 2011 <http://varta.kharkov.ua/novini/ukraine/1083546.html>.

Євген Рябінін

РЕГІОНАЛЬНІ СУПЕРЕЧНОСТІ
ПО ЛІНІЇ «СХІД – ЗАХІД»
У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

У статті розглядається проблема існування суперечностей між східними та західними регіонами України, що заважає зміцненню та розвитку держави. Відсутність консолідації населення держави унеможливорює проведення політичної модернізації, яка на сьогоднішні є необхідною в контексті подальшого розвитку України. Автором аналізуються основні чинники регіоналізму, які використовуються політичними силами задля підтримки свого рівня популярності в країні.

Ключові слова: регіоналізм, регіональні протиріччя, політична модернізація, політична система.

Yevgen Ryabinin. Regional contradictions on “West – East” direction in the context of political modernization. The problem of real opposition between western and eastern regions of Ukraine is considered in the article, and it really prevents Ukraine from strengthening and developing. The lack of consolidation makes it impossible to conduct political modernization that is very important in the context of the Ukraine development. The author analyses the basic factors that are used by the political parties for the support of their popularity level.

Key words: regionalism, regional contradictions, political modernization, political system.

Українській державності виповнилося лише двадцять років, але, з іншого боку, Україні, як незалежній державі, вже двадцять років, протягом яких українському суспільству разом із політичною елітою так і не вдалося побудувати громадянське суспільство та дійсно демократичну, соціально-орієнтовану та правову державу, в якій кожен громадянин відчував би себе захищеним не лише від економічних негараздів, але й від нестабільності політичної системи країни.

Безумовно, Україна є досить молодою державою, та, виправдовуючи невдачі, деякі політики наводять приклад Сполучених Штатів, яким знадобилося двісті років, щоб побудувати демократичну країну, громадянське суспільство, вдосконалити всі сфери своєї політичної системи. Але, на наш погляд, по-перше, вже давно минули часи для виправдовувань, по-друге, США розвивалися в іншій історичний час та за інших умов.

Сьогодні, у час стрімких політичних змін, економічної нестабільності та глобальних перестанов на геополітичній карті світу Україна не має часу для повільного розвитку. Маючи доволі високі перспективи щодо входження до клубу розвинених країн світу на початку своєї незалежності, сьогодні Україна ніяк не може вийти на рівень економічних показників 1990 року. Тому є багато пояснень, але головною проблемою, яка гальмує розвиток українського суспільства у багатьох сферах, є проблема нестабільної та недосформованої політичної системи, в якій слід модернізувати такі складові, як інституціональну (що формує в сукупності політичну організацію суспільства), нормативно-регулятивну (політичні та правові норми, які існують та діють у вигляді конституції, політичних традицій та процедур, що регулюють політичне життя), інформаційно-комунікативну (що проявляється у взаємодії та обміні інформацією між владою та суспільством) та політичну свідомість (такі її компоненти, як ідеологія та політична психологія). Під політичною системою взагалі розуміють стійку форму людських відносин, за допомогою якої приймаються та впроваджуються в життя авторитетно-власні рішення для цього суспільства. Політична система відзначається від інших систем чотирма характеристиками: вона є універсальною за охопленням цього суспільства своїм впливом, що поширюється на всіх її членів; вона претендує на конечний контроль над застосуванням фізичного примусу; її право виносити обов'язкові рішення приймається як легітимне; її рішення є авторитетно-власними, що несуть в собі силу легітимності та суттєву імовірність того, що їм будуть підпорядковуватися.

Якщо ми проаналізуємо стан політичної системи в Україні, то начебто усі вищеперелічені чинники діють у

державі, але постає питання щодо легітимності рішень влади. Починаючи з політичної ситуації, яка склалася наприкінці 2004 року, мешканці західних регіонів не визнавали рішень центральної влади; після обрання В.Ющенка Президентом України вже східні регіони не вважали рішення центральної влади такими, що є легітимними, оскільки самого Президента не сприймали таким, що є легітимним. Після виборів 2010 року нинішній Президент знову стикається з тими самими проблемами з боку Заходу України.

Несталість політичної системи, на наш погляд, полягає в чітко виражених процесах регіоналізму в нашій державі. Незважаючи на єдність українського суспільства щодо розбудови дійсно незалежної та стабільної держави у перші роки незалежності України, сучасне суспільство має різні погляди щодо майбутнього нашої держави залежно від регіону. Якщо стисло говорити про український регіоналізм, то його прояви спостерігаються у Криму, Буковині, на Закарпатті. Але процеси регіоналізму на цих територіях проявляються по лінії «регіон – центр» та не впливають суттєво на процеси державотворення. А головною загрозою як для політичної системи України, так і для її національної безпеки є регіоналізм, який проявляється по лінії «Схід – Захід», тобто «регіон – регіон». Протягом усього часу розвитку держави зіштовхуються інтереси еліт та населення, що представляють західні та східні регіони. Розділення України на Схід та Захід не лише за географічними показниками, але й за чинниками політичних симпатій дуже чітко простежується протягом останніх п'ятнадцяти років.

Це регіональне протистояння ми маємо можливість проілюструвати на прикладі результатів виборів, як парламентських, так і президентських різних років.

Якщо ми проаналізуємо результати президентських виборів у західних та східних областях в 1994 році, то переконаємося, що Захід голосував за Л.Кравчука, отже, Схід підтримував Л.Кучму, який у своїй передвиборчій програмі обіцяв ввести другу державну мову, тобто російську.

Вибори 1999 року мають іншу картину: Л.Кучма вже більш популярний на Заході, ніж на Сході, оскільки його опонентом був комуніст П.Симоненко.

Парламентські вибори 1998 року характеризувалися протистоянням НРУ на Заході з прозахідною політикою та КПУ на Сході з політикою відновлення Радянського Союзу.

Не стали винятком і вибори до ВРУ в березні 2002 року, на яких головними опонентами були “Блок Віктора Ющенка “Наша Україна” та КПУ.

Президентські вибори 2004 року остаточно розкололи Україну на два табори за політичними симпатіями: В.Янукович перемагає переважно на Сході, В.Ющенко – на Заході країни.

Парламентські вибори, які проводилися в березні 2006 року на пропорційній основі, ще раз довели правильність нашої тези: західноорієнтовані Блок “Наша Україна” та “Блок Юлії Тимошенко” перемагають на Заході, а російськоорієнтована Партія регіонів – на Сході України.

Президентські вибори 2010 року знову стали протистоянням Заходу та Сходу, це було регіональне протистояння, яке базувалося, знову ж таки, на ідеологічній основі, головними представниками яких були Ю.Тимошенко та В.Янукович.

Саме такий розподіл політичних симпатій негативно позначається на процесі об’єднання України, що може бути пояснено багатовіковим несuverенним розвитком українських земель, а також історичним розташуванням України в зоні впливу типологічно різних правових і політичних культур.

Постійна зміна внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу разом зі змінами політичних сил, що приходили до влади протягом усіх років незалежності України, призвело до того, що політичній системі українського суспільства бракує чіткості та якості в процесі свого формування та функціонування. Тому сьогодні на порядку денному повинно стояти питання про політичну модернізацію.

Політична модернізація – це процес трансформації суспільства, який супроводжується формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією та розширенням політичної участі, поширенням демократичних цінностей і норм, властивих розвиненим країнам, у країнах менш розвинених. Проблему політичної модернізації в різні часи розвивали С.Ліпсет, Ф.Катрадт, Г.Алмонд, Д.Аптер,

Дж.Лапапамбара, С.Верба, Ф.Рігтс. Процес політичної модернізації різнобарвний. Одні його пов'язують передусім з раціональним стилем функціонування бюрократії, політичним плюралізмом і світським характером політичної культури, інші – з формуванням національної інтеграції суспільства і формуванням національних держав, модернізації еліт розвитку, стабільності політичних інститутів, процедур [1, с.208].

Для того, щоб вивести українське суспільство на новий рівень політичної культури та реалізувати політичну модернізацію, має бути злагода між представниками східних та західних регіонів, тобто попереднім етапом політичної модернізації повинна бути загальнонаціональна інтеграція, оскільки політична еліта має бути зацікавлена в розвитку держави та стимулювати реальне об'єднання українського суспільства.

Характерною особливістю політичної модернізації є диференціація політичної структури (інституціоналізація), яка передбачає формування розгалуженої мережі соціально-економічних, політичних та інших інститутів суспільства, спрямованих на забезпечення стабільності й соціального порядку. Розвивається вона через удосконалення (осучаснення) традиційних інститутів, які в процесі модернізації суттєво змінюють свої функції та характер діяльності, а також через формування нових.

Важливим чинником модернізації є забезпечення широкої участі громадян у політичному житті. Забезпечувати її покликані політичні партії та групи за інтересами, модернізаційний потенціал яких зумовлений їх функціями. Найважливішою серед них є функція структуризації політичного життя, завдяки якій суспільство постає як певна система організованих інтересів. Важливе значення має також функція соціальної інтеграції, що дає змогу партіям та групам інтересів виконувати, з одного боку, роль посередників, єдиної ланки між громадянами і владою, а з іншого – сприяти спілкуванню представників різних верств населення.

Але ситуація, що склалася сьогодні, не дозволяє зробити широкі верстви населення активними учасниками політичного життя в країні. Відсутність консолідуючої

національної ідеї, яка б об'єднувала суспільство, використання ідеологічних протиріч політичними партіями, яким вигідна ескалація регіональних суперечностей, гальмує реалізацію політичної модернізації.

Дискурс про «дві України» віддзеркалює ситуацію ідеологічного, культурного, лінгвістичного розколу всередині недоформованої ще української політичної нації та поширений скептицизм щодо доречності існування України в її постсоветських кордонах [2, с.78].

Суть міфу про «дві України» полягає в тому, що лише одна, «справжня» Україна має право на існування. Східна Україна розглядається з цієї точки зору лише як матеріал (та ще й не найкращої якості) для національного будівництва, як «найвідсталіша», опортуністична частина нації, що продукує лише корумповану еліту й тіньовий бізнес.

Проблеми протистояння по лінії «Схід – Захід» стимулюються не лише політиками, а й журналістами, громадськими діячами, істориками [2, с.82].

Дуже показовим є загострення цих протистоянь у медіа. Так, публіцистка тижневика «Грані» Тетяна Коробова ще в 2002 році писала, що «Донецький регіон будь-якою ціною проштотуватиме свій промосковський клан до керування країною, йому вже тісно у своїх межах. Форми й методи боротьби відомі, і назвати їх просто – бандитськими. Регіон, де не діє жодна демократична засада – небезпечна проблема для держави, яка навчилася принаймні робити вигляд з претензією на цивілізованість та усвідомлення необхідності певних цінностей» [3].

Оксана Пахльовська у статті «Поділ України проходить лише по одній лінії: між Європою і не-Європою» пише наступне: «...поділ України проходить лише по одній лінії — між Європою і не-Європою. З одного боку, європейська Україна, де може знайти собі застосування і укорінення будь-який інший національний і культурний елемент, тому що в цьому європейському вимірі немає місця для дискримінації Іншого. А з іншого – та радянська Україна, де все «неросійське» сприймається як «вороже»: параноя Івана Грозного виявилася заразною хворобою» [4].

Тижневик «Дзеркало тижня» в 2009 році опублікував статтю Володимира Горбуліна, який на той час обіймав

посаду керівника державної структури – Національного інституту проблем міжнародної безпеки. Цей політичний та громадський діяч вважає, що «ризиків теперішнього та майбутнього будуть пов'язанні із будівництвом вірної формули контролю за екстремістськими та радикально налаштованими українцями на Півдні та на Сході країни ... для цього є сенс вже сьогодні сконцентрувати 90% сил спеціального призначення усіх відомств (СБУ, Міноборони, МВС) у вибухонебезпечних регіонах» [5].

Розвиток українського регіоналізму підігривається також з російського боку. Відомий російський історик О.Ширококоряд у своїй праці «Україна: протистояння регіонів» подає низку цікавих фактів стосовно української історії та питання протистояння регіонів. Але крізь роботу червоною лінією проходить зухвале ставлення до України та всього українського. Він з неповагою ставиться до української літератури, називаючи її карикатурною [6, с.127].

Слід зазначити, що такі роботи формують громадську думку, оскільки видаються великими тиражами та мають популярність серед широких верств населення.

Які основні чинники, що стимулюють процес регіоналізму в Україні по лінії «Схід – Захід» та унеможливають проведення політичної модернізації як такої? Це, насамперед, мовне питання, яке використовується під час кожних виборів. Існує багато думок, стосовно другої державної мови, та побоювання стосовно неї є безпідставними. Так, В.Литвин вважає, що «якщо Україна буде мати російську мову ще однією державною, то українська мова буде втрачена, а разом з нею й держава» [7, с.111]. Але такі заяви мають більш емоційне забарвлення, бо немає жодних підстав для реалізації таких прогнозів. Навіть під час перебування України у складі СРСР українська мова розвивалася та використовувалася в багатьох сферах життєдіяльності мешканців Української РСР. Введення другої державної мови не сприймається мешканцями західних регіонів, що є помилкою в контексті побудови дійсно єдиної держави. Політичні партії використовують мовне питання під час передвиборчих кампаній, але після приходу до Верховної Ради України вони це питання навіть не ставлять на порядок денний, боячись загубити електоральні

відсотки на Заході, хоча забувають, що перемогли завдяки електорату Сходу.

Це призводить до того, що деякі регіони самі намагаються вирішити мовне питання. Так, 8 квітня на сесії міськради м.Одеси була прийнята програма «Збереження та розвиток російської мови в Одесі» на період 2011–2015 рр., яка містить комплекс заходів, націлених на значне розширення сфери застосування російської мови в Одесі [8, с.В1].

Те саме стосується й Луганської області. Депутати облради прийняли рішення про надання російській мові статусу регіональної, прийнявши 27 травня 2011 року рішення «Про реалізацію конституційних прав громадян щодо вільного використання російської мови та інших нацменшин» [9].

Нерозв'язність цього питання на рівні центральної влади примушує регіональні еліти брати під контроль вирішення наріжних питань.

Другим питанням, що є важливим на порядку денному консолідації суспільства, це ставлення до подій Великої Вітчизняної війни.

Протистояння по лінії Схід–Захід перейшло вже у юридичну площину. Так, у судах вирішується питання, чи мав право Президент В.Ющенко надавати С.Бандері та Р.Шухевичу звань Героїв України 20 січня 2010 року та 12 жовтня 2007 року, відповідно. 2 серпня 2011 року Вищий Адміністративний Суд України відмовив В.Ющенку та Ю.Шухевичу задовольнити вимоги їх касаційних скарг щодо рішення Донецького апеляційного адміністративного суду про визнання цього президентського наказу незаконним. 2 квітня 2010 Донецький окружний адміністративний суд визнав ці укази протиправними [10].

14 червня 2011 року декілька сотень чоловік пройшли вулицями Києва з нагоди 120-річчя Євгена Коновальця. Головною проблемою цієї ходи було те, що учасники викрикували такі лозунги, як «Москалів на ножі», та «Україна понад усе». Ані міліція, ані СБУ не зробили жодних зауважень, оскільки заявили, що ці лозунги не торкалися якоїсь конкретної людини.

Немає також єдиної думки стосовно вектора зовнішньої політики України.

У червні 2011 року Інститутом соціології НАНУ було проведено соціологічне опитування на предмет ставлення українців до Росії з деяких питань. На запитання «Який шлях розвитку України Ви вважаєте більш придатним?» було отримано такі відповіді:

1. укріплювати східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь) – 26%, з яких східні регіони становлять 42%, західні 3%;

2. встановлювати відносини із країнами Заходу – 15%, з яких частка східних регіонів становить 6%, західних – 38%. 84% мешканців східних областей та 16% мешканців західних областей позитивно ставляться щодо вступу України до союзу Росії та Білорусі. Вступити до НАТО бажає 64% мешканців Заходу та 28% Сходу України, тоді як 36% на Сході та 7% на Заході держави позитивно ставляться до приєднання України до ЄСП [11, с. А6].

Отже, як бачимо зі стислого аналізу головних причин регіоналізму по лінії «Схід – Захід», суперечності виникають через ті питання, що є такими, що не можуть бути вирішеними, принаймні сьогодні. Важко уявити, щоб на Сході України населення визнало С.Бандеру чи Р.Шухевича героями України, відмовилося від російської мови та культури, а також сприймало євроатлантичну інтеграцію як безальтернативний вектор зовнішньої політики. Так само на Заході України маловірогідна згода визнати російську мову як другу державну, визнати головні ідеї та підсумки Великої Вітчизняної війни та погодитися на вступ до Митного союзу.

Усі ці чинники заважають проводити політичну модернізацію, оскільки українське суспільство є розколотим та не бажає консолідуватися. Цей розкол, як ми вже зазначали, використовується та посилюється політичними силами.

Отже, політична модернізація має бути здійснена в Україні, але перш ніж починати процес модернізації, слід знівелювати ті чинники, які зможуть вплинути на українське суспільство та державу загалом у негативному плані. Перш за все, неможливо проводити модернізацію, тобто відходити від старих схем суспільного будівництва, не маючи нових. Для консолідації суспільства слід негайно

розробити низку ідей, які б гуртували б українське суспільство, а не розколювало його. По-друге, трансформація завжди є ломкою суспільства, яка в разі своєї довготривалості та відсутності швидких результатів може стимулювати зниження рівня національної самоідентифікації соціуму та збільшити саме регіональну ідентичність. У останнє – зростання коефіцієнта протестної думки. Протестні виступи населення та негативне ставлення до влади протягом усього періоду незалежності держави унеможливають проведення політичної модернізації, тому поява саме консолідуючої політичної сили, яка не буде робити наголос на головних чинниках українського регіоналізму, є запорукою політичної модернізації, а отже, й майбутнього розвитку України.

---

1. Політологічний енциклопедичний словник: Навч.посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.

2. Журженко Т. Міф про дві України / Т.Журженко – Сучасність. – 2003. – №4. – С.78–83.

3. Коробова Т. Страна восходящего застоя? [Електронний ресурс] / Т.Коробова – Режим доступу: www.grani.kiev.ua

4. Пахльовська О. Поділ України проходить лише по одній лінії: між Європою і не-Європою [Електронний ресурс] / О.Пахльовська. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/290091>

5. Орел А. Добро и зло толерантности [Электронный ресурс] / А.Орел – Киевский Телеграф. – 2011. – Режим доступу: <http://telegrafua.com/country/11858/>

6. Широкоград А. Украина: Противостояние регионов / А.Широкоград. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2010. – 443 с.

7. Медведев Р. Расколотаая Украина / Р.Медведев. – М.: Институт экономических стратегий, Международная академия исследований будущего, 2007. – 176 с.

8. Бесчастная М. Одесса выбирает русский язык / М.Бесчастная. – 2000. – 2011. – №15. – С.В1-3.

9. Русский язык стал региональным в Луганской области 27 мая 2011 [Электронный ресурс] – Режим доступу: <http://www.ru.org.ua/russ/4894-news.html>

10. Олейник М. Дело Бандеры и Шухевича: суд «исправил ошибку» Виктора Ющенко [Электронный ресурс] / М.Олейник. – Режим доступу: www.glavred.info/archive/2011/08/02/191049-7.html

11. Шульга Н. Хочет ли Украина быть с Россией? / Н.Шульга – // 2000 – 2011. – №24 (562). – С. А6-А7.

Максим Фурманюк

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЦЬКА САМОСВІДОМІСТЬ: СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ ТА НАПРЯМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

У статті аналізуються підходи вітчизняних і зарубіжних науковців до визначення сутності національної самосвідомості, з'ясовуються її структура та співвідношення з національною свідомістю, уточнюється це поняття в контексті державотворчих процесів.

Ключові слова: нація, національна самосвідомість, національна свідомість, національні інтереси і цінності, національна ідентичність, державницька ідеологія, українська національна ідея.

Maksym Furmanjuk. National self-consciousness: essence concept and direction of modernization. *Within the article approaches of home and foreign researchers to definition of essence of national consciousness are analyzed, its structure and functions, a correlation with national consciousness is investigated. Definition of the given concept in a context of the state processes is specified.*

Key words: *the nation, national self-consciousness, national consciousness, national interests and values, national identity, ideology of the state development, the Ukrainian national idea.*

Національна самосвідомість безперечно є засадничою умовою формування української державності. Практика суспільно-політичного життя України переконує, що державотворчий поступ був би більш результативним та динамічним, коли б потужніше здійснювалася багатопланова робота із формування та оптимізації національної самосвідомості громадян. Така самосвідомість за багатьох об'єктивних обставин не змогла сформуватися століттями, починаючи за часів Київської Русі. І все ж вона була і є. Нині її вимагають реалії часу, і не тільки в Україні, а скрізь, де є українці. Постає необхідність визначити напрями модернізації національної самосвідомості, які були б орієнтирами на шляху державотворення.

Актуальність теми дослідження зумовлена складним процесом становлення української державності та державницької ідеології, а також безпосередньо впливає з нагальних практичних завдань розбудови духовного фундаменту державо- і націєтворення, що потребує вивчення національної самосвідомості українського народу як засобу консолідації та інтеграції зусиль нації, оскільки національна самосвідомість пов'язана з усвідомленням національних інтересів, ідеалів, почуттів та цінностей і відіграє важливу роль у життєдіяльності нації. Національно-державна розбудова України передбачає осмислення процесу становлення й розвитку національної самосвідомості як одного із головних чинників збереження власної самобутності й автентичності і набуває особливої актуальності в умовах глобалізації. Розробка теоретичних засад і визначення сутності національної самосвідомості як важливого соціального феномену на сьогодні є одним з пріоритетних завдань українознавства.

Мета статті – з'ясувати на основі аналізу концепцій вітчизняних і зарубіжних дослідників сутнісні ознаки національної самосвідомості політичної нації та виокремити пріоритетні напрями модернізації національно-державницької самосвідомості, які б сприяли оптимізації процесу державотворення в Україні.

У сучасній науці немає єдиної думки щодо поняття національної свідомості, національно-державницької самосвідомості, відповідно, у такому самому стані перебуває й осмислення цих понять. Різним аспектам національної самосвідомості присвячені дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних учених: В. Андрущенко, А. Бичко, Ю. Бромлея, Б. Гаврилишина, Р. Додонова, Л. Дробіжевої, В. Жмира, Г. Касьянова, І. Кресіної, В. Лісового, Д. Міллера, С. Мофи, Ю. Римаренка, Е. Сміта, П. Ситника, Л. Шкляра, Р. Шпорлюка, О. Шморгуна та ін. У більшості з цих робіт проведено соціально-філософський аналіз досліджуваного феномену, здійснено спробу визначити національну самосвідомість, простежити її історичний розвиток.

Окремі складові української національної свідомості стали предметом наукового аналізу в працях М. Михальченка, Р. Кіся, О. Майбороди, Л. Нагорної, М. Обушного, І. Онищенко, Б. Парахонського, В. Смолія та інших.

На сучасному етапі незалежного розвитку української державності проблемі національної свідомості та самосвідомості, на нашу думку, приділяється не досить уваги, враховуючи важливість і складність розробки цього питання. Як показує досвід, процес формування національної свідомості та самосвідомості потребує постійного дослідження та вдосконалення.

Аналіз наукової літератури свідчить, що більшість сучасних дослідників визначають національну самосвідомість через категорію «усвідомлення», виділяючи при цьому якусь одну чи кілька її характеристик. У межах такого підходу, наприклад, С. Калтахчан характеризує національну самосвідомість як «самосвідомість, яка містить у собі: усвідомлення національної спільності, прихильність до національних цінностей, мови, території, демократичної культури; усвідомлення соціально-державної спільності; патріотизм; усвідомлення спільності в національно-визвольній боротьбі» [1, с. 217].

На думку академіка Ю. Бромлея, під національною самосвідомістю слід розуміти «Весь комплекс уявлень нації про саму себе (у тому числі усвідомлення кожного її представника власної належності до неї), її усвідомлені інтереси, цінності, орієнтири і настанови щодо ставлення до інших національностей» [2, с. 57]. Більш ширше визначення національної самосвідомості дає відомий російський учений А. Уледов. На його думку, національна самосвідомість виявляється як сукупність ідей, поглядів і почуттів, пов'язаних, по-перше, із самовизначенням національної спільноти, усвідомленням свого місця серед інших національних спільнот і, по-друге, з усвідомленням суспільно-політичних цінностей, що характеризують поняття «Батьківщина», прихильність до них» [3, с. 54]. Важливою в контексті окресленої проблеми є думка українського науковця І. Кресіної, яка стверджує, що національна самосвідомість – це усвідомлення державно-політичної, громадянсько-територіальної спільності (соборності), духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психологічної, культурної самотності та неповторності. Національна самосвідомість виступає як усвідомлення спільнотою або окремою людиною своєї національної (поряд з етнічною) належності,

спільності історичної долі, специфічності геополітичних, культурних, соціальних, історичних чинників [4, с. 87].

На думку М. Джунусова, національна самосвідомість виражається в усвідомленні нацією себе як суспільного цілого, відмінного від інших національностей. Більше того, дослідник вважає, що однією із сутнісних характеристик національної самосвідомості є вживання її представниками єдиної назви (етноніма) [5, с. 233].

Досить часто національна самосвідомість розглядається як результат порівняння, співвіднесення подібних та відмінних рис з іншими національними спільнотами. Зокрема, Б. Поршнєв переконливо доводить, що ставлення нації до самої себе і до інших спільнот виступає важливим засобом механізму її формування. «Суб'єктивний бік будь-якої реально існуючої спільноти людей, будь-якого колективу конститується шляхом двоєдиного і двостороннього психологічного явища, яке визначається вираженням «ми» і «вони», шляхом відмінності від інших спільнот, колективів, груп людей і одночасно уподібнення в чому-небудь людей між собою всередині групи...» [6, с. 80–81]. Подібних поглядів дотримується А. Дашдамиров, стверджуючи, що національна самосвідомість є актуально вираженим становленням певної нації до самої себе та до інших народів [7, с. 34].

Особливе значення в контексті дослідження національно-державницької самосвідомості має уточнення співвідношення національної самосвідомості з національною свідомістю, оскільки у науковій літературі спостерігається їх недостатньо чітке визначення, ототожнення і навіть підміна, що створює значні труднощі в пізнанні цього суспільного феномену.

Так, на переконання відомого російського філософа О. Спіркіна, «свідомість – це вища, притаманна лише людині, пов'язана з мовою, функція головного мозку, що виявляється в узагальненому, оцінному і цілеспрямованому відображенні й конструктивно-творчому перетворенні дійсності, передбаченні її результатів, осмисленому регулюванні й самоконтролюванні поведінки людини» [8, с. 83].

Водночас у процесі осмислення навколишнього світу виникає потреба і необхідність осмислення і самого себе у

світі, оцінки свого місця в суспільстві [9, с. 67]. Соціальність людини приводить до виникнення в її психіці самосвідомості. Формування самосвідомості неможливе без соціального фактора, без комунікацій, без оцінки себе з позицій інших людей. Отже, самосвідомість – це пізнання себе через свідомість іншої людини, яке є можливим завдяки здатності порівнювати свої установки й орієнтації з життєвими позиціями інших людей. При цьому О. Спіркін звертає увагу на те, що «самосвідомість – це не тільки пізнання себе, але й певне ставлення до себе. ...Адекватне чи неадекватне ставлення до себе веде або до гармонійності духу, що забезпечує розумну упевненість у собі, або до постійного конфлікту. Максимально адекватне ставлення до себе – вищий рівень самооцінки» [8, с. 83]. Таким чином, у самосвідомості вчений виділяє функцію самоконтролю. Якщо свідомість дозволяє людині контролювати свою практичну діяльність, то самосвідомість тримає під контролем діяльність самої свідомості. Самосвідомість виникає в процесі розвитку свідомості особистості у міру того, як вона реально стає особистістю і починає усвідомлювати себе як особистість і як суб'єкт діяльності.

Особливо важливе значення для нашого дослідження мають праці тих дослідників, які розглядають сутність самосвідомості через зв'язок з її носіями. На думку В. Каширіна, самосвідомість завжди співвідноситься із соціальним суб'єктом дії, яким можуть бути як конкретна особистість, так і певна група чи суспільство в цілому. Виходячи з такого уявлення, вчений виділяє індивідуальну самосвідомість (самосвідомість особистості) і самосвідомість спільності (групи, класу, нації, будь-якого іншого типу спільноти). При цьому він зазначає, що самосвідомість спільноти в інтегрованому вигляді включає індивідуальну самосвідомість членів відповідної спільноти і самосвідомість соціальних груп, які до неї входять [10, с. 29]. Дослідник переконує, що представники різних соціальних груп суспільства мають різну самосвідомість у зв'язку з різним своїм становищем у системі соціальної взаємодії. Самосвідомість суспільства як цілісного явища вчений називає плюралістичною, а її становлення – способом саморозвитку суспільства, коли в процесі діалогу його учасники, усвідомлюючи свої інтереси,

намагаються виробити спільну платформу – основу взаєморозуміння [10, с. 29]. Отже, результатом самоусвідомлення є знання соціального суб'єкта про самого себе, усвідомлення своєї практичної і пізнавальної діяльності, своїх інтересів, потреб, цілей.

У з'ясуванні сутності самосвідомості соціальних груп, спільнот важливою є точка зору А. Уледова, який зазначає, що самосвідомість виступає стрижнем свідомості соціального суб'єкта. Вона являє собою духовні утворення, в яких соціальний суб'єкт усвідомлює спільні, корінні інтереси, місце в суспільстві, ставлення до інших класів, до держави, до суспільства в цілому. Саме цими чинниками визначається місце самосвідомості в свідомості соціального суб'єкта, значення в його життєдіяльності [11, с. 312].

Отже, ґрунтуючись на результатах теоретичного осмислення національної самосвідомості, можна узагальнити.

За змістом національна самосвідомість відрізняється від національної свідомості. Відмінність полягає у характері усвідомлення, тобто в тому, що певні явища і процеси національної свідомості спільноти та індивіда, виступаючи безпосередньо складовою життєдіяльності нації, є не актуалізованими, підсвідомими або неусвідомленими. Національна самосвідомість є усвідомлення нацією самої себе порівняно з іншими національними спільнотами, моделювання свого майбутнього, національна свідомість виступає як знання нації про саму себе.

Носієм національної самосвідомості виступає нація як колективний суб'єкт діяльності, а також конкретний індивід з власною індивідуальною національною самосвідомістю. При цьому колективна (загальна) національна самосвідомість нерозривно пов'язана з індивідуальною національною самосвідомістю (одиничним, окремим), існує в ній і через неї, а індивідуальна національна самосвідомість містить в собі ті чи інші загальні риси колективної національної самосвідомості.

Таким чином, з'ясувавши сутність свідомості і самосвідомості як суспільних феноменів, доходимо висновку, що нація як соціальна група і соціальний суб'єкт дії має як свідомість, так і самосвідомість. Оскільки сутність свідомості переважно має зовнішню спрямованість і полягає

насамперед у ставленні суб'єкта до об'єктивного світу і пізнанні його, то в контексті такого аспекту розгляду національна свідомість – це сукупність соціальних, політичних, економічних, духовно-моральних, філософських, релігійних та інших знань, поглядів, що характеризують зміст, рівень й особливості духовного розвитку національної групи. Самосвідомість за своїми сутнісними ознаками – це, передусім, пізнання суб'єктом власної сутності, своєї практичної і пізнавальної діяльності (оцінка власних дій, ставлення до себе, порівняння себе з іншими, розуміння своїх подальших кроків і дій, визначення орієнтирів і настанов), що в цілому базується на самопізнанні, самооцінці, самоконтролі. Виходячи з такого аспекту розгляду, національна самосвідомість визначає спрямованість діяльності нації на задоволення власних потреб та інтересів через оригінальну цілісну систему самооцінки та саморегуляції, національних цінностей та ідеалів, пошук свого власного місця серед інших національних спільнот [12, с.153].

Усвідомлення спільних національних інтересів, фундаментальних цінностей, що об'єднують націю, мобілізують її, представниками різних етнічних груп виявляється в національній ідеї. На підтвердження цього важливою є думка професора П. Ситника, який стверджує, що національна ідея є основним принципом життєдіяльності нації, який відображає суть, особливість і спрямованість її історичного поступу, її корінні інтереси та прагнення [13, с. 179]. На думку іншого українського вченого М. Михальченка, національна ідея є не лише елементом, формою знання, компонентом суспільної свідомості, а й містком переходу від думки до дії, від свідомості до активності. Вона є формою теоретичного освоєння дійсності і містить два моменти: створений теорією ідеальний об'єкт національної держави, хай і не в повній, закінченій формі, і план, націлений на реалізацію цього об'єкта на практиці [14, с. 18]. Значення національної ідеї досить чітко визначив відомий російський учений М. Бердяєв: «Держава, яка не має національного ядра і національної ідеї, не може мати творчого життя» [15, с. 58–59].

Безперечно, вироблення національної самосвідомості – процес надзвичайно складний і має багато чинників впливу,

як ззовні, так і з середини. Але не виникає сумніву щодо необхідності оптимізації національно-державницької самосвідомості із врахуванням стану проблеми на певному етапі розвитку українського суспільства. Першим та, на наш погляд, найважливішим чинником оптимізації національно-державницької самосвідомості є формування власної ідеологічної доктрини (державницької ідеології), у якій визначена система економічних, політичних, правових і культурних цінностей, ідей, цілей, у світлі реалізації яких подана перспектива розвитку суспільства і норми функціонування суспільства в сьогоденні. Така доктрина повинна формуватися і формулюватися на базі збігу основних інтересів більшості соціальних груп населення, з конституційним забезпеченням прав меншості.

Другим важливим моментом є формування еліти, яка б була у змозі вербалізувати все розмаїття якостей нації, репрезентувати їх та постійно корегувати зміст національної свідомості. Багатостороння самореалізація будь-якої нації, в тому числі й у сфері державотворення, можлива лише тоді, коли її еліта розглядає себе як іманентну, тобто як персоніфікацію свідомої сили нації, як чинник національного самоутвердження, національної самосвідомості [16, с. 5].

Чим вищий рівень національної самосвідомості і чим «ідейнішою» вона є, тим менше доведеться докладати зусиль і впливів для підтримання її цілісності та обмеження свободи, втраченої інтегрованими в ціле частинами-елементами. Отже, смислом національної самосвідомості є усвідомлення людиною того, що, набувши національного статусу, вона істотно обмежила свою свободу бути «громадянином світу». Але водночас така людина мусить усвідомити істотні переваги, яких їй надає національна належність. І не лише у сенсі суто матеріальному, а, що найголовніше, у сенсі духовному [16, с. 7].

Треба обов'язково наголосити на тому, що до вищого смислу національної ідеї – незалежності та суверенності нації – можна дійти лише в діалоговому режимі, оскільки суверенна нація – це не маса людей, які проживають на спільній території та здобулися на власну державу. Це єдність у багатоманітності людей, які прагнуть бути особистостями, усвідомили громадянську гідність та свою

співзалежність. А отже, ідентифікують себе не лише із власним «Я», але також із колективним «Ми», яке відрізняється від різнорідних «Вони» [16, с. 7].

Таким чином, ми виділили п'ять основних детермінант оптимізації національної самосвідомості як чинника державотворення. Це: 1) формування державницької ідеології як системи економічних, політичних, правових і культурних цінностей, ідей і цілей; 2) формування повноцінної і консолідованої еліти як генератора національної самосвідомості; 3) популяризація консолідуючої національної ідеї; 4) впровадження у свідомості і самосвідомості нації легітиміційних процесів та настанов; 5) відтворення мовної єдності нації.

Звісно, вказані напрями потребують подальшого розвитку з метою розробки стратегії і тактики українського державотворення. Але особливу увагу ми акцентуємо на виробленні державницької ідеології, яка на основі консолідуючої національної ідеї є найважливішою детермінантою оптимізації функціонування національної самосвідомості і чинником ефективного державотворення.

Понад те, важливо показати, що у сучасному українському суспільстві є політична ідеологія, у якій національно-політичними силами визначені цілі державного будівництва, самої держави, як вона визначена в Конституції України. Ю. Шемшученко влучно зазначає, що Конституція України є не тільки політико-правовою, але й ідеологічною базою державного будівництва.

---

1. Калтахчан С. Т. Ленинизм о сущности нации и пути образования интернациональных общностей / С. Т. Калтахчан. – М., 1967. – 291 с.

2. Бромлей Ю. В. Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов / Ю. В. Бромлей. – М., 1998. – 179 с.

3. Уледов А. К. Русская идея как феномен национального самосознания / А. К. Уледов // *Almamater*. – 1992. – № 7-9. Лики России. – С. 54.

4. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітичний аналіз : Монографія / І. Кресіна. – К. : Вища школа, 1998. – 390 с.

5. Джунусов М. Введение в марксистско-ленинскую теорию наций / М. Джунусов. – Ашхабад : Ылым, 1988. – 375 с.
6. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М., 1979.
7. Дашдамиров А. Ф. Проблема личности в марксистско-ленинской теории нации и национальных отношений / А. Ф. Дашдамиров. – Баку : Азернешр, 1984. – 198 с.
8. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М., 1972.
9. Надольний І. Ф. Національна самосвідомість як чинник розвитку духовності українського суспільства / І. Ф. Надольний // Науковий вісник Держ. акад. статистики, обліку та аудиту. – 2003. – Вип. 1. – С. 80–87
10. Каширин В. И. Социальное самосознание человечества и перспективы его развития : Дис. ... д-ра филос. наук / В. И. Каширин–Ставрополь, 1999. – С. 29.
11. Уледов А. К. Духовное обновление общества/А. К. Уледов. – М., 1990.
12. Карлова В. В. Національна самосвідомість: сутність, поняття та зміст у контексті сучасних дослідницьких підходів/ В. В. Карлова // Ефективність державного управління. – Львів, 2010. – Вип. 23. – С.158–165.
13. Ситник П. К. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні : Монографія / П. К. Ситник, А. П. Дербак. – К. : НІСД, 2004. – 226 с.
14. Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне : Зб. ст. – К. : Світогляд, 2005. – 186 с.
15. Бердяев Н. А. Судьба России / Н. А. Бердяев. – М., 1990. – 241 с.
16. Мофа С. О. Пріоритетні напрямки оптимізації національно-державницької самосвідомості в Україні / С.О. Мофа, Р.О. Додонов // Політичний менеджмент. – 2003. – №2.

Наталія Лікарчук

СУТНІСТЬ, ОЗНАКИ ТА КРИТЕРІЇ СЕГМЕНТУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО РИНКУ

У статті розкривається сутність сегментування політичного ринку, його основні ознаки та критерії. Зазначається, що сегментування є засобом вибору найбільш перспективного цільового ринку, дає змогу задовольнити потреби клієнтів, допомагає вибрати оптимальну маркетингову стратегію, забезпечує конкурентоздатність політичного товару.

Ключові слова: сегментування політичного ринку, моделі сегментування, принципи сегментування, мотивоване сегментування.

Natalia Likarchuk. Essence of political market segmentation. Essence of political market segmentation opens up in the article, its basic signs and criteria. Marked, that segmentation is the means of choice of the most perspective target market, gives an opportunity to satisfy the necessities of clients, helps to choose optimal marketing strategy, provides the competitiveness of political commodity.

Key words: political market segmentation, models of segmentation, principles of segmentation, explained segmentation.

Для ретельного і всебічного дослідження політичного ринку з метою оптимізації найбільш повної та систематизованої інформації його необхідно сегментувати. Сегментування ринку – це виокремлення певної кількості покупців, що мають схожу або однакову реакцію на комплекс маркетингових заходів, тобто подібно сприймають параметри товару, його ціну, місце та маркетингові комунікації. Тобто, сегментування передбачає акцентування уваги на тих факторах, які безпосередньо впливають на мотивацію і поведінку виборців. У процесі здійснення сегментування найважливіше завдання – знайти сегмент ринку, на який буде спрямовано основні маркетингові заходи.

Ідея Ф. Котлера про необхідність сегментування ринку стала найважливішою ідеєю у розвитку теорії політичного маркетингу. Ресурси, які є в розпорядженні виробника політичного товару, як правило, обмежені. Рентабельно орієнтуватися не на першого ліпшого споживача, а на того, хто дійсно може зацікавитися цим товаром і купити його, і навпаки: товар потрібно готувати з урахуванням споживчих інтересів.

Значний внесок у розвиток сегментування політичного ринку здійснили такі зарубіжні науковці, як Ф. Котлер, П. Данліві, Д. Ліз-Маршмент, П. Діксон, Дж. О'Шонессі, Ф. Паппі. Активно працюють над цією проблематикою російські науковці, такі як Д. Нежданов, О. Морозова, І. Недяк, В. Дубицька, Г. Дилигенський, К. Дмитрієва,

Ф. Ільясов, С. Пшизова. Серед українських дослідників це – В. Бебика, В. Полторака, С. Шубін, Д. Видрін, С. Ромат.

На думку Дж. О'Шоннесі, сегментування – це процес поділу ринку на основі схожості/подібності та відмінностей споживачів. У процесі сегментування виділяються на основі різних критеріїв гомогенні групи виборців [1, с. 219].

У теорії класичного маркетингу сегментаційний аналіз вважається ефективним, якщо спирається на соціологічний та психоаналітичний професіоналізм тих, хто намагається завоювати успіх у споживача. Він дозволяє виробити найбільш прийнятний для ринку політичний товар й цілеспрямовано впливати на споживача.

Сегментування – це визначення майбутніх переваг потенційних споживачів політичного товару, тільки визначаються такі переваги не самим споживачами, а це здійснюється за них.

Сегментування ґрунтується на розділенні споживчої сторони ринку на частини, які суттєво різняться можливостями споживача політичного ринку й особливостями роботи зі споживачем. Основна вимога сегментування – це відносно стійкі внутрішньо виокремлені групи і важлива для такого кандидата (політичної партії) подібність попиту з боку споживача та наявність помітних відмінностей від інших груп. Передбачається, що неоднорідна сукупність споживачів розбивається на стійкі й відносно однорідні по відношенню до товару групи чи сегмента. Це дозволяє будувати прогнози споживацької поведінки кожної групи сегмента, обґрунтовувати подачу товару, виокремлювати ті споживчі якості, до яких має схильність споживач.

У будь-якому разі сегмент ринку – це частина ринку, група споживачів продукту, члени якого володіють схожими ознаками й суттєво відрізняються від усіх інших груп та секторів ринку. Ціль сегментування – виявити у кожній групі покупців порівняно однорідні потреби в продукті та відповідно до цього орієнтувати свої дії в досягненні бажаного результату. В політичній сфері – це виявлення тих категорій виборців, на які повинна бути спрямована пріоритетна увага організаторів.

Сегментування передбачає визначення різних типів споживачів на основі низки стійких ознак. Вони схильні

до ідентифікації не з кожним кандидатом, адже ринковий сегмент складається з групи споживачів, всередині якої схожість потреб більша, ніж між будь-яким іншим сегментом ринку.

На думку Дж. О'Шонессі, формальне сегментування ринку має і свої недоліки, до яких слід віднести: 1. ігнорування важливості вивчення всього спектра відкритих для партії (лідера) можливостей впливу на електорат;

2. визначення: чи будуть конкурентні переваги сприйняті, чи зможуть конкуренти його імітувати, тобто в будь-якому випадку зберігається оцінка всього ринку;

3. це не творчий та опортуністичний підхід до планування [1, с. 227].

На основі знань сегментування ринку можна обчислити ринковий і цільовий потенціал політичного товару. Ринковий потенціал або потенційний ринок політичного суб'єкта – це верхня межа чисельності потенційних споживачів, які проявляють інтерес до цього продукту і який їм може бути адресований. Для політичної партії в передвиборчий період ринковий потенціал – це кількість тих, хто терпимо, з цікавістю, симпатіями або лояльно ставиться до кандидата. На відміну від ринкового, цільовий потенціал або цільовий ринок – це частина ринкового потенціалу або кількість споживачів, на яких кандидат вирішив спрямувати свої маркетингові впливи, виходячи із маркетингового бюджету. Для кандидата в передвиборчий період цільовий потенціал – це кількість виборців, від яких партія планує мати підтримку в день виборів.

Фактичний потенціал чи фактичний ринок – це та частина потенційного ринкового потенціалу, або кількість реальних споживачів, які характеризуються необхідною кандидату позитивною відповідною реакцією на маркетингові впливи при даному рівні маркетингового бюджету. Фактичний потенціал кандидата в передвиборчий період можна виміряти за показником рейтингу кандидата, базуючись на результатах опитування, телевізійному маркетингу прямого відгуку, теледебатах, а після виборів – за кількістю виборців, які проголосували за кандидата (чи політичну партію).

Сегментування ринку може відбуватися на основі різноманітних характеристик. Сегментування ринку на основі

будь-якого одного принципу здійснюється достатньо рідко, оскільки воно не дає матеріалу для прямих висновків.

Якогось єдиного методу сегментування ринку також не існує. Кандидату (політичній партії) необхідно випробувати варіанти сегментування на основі найрізноманітніших параметрів, одного або декількох відразу, для того, щоб знайти найбільш корисний підхід для розгляду структури ринку.

Враховуючи велику кількість різновидів сегментації та доцільність їх систематизації на початкових етапах вивчення електорату використовується двоступеневе сегментування ринку. Спочатку виділяють базові моделі сегментування, далі розкриваються варіанти кожного із них.

До базових моделей або макрообґрунтування сегментування належать такі моделі, які можна визначити як ідентифікація, активність, комунікаційні зв'язки, мотивація [2, с. 91].

Серед сегментування типу ідентифікації найбільш поширеними є два типи сегментування. Перше виражає прив'язаність (або схильність до прив'язаності) до певного типу людини (в мисленні, поведінці, в одязі й так далі) і створюється роками. Іноді знаковими фігурами такого типуажу є популярні артисти, відомі спортсмени та журналісти.

Другим обґрунтуванням сегментування ринку на основі ідентифікації – є територіальна сконцентрованість аудиторії або групи споживачів політичного товару. Для такої багатонаціональної держави, як Україна, мотиви сегментування, які стосуються етнічних субкультур, можуть бути досить значимими в диференціації політичного ринку. Сегментування за територіальним чи географічним принципом проводиться з урахуванням «політичного ландшафту» території. Незалежно від того, про яку державу йдеться, кожний регіон відрізняється за щільністю населення, особливостями клімату, складом населення, його ментальністю, ціннісними орієнтаціями, традиціями, політичними перевагами. Таке географічне утворення є стійкою, ізольованою системою. Зазначимо, що ніякі кошти, що були витрачені на виборчу кампанію, не допоможуть перемогти на виборах, якщо не враховувати об'єктивну

ситуацію в районі. Крім того, ніякі шоу, концерти, рекламні трюки не змусять людей «купити» програму кандидата (політичної партії), тобто визнати її «своєю».

Актуальність проблеми сегментування за територіальним принципом добре проглядається через порівняння виборців міста та села. При цьому місто і село можуть диференціюватися залежно від кількості населення, соціокультурної та соціоекономічної ситуації. Сільське населення, наприклад, володіє власними системами переваг, які відрізняються від міських. Вони демонструють більш консервативні суспільно-політичні позиції порівняно з населенням міст.

На нашу думку, різниця між виборцями міста та села настільки суттєва, що сегментування «тип поселення» в ряді регіонів України можна було б визначити як сегментування номер один за значимістю для електоральної ситуації. В окремих випадках природа поселення може бути вирішальним моментом у рішенні питання участі в кампанії взагалі. Досить часто слід враховувати різну психологію людей великого міста й невеликого села.

Зазначимо, що чим більше поселення, тим менший ризик появи впливу особистої ворожості певної категорії виборців до кандидата. Чим менше поселення, то тим більше спрацьовує ефект особистого знання виборцями кандидата, як уродженця цих місць, де проводяться вибори. Життєва наближеність кандидата до виборців може йому допомагати, якщо він для більшості виборців є «своїм». Відомі випадки, коли такі тісні відносини з виборцями ускладнюють його становище на виборах.

Зазначимо, що не можна з одним шаблоном підходити до аналізу виборців у різних місцях, адже винятковість кожного регіону є унікальною.

У науковій літературі представлений варіант сегментування, який відрізняється детальним подрібненням бази сегментування. Одночасно виділяються базові сегменти, які надають сегментуванню системності. Як базові характеристики сегментування виділяються: географічні, психографічні, поведінкові та соціально-демографічні принципи, які виражені у схемі [3, с. 189].

Сегментування за соціально-демографічним принципом ґрунтується на поділі ринку на групи на основі таких демографічних перемінних, як стать, вік, розмір сім'ї, а також рід занять, рівень доходів, національність, освіта, житлові умови, релігійні переконання. Демографічні перемінні – активні і найбільш мінливі фактори сегментування. Одна з причин такої їх популярності використання базується на тому, що потреби й переваги громадян часто тісно пов'язані саме з демографічними ознаками. Друга причина криється в тому, що демографічні характеристики легше, ніж більшість інших перемінних, піддаються замірам. Крім того, соціально-демографічний підхід допомагає локалізувати виборців – споживача політичного продукту.

Сегментування політичного ринку за віком також надзвичайно важлива характеристика, оскільки певні вікові категорії мають різні набори ідеалів, різні канали комунікації, по-різному виходять на вибори. Сегментування за віком дає також різну відповідь на переваги виборців. Чоловіки-політики мають більшим жіночий електорат, а жінки-політики часто не користуються підтримкою жінок-виборців.

За сегментування за психографічним принципом виборців поділяють на групи згідно з типом особистості, способу життя, становища в суспільстві. Психографіка вивчає інтереси виборців, їхній спосіб проживання, хобі, їхні уявлення про самих себе, їхні цінності, думки, переважаний тип поведінки. Але слід відмітити, що у представників однієї і тієї самої демографічної групи можуть бути абсолютно різні психографічні профілі [4, с. 97].

Психографічне сегментування показує внутрішній світ виборців – тобто внутрішнє «Я». Психографіка описує так звані показники ДПП: діяльність, інтереси, погляди (самоідентифікація). Психографічний підхід розглядає стиль життя як найважливіший критерій, який дозволяє виділити гомогенні групи виборців. Він іде далі стандартних демографічного та поведінкового описання, досліджуючи мрії, страхи, погляди та переконання громадян. Він класифікує виборців й визначає мотиви їх поведінки на виборах на основі базових мотиваційних перемінних: відносин, вірувань, звичок людей [5, с. 238].

Відносини – це ступінь готовності особистості дати позитивну чи негативну оцінку тому чи іншому явищу. Відносини мають три компоненти: когнітивний, афективний і поведінковий. При цьому афективному надається особливе значення. Відносини розглядаються в маркетингу як «проміжна перемінна» між стимулом і реакцією [6, с. 141].

Зазначимо, що вірування – це суб'єктивне поняття про правду. Те, у що люди вірять, не завжди є правдою; у те, що дійсно є правдою, виборці часто не вірять. Вірування базуються, швидше за все, на почуттях та емоціях, ніж на здоровому глузді. Вірування виборців є темою пильного інтересу політичного маркетингу, бо цінність політичного продукту перебуває в прямій залежності від рівня довіри, який він викликає у виборця.

Не менш важливого значення надають маркетологи звичкам та звичаям. Звичка – термін, який застосовують до вчинків окремої людини, а звичаї – це звички, яким дотримуються маси [6, с. 148].

Досить широко в маркетингових дослідженнях застосовується класифікація VALS-1 та VALS-2 (values and life style) – цінності та спосіб життя. Ця класифікація розділяє людей на різноманітні групи:

1) за різними ціннісними орієнтаціями, такими, як традиціоналізм – збереження; матеріалізм – мати; гедонізм – задовольнятися; постматеріалізм – бути;

2) залежно від їх самоорієнтації та доходів; впевнені в собі (вибір диктується тільки власними поглядами на життя); залежні від громадської думки; активні, які керуються у виборі своїми бажаннями й готові ризикувати;

3) залежно від соціодемографічних характеристик, соціокультурного профілю, занять (спорт, відпочинок, культура), реакції на повідомлення ЗМІ, політичної схильності та настроїв:

– традиціоналісти, які орієнтуються в своєму житті на культурні, соціальні, історичні цінності;

– борці, що вірять в автономність поведінки, намагаються реалізувати свій розумовий та фізичний потенціал;

– «домашні вихованці», які шукають доброзичливе ставлення й не переносять жорстокості в суспільстві;

– флюгери – радикальні індивідуалісти, які спокійно реагують на зміну обставин;

– раціоналісти, що готові взяти на себе ризик й розпочати нову справу;

– сибарити, які спираються на чуттєвий досвід та емоційні переживання [5, с. 238–242].

Сегментування за поведінковим принципом – це сегментування, де виборці діляться на групи залежно від їх інформованості про кандидата, ставлення та ступеня прихильності до нього, реакції на його дії й очікування вигоди від його обрання.

Але, на думку Ф. Паппі, критеріїв поведінкової моделі не достатньо для практичного застосування внаслідок їх методологічної обмеженості, а також і через зміни, які відбуваються в суспільстві. Йдеться про зміщення, розмивання ліній соціальних розломів, індивідуалізації політичної поведінки та зниження залежності електорального вибору від відчуття належності індивіда до тієї чи іншої соціальної/ідеологічної спільноти [7, с. 286].

Ще один тип сегментування базується на актуалізації стратифікації виборців й залежності мотивації поведінки від соціального становища виборця. Зокрема, соціологи використовують під час опитування такі ознаки, як прихильність до певної партії чи лідера, вік, освіту, сферу занять, рівень доходів.

У роботах теоретиків політичного маркетингу трапляється скорочений варіант сегментування, який базується на висновках Ф. Котлера про можливий стан попиту і відповідно йому електоральних стратегій. Ця загальноприйнята сегментація має такий вигляд: тверді прибічники – «повний попит»; не тверді прибічники – «нерегулярний попит»; байдуже налаштований електорат – «відсутність попиту»; нетверді та тверді супротивники – дві версії «негативного попиту» [5, с. 589].

Відомий французький дослідник М. Нуар, не заперечуючи ідею сегментування відповідно до характеру попиту, зазначив, що доцільним буде виділити сегменти електорального ринку, які відрізняються за кількістю сегментів. Було виділено три великі вірогідні групи виборців: перша – найчисельніша група – голосуючі виборці (саме цю групу не можуть ігнорувати жоден кандидат чи партія); друга група – це група, яку найбільше потрібно переконувати, і

визначається вона на основі так званого «коефіцієнта переконливості» – тобто різниці між кращим й найгіршим результатами, отримані конкретним кандидатом (партією) в ході трьох попередніх кампаній в певному регіоні (окрузі); третя група – група абсентієнтів, які проживають там, де конкретний кандидат чи партія здобували впродовж останніх виборів стійкі і позитивні результати [8, с.106].

Саме ці групи, повинні розглядатися як об'єктивно важливі «мішені» виборчої кампанії, «стрілянина» по яких має вестися на базі якісного маркетингового аналізу [8, с. 114]. Якісна інформація поступає із поглиблених соціологічних досліджень, які виявляють: проблеми, що турбують виборців; визначають ієрархію цих проблем; здійснюють позиціонування конкурентів; розробляють «ідеальний» на цей момент імідж кандидата (партії).

Під час аналізу пасивної частини виборців виявляються ті, хто постійно не бере участі у голосуванні; кому заважали різні обставини взяти участь у виборах, або ті, хто не бере участі у виборах з політичних чи релігійних мотивів. Така диференціація дозволяє вести цілеспрямовану виборчу роботу з кожною категорією.

Визначення «свого сегмента» аудиторії дозволяє краще відповісти на питання: які канали комунікації слід використовувати?; на які цінності можна спиратися?; з якими споживачами політичного товару потрібно працювати кандидату (партії)? Відповіді на ці питання допоможуть правильно позиціонувати той чи інший політичний товар.

Іншим підґрунтям типології є визначення активності окремих сегментів електорату. Весь електорат умовно можна диференціювати на 5 основних груп:

– електорат, який активно підтримує кандидата (партію). Тобто та частина населення, яка внаслідок різних причин готова свідомо та цілеспрямовано співпрацювати з кандидатом і його командою. Це твердий електорат, який за будь-яких обставин проголосує за свого кандидата (чи партію) й буде агітувати оточуючих зробити так само;

– електорат, який пасивно підтримує. Тобто та частина населення, яка співчуває кандидату (партії), але утримується від активних самостійних дій щодо їх підтримки. На виборах вони, вірогідно, проголосують за свого кандидата,

але на їх дії можуть вплинути будь-які фактори, які не мають прямого відношення до політики (зайнятість на роботі, сімейні обставини, стан здоров'я);

– електорат, який займає нейтральну позицію. Тобто та частина населення, яка більше всього не має чітко вираженої політичної позиції, не проявляє симпатій до конкретного кандидата (партії), слабо інформована в царині політики. Їх мало цікавить передвиборча боротьба, і вони не можуть визначитися з тим, за кого будуть голосувати, та чи взагалі, прийдуть на вибори;

– електорат, який налаштований з недовірою. Тобто та частина населення, яка симпатизує іншим кандидатам, або ті, хто упереджено ставиться до всіх політиків, не вірять в їх можливість конструктивно розв'язувати наявні проблеми;

– електорат, який рішуче налаштований проти голосування за певного кандидата (чи партію). Тобто та частина населення, до якої належать члени інших політичних партій та їх активісти. Вони будуть просувати й підтримувати тільки «свого» кандидата [9, с. 416].

Природним є бажання організаторів виборчої кампанії утримати в полі свого впливу дві перші групи, залучити в нього третю, й по змозі нейтралізувати тих, хто належить до четвертої й п'ятої груп. Як правило, виборці, які не визначилися зі своїми електоральними перевагами, становлять найбільший загальний виборців. Саме за нього й розгортається жорстка конкурентна боротьба.

Інші принципи закладено в сегментування ринку під час акцентування уваги на особливостях комунікацій виробника та споживача політичного товару. Так, В. Дубицька й М. Тарарухіна розглядають акт голосування в політичних виборах як участь у «переговорах» з владою, з одного боку, і своїм соціальним оточенням, з другого [10, с. 120–122]. Зазначимо, що соціальні групи позиціонуються по відношенню до всіх наявних в суспільстві ресурсів, не тільки матеріальних, але таких, як влада, статус, цінності, способи діяльності, можливості реалізації. Крім того, групи виборців відрізняються за зайнятістю, за часткою працюючих в комерційних структурах та за рівнем освіти.

Е. Морозова пропонує типологію електорату за політичними перевагами, з урахуванням вікових, освітніх та соціально-демографічних характеристик:

– виділяється центристський електорат (помірковано-реформістський), який включає населення великих та середніх міст; дохід цієї частини електорату має середній сукупний дохід, який представлений інтелігенцією та кваліфікованими працівниками у віці від 30–49 років;

– електорат комуністичний та «аграрний» зосереджений в малих містах і селах й складається із робітників, селян, дрібних службовців та військових – людей зі середніми та низькими доходами у віці 50 років і старше;

– націонал-патріотичний електорат в основному охоплює середні та малі міста й складається із робітників, дрібних службовців та військових у віці від 30 до 50 років. Крім того, такий електорат складається і з достатньої кількості молоді, яка сповідує таку ідеологію;

– електорат під назвою «болото», до якого головним чином належить молодь, відома своєю політичною апатією, яка відмовляється підтримувати владні структури і не бачить в опозиції привабливих та перспективних лідерів [8, с. 121–122].

Незважаючи на певну упорядкованість електорату, має місце й перегрупування електоральних сегментів залежно від характеру виборів та кандидатів, які балотуються на виборах. Зазначимо, що, приймаючи рішення про участь у виборах, доцільно в першу чергу вивчити, як змінилися переваги виборців порівняно з попередніми виборами у тих регіонах, де партія (чи кандидат) програли.

Як фігура, кандидат в політичній кампанії все більше уподібнюється товару, так і роль виборців не може бути зведена до пасивного споживання цього товару, хоча, як ми уже зазначали раніше, політичний ринок є для споживача найменш вільним, тому що він відчуває силовий тиск та обмеженість політичного товару [11, с. 184–189]. І все ж виборець, як і будь-який споживач, володіє законодавчо закріпленими можливостями політичного вибору на користь того чи іншого кандидата. Саме активність виборців може поставити межу в просуванні політичного товару.

У сучасних умовах неможливо розробити програму кандидата, позиціонувати її, проводити активні заходи щодо впливу на електорат, не маючи достовірних і точних даних про те, які настрої виборців, які у них проблеми, бажання, яке у них відношення до виборів взагалі.

У розвитку комунікаційного підходу суттєвими для сегментування можна визнати такі характерні риси, як: доступність (наявність у кандидата реальної можливості вийти на даний сегмент ринку); перспективність сегмента (повинен мати хороші перспективи для свого подальшого розвитку); вимірність сегмента, стійкість існування (сегмент повинен бути стійким з усіх параметрів, а не тимчасовим); значимість сегмента за розмірами та сукупністю потенціалів. Недооцінка, тим більше ігнорування названих характеристик означає некомпетентність і неефективне сегментування.

Усвідомлення потреб відображають суб'єктивну реакцію виборців на об'єктивні зміни в суспільній, політичній та економічній сферах. Через актуалізацію такого фактора сегментування ринку можна виділити ще один варіант типології електорату – «за способом мислення». Фахівці виокремлюють два типи виборців – з «ринковим» та «неринковим» способом мислення. «Ринковим мисленням» – є адаптованість людини до ринкових перетворень: достатня особиста мобілізація, розвинутість особистої відповідальності за своє життя і усвідомленість того, що держава бере на себе лише забезпечення мінімального рівня його первинних потреб у вигляді допомоги у разі безробіття. «Неринкове мислення» – це характеристика виборців, які наслідують «радянський тип мислення» внаслідок різних причин: віку, ідеології, нездатності вписатися у нові умови життя [12, с. 76].

Цінність мотивованого сегментування особливо чітко проявляється під час співставлення його з соціально-економічною типологією електорату (стабільність отримання доходів означає, що поведінка виборців з будь-яким способом, характером мислення залежить від гарантій виплати доходів (заробітна плата, пенсії, допомоги, субсидії). Електорат за цими ознаками ділиться на групи, які стабільно отримують доходи, і групи, які отримують доходи

нестабільно. При цьому розмір доходів не є базовим у визначенні цієї ознаки, оскільки, як уже зазначалось, від якості засобів буде залежати ступінь задоволення лише первинних об'єктивних потреб, у той час як їх реакція на програму та імідж кандидата (чи партії) буде продиктована суб'єктивними вторинними причинами.

Вибір адресних груп у кожній виборчій кампанії – надзвичайно складна справа, але від її правильної реалізації залежить перемога на виборах. Вибравши найпривабливіший, з точки зору досягнення кінцевого результату – перемоги на виборах, сегмент, тобто певну категорію населення, необхідно приступити до позиціонування кандидата на певному етапі дослідження політичного ринку.

Отже, сегментування політичного ринку – не самоціль виборчої кампанії, а спосіб «дійти» до якнайбільшої кількості людей, запропонувати їм розв'язання саме тих проблем, які їх турбують, адаптувати політичну рекламну продукцію і методи впливу до особливостей сприйняття людьми цих політичних товарів та їх розуміння процесів, які відбуваються. Політик не може одними і тими самими якостями однаковою мірою притягувати виборців, саме тому в політиці, як і в торгівлі, необхідне сегментування ринку – виділення за тими чи іншими ознаками груп виборців, яким подобається певна сукупність якостей чи тип політичного лідера. Сегментування політичного ринку передбачає цілий ряд маркетингових акцій. Серед яких визначення принципів, які будуть покладені в основу цього процесу: виділення на базі цих принципів сегментів, які об'єднують людей зі схожою поведінкою; сприйняттям маркетингового впливу і відповідною реакцією на них; характеристика чи складання каркасу із отриманих сегментів; оцінка привабливості кожного із отриманих сегментів для кандидата, відбір одного чи декількох найбільш сприятливих сегментів.

---

1. О'Шонесси Дж. Конкурентный маркетинг. Стратегический подход; [пер. с англ.]; под. ред. Д. О. Ямпольского / Дж. О'Шонесси. – СПб.: Питер, 2002.

2. Бове К. Современная реклама / К. Бове, У. Аренс. – Тольятти: Издательский дом «Довгань», 1995.

3. Завьялов П. С. Маркетинг в схемах, рисунках, таблицах / Н.С. Завьялов. – М.: ИНФРА-М, 2000.
4. Диксон П. Р. Управление маркетингом / П.Р. Диксон – М.: Бином, 1998.
5. Основы маркетинга / Ф. Котлер, Г. Армстронг, Д. Сондерс, В. Вонг. – М.; СПб.; Киев: Вильямс, 2001.
6. Психология и психоанализ рекламы. Личностно-ориентированный подход / Д. Я. Райгородский. – Самара: Издательский дом Бахрах-М, 2001.
7. Паппи Ф. У. Политическое поведение: мыслящие избиратели и многопартийные системы / Ф. У.Паппи // Политическая наука: новые направления / Пер. с англ. М. М. Гурвиц, А. Л. Демчук, Т. В. Якушева; науч. ред. Е. Б. Шестопа. – М.: Вече, 1999.
8. Морозова Е. Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии / Е. Г. Морозова. – М.: РОССПЭН, 1998.
9. Соловьев А. И. Политология. Политическая теория. Политические технологии / А. И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2008.
10. Дубицкая В. П. Каково политика можно «продать»? / В. П. Дубицкая, М. И. Тарарухина // Социс. – 1998. – № 10.
11. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые; [пер. с фр.]; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993.
12. Кутырев Н. П. Технологии победы на выборах / Н. П. Кутырев. – М.: «Издательство ПРИОР», 2001.

Марина Заставна

СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС І ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА В УКРАЇНІ

У статті розглядається сучасний політичний клас і політична еліта в Україні, їх вплив одне на одного та на державу в цілому. Основна увага приділяється питанню розмежування двох вищезгаданих понять та проблемам їх функціонування в українському суспільстві.

Ключові слова: *влада, політичний клас, політична еліта, регіональна еліта.*

Maryna Zastavna. Modern political class and political elite in Ukraine. The article deals with the modern political class and political elite in Ukraine, their influence on each other and the state as a whole. The focus is on the issue of separation of the two aforementioned concepts and problems of their functioning in Ukrainian society.

Key words: power, the political class, the political elite, the regional elite.

Поняття політична еліта та політичний клас за останні декілька років остаточно закріпились у сфері основних зацікавлень українських та зарубіжних науковців. Зрозумівши, наскільки вагомим є вплив суспільної верхівки на розвиток основних сфер життя будь-якої держави, зокрема й на швидкість «переходу» (transition) [1] від одного режиму до іншого, ефективність втілення та функціонування демократичних чи антидемократичних реформ, що, в свою чергу, визначало перспективи тої чи іншої країни на шляху до прогресу або, навпаки, поступового занепаду, рівень її внутрішньої стабільності тощо, вітчизняні та зарубіжні дослідники спрямували значні зусилля на вивчення шляхів ідентифікації політичного класу, його типологізацію, вирішення проблеми взаємодії понять «політичний клас» та «політична еліта», їх впливу одне на одного.

Про важливість цього напрямку досліджень для нашої держави можна стверджувати, спираючись також на досвід західних вчених, які вже встигли дослідити окремі аспекти державного устрою та політичної системи країн колишнього Радянського Союзу. Їх спостереження, так-би мовити, «з боку», свідчать про те, що для України, яка після здобуття незалежності саме перебуває у «перехідному» стані [2], а отже, є надзвичайно перспективною, пластичною у руках свого правлячого класу і особливо вразливою у всіх відношеннях: економічному, політичному, соціальному і т. д., на сучасному етапі головним є визначення пріоритетів розвитку, формування національної ідеї, досягнення суспільного консенсусу для об'єднання сил на шляху до демократії.

Таким чином, вивчення особливостей політичного класу та політичної еліти в Україні стало надзвичайно актуальним, причому на сьогодні запитань у цій сфері досліджень залишається набагато більше, ніж відповідей. Особливо важливими питаннями, на нашу думку, є, по-перше, наявність чи відсутність політичної еліти, як такої, в незалежній Україні, по-друге, можливість ототожнення понять «політична еліта» та «політичний клас». Вказані проблеми розгляда-

тимуться на фоні загальної характеристики обох вищезазначених елементів політичної системи, що дозволить ідентифікувати основні складності у дослідженні та функціонуванні цих понять та запропонувати можливі шляхи їх усунення.

Почнемо з визначення понять «політичний клас» і «політична еліта» та їх співвідношення в уявленнях українських та зарубіжних дослідників.

Єдиного універсального визначення поняття політичний клас, як свідчать матеріали більшості українських науковців, не існує, однак майже у кожній науковій статті, присвяченій цій проблемі, можна знайти таке визначення: «політичний клас – це вищий соціальний прошарок, що володіє атрибутами впливу, зосередивши у своїх руках реальну владу або прагне до неї в основних (ідеологічній, економічній, зовнішньополітичній) сферах життєдіяльності держави. Політичний клас включає: депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінську еліту, еліту судової влади, дипломатичну та військову еліту, лідерів політичних партій, громадських рухів, керівників впливових політичних центрів, фондів, політичних журналістів і коментаторів, політтехнологів» [3].

Російські вчені під поняттям політичний клас мають на увазі «професійно залучені у політичну діяльність верстви» [4]. Він «включає в себе коло осіб, які здійснюють політичні та управлінські функції, у першу чергу, на основі отриманого ними мандату довіри від виборців. Сюди входять депутати всіх рівнів, а також корпус вищих державних службовців федерального і регіонального рівня, керівництво та штатні служби політичних партій та інших суспільно-політичних організацій» [5].

На Заході застосовуються три терміни для означення політичного класу: «*ruling class*» (правлячий), «*power class*» (владарюючий), «*governing class*» (управляючий) [5, с. 48]. Однак, зупинимось на першому, оскільки акцент у ньому робиться саме на наявності влади, що, в свою чергу, визначає ступінь впливу на політичні рішення, який є основним критерієм віднесення того чи іншого суб'єкта до політичного класу [5, с. 49]. Отже, «правлячий клас» – це найбільш впливові особи у країні [6] або: соціальний клас,

який визначає та впроваджує політичну владу у суспільстві [7]. Ці визначення об'єднуються двома ключовими словами: «влада» та «управління», причому, між ними є прямий зв'язок: чим більше влади, тим ефективніше управління.

Щодо політичної еліти, то почати слід з англomовних визначень, оскільки вони характеризують еліти в стабільних суспільствах [2], а тому для України є, скоріше, зразком для наслідування, ніж реалією. Отже, еліта, загалом, – це «група осіб, які мають владу, приймають рішення, що стосуються змісту і розподілу основних цінностей у суспільстві. Це ті, хто знаходиться на вершині ієрархії в різних галузях діяльності, посідають важливе привілейоване становище у зв'язку з їх престижем або багатством» [2, с.4]. Якщо виділити конкретно політичну еліту, то до неї входять особи, які мають змогу, внаслідок своєї авторитетної позиції в потужних організаціях та руках будь-якого характеру, здійснювати вплив на результати політичної діяльності регулярно і суттєво [1]. Акцент у цьому разі також перебуває на діях, рішеннях, а привілеї є лише засобом для втілення їх у життя.

У визначеннях російських науковців ми вже бачимо значну відмінність у сприйнятті цього поняття. Для них «Політична еліта – це правляча група суспільства, що є верхньою стратою політичного класу... Еліта не лише править суспільством, але й управляє політичним класом... Політичний клас формує еліту і водночас є джерелом її поповнення» [8]. Акцент робиться на ексклюзивності становища еліти, її привілейованому статусі. Цю точку зору поділяють і українські науковці, стверджуючи, що еліта не лише формує та змінює політичну систему суспільства, але і розпоряджається державною машиною, і у цьому сенсі є власником держави [5].

Отже, політична еліта та політичний клас є дуже спорідненими, а між першим і другим поняттям, у їх західному варіанті, різниці майже немає. Це пов'язано, як вже було сказано, з одного боку, з відмінностями у внутрішньосупільному стані між відносно стабільними демократичними державами і державами «перехідного» типу, з іншого боку, з різними акцентами, що їм приділяють ува-

гу вітчизняні та зарубіжні науковці. Однак, у випадку з Україною, знак рівності між цимими поняттями ставити не слід. Зважаючи, знову ж таки, на трансформаційний характер українського суспільства, ми не можемо говорити про стабільний, сформований правлячий клас, що поєднував би у собі функції впливу і управління. Можна сказати, що ми маємо політичний клас (як меншість, що знаходиться при владі), але він лише частково контролюється з боку політичної еліти (визначних, впливових людей суспільства) [9].

Таким чином ми підходимо до другого питання, а саме – наявність еліти, як такої, в сучасній Україні. Воно виникає з декількох причин. По-перше, відносна обмеженість у методах дослідження українських еліт, головним з яких є аналіз професійних біографій їх членів [5] та, перш за все, лідерів, що, в свою чергу, можна пояснити патрімоніальними настроями в суспільстві, схильністю орієнтуватися на постаті, а не на виборчі програми. По-друге, відсутність, на цей момент, єдиного підходу до визначення еліти, як такої, та способу виділення політичної складової з загальної структури еліти.

На сучасному етапі досліджень науковці віддають перевагу комбінуванню декількох підходів, визначаючи політичну еліту і як «конгломерат вищих політичних функціонерів» [5, с.39], і як «політичний авангард правлячого класу» [5, с.50]. Однак, найбільш цікавим є те, що якими б класифікаціями та підходами не користувалися вчені, врешті-решт приходять до одного й того самого висновку: політичної еліти, як і політичного класу, у їх «класичному» вигляді, в Україні немає.

Далі думки науковців дещо розходяться, одні стверджують, що у трансформаційному суспільстві, на кшталт українського, справжній політичний клас має пережити декілька стадій формування, наприклад: її деїдеологізований варіант на початку переростає у еліту такзваного «перехідного періоду», яка з часом та за умови декількох надзвичайно важливих суспільних трансформацій (мається на увазі, перш за все, еволюція середнього класу та розвиток громадянського суспільства) матиме змогу перейти на новий демократичний рівень та функціонувати повноцінно, працюючи на благо

суспільства та відповідаючи на виклики, які приймає держава [10]. Наголос робиться саме на «незавершеності», тобто, еліта є, але у «недосконалому, пробному» варіанті. Вона може і не відбутися, але робить кроки у напрямі свого остаточного становлення. Цю версію підтверджує відсутність консолідуючої ідеології як всередині політичного класу, так і в суспільстві [11], часті переходи від однієї політичної системи до іншої (адже еліти в концентрованому вигляді відображають її сутність та специфіку) [12], незавершений процес стратифікації суспільства, відсутність чіткої системи загальнонаціональних цінностей [10] тощо.

Інша позиція полягає у відсутності еліти, як такої. Оскільки за неопатрімоніального режиму, що не дає змоги сформуванню політичну еліту, про неї можна говорити лише «в майбутньому часі», а наразі залишається досліджувати лише так-звану квазіеліту – групу [13], що претендує на те, щоб згодом стати елітою. Аргументами на користь цієї думки є: низький рівень політичної культури [3], неінституціоналізований механізм рекрутування еліт [12], відсутність соціального престижу та внутрішньої потреби враховувати інтереси суспільства [5] і т. д. Прихильники такої позиції також стверджують, що поняттям «політичний клас» ми підміняємо визначення еліти [4].

Ці дві позиції можна об'єднати навколо третього «західного» варіанта, який передбачає зачислення еліти України до одного з трьох можливих типів, а саме – до роз'єднаної еліти (*disunified elite*) [1], що має дві особливості: (1) серед її членів мало або повністю відсутнє взаєморозуміння щодо норм політичної поведінки (*proprieties of political conduct*), (2) їх міжфракційна, секторальна взаємодія є спорадичною, обмеженою (*sporadic and limited interactions*). Представники цього типу еліти у своїх діях великою мірою керуються страхом, вкоріненим у досвіді: перемога опонента або його фракції на виборах автоматично означає втрату всіх прерогатив для того, хто програв. У такому разі всередині політичного класу відсутній консенсус, не встановлені остаточні «правила гри», а демократія залишається неконсолідованою [14]. Одним словом, роз'єднана еліта існує та функціонує, але неправильно, з огляду на розглянуті нами причини.

Проаналізувавши усі вищезгадані точки зору, доцільним буде виходити з думки про те, що політична еліта в Україні все ж присутня, але є роз'єднаною та непостійною у діях та рішеннях [15]. Можливо, вона сама себе не усвідомлює як еліта, але, оскільки у наявності політичного класу (з якого ця еліта має якщо не відродитися, то вийти) ніхто з вищезгаданих науковців не сумнівався, то не зайвим буде окреслити його ядро, вищу страту – як правлячий клас, однак, недостатньо консолідований, високоперсоналізований та неінституціоналізований, щоб на сто відсотків відповідати статусу еліти. Своєрідним компромісом у цьому питанні можуть слугувати також слова Л. Кочубей: «Еліта – в однині – може сформуватися лише довкола якоїсь виразної ознаки... Такої ознаки бракує в Україні», натомість у нашій державі «є еліти за фактом, а не за походженням» [5].

Отже, у загальних рисах, еліту «за фактом» можна охарактеризувати за такими особливостями: конфліктогенність; відсутність компромісу щодо базових цінностей; недосвідченість у питанні будівництва демократичної держави; деструктивний професіоналізм; амбівалентність; номінальність [10]; закритість; відсутність авторитету серед громадян; орієнтація на власні інтереси та потреби (в основному, матеріальні) на фоні загальносуспільних [11].

Щодо політичного класу, то він являє собою своєрідний симбіоз колишньої радянської бюрократії (номенклатури), сучасного українського бізнесу (олігархії) та нового покоління політичних «вихованців», представлених, в основному, нащадками перших двох верств. Внутрішній склад політичної еліти, фактично, сам визначає проблеми на шляху до її становлення, серед яких: «радянський» номенклатурний «спадок»; політичні традиції минулого; низький рівень суспільної підтримки; відчуженість між політичним класом і населенням; проблема запровадження механізмів виконання політичних функцій [5].

Результатом цих проблем, а точніше, їх нерозв'язності на попередніх етапах розвитку політичної еліти та політичного класу стали особливості останнього, що характеризується, загалом, як негативні. Серед них: кастовість внутрішньої структури політичного класу; його

автономізованість від суспільства [4]; висока персоналізація всередині класу; конкурентність за межами ідеологічної дискусії; номінальність; відсутність потреби у врахуванні інтересів суспільства [3].

Ще одною цікавою особливістю, точніше феноменом політичного класу, є такзваний «культ посвідчень» [4], коли причетність до політичної влади гіперболізується, набуває надміру вагомого значення. Ми зіштовхнулися з ситуацією, коли «обґрунтуванням власної легітимності для політичного класу стало здобуття статусу депутата» [16]. Таким чином, метою приєднання до певного соціального прошарку є не що інше, як здобуття статусу, певних привілеїв у вигляді, наприклад, депутатської недоторканності. За таких умов ми не можемо, навіть з частковою впевненістю, говорити про політичний клас як генератора національної ідеї, векторів політичного та соціального розвитку України, а лише як про групу осіб, що об'єднуються у постійному прагненні задовольнити свої інтереси та вижити у майже дарвінівських умовах, які вони самі собі ж і створюють.

Однак, якщо мова зайшла про функції політичного класу, то слід охарактеризувати і цей аспект. Отже, спочатку виділимо дві основні функції – це управління суспільством і державою та відтворення системи цінностей, які б об'єднували учасників політичного процесу [3]. Далі трохи розширимо та уточнимо рід занять політичного класу, додаючи до функцій соціального, адміністративного та державного управління ідейну і технічну організацію життя країни, адже «публічні особи від влади де-факто є законодавцями цінностей, образу, формулюють пріоритети, мету, мотивацію, тощо...» [4]. Слід згадати і про вироблення національної ідеї як «смісложиттєвого чинника національного розвитку» та формування державної культурної політики [17]. Деякі вчені також наголошують на функції задоволення суспільних інтересів кожним політиком, який «за своєю природою є представником» [16], та згадують про такий пріоритет, як підготовку професійних управлінських кадрів [18], забезпеченням (а можливо, частково і здійсненням) якої має займатися політичний клас.

Таким чином, спостерігаємо ситуацію, коли на політичний клас покладається величезна кількість зобов'язань

і ще більше надій, однак реального виконання хоча б одного з них не забезпечується, що великою мірою пов'язано з недосконалістю політичного класу «перехідного періоду», коли «чиновництво прагне автономізму, звільнення від статусу виконавця політичної ролі» [19], тобто суперечить власному призначенню.

Наступним аспектом у дослідженні правлячого класу, на який варто звернути увагу, є механізм формування його кадрового складу, тобто рекрутування еліт. Розгляд механізмів здійснення цих процесів дає змогу не тільки зрозуміти, звідки беруть початок проблеми всередині політичної еліти, названі вище, а й чого чекати від неї у найближчі роки. Згідно з класифікацією А. Пахарєва, рекрутування політичних еліт в Україні відбувається у двох напрямках: 1 – поступової заміни попередньої службової номенклатури новою генерацією чиновництва, 2 – встановлення плюралістичного принципу елітоутворення [18]. Однак, як показує сьогоднішня, ключову роль у кадрових призначеннях і звільненнях усе ще відіграє суб'єктивний фактор, а наявні канали рекрутування (такі як багатопартійність та бізнес-еліти) внаслідок своєї специфіки (що для партій виявлялися у слабкості і політичній неспроможності, а для бізнесу – у надмірній перевазі його впливу на державну політику, що породило феномен «бізнес-орієнтованих політиків» та «політично впливових бізнесменів» [18, с.32]) не гарантують забезпечення еліти професійними управлінськими кадрами. Щодо майбутнього такої еліти, то воно веде хібащо до встановлення «циклу нової олігархії» [4], але ніяк не до демократизації суспільства. Варіанти вирішення цього питання також надані, однак їх ефективність і впроваджуваність у життя все ж викликають великі сумніви. На сьогодні ми маємо лише загальні пропозиції щодо належного конструювання еліт у вигляді моделей, наприклад: становлення двох-трьох могутніх партій + досконала виборча система + висока демократична культура + здорова конкуренція (змагання за владу) = ефективна правляча еліта = високопрофесійний та високоморальний політичний клас [3]. Або: стабільна партійна система + конкуренція двох-трьох загальнонаціональних партій + чітко визначена ідеологія = ефективна модель політичної влади [20].

Однак, чи здатна сума в усіх цих складових надати багатий результат за умов вже згаданого тяжіння України до персоніфікації влади, здійснення реформ в інтересах великого бізнесу та присутності на найбільш впливових посадах якщо не представників колишньої радянської номенклатури, то їх нащадків – залишається відкритим питанням.

Розглядаючи вищезгадані схеми, відкриваємо два додаткові елементи, що безпосередньо взаємодіють та здійснюють вплив на політичний клас та політичну еліту. Це партії та виборча система. Звичайно, детальний опис та характеристика зв'язків між цими поняттями є предметом окремого дослідження, тому для початку достатньо буде окреслити загальні тенденції у розвитку як політичних партій, так і виборчої системи загалом на шляху до політичного класу.

Почати варто з виборчої системи, як цілого, певного середовища для реформування партій – її частин. Якщо виходити з того, що «вибори – це механізм узгодження інтересів різних політичних сил» [21], то не складно зрозуміти, наскільки важко цю функцію здійснювати в українському суспільстві, де проблемою політичного класу є не тільки внутрішня конфронтація, а й відсутність потреби у врахуванні інтересів суспільства. За таких умов вибори в Україні можна охарактеризувати за такими ознаками, як: конкуренція не на рівні політичних сил, а інститутів влади; деідеологізація; персоніфікований вибір; ідейна криза, які, в свою чергу, закріплюють недовіру виборців до політичних сил і підтверджують загрозу перспективи «керованої демократії» [21, с. 29].

Для запобігання такій ситуації дослідники пропонують конкретні зміни до виборчого законодавства та системи в цілому. Коротко їх можна викласти у шести пунктах: вдосконалення пропорційної системи (пристосування її «під себе») [22]; збільшення політичного бар'єра та його диференціація (окремо для партій і блоків) [23]; впровадження відкритих виборчих списків (як варіант – заміна голосуванням за списки депутатів із преференціями) [22]; реформа адміністративно-територіального устрою; уніфікація та вдосконалення норм передвиборчої агітації; залучен-

ня до виборчого процесу організацій національних меншин [24]; реформа інституційних основ партійної системи [25].

Причому, висхідною ідеєю для всіх вищезгаданих змін (початковим етапом) є нівелювання вад виборчої системи і максимальне використання її переваг – на цьому базується реформування, або «виборча інженерія» [22], а координатором та спонсором даних перетворень має стати ні хто інший, як політичний клас.

Щодо впливу партійного чинника у питанні політичного класу, то залишається сказати, що всі зміни, зазначені вище, не спрацюють без умови існування сильних партій (як налагоджених систем, з чіткою ідеологією, виборчою програмою, стабільною кадровою складовою, що постійно поповнюється і т. д.). Наразі ж партіям бракує як політичного досвіду, так і внутрішньої єдності. Заважають також організаційна модель: «один осередок – один лідер» та комерціалізаційний характер політики.

Висновки

Політичний клас, еліта, перебуваючи на верхівці владної вертикалі суспільства, формують його обличчя, створюють цінності та політичні орієнтири для розвитку держави. Однак ефективними вони є лише за умови послідовності дій та відсутності страху перед конкуренцією.

На сучасному етапі розвитку нашої держави формування демократичної політичної еліти європейського зразка лише починається, а політичного класу – перебуває. Ці два поняття нерозривно пов'язані між собою, оскільки перебувають у прямій залежності одне від одного. Саме політичний клас стане фундаментом для нової української еліти, і саме його стан визначить межі та можливості для її діяльності.

Однак, щоб зрозуміти, наскільки важливим елементом політичного життя є «повноцінний» (сформований) правлячий клас та як далеко нашій державі рухатися до його створення, варто лише порівняти «ідеальну» модель політичного класу (ближчу до її західного зразка) з нинішньою, яка функціонує в Україні.

Отже, демократичний політичний клас є відносно стабільним владним утворенням, що виконує 4 основні функ-

ції: представництва (представляє інтереси суспільства); управління (суспільством і державою у основних сферах: внутрішньо- та зовнішньополітичній, економічній); ідейного та ідеологічного забезпечення (формулює політичні цілі, визначає напрями, стратегію розвитку держави) та «саморегуляції» (забезпечення себе висококваліфікованими кадрами, їх виховання). Довіра серед населення до політичної еліти та політичного класу забезпечується його: відкритістю, наявністю сильного лідера, бажанням та здатністю проводити реформи, відносною стабільністю та наявністю досвіду функціонування на політичній арені.

Політичний клас в Україні – нестабільне, кулуарне утворення, що виконує 4 основні функції: представництва (окремих групових інтересів всередині власної структури); управління (у вигляді розподілу держави на «зони впливу»); реформотворчу (задоволення власних матеріальних потреб та підтримки великого бізнесу шляхом відповідних реформ) та «саморегуляції» («кадрове забезпечення» на вигідних принципах (кланових, сімейних)). Недовіра серед населення до політичної еліти та політичного класу забезпечується: закритістю, бажанням та здатністю проводити лише часткові реформи, постійною зміною складу та відсутністю досвіду функціонування на політичній арені.

Виходячи з нашого аналізу, можна стверджувати, що політичний клас в Україні, наразі, є незрілим, неготовим функціонувати повноцінно, але він все ще має шанс перейти на новий рівень розвитку, якщо усвідомить власні прорахунки і змінить, хоча б частково, пріоритети для досягнення компромісу зсередини. Допомогти йому в цьому має, безперечно, активне громадянське суспільство та середній клас, які наразі також лише формуються. Результатом позитивної динаміки всередині політичного класу стане сформована політична еліта – ідейний фундамент українського суспільства.

---

1. Higley J., Burton M. The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns. [Текст] / John Higley, Michael Burton // American Sociological Review, Vol. 54, – No. 1. (Feb., 1989). – Pp. 17 – 32.

2. Shulha M., Potekhin O., Boiko N., Parakhonska O., Shulha T. Ruling Elite in Contemporary Ukraine. [Текст] / Mykola Shulha, Olexandr Potekhin, Natalya Boiko, Olena Parakhonska, Tetyana Shul-

ha // published by Ukrainian centre for peace, conversion and conflict revolution studies / edited by Dick Kyselov. – 1997. – Pp. 1 – 39.

3. Рудич Ф.М. Політичний режим та народовладдя: методологічний контекст. [Текст] / Ф.М. Рудич. – К. : Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 1 (45). – С. 322.

4. Балабан Р.В. Політичний клас: виклики і ризики. [Текст] / Р.В. Балабан. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 1 (45). – С. 322.

5. Кочубей Л.О. Сучасні політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення. [Текст] / Л.О. Кочубей. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 1 (45). – С. 322.

6. Cambridge Advanced Learner's Dictionary [Електронний ресурс]. Режим доступу: [<http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british/the-ruling-class>].

7. Webster's Online Dictionary with Multilingual Thesaurus Translation. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [<http://www.websters-dictionary-online.org/definitions/ruling+class>].

8. Крыштановская О. Анатомия российской элиты. [Текст] / О. Крыштановская – М.: Захаров, 2005. – С. 42.

9. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення. [Текст] / О. І Крюков. – К.: Вид-во НАДУ. – 2006. – С. 21.

10. Харченко Л. Етапи формування політико-управлінської еліти у посттрансформаційний період розвитку України. [Текст] / Л. Харченко. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 3 (47). – 390 с.

11. Рудич Ф.М. Політичний клас, правляча еліта, їх роль у визначенні й здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики Української держави. [Текст] / Ф.М. Рудич. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 38. – 343 с.

12. Щедров С. Політична еліта сучасної України: регіональний аспект. [Текст] / С. Щедров. – К. : Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 40. – 392 с.

13. Кочубей Л.О. Політична еліта та політичний клас у сучасній політології. [Текст] / Л.О.Кочубей. – К. : Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 38. – 343 с.

14. Pigenko V., Wise C. R. & Brown T. L. Elite Attitudes and Democratic Stability: Analysing Legislators' Attitudes towards the Separation of Powers in Ukraine. [Текст] / Vladimir Pigenko, Charles

R. Wise & Trevor L. Brown// Europe-Asia Studies. Vol. 54, №1. – 2002. – Pp. 87–107.

15. Gallina N. The Impact of Political Elite Conduct on State Reform: the Case of Ukraine. [Текст] / Nicole Gallina // CEU Political Science Journal (CEU Political Science Journal), issue: 02. – 2008. – Pp. 187 – 200.

16. Бурдяк В. Новий політичний клас України і суспільні інтереси. [Текст] / В. Бурдяк. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 38. – 343 с.

17. Щербенко Е.В. Політичний клас і вироблення національної ідеї. [Текст] / Е.В. Щербенко. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 1 (45). – 322 с.

18. Пахарев А.Д. Политические элиты современной Украины: каналы рекрутирования. [Текст] / А.Д. Пахарев. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 1 (45). – 322 с.

19. Белашко С.О. «Партії влади» в умовах неопатрімоніального режиму. [Текст] / С.О. Белашко. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 1 (45). – 322 с.

20. Опанасюк В.В. Український Левіафан, або правляча еліта у пошуках ефективної моделі політичної влади. [Текст] / В.В. Опанасюк. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 38. – 343 с.

21. Кочубей Л. Виборча система як передумова формування політичного класу в сучасній Україні. [Текст] / Л. Кочубей. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 6 (50). – 391 с.

22. Черінько І. У пошуках оптимального варіанта: еволюція виборчої системи України. [Текст] / І. Черінько. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 6 (50). – 391 с.

23. Кафарський В. Виборча система України за критеріями демократії і права. [Текст] / В. Кафарський. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 6 (50). – 391 с.

24. Гербут Н. Проблемні питання оптимізації виборчої системи України. [Текст] / Н. Гербут. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 6 (50). – 391 с.

25. Бевз Т. Трансформація виборчої системи в умовах української політичної дійсності. [Текст] / Т. Бевз. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 6 (50). – 391 с.

Юрій Войтенко

НАЛАГОДЖЕННЯ СИСТЕМИ БАЛАНСУ ВЛАДИ В УКРАЇНІ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

У цій статті проаналізовано проблеми існування та дієвості системи балансу влади в Україні за роки її незалежності у політико-правовій площині.

Ключові слова: баланс влади, Президент, Конституція, Парламент, уряд, демократизація, влада.

Yuriy Voytenko. Regulate systems of balance of power in Ukraine as a condition of political modernization is needed. In this article the problems of existence and effectiveness of the system of balance of power are analysed in Ukraine for years its independence in a to political and legal plane.

Key words: balance of power, President, Constitution, Parliament, government, democratization, power.

У цьому році ми відзначили 20-ту річницю незалежності нашої держави. За два десятиліття нової держави ми спробували відбутися як суверенна політична організація українського суспільства, суб'єкт міжнародного права тощо. Однією з найзнаковіших подій було прийняття Конституції України (далі – КУ) 28 червня 1996 р. та визначення основних засад буття (у т.ч. політичного) українців. Досить складним і суперечливим був процес визначення форми державного правління, адже досвід її формування був незначний та переривчастий, а також виборчої системи та формування і взаємодія гілок влади. Щодо останнього, то і на 20-му році незалежності Україна не спромоглася чітко та однозначно визначитися з повноваженнями між гілками влади, що породжує конфлікти, непорозуміння та дисбаланс (особливо під час правління роз'єданого «помаранчевого табору» у 2005–2009 рр.). Така ситуація ускладнює життя як всередині країни, так і за її межами у міжнародних відносинах з іншими країнами, що, безумовно, не дає змоги, поряд з іншими факторами, говорити про нашу демократичність та модернізованість. Так,

за твердженням Р. Міхельса, «демократія – це насамперед влада не особистостей чи політичних партій, а конституції і відповідних до неї законів, неухильне дотримання яких забезпечується всіма механізмами держави» [1, с.421].

Ідея поділу державної влади була об'єктом уваги багатьох дослідників (мислителів, філософів) вітчизняних та зарубіжних протягом всієї історії людства. Особливо ця ідея набула свого поширення у працях Ш. Монтеск'є. Так, у своїй праці «Про дух законів» (1748 р.) він відстоює думку, що умови забезпечення політичних і громадянських свобод можливі лише тоді, коли у державі існують незалежна одна від одної три гілки влади – законодавча, виконавча і судова [2, с.371]. Загалом ідеї Ш. Монтеск'є справили досить значний вплив і на український конституціоналізм ХІХ–ХХ ст. На сьогодні система балансу влади була в полі зору таких вітчизняних дослідників: В. Горбатенко, А. Бабкіна, В. Бебик, А. Кудряченко, В. Шахов, В. Цветков, Ф. Рудич та ін. Це питання не втрачає своєї актуальності з огляду на ті складнощі у функціонуванні вищих органів державної влади в Україні, які ми на сьогодні маємо. Тому головним завданням наукової еліти (інтелігенції) у цій царині є визначення глибини проблеми у вітчизняній системі балансу (точніше, сьогоднішнього дисбалансу) влади і надання законодавцеві практичних політико-правових рекомендацій щодо вирішення цієї проблеми. Врахування рекомендацій законодавцем у поточній та поступовій законотворчій роботі від вітчизняних науковців та міжнародних організацій (Венеціанська комісія, Фрідом хаус тощо) дозволить говорити про цілеспрямований процес у бік політичної модернізації як всієї політичної системи, так і владних інститутів.

Одним з важливих умов першого етапу демократичного транзиту є вироблення чітких правил гри, які б відображали демократичні цінності та норми. І не останнє місце у них посідає саме взаємодія між гілками влади. Конституційно це відображено в стт. 6 КУ: «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову». Згідно з концепцією поділу влад кожна з них є самостійною у виконанні своїх функцій. Так, зокрема, згідно зі ст. 129 КУ: «Судді при здійсненні

правосуддя незалежні і підкоряються лише закону». Це є однією з ознак демократичної та правової держави, якою ми є (точніше маємо бути) згідно зі ст. 1 КУ: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна і правова держава».

Взагалі, орієнтиром щодо розуміння взаємодії гілок влади є форма державного правління, яка поділяється на три основні різновиди: президентська, парламентська та змішана. Розглядаючи взаємодію гілок української влади за часи незалежності через призму форми державного правління, можна стверджувати, що ми, практично, випробували їх усі. Так, з 1991 по 1995 р. в Україні існувала змішана форма правління (президентсько-парламентська), з 1995 р. по 1996 р. – президентська, з 1996 р. по 2006 р. – президентсько-парламентська, з уведенням в дію політреформи (з 2006 по 2010 рр.) – парламентсько-президентська і з відміною політреформи Конституційним Судом України (30 вересня 2010 р.) до сьогодні – президентсько-парламентська. Ось уже рік в Україні введена попередня редакція Конституції зразка 1996 р., яка дозволяє главі держави зосередити на своєму полі значно більше повноважень, ніж інші представницькі органи державної влади. Вочевидь, у стільки ж разів і збільшується відповідальність, яку потрібно буде зреалізовувати у 2015 р. Але на часі проведення євро-2012 та вибори до Верховної Ради. До того ж, відміна Конституційним Судом політичної реформи 2004 р. наділила новообраного Президента значно більшими повноваженнями, ніж йому надали виборці у січні 2010 р., що викликало відповідне обурення в опозиційних до нього політичних сил, частини української громади та міжнародного співтовариства. Так, своє незадоволення цими процесами висловила європейська Венеціанська комісія.

На сьогодні концентрація влади в руках глави держави не дає змоги говорити про проведення демократичної модернізації країни, тим паче, що неурядова європейська організація Freedom house знизилася рейтинг країни з вільної до відносно вільної, що значно шкодить Україні на міжнародній арені. Далеко не останню роль у цьому процесі відіграє політичне та вибіркове переслідування опозиції та цензура у ЗМІ, що турбує не лише українців, а також

країн західних демократій, які все частіше говорять про авторитарні методи управління теперішнього керівництва України. Моноцентричність влади інколи приводить до позитивних зрушень, особливо під час реформ, адже помаранчево-демократичний табір показав свою дезорганізованість, не монолітність у прийнятті важливих державницьких рішень, маючи великий показник легітимності з боку української громади, виявлений під час т. зв. «помаранчевої революції». Тим паче, що Президент В. Ющенко весь 2005 р. мав повноваження за президентсько-парламентської моделі, яка не була використана для виконання передвиборчих обіцянок (у т.ч. програми «Десять кроків назустріч людям»).

Повертаючись до Основного закону нашої держави, варто було б зазначити, що за класичним трактуванням політологами форми державного правління в Україні законодавець визначив президентсько-парламентський її тип. Основною та вихідною тезою розуміння її є формування та розпуск уряду, а також один одного (у системі «парламент-президент») та їхній взаємоконтроль.

Говорячи про незалежність гілок влади, то вона досить відносна в Україні. Так, судді на перший п'ятирічний термін призначаються Президентом, а потім – довічно парламентом (крім суддів Конституційного Суду) і керуватися у своїй діяльності повинні лише законом (ст. 129 КУ). Якщо про відносну незалежність суддів ще можна говорити, які у своїй діяльності керуються законом (розділом 8 КУ, законом України «Про судоустрій» та ін.), то глава держави має ще меншу правову регламентацію своєї діяльності. Так, повноваження Президента виписані у 106 ст. КУ, але очевидно, що необхідно створити закон «Про Президента України», оскільки органи державної влади зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19 КУ).

Не повністю налагоджена система стримувань і противаг у питанні формування правозахисних органів з боку державної влади. Так, Генеральний прокурор призначається Президентом за згодою Верховної Ради України, а звільняється ним самостійно. Таким чином, прокуратура

залишається політично залежною від президентської влади. Крім цього, прокуратура виконує не тільки конституційні повноваження, до яких, зокрема, належать: нагляд за додержанням і застосуванням законів Кабінетом Міністрів та іншими центральними органами, Радою міністрів кримської автономії, органами місцевого самоврядування, політичними партіями та громадськими організаціями, підприємствами та установами; проведення досудового слідства у справах про тяжкі злочини (вбивства, зґвалтування, у сфері службової діяльності, проти правосуддя, доквілля) [3, с.460].

У вітчизняній системі стримувань і противаг проблемним є питання про реальну можливість розпуску Верховної Ради України та усунення Президента в порядку імпичменту. Так, за статтею 111 КУ виписується практично (де-факто) неможливий механізм усунення Президента України в порядку імпичменту. В статті зазначається, що імпичмент Президента України можливий за вчинення ним державної зради або іншого злочину, який мають визначити спеціальна слідча комісія, створена більшістю Верховною Радою України. Для звинувачення Президента потрібно дочекатися результатів слідчої комісії і не менш як двома третинами від конституційного складу звинуватити Президента України. Остаточне рішення про відсторонення Президента України приймають три четвертих від конституційного складу парламенту, але після перевірки Конституційним Судом України та Верховним Судом України. Очевидно, що процедура імпичменту потребує більш детальнішої регламентації, щоб інші інститути (парламент, громада) мали змогу контролювати главу держави від протиправних діянь. А тому потрібно створити окремий закон про імпичмент, який би синхронізувався з іншими законами (про прокуратуру, судоустрій, кримінальним кодексом (зокрема у частині «державної зради або іншого злочину») тощо). Сьогодні чи не єдиною мірою конституційно-правової відповідальності, що може реально застосовуватися до Президента України, є відміна прийнятих ним правових актів у разі визнання їх Конституційним Судом неконституційними [4, с.126].

Припинення повноважень Верховної Ради України Президентом також де-юре визначені в Основному законі. Так, у статті 90 п.2 зазначається: «Президент України може достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися». Тобто мається на увазі право Президента, а не обов'язок. З 1.01.2006 р. по 1.10.2010 р. діяло ще два положення, за якими Президент має право розпуску парламенту: якщо протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій; протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад уряду [5, с.42]. Як зазначає В. Шатіло, «... з усіх органів державної влади тільки ці два органи – Президент і парламент – не підпорядковані і невідповідні нікому, крім народу України як носія суверенітету і єдиного джерела влади» [6, с.83].

Не чітко врегульований у Конституції України один з механізмів у системі стримувань і противаг – право вето Президента. Так, в Основному законі зазначається: «Президент України має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України» (п. 30 ст. 106 КУ) [7, с.48] «... зі своїми вмотивованими та сформульованими пропозиціями...» (ст. 94 КУ). Так, глава держави може накладати вето на будь-які закони парламенту, виходячи не тільки з суспільної непотрібності, а й з «вмотивованої та сформульованої» політичної доцільності. Хоча парламент може подолати вето Президента не менш як двома третинами від її конституційного складу. Очевидно, що потрібно більш чітко визначити механізм застосування вето Президентом, наприклад, у частині невідповідності того чи іншого закону Конституції України з одночасним його направленням до єдиного органу, який має повноваження це перевіряти – Конституційного Суду.

Відносно взаємодії у системі «Президент – уряд», то саме Президент має вирішальний вплив як на формування уряду, так і на припинення його повноважень, однак при цьому не несе політичної відповідальності за його діяльність. Якщо у законі про Президента УРСР від 5 липня

1991 р. вказувалося, що він є главою держави і главою виконавчої влади, то на сьогодні, за чинною Конституцією 1996 р., лише главою держави і виступає від її імені. При цьому всьому Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України (ст. 52 КУ), керується у своїй діяльності Конституцією, законами України і актами Президента, а також складає свої повноваження перед новообраним Президентом України (ст. 115 КУ). Взагалі у сфері виконавчої влади України фактично діють три структури – Президент, Адміністрація Президента та Кабінет Міністрів, повноваження яких потребують чіткого розмежування. Так, за твердженням І. Кресіної: «Адміністрація Президента певною мірою дублює діяльність Кабінету Міністрів, нерідко виступаючи щодо нього своєрідним управлінсько-контролюючим органом» [8, с.122].

Досить вагомі конституційні повноваження Президента України, поряд з іншими гілками влади, не дають змоги говорити про збалансованість державної влади в Україні, про незалежність гілок влади, про ефективно налагоджену систему стримувань і противаг, а отже, і про процеси демократизації та політичної модернізації владних інститутів та їх співвідношення з громадянським суспільством. Невеликі спроби розв'язати ряд проблем, пов'язаних з дисбалансом влади (маючи на увазі політичну реформу 2004 р.), призвели до ще більшої розбалансованості владних повноважень між гілками влади. Так, ще у посланні Президента до Верховної Ради України у 2003 р. «Про внутрішнє і зовнішнє становище України за 2002 рік» зазначалося: «... серед найважливіших завдань політичної реформи слід визнати необхідність запровадження системи противаг, які б компенсували відсутню нині збалансованість влади як цілісного механізму, попередили можливу дестабілізацію політичного процесу, а саме: утвердження механізмів формування коаліційного уряду і водночас – розпуску парламенту за чітко визначених умов; запровадження пропорційної системи виборів і як противагу цьому – обов'язків, перехід до двопалатного парламенту» [8]. З метою покращити дисбалансовану систему стримувань і противаг Конституційний Суд України поновив чинність Конституції України редакції 28.06.1996 р. рішенням від 30.09.2010 р.

(юридично мотивуючи це порушенням процедури його розгляду та прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8.12.2004 р. № 2222-IV), повернувши при цьому ширші повноваження Президенту.

Таким чином, Україна за 20 років незалежності випробувала на собі класичні у політичній науці форми республіканського державного правління (особливо змішану), спробувала передати частину повноважень від глави держави до представницько-колегіального законодавчого органу – парламенту, але ця модель (український варіант політреформи у парламентсько-президентський бік) зазнала своєї невдачі. Тому на часі актуальним є напрацювання спільно з юристами, політологами, соціологами та ін. науковою елітою такої системи балансу влади, яка б унеможливила зловживання нею і її монополізацію та концентрацію виключно в одній інституції. Для цього потрібно врахувати як власний історичний досвід, так і зарубіжних країн у сфері демократичного конституціотворення. На сьогодні згідно з указом № 224 від 21.02.2011 р. Президента України діє Конституційна Асамблея, метою якої є підготовка пропозицій щодо вдосконалення конституційного регулювання відносин, а також «... забезпечення максимальної транспарентності, загальнодоступності, демократичності та деполітизації...» та «... започаткування широкого обговорення конституційних ініціатив, залучення до нього громадськості, вчених, міжнародного експертного середовища» [9]. Хочеться вірити, що наукова еліта України (особливо у сфері юриспруденції та конституціоналізму) зможе запропонувати більш налагоджену модель Конституції з чітким та однозначним механізмом у системі балансу влади, спираючись на європейський і світовий досвід та українські реалії. У цьому ключі досить доречним є повчання нам (українцям) від Т. Шевченка: «Чужому научайтесь і свого не цурайтесь».

---

1. Скиба В.Й. Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки / В.Й. Скиба, В.П. Горбатенко, В.В. Туренко – К.: Основи, 1996. – 717 с.

2. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко [За ред. Ю. С. Шемшуненка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – [2-ге вид., доп. і перероб.]. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
3. Гелей С.Д. Політико-правові системи світу: Навч. посіб. / С.Д. Гелей, С.М. Рутар – К.: Знання, 2006. – 668 с.
4. Кресіна І.О. Інститут імпичменту: Порівняльний політико-правовий аналіз / І.О. Кресіна, А.А. Коваленко, С.В. Балан. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2004. – 176 с.
5. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» №2222-IV від 8.12.2004. – Харків: «ФОЛІО», 2005. – 48 с.
6. Шатіло В.А. Інститут президентства в системі державної влади України / В.А. Шатіло. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2004. – 159 с.
7. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
8. Послання Президента України за 2003 р. «Про внутрішнє і зовнішнє становище України за 2002 рік»[Електронний ресурс]. – Режим доступу: /[http/ www.rada.kiev.ua](http://www.rada.kiev.ua)
9. Указ Президента України № 224/2011 Про підтримку ініціативи щодо створення Конституційної Асамблеї [Електронний ресурс]. – Режим доступу: /[http/ www.president.gov.ua/documents/13153.html](http://www.president.gov.ua/documents/13153.html)

Михайло Басараб

ПРЕВЕНТИВНІ ЕТНОПОЛІТИЧНІ ЗАХОДИ ДЕРЖАВИ ЗАДЛЯ МІНІМІЗАЦІЇ СЕПАРАТИСТСЬКИХ РИЗИКІВ

У статті аналізуються діючі та бажані заходи у сфері задоволення прав і суспільно-політичних потреб етнічних меншин в Україні. Автор доводить, що реалізація превентивних заходів, які балансуватимуть між інтересами держави та етнічних меншин, нівелюють сепаратистські ризики.

Ключові слова: *етнополітика, сепаратизм, етнічні меншини*

Mykhaylo Basarab, Preventive state ethno-political activities in order to minimize separatist risks. This publication analyzes current and desired measures in the field of socio-political needs satisfaction of ethnic minorities in Ukraine.

The author proves that realization of preventive measures balancing between state interests and ethnic minorities, negates the separatist risks.

Key words: *ethnic policy, separatism, ethnic minorities*

Україна, як і будь-яка багатонаціональна держава, завжди стоятиме перед потенційними ризиками зародження системного сепаратистського руху. Більше того, представники етнічних меншин перманентно вдаються до спорадичних сепаратистських акцій, що лише доводять потенційну актуальність питання сепаратизму для України. Найбільш тривалими та артикульованими вогнищами сепаратистських настроїв на сьогодні можна вважати Крим та Закарпаття. У 2004 році тема відокремлення певних територій від Української держави актуалізувалась і у промислових регіонах Південного-Сходу. Гіпотетично з проблемою наростання сепаратистських настроїв можуть зіштовхнутися прилеглі до Румунії і Молдови території Буковини та Одеської області, де компактно проживають румунські етнічні громади. Проблема галицького сепаратизму зазвичай гіперболізується.

Об'єктивно, сьогодні вже неможливо вплинути на зміну історичних передумов українського державотворення. Історичні метаморфози забезпечили Україні строкатий етнічний склад з компактно та дисперсно проживаючими етнічними меншинами. Окрім того, особливості формування української нації призвели до того, що значна частина українців втратила свою національну ідентичність. Промовистим підтвердженням цього факту можуть бути результати дослідження, проведеного авторитетними українськими соціологічними компаніями на замовленнями відомої неурядової організації INTAS, яка основним чином фінансується з бюджету Європейського Союзу. За репрезентативним загальнонаціональним опитуванням 2015 респондентів, яке проводилося у кінці 2006 року, близько 77% опитаних відповіли, що усвідомлюють себе за національністю українцями [1, с.358]. Ці результати збігаються з даними перепису населення, що проводився у 2001 році. Тоді в державі була встановлена приблизно така сама кількість етнічних українців.

Разом з тим, лише 55% респондентів в ході опитування, яке проводилося на замовлення INTAS, відповіли, що вважають своєю рідною українську мову. Натомість – росіянами себе усвідомлює близько 20% українських громадян, а вважають своєю рідною російську мову – більше 30%. Таким чином, варто дійти висновку: щонайменше кожен четвертий етнічний українець у державі втратив україномовну ідентифікацію. Ця тенденція підтверджується даними досліджень інших соціологічних компаній.

Багатонаціональний склад суспільства та проблема з етнічною самоідентифікацією в багатьох українців є наслідком складних історичних процесів українського державотворення. Це, безумовно, слід розглядати як вагомий об'єктивний сприятливий чинник для зародження етнічного сепаратизму в державі.

Окрім історичних передумов, Україна, як і інші багатонаціональні держави, гіпотетично може стати заручником маніпуляцій розбіжностями у міжнародному законодавстві щодо регламентації стосунків держави та етнічних меншин. Це стосується норм щодо територіальної цілісності та права етносів на самовизначення.

В Україні одночасно збігається низка об'єктивних сприятливих обставин для поширення сепаратистських тенденцій. Наприклад, географічні особливості гіпотетично небезпечних, у контексті сепаратизму, регіонів. Віддаленість Закарпаття та Криму від адміністративного центру держави. Територіальна близькість цих регіонів до країн, які «підігривають» сепаратистські настрої у цих регіонах. Налагодженість комунікацій між представниками радикальних проросійських рухів з закарпатськими русинами. Впливовість Української православної церкви (Московського патріархату) у Закарпатті, Криму та інших південних та східних областях. Високий природний приріст населення серед кримських татар.

Це далеко невичерпний перелік об'єктивних обставин, що можуть сприяти сепаратистським настроям. Державні органи України не мають прямого впливу на формування чи зміну таких обставин.

Виходячи з вищевказаного, державі варто проводити системну роботу над постійним дослідженням ризиків

етнічного сепаратизму, а також необхідно займатися моделюванням неконфліктних міжетнічних взаємин. В рамках міжнародного та національного права необхідно впливати на кон'юнктури міжетнічних взаємин у державі.

Міжетнічні взаємини в Україні перебувають у тому стані, коли ще ефективною може бути система превентивних заходів для мінімізації ризиків етнічного сепаратизму у майбутньому. Водночас, абсолютно хибними були б вимоги до України автоматично використати превентивні заходи щодо забезпечення прав етнічних меншин, ідентичні прикладам інших країн. Часто від захисників прав етнічних меншин лунають заклики брати приклад з Канади, Бельгії чи, наприклад, Швейцарії. Такі вимоги варто розглядати як неадекватні, оскільки процес державотворення та етногенезу України і українців різко відрізняється від історичних обставин формування канадської або, приміром, швейцарської спільнот.

У Канаді дискримінаційні діяння та сепаратистські наміри демонструють представники не автохтонних, а колоніальних етносів, чії предки в однаковий спосіб захоплювали ці території. Суперечки за суверенітет певних канадських земель розпочалися між нащадками англійських та французьких завойовників. Одні та інші свого часу завоювали територію Канади, яку до них населяли інші автохтонні етноси. В Україні, на відміну від Канади, основний етнос – українці, вважається автохтонним.

Бельгійський приклад є відмінним від українського тим, що два основні етноси, з яких колись постало це королівство, мають абсолютно різний етногенез. Франкомовні валлони мають галло-римське походження. Коріння фламандців, які спілкуються голландською, виходить з германських племен. Бельгія, як політична нація та державне утворення, стала компромісом двох абсолютно різних етносів у XIX столітті. Щодо України, то формування ж основного автохтонного етносу, що становлять основу сучасної української нації і який тривалий час заселяє ареал сьогоденної України, сягає раннього середньовіччя.

Швейцарія, як держава і політична нація, розпочинала свою історію як військовий союз різних етносів, які різнилися за походженням та віросповіданням. Це виключно

прагматичне державне утворення, основним першозавданням якого була колективна безпека. Саме цим можна пояснити домінування консоціативних чи консенсусних принципів у державницькій традиції Швейцарії. Порівняння з державотворенням України, у цьому випадку, також буде некоректним.

Виходячи з зіставлення прикладів трьох зазначених держав, які відзначаються високими стандартами захисту прав етнічних меншин, немає підстав стверджувати, що Україна мала б беззастережно вдаватися до аналогічних заходів перш за все через особливість формування сучасної української нації та процес державотворення. Безальтернативне та безмежне забезпечення прав етнічних меншин, за аналогією з названими іноземними державами, містило б серйозні загрози для забезпечення прав корінного етносу – українців.

Загалом чи не основним індикатором демократичності держави у сфері регулювання міжетнічних взаємин можна вважати реакцію міжнародних інституцій та регіонального і світового співтовариства. Дії України у законодавчій і регуляторній політиці щодо етнічних меншин практично не викликали зауважень з боку авторитетних міжнародних організацій та спільнот, які займаються моніторингом міжетнічних взаємин.

Конституція України та окремі закони, що регламентують міжетнічні стосунки в державі, гарантують реалізацію громадянських прав для усіх громадян України незалежно від національності, а також обумовлюють реалізацію особливих прав етнічних меншин. Цьому, зокрема, присвячено окремий закон «Про національні меншини України». У законі розписано в весь обсяг прав представників етнічних меншин в Україні. Стаття 1 документа розпочинається з таких слів: «Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення» [2]. В Декларації прав національностей України, яка була прийнята ще наприкінці 1991 року, йдеться: «Дискримінація за національною ознакою забороняється та карається законом» [3]. Окрім того,

послідовно демонструючи наміри інтегруватися до європейської спільноти, держава дотримується міжнародних зобов'язань, які стосуються захисту прав етнічних меншин.

До адміністративної реформи президента Януковича в Україні функціонувало окреме профільне відомство – Державний комітет України у справах національностей та релігій. Сьогодні його повноваження передано до Мінкультури України. При комітеті існувала Рада представників Всеукраїнських громадських організацій національних меншин.

Вищим керівництвом держави у різні періоди створювалися різного роду дорадчі органи з представників етнічних меншин. Нині при Президентові України діє Рада з питань етнонаціональної політики. В Україні функціонує багато неурядових, громадських організацій та партій, які сприяють забезпеченню прав етнічних меншин.

Для того, щоб мінімізувати потенційні ризики поширення сепаратистських настроїв серед етнічних меншин в Україні, державі варто і в майбутньому уникати різного роду дискримінаційних діянь.

Україна і надалі повинна визнавати факт проживання на території держави представників етнічних меншин, гарантувати забезпечення можливостей для збереження культурної самобутності цих етносів. Такі можливості, передусім, можуть бути реалізовані на територіях компактного проживання етнічних меншин. Водночас, така політика не повинна відбуватися за рахунок витіснення з будь-яких територій держави та сфер життя основних елементів культури корінного етносу – українців. Забезпечення умов для розвитку культури етнічних меншин має здійснюватися паралельно з підтримкою української культури. Наприклад, забезпечення освіти мовами етнічних меншин не повинно означати відмови від обов'язкового і повноцінного вивчення у таких навчальних закладах української мови. Фінансування заходів зі збереження культурної самобутності етнічних меншин, аналогічно зі схожими заходами щодо розвитку української культури, має відбуватися за рахунок бюджетного фінансування з державного та місцевих бюджетів. Також державою має заохочуватися меценатське фінансування таких програм.

Одним з важливих елементів реалізації політичних прав етнічних меншин є їхні рівні можливості з іншими громадянами держави бути представленими у представницьких органах влади та у державній службі.

В умовах чинного виборчого законодавства до представницьких органів влади пропорційна складова виборчої системи достатньо забезпечує право етнічних меншин мати представництво в органах влади. На відміну від мажоритарної системи виборів, яка може забезпечувати право обрання представника лише від компактно проживаючої етнічної меншини, пропорційна дає суттєві переваги для етнічних меншин, що проживають дисперсно. Партії і виборчі блоки, що виступають на захист тих чи інших етнічних меншин, можуть розраховувати на голоси їхніх представників по всій території держави.

З метою ще більшої демократизації виборчого права, в контексті захисту прав етнічних меншин, для обрання до представницьких органів влади можна було б законодавчо відмовитися від виборчого бар'єра у 3%. «Виходячи із загальної кількості депутатського корпусу у 450 осіб та провівши нескладні арифметичні обчислення, виходить, що, аби отримати за умов відсутності виборчого бар'єра один мандат, партії чи блоку доведеться – таки набрати близько 60 тисяч голосів виборців» [4]. Зняття виборчого бар'єра не маргіналізувало б виборчий процес загалом і значно полегшило б реалізацію права етнічної меншини на представництво в законодавчому органі або ж органах місцевого самоврядування.

Окрім наведених вище превентивних заходів, представників еліти різних етнічних меншин варто інтегрувати в загальнонаціональні суспільно-політичні процеси. Наприклад, по змозі слід призначати представників етнічних меншин на відповідальні посади у місцевих та центральних органах державної влади.

Необхідно максимально інтегрувати представників еліти етнічних меншин до суспільних процесів у державі ще з молодого віку. Наприклад, надавати пільги представникам етнічних меншин для вступу до провідних вузів держави.

Для мінімізації ризиків етнічного сепаратизму в рамках загальнонаціональної антикорупційної політики органи

державної влади мають приділяти особливу увагу протидії незаконним вчинкам, що призводять до погіршення економічної та екологічної ситуації в регіонах, де потенційно можуть поширюватися сепаратистські настрої серед етнічних меншин. Що стосується Автономної республіки Крим, передусім йдеться про резонансні зловживання з об'єктами рекреаційного призначення та протиправними обладнаннями з землею на півострові. У Закарпатті основний резонанс навколо рекреаційних об'єктів, земельних питань та незаконного використання природних ресурсів в області.

Українській владі слід приділити увагу якнайшвидшому подоланню економічної і соціальної кризи в усіх регіонах України загалом та на територіях з високими сепаратистськими очікуваннями, зокрема.

Силовим відомствам необхідно підвищити рівень безпеки громадян у районах проживання етнічних меншин. Це мінімізує незадоволення умовами проживання в Україні з боку представників різних етносів. Зокрема, йдеться про жорсткішу боротьбу зі злочинністю в Криму та Закарпатті, де тривалий час спостерігалася незадовільна криміногенна ситуація. Незадоволення криміногенною обстановкою у цих регіонах може трансформуватися в загальне незадоволення державою.

Українській владі вкрай необхідно контролювати конфліктність у стосунках між етнічними меншинами. Завдяки превентивним діям компетентних органів важливо не допустити сутичок, а особливо тривалих конфліктів та насильницьких дій між етнічними меншинами. Прикладом такого протистояння є перманентна конфліктність у стосунках етнічних росіян та кримських татар у Криму.

У рамках програми ефективнішої інтеграції представників етнічних меншин до українського суспільства можна розробити комплекс заходів для заохочення добровільної міграції представників компактно проживаючих етнічних меншин в інші регіони держави. До таких заходів можна віднести пільгові умови вступу представників етнічних меншин у вузи в інших регіонах. Надання преференцій з оподаткування та зайнятості в інших регіонах держави і т.і. Такі заходи приведуть до поступового розмивання ареалу проживання етнічних меншин. Це сприятиме поступовій

природній асиміляції етнічних меншин зі спільнотою інших громадян України.

Держава має посприяти виведенню на публічний рівень усіх контактів етнічних меншин з офіційними та неофіційними колами інших країн. По змозі Україні слід контролювати розміри та види зовнішньої допомоги, що надаються етнічним меншинам. У такий спосіб вдасться зменшити рівень латентного впливу на етноменшини з боку представників інших держав. Це значно мінімізує ризики експорту етнічного сепаратизму в Україну.

Окрім зазначеного, компетентні державні органи мають вдаватися до профілактики екстремістських настроїв, нейтралізації незаконних терористичних угруповань, мінімізації зв'язків між радикальними представниками різних етнічних меншин тощо.

Неабияку увагу слід приділити наслідкам глобальних міграційних процесів на території України. Надзвичайно високою є загроза перетворення держави на відстійник для світового міграційного трафіка. Особливої актуальності проблема набула після введення в дію домовленостей з країнами ЄС про реадмісію. Роль України як відстійника в рамках міграційних потоків створює сприятливі обставини для поступового нарощення у державі неадаптованих етнічних меншин, які слабо інтегруватимуться в українську спільноту. Це створює додаткові ризики виникнення етнічного сепаратизму в Україні. В таких умовах держава має більш комплексно підходити до власної міграційної політики, активніше боротися з корупційними схемами у транспортуванні нелегальних мігрантів, розробити систему заходів з мінімізації бюджетних витрат на утримання та депортацію нелегальних мігрантів, вийти з ініціативами двосторонніх домовленостей з сусідніми державами або ж ініціативою регіональних програм щодо впорядкування нелегальної міграції.

Доволі ефективним способом убезпечення від етнічного сепаратизму може бути вступ України до організацій з соціально-економічної кооперації або ж колективної безпеки.

Усі вище зазначені заходи мають супроводжуватися широкою інформаційною кампанією з боку держави. В середовищі некорінних етносів необхідно формувати думку,

що розширення прав етнічних меншин в Україні свідчить про демократичну зрілість держави. Це повинно привести до формування в їхньому середовищі відчуття морального комфорту проживанням в Україні. Також необхідно вести планомірну роботу з інформування міжнародної спільноти про досягнення України в галузі забезпечення прав етнічних меншин.

Значною мірою реальність етнічного сепаратизму в Україні залежатиме від політики державних органів та рівня толерантності у суспільстві.

Виникнення причин та суб'єктивних сприятливих обставин для поширення етнічного сепаратизму, як правило, є наслідком необдуманого політики з боку держави та агресивного міжетнічного суспільного дискурсу. Водночас, варто враховувати і те, що непропорційна підтримка культур різних етнічних меншин, а також недостатня увага до захисту культури найбільшого етносу України – українців – може призвести до невдоволень з боку етнічних українців та етнічних меншин, які вважатимуть, що їм приділяється значно менша увага, ніж іншим. Це, в свою чергу, може призвести до зростання агресивного етноцентризму в середовищі українців та етнічних меншин, які будуть обділені увагою держави на користь інших. Згодом це може породити агресивність у стосунках українців з етнічними меншинами або ж породжуватиме конфліктність між етнічними меншинами. Такі тенденції можуть значно підвищити ризики етнічного сепаратизму в Україні.

Доволі влучно про значимість превентивних заходів із задоволення основних прав етнічних меншин сказано у спільному дослідженні фінського науковця Соїлі Ністен Хаарала та його російського колеги Дмитра Фурмана: „По-перше, всі такі заходи ефективні, лише якщо в їхній основі лежать гуманні, моральні устремління, а не тільки бажання поступками випередити сецесії. Значною мірою наявні в розвинених країнах процеси автономізації є, власне, наслідком загального правового і морального розвитку, а не відповіддю на потенційні загрози. По-друге (і, на наш погляд, це принципово важливо), вони виконують свою превентивну стосовно сецесії роль, лише якщо наявна

можливість легальної, ненасильницької сецесії. Для того, щоб у двері не вламувалися, вони повинні бути відчинені» [5, с. 131]

---

1. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К.: Вид. Дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. – 363 с.

2. Закон України „Про національні мешини” [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2494-12>

3. Декларація прав національностей України [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=177112&zahyst=4/UMfPEGznhhs2D.ZiSnxI1rHI4w.s80msh8Ie6>

4. Басараб М. Виборчий бар’єр: права партій чи громадян? [Електронний ресурс] / Басараб М. – Режим доступу <http://www.pravda.com.ua/articles/4b1a9a724b73e/>

5. Нистен-Хаарала С. Право на отделение / С. Нистен-Хаарала, Д. Фурман // Аллен Бьюкенен. Сецессия: Право на отделение, права человека и территориальная целостность государства. – М.: Рудомино, 2001. – 237 с.

III. ПОЛІТИКО-МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Дмитро Дзвінчук

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ ТА ПСЕВДОМОДЕРНІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ

Досліджено зміст та основні складові модернізації політичної та економічної системи країн Центральної Європи з метою здійснення філософсько-політологічного аналізу трансформацій політичної системи України.

Ключові слова: модернізація, псевдомодернізація, стратегія реформ, Центральна Європа.

Dmytro Dzvinchuk. Modernization processes in Central Europe and pseudomodernisation in Ukraine. In the article maintenance and basic component modernizations of the political and economic system of countries of Central Europe with the purpose of realization philosophical and political analysis of the transformations of the political system of Ukraine.

Key words: modernization, unrealmodernization, strategy of reforms, Central Europe.

Процеси суспільної трансформації, які значно прискорилися наприкінці ХХ століття, незважаючи на історичну доцільність та об'єктивну соціальну необхідність, породжують чимало проблем та гострих протиріч як у середині окремих країн, так і в міжнародних відносинах. Практика показує, що в процесі модернізації в багатьох країнах на перший план висуваються проблеми соціокультурної адаптації, тобто спроб пристосування місцевих традиційних структур до вимог сучасного світу.

Найбільш близьким за значенням українським еквівалентом терміна «модернізація» є, на думку автора, слово «осучаснення». За більш детального розгляду сам термін аж

ніяк не містить однозначного шляху такого осучаснення. Втім, історичний досвід показує, що на середину ХХ століття в цьому контексті виявилася певна закономірність. Як наслідок, визначальним шляхом у модернізації, зокрема політичній, незахідних суспільств стало засвоєння норм та інститутів такої моделі організації суспільства, яка виникла та проявила себе в західній цивілізації.

Термін «модернізація», на думку багатьох відомих науковців, слід визначати як характеристику епохи, яка водночас протистояла як античності, так і середньовіччю. Вперше цей термін використали ще в ХVІ столітті в Європі у контексті розуміння свободи, проте згодом ще одним значенням терміна «сучасність» став процес розвитку техніки, прогрес. Якщо в першому випадку термін «modern» («сучасний») не мав обмеження в часі (вважалося, що раз отримана свобода не зникає), то у другому випадку його значення постійно змінюється вже за визначенням, хоча в реальності обидва значення є неподільними, злитими в діалектичній єдності [9].

Сучасна наука породила значну кількість літератури з проблем модернізації, де містяться потужні теоретико-методологічні розробки підходів у контексті досліджень проблем модернізації та розвитку. Серед наукових праць зазначимо роботи Ш. Айзенштадта [13], С. Блека [12], Д. Лернера [14]. У їх дослідженнях розроблялися критерії, визначалися форми, етапи й типи модернізації, її агенти і еліти та їхній вплив на темпи і характер модернізаційних процесів. Більшість авторів були солідарні в тому, що модернізація являє собою перехід від традиційного аграрного суспільства до сучасного індустріального.

Прихильники політологічного тлумачення модернізації [3; 4] розглядають її як частину загального процесу модернізації, коли перетворення відбуваються в усіх основних складових соціальної системи (економічній, правовій, політичній, культурній тощо), але вибір модернізаційного розвитку починається і здійснюється саме у сфері політики, з вияву політичної волі до змін.

Необхідність осмислення нинішнього стану розвитку українського суспільства спонукає українських вчених до розгляду окремих аспектів теорії модернізації та застосу-

вання її методологічного арсеналу з метою досягнення різних феноменів суспільно-політичної практики.

Попри досить глибоке дослідження українськими вченими різних аспектів модернізації суспільства недостатньо висвітленими й зовсім недослідженими залишаються такі проблеми, як: місце і характер розвитку українського суспільства в контексті модернізації західного і незахідного світу; поєднання і взаємодія різноманітних аспектів процесів модернізації і псевдомодернізації; прогнозування варіантів, тенденцій і потреб розвитку України на початку XXI ст.

Теорія модернізації, виникнувши у 50-ті рр. XX ст., пройшла у своєму розвитку кілька етапів. Як і більшість теорій, що займаються вивченням суспільно-політичних процесів, вона пережила декілька кризових моментів, породила ряд суперечностей, пов'язаних зі значним відривом теоретичних рецептів від практики суспільно-політичного реформування.

Діставши глибоке теоретичне обґрунтування у другій половині XX ст., поняття «модернізації» дотепер залишається найбільш універсальним щодо характеристики різноманітних спонтанних та цілеспрямованих суспільно-політичних змін.

Сучасні модернізовані суспільства, запропонувавши характер і темпи самовдосконалення, виступають орієнтиром для суспільств, які з історичних причин відстали у своєму розвитку від апробованих і перевічених часом зразків організації людського співжиття. Створені модернізованим світом, суспільно-політичні параметри вимагають від різних країн неоднакових зусиль для підкорення їхніх вершин. Прагнення до цього, а також незмінна конфронтація сторін, що виникає від бажання ініціаторів модернізації активізувати внутрішні суспільно-політичні процеси, якраз і становлять основний зміст різноманітних варіантів модернізаційного розвитку. А це, у свою чергу, потребує не лише врахування світового досвіду, а й вироблення неповторної стратегії втілення модернізації для окремо взятих країн [3].

Теорія модернізації може вважатися послідовністю концепцій, яка може бути інтерпретована з використанням

моделі І. Лакатоса [6]: 1) є «тверде ядро» (ті положення, від яких не відмовляються); 2) є «захисний пояс» (всі подальші обмовки, що дозволяють перед лицем все нових спроб фальсифікації дотримуватися положень «твердого ядра»). З цієї точки зору «тверде ядро» теорії модернізації може бути представлено такими базовими положеннями:

1. У історичному бутті будь-якого суспільства слід виділяти два стани: «немає вагомих трансформацій – розпочалися вагомі трансформації» (слід виділяти «досучасний» і «сучасний» стан будь-якого суспільства).

2. Перехід суспільства з ситуації «немає вагомих трансформацій» в ситуацію «розпочалися вагомі трансформації» зумовлений і неминучий.

3. Трансформації суспільства у напрямі «осучаснення» розуміються як багатоаспектні процеси – відповідно до уявлень про суспільство як про цілісну систему, що складається з взаємодоповнюючих підсистем (сім'я, спосіб господарювання, політичний режим, культура, екологія, технології тощо).

4. Згадані значимі трансформації ведуть до універсалізації, диференціації і спеціалізації типів внутрісоцієтальної взаємодії, зростанню тих його характеристик, які визнаються позитивними (індивідуальна свобода і добробут індивіда, конкурентні і адаптивні здібності індивідів і спільнот).

«Захисний пояс» теорії модернізації утворюють уявлення про «ешелони» модернізації, а також про «органічний» і «неорганічний» її характер. Ця онтологічна модель являє собою три концентричні кола. Суспільства центрального кола ще до *початку модернізації* мали всі умови для запуску «осучаснення» (так уже склалося, що самі собою сформувалися всі необхідні для цього інститути, включаючи розвинений ринок і активну приватну ініціативу). Наступне коло («другий ешелон») представлений тими суспільствами, які хоча і не мали власних, відповідних процесу «осучаснення», адекватних йому норм і інститутів, проте, модернізувалися, виходячи з власних підстав і власних мотивів (тобто, не втратили якості суб'єкта модернізації). З «другим ешелonom» пов'язане те, що називається «ета-тистська модель модернізації» («осучаснення» проводиться державою як одним із соціальних інститутів і на користь

цього інституту). Нарешті, «третьій ешелон» представлений тими суспільствами, де модернізація проводилася на користь «першого ешелону» (тобто, як правило, на тривалий час виявилася втрачена політична суб'єктність) [8].

Таким чином, «псевдомодернізація» – модель модернізації, характерна для суспільств «другого ешелону». Це той напівзахід, який вирішує ряд проблем «відставання», але не дозволяє запустити «органічну» модернізацію. Із сказаного видно, що феномени, які покликана пояснити «псевдомодернізація», – важливий виклик «ядру» теорії модернізації: чомусь загальна закономірність не спрацьовує.

Для побудови моделі псевдомодернізації потрібно провести процедуру перетворення умов, які вважаються вагомими, в чинники, які можна зіставити з емпіричними даними. Велика частина умов, що вважаються значимими для виникнення ефекту «псевдомодернізації», приведені в класичній роботі В. Хороса «Російська історія в порівняльному висвітленні» [10, с. 15–16].

Отже, ефект «псевдомодернізації» пов'язаний з тим, що:

1. Ускладнений доступ до джерел «первинного накопичення» (під якими розуміється зовнішня торгівля і експлуатація колоній). Це веде до необхідності знаходити внутрішні джерела засобів для модернізації (мається на увазі, перш за все, посилення форм внутрішньої експлуатації).

2. З'являється необхідність протистояти експансії суспільств «першого ешелону».

3. Є виражене відставання світоглядних орієнтацій місцевих правлячих кіл від духовних стандартів правлячої еліти «першого ешелону».

4. В той же час з'являються готові зразки технологій, які істотно полегшують адаптивні версії модернізації.

5. Є певна перешкода в засвоєнні нових цінностей місцевою освіченою елітою.

6. Певне запізнювання в загальнокультурному розвитку населення (під яким розуміється, перш за все, виникнення «протестантської етики» або інших аналогів етики «мирського аскетизму»).

7. Слабо виражені політичні і соціальні передумови модернізації. У цей пункт поміщається вся традиція дослідження української «автократії», «влади-власності» і «суспільного договору», а також всі міркування про вузь-

кість «громадянського суспільства», публічних форм влади і відсутності практик «горизонтального договору» [11].

У цьому контексті зупинимося на висвітленні модернізаційних процесів у Центральній Європі та особливостях суспільно-політичного розвитку України.

Відзначимо, що традиційно в Європі виділяють три найбільш важливі географічні регіони: Західна Європа (тягнеться між Атлантикою і Рейном), Центральна Європа (територія, розташована від Рейну на Заході до Росії і Балкан на Сході) і Східна Європа (як правило, ототожнюється з європейською частиною Росії від західних кордонів Росії до Уралу). Проте, на відміну від інших континентів, у ході історичного розвитку внутрішня географічна і геополітична структури Європи не завжди збігалися. Якщо Захід і Схід Старого Світу, незважаючи на пережиті цими регіонами потрясіння і підйоми, кризи і піднесення залишалися стійкими геополітичними реальностями, то Центральна Європа була зоною геополітичної нестабільності. Вона то зникала з геополітичного ландшафту Європейського континенту, то з'являлася знову. З зникненням Центральної Європи в геополітичному вимірі територія цього внутрішнього європейського регіону входила до складу то Західної, то Східної Європи. Причому, в історії Європи мав місце періодичний перерозподіл центральноєвропейських земель між двома головними європейськими геополітичними регіонами.

Такі процеси отримали віддзеркалення і в європейській геополітичній теорії. Так, французький геополітик Ж. Готтман назвав Центральну Європу «припливно-відпливними землями» Старого Світу. Цей регіон подібний до смужки землі, яка розташована на кордоні суші та моря і яку періодично або накривають хвилі Великого Океану, або вона стає продовженням величезних континентальних просторів. Представники німецької геополітичної школи ці території називають «Zwischeneuropa», тобто регіон, розташований між Заходом і Сходом, між Німеччиною і Росією. У зв'язку з тим, що належність цього регіону до Заходу або Сходу, як ми вже знаємо, не була постійною, ще існує поняття «Мандруючих земель Європи», які переміщують-

ся, подібно до похідних колон, з однієї частини континенту в іншу і навпаки.

Якщо пригадати історію минулого століття, то Центральна Європа часто розглядалася як ключ до Східної Європи. Зникнення Центральної Європи почалося після розпаду Австро-Угорщини в 1918 р., анексії Німеччиною Австрії і Чехословаччини в 1938 р.

У 1939–1940 рр. відбувся черговий поділ Центральної Європи між Німеччиною і СРСР. Закінчення Другої світової війни привело до нового поділу Центральної Європи між Сходом і Заходом згідно з післявоєнними угодами. Як геополітична реальність, цей регіон відродився наприкінці 1980 – початку 1990-х рр., після краху тоталітарних режимів у Європі і в СРСР.

Сьогодні, на думку фахівців у сфері геополітики, до Центральної Європи входять принаймні дванадцять держав: Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словаччина, Румунія, Болгарія, Литва, Латвія, Естонія, Білорусія, Україна, Молдова [5, с. 92–93].

У попередні історичні періоди, як відзначають деякі аналітики, держави, розташовані в центрі Європи, мали дві основні геополітичні проблеми. Перша – постійний тиск упродовж багатьох століть з боку Німеччини і Росії. Друга – відсутність належної уваги до цієї території з боку інших (окрім Німеччини) провідних західних держав. Тривалий час Великобританія, Франція і Сполучені Штати відводили собі достатньо скромну роль у цьому регіоні.

У наші дні геополітична ситуація змінюється. Захід активно співробітничав з країнами, розташованими в центрі Європи. Розглянемо ці зміни на прикладі типової для Центральної Європи країни – Угорщини. Розвиток Угорщини відбувається в новітній період її історії на тлі політичної і економічної орієнтації країни на Захід. Така орієнтація відбивається не лише в звітах політичних аналітиків, але і видна «неозброєним оком» у повсякденному угорському житті. У туристський сезон центральні вулиці і площі Будапешта заповнені західними туристами, серед яких переважають громадяни США. Велика кількість туристів відпочиває в розташованих у західній частині країни знаменитих курортних районах, що сприятливо позна-

чається і на економічному розвитку цих територій. Люди живуть тут досить забезпечено, впадають в очі облаштовані будинки котеджного типу, нові машини популярних західних і японських марок, на яких видно угорські номери. В той же час, під час поїздки на схід Угорщини західна присутність стає менш помітною, та і умови життя в цих регіонах країни мають скромніший характер.

Очевидно, певна нерівномірність внутрішнього економічного розвитку позначилася і на рейтингу рівня життя в Угорщині, вимірюваного за європейською шкалою добробуту.

Так, незадовго до вступу Угорщини й інших держав-претендентів в ЄС статистичне відомство Європейського Союзу – Евростат – опублікувало дані, згідно з якими за обсягом ВВП на душу населення Угорщина знаходилася на п'ятому місці серед цих країн. Попереду виявилися такі країни, тепер уже нові члени Європейського Союзу, як Кіпр – 86 %, Словенія – 69 %, Чехія – 59 %, Мальта – 56 %. Його рівень становив 51 % від середнього рівня країн ЄС. Проте в угорській економіці є перспективи. Ще у 2000 р. середня зарплата в країні перевищила 250 доларів США в місяць і до цих пір продовжує зростати. Вступ країни в ЄС сприяв закріпленню цих позитивних тенденцій. Проте в країні зберігається великий, порівняно з багатьма іншими країнами, відсоток іммігрантів, причому покидають Угорщину частіше молоді, найбільш соціально активні люди.

Непростою була дорога Угорщини в Європейський Союз. Вона першою з країн Центральної і Східної Європи (ще в серпні 1988 р.) встановила дипломатичні зв'язки з Європейським Співтовариством. У 1994 р. набрала чинності Угода про асоціацію Угорщини з ЄС, а з 1997 р. почалися переговори Угорської Республіки з Європейським Союзом про приєднання. Істотну роль у цьому процесі відіграла проведена в Угорщині приватизація, яка мала свою специфіку. Перебуваючи в робітничих передмістях Будапешта, наприклад, на знаменитому острові Чепель, що розташований на Дунаї і є величезною промисловою зоною, бачим на заводських і фабричних будівлях вивіски з назвами найбільших транснаціональних корпорацій. Так, в Угорщині діють такі компанії, як IBM Storage, Ауді Хун-

гарія, Опель Хунгарія, Філіпс Відео, Дженерал Електрик і деякі інші. Масова приватизація в Угорщині закінчилася в основному до 1997 р., коли частка приватної власності в економіці перевищила 75 %. При цьому в Угорщині надзвичайно велика частка іноземного капіталу: вона становить більше половини в промисловості, близько чверті в енергетичному комплексі і більше 60 % у банківському секторі [5, с. 94].

Активне залучення довгострокового капіталу має позитивний вплив на трансформаційні процеси в країнах регіону, сприяє посиленню конкурентоспроможності національних економік і окремих галузей, дозволяє вирішувати проблеми територіальних диспропорцій і зайнятості населення. В той же час, спостерігається певне погіршення макроекономічної кон'юнктури внаслідок незбалансованості монетарної системи, до якої веде неконтрольований приплив великих обсягів грошових коштів. По-друге, орієнтовані на зарубіжні ринки, компанії стимулюють зовнішню торгівлю, проте при цьому створюється небезпечна залежність розвитку галузей і навіть економіки в цілому від виробничих рішень обмеженого числа корпорацій-лідерів. За «веселковими» перспективами частенько прихована реальна небезпека макроекономічної дестабілізації: в разі виробничих збоїв або перенесення потужностей у менш розвинені держави.

Центральноєвропейські республіки з низькою галузевою диверсифікацією господарств можуть зіткнутися з проблемами в зовнішньоторговельних і платіжних балансах, а також зростання безробіття (як це вже траплялося в Угорщині і Словаччині). До несприятливих наслідків селективної політики з залучення інвестицій слід віднести і виникнення так званого «дуалізму економіки», який виражається в наявності одночасно секторів, що розвиваються, але мало пов'язаних між собою, що відчувають фінансовий і технологічний дефіцит традиційних галузей і сформованих іноземним капіталом ефективних виробництв, продуктивність праці на яких в середньому удвічі вища.

Однією з важливих тенденцій є підвищення наукоємності вторинного сектору економіки країн Центральної Європи, чому неабиякою мірою сприяє експорт технологій

провідних світових корпорацій, створення мережі технопарків і технополісів, центрів високотехнологічних виробництв і інноваційних комплексів. До середини 2000-х рр. Угорщина, Польща і Чеська Республіка увійшли до десятки провідних у світі країн-реципієнтів НІОКР, а закономірним результатом інвестиційного стимулювання науки стало підвищення питомої ваги високотехнологічної продукції в експорті (наприклад, в Угорщині, що є одним з лідерів Євросоюзу з цього показника, її частка сягає 20 %) [7, с. 108].

Для створення сприятливих інвестиційних умов у територіальну структуру промисловості країн регіону були упроваджені нові елементи – територіальні утворення з преференційним режимом ведення економічної діяльності, різні види яких об'єднані загальним поняттям вільних або спеціальних економічних зон (СЕЗ). Торговельні і торговельно-виробничі зони, до яких, перш за все, належать промислові парки, з початку цього десятиліття стали провідною формою просторової і функціональної організації господарської діяльності. Такий вигляд СЕЗ має переважно машинобудівну спеціалізацію (понад 80–90 % обсягу торгівлі припадає на цю галузь), а розміщені в них підприємства в середньому випускають до 30–40 % промислової продукції і забезпечують 40–50 % товарного експорту відповідної країни. Значна частина промислових парків, створених за рахунок інвестицій «в чистому полі», розміщена в прикордонних західних районах центральноєвропейських держав для посилення їх експортної орієнтації на ринки Євросоюзу.

Найважливішою зміною галузевої макроструктури промисловості є зниження диверсифікації: замість характерного для планової економіки широкого набору галузевих блоків, у сучасних умовах усе ще функціонують підприємства лише конкурентоздатних виробництв, а деякі галузі перебувають у глибокій кризі або припинили існування. До проблемних у більшості країн належать виробництво добувних галузей: наприклад, істотно знизився видобуток вуглеводнів у Румунії, Угорщині, Сербії і Албанії, припинений видобуток кам'яного вугілля в Угорщині і бурого – в Албанії і Хорватії, а також окремих металевих руд у Македонії і Болгарії. У Румунії і республіках колишньої

Югославії зникли деякі центри кольорової металургії, в Угорщині – чорної металургії [7, с. 109].

Погіршало становище підприємств хімічної галузі, особливо органічної хімії в Польщі, Чеській Республіці, Угорщині, Румунії і Болгарії. Практично у всіх країнах регіону закриті або знаходяться в процесі реструктуризації заводи металоемного машинобудування, текстильні фабрики і деякі переробні виробництва харчової галузі.

Іншою важливою тенденцією є збільшення диверсифікації в галузевій мезо- і мікроструктурі: складна ситуація у сферах виробничої спеціалізації країн Центральної Європи в 1990-ті рр. привела до виділення у складі динамічних галузей нових підгалузей, що стали об'єктом інтересу з боку великих іноземних компаній, що розвиваються. З часом сферу переважного накопичення довгострокового капіталу поповнювали не лише трудомісткі і матеріаломісткі виробництва, але і рентабельні підприємства з середнім рівнем технологічного розвитку, наприклад, машинобудівні заводи.

Наприклад, в Угорщині на електронні вироби доводиться до 15–20 % промислового випуску, а частка телекомунікаційного устаткування досягає 10–15 %. Пізніше залучення Словаччини в боротьбу за інвестиції не перешкодило їй істотно змінити виробничу спеціалізацію: питома вага електроніки і електротехніки в її промисловості становить 15 %, а транспортних засобів і комплектуючих до них – 20–25 %.

Трансформація структури виробництва в країнах ЦЄ сприяла розвитку зовнішньої торгівлі і якісній зміні структури експортно-імпортних операцій. Так, частка продукції машинобудування в структурі експорту в 2000–2007 рр. виросла в Словаччині з 39 до 54 %, у Чеській Республіці – з 44 до 54 %, у Угорщині – з 59 до 62 %, у Польщі і Словенії – з 35 до 41 %. Для порівняння, в державах Південно-Східної Європи (за винятком Румунії) цей показник становить від 5 до 15 % [7, с. 110].

Виникнення диверсифікованих експортоорієнтованих машинобудівних комплексів у країнах Центральної Європи зумовлене тенденцією переміщення виробничої діяльності з традиційних промислових центрів у нові з метою скоро-

чення витрат і оптимізації бізнес-процесів (один з видів транскордонного аутсорсингу або екстерналізації).

Короткий аналіз модернізаційних процесів у країнах Центральної Європи дозволяє глибше усвідомити тенденції соціокультурного розвитку України та виокремити окремі відмінності у стратегії бачення реформ.

Промисловість України на 60 % є зношеною або морально застарілою. Середній вік фондів матеріального виробництва – 22–25 років, темпи оновлення основних засобів у промисловості – 4–5 % щороку. За існуючої інтенсивності оновлення основних засобів і відсутності амортизаційних та податкових стимулів щодо його прискорення для повної модернізації промислового комплексу України знадобиться 25–35 років. Але вже сьогодні Україна економічно відстає від провідних держав світу як мінімум на 50 років! За збереження наявних тенденцій цей розрив прогресивно поглиблюватиметься.

Енергетичні витрати України на формування ВВП втричі більші, ніж витрати розвинених країн. Таким чином, українське населення і підприємства сплачують додатковий податок на розвиток, вартість якого становить 15–17 млрд дол. США, або 16–18 % ВВП щороку! (Ю. Полунєєв). Такий стан речей дозволяє нам віднести Україну до країн «другого ешелону», для яких характерна «навздогінна модернізація» або «псевдомодернізація».

Відзначимо, що впродовж тривалого періоду в Україні стратегія реформ спиралася на ідею європейської інтеграції. Європейські політики встановлювали критерії та стандарти, а українська влада мала їх досягнути, рівняючись на досвід інших країн. Однак за 20 років ефемерне членство України в ЄС ні на грам не стало реальнішим, і вина за це в основному покладається на українську владну верхівку. Однак це тільки половина правди. По-перше, реформування за неоколоніальною стратегією неможливе без участі метрополії, яка має бути активним учасником змін у колонії.

Недостатньо відправити документ із переліком необхідних кроків та реформ. Метрополія здійснює навчання фахівців, консультування, делегує постійних представників, які є учасниками реформ, виділяє ресурси і впливає на політику з метою збереження лояльних представників.

По-друге, і це визначальне – успішна модернізація колонії залежить великою мірою від її місця в політичній стратегії метрополії. Історія вступу в ЄС доводить, що саме політичні мотиви були провідними в рішенні модернізувати і прийняти в члени нові країни.

Так, наприклад, вступ Греції відбувся за 4 роки після подання заявки, що збіглося з ускладненням політичної ситуації на Близькому Сході, а всі реформування економіки відбувалися за фактом вступу.

Іспанія і Португалія, маніпулюючи своїм членством у НАТО, отримали позитивну дискримінацію і перехідні періоди на кілька десятків років. Польща, Угорщина і Чехословаччина отримали вигідні торгівельні угоди та спрощені візові режими відразу після повалення соціалістичних урядів. Подібна ситуація була і з країнами Балтії. НАТО мість, 20 років по незалежності, а Україна досі не може отримати угоду про асоціацію.

Сучасна влада також реалізовує неоколоніальну стратегію реформ. В її основі лежить побудова російської моделі бюрократично-олігархічного корпоративізму, в якій бюрократія і олігархи укладають пакт про спільне управління та поділ ресурсів.

Особливість цієї моделі полягає в тому, що вона має забезпечити вигідне співіснування країни з демократичним світом. Це означає фіксувати на папері та виголошувати в промовах західні цінності, любов до демократії, рекламувати лібералізм, і під цим всім одноосібно розподіляти бюджет, монополізовувати ресурси, здійснювати інформаційне маніпулювання свідомістю, ущемлювати опозицію, громадських діячів та журналістів.

Незважаючи на ментально-корпоративну близькість і тісну взаємодію між українською та російською владою, остання не зможе відіграти важливу роль в українських реформах, оскільки розглядає колонію як ресурсний придаток, а не спільний простір.

На заваді ефективності неоколоніальних стратегій реформ в Україні, серед іншого, стоїть і цивілізаційна протидія двох метрополій: ЄС–Росія, які різними способами взаємно нейтралізують впливи один одного.

Єдиним і безапеляційним успіхом реформ може бути нова інституційна реальність, коли люди живуть, діють і самореалізуються в нових умовах.

Логіка реформ передбачає зміну існуючих інституцій таким чином, щоб на їхньому місці суспільство розвинуло нові. Однак ключове питання у цьому контексті: на зміну яких інституцій спрямовані українські реформи?

Після падіння соціалізму всі концепції реформ спрямовувалися на зміну радянських інституцій планової економіки, державної власності, колективізму тощо. Часткове руйнування цих інституцій відбулось і в Україні, але на їх місці не виросла ринкова економіка.

Сьогодні більшість експертів та аналітиків західних фондів продовжують наголошувати на необхідності завершити повне знищення радянських практик управління та остаточно перейти до ринку. Проте вони не враховують той факт, що за 20 років в Україні сформувалися нові інституції.

Тривалий період розчарування, політичного хаосу, безвідповідальності породили в Україні інститут «паралельних реальностей»: влади і суспільства, які співіснують на основі неформального пакту невтручання.

Пакт передбачає створення умов для виживання суспільства, як: спрощена система оподаткування, гарантії мінімальних соціальних виплат та умов для розкошування влади: мовчазна реакція на корупцію у сферах державних закупівель та замовлень робіт, свавілля дітей-мажорів та суддів.

Будь-яка спроба забрати у суспільства можливість жити «паралельно», як єдиний податок, – викликає різкий спротив і втручання у владу. Аналогічно, будь-які спроби контролювати «бюджетні дерибани», висвітлювати спосіб життя влади наражаються на силову реакцію.

За таких обставин суспільство не буде учасником реформ, радше навпаки, шукатиме можливостей їм протидіяти, а влада, розуміючи це, здійснюватиме реформи виключно у власних інтересах.

Ще один інститут, який сформувався за роки незалежності – «корпоративізм» великого бізнесу та бюрократії. Ці дві суспільні групи настільки зрослися, що можуть вільно переходити одна в одну: олігархи ставати бюрократами і навпаки.

Попри те, що українська політика видається безвідповідальною і хаотичною, досить стабільним у ній залишається представництво інтересів олігархів (незалежно від кольору влади), та захищеність державних посад бюрократів.

Фактично, всі реформи виходять із «корпоративної» етики цього інституту, а отже, марно припускати, що вони можуть бути позбавлені його інтересів. Корпоративізм у своєму мережевому вигляді монополізує український ринок, і продовження будь-яких реформ у напрямі ринку тільки зміцнить його силу.

Реформи в своєму сучасному вираженні стали засобом маніпуляції, управлінням суспільною підтримкою та закордонною допомогою. Вони дискредитували себе як інструмент змін та успіху, а тому мають бути відкинута і замінена, на слухну думку В. Андрусіва, цивілізаційною модернізацією [2].

Підсумовуючи попередні аналізи, можна виділити ряд ключових умов, які забезпечують успіх цивілізаційної модернізації: інноваційні рішення для зміни суто української інституційної реальності, виникнення суспільного інтересу та безпосередня участь суспільства у змінах.

Це ставить завдання розробки спеціальної моделі організації суспільства, яка дозволяє вивільнити його інноваційний потенціал. Такою моделлю є держава-партнер.

Сама по собі ідея держави-партнера є не новою. Однак цей образ часто дуже загальний і віддалений, щоб стати основою суспільного інтересу.

Держава-партнер не може служити вузьким інтересам ефемерного креативного класу чи конкретної соціальної групи, оскільки йдеться про організацію суспільства та його відносин у цілому.

У державі-партнері влада виходить із усвідомлення свого інструментального призначення та пріоритетної ролі суспільної енергії в змінах. Фактично, основне завдання такої влади – розпоряджатися спільними ресурсами таким чином, щоб вивільняти інноваційний потенціал громадян через створення їм можливостей.

Кожний новий винахід, нова підприємницька ініціатива піднімає загальний рівень добробуту вище, ніж будь-які бюджетні вливання зверху. Система державного планування

в будь-якій державі так чи інакше кінцевою точкою має громадянина, однак у державі-партнері ця точка і є ціллю, а не засобом

Вищенаведене підводить до першого важливого принципу взаємодії держави та суспільства – двостороння комунікація.

Будь-яка реформа чи рішення, розроблене на рівні влади, буде залишатися теорією аж до моменту імплементації.

Безперечно, рівень компетентності громадянина дуже рідко дозволить йому бути фахівцем з конкретної реформи чи рішення, і часто це стає причиною неврахування його позиції.

Однак ключовим внеском, який може здійснити громадянин, є відповідь щодо його можливої реакції чи поведінки в нових умовах. Так, активно вивчаючи думку «спроценців», їх можливу реакцію на податкову реформу, державна політика не зазнала б тих втрат, які відбулись, і тих, які стануться незабаром.

Двостороння комунікація – це не данина моді демократії, не ефемерний європейський стандарт, а звичайна вимога ефективної політики в частині зменшення ризиків витрат. І розуміння цього виходить не з вимог МВФ чи ЄС, а виключно із бажання зробити реальні зміни.

Поряд із конструктивним внеском адаптації державних планів до реальних умов двостороння комунікація виконує функцію зростання рівня обізнаності суб'єктів реалізації рішення.

Досягнення двосторонньої комунікації вже достатньо, щоб влада і суспільство разом виступали суб'єктами інституційних змін. Однак участь у спільній комунікації передбачає прийнятний рівень взаємної довіри.

Проблема взаємної довіри за звичайних демократичних умов розв'язується шляхом виборів, коли громадяни беруть відповідальність за обрану владу, а остання за передвиборчі обіцянки. Але, знову ж таки, функціонування української демократії відбувається в специфічних умовах інституту «паралельних реальностей».

Це означає, що у цьому випадку вибори є нагадуванням владі про важливість дотримання пакту «невтручання», а не інструментом політичної відповідальності. Таким

чином, формування солідарності потребує додаткових кроків з боку влади. Ключовим інструментом формування солідарності є громадянська просвіта. Більшість державних установ є абсолютно невідомою територією для громадян, поки вони не стикаються з реальними проблемами. Оскільки в Україні відсутні освітні програми щодо функціонування інститутів влади, які включали б відвідування відповідних установ, спостереження їх роботи, вивчення організації тощо, то влада і надалі залишається чимось страшним, сакральним, віддаленим. Цей імідж часто помилково розглядається як необхідний для ефективної влади, однак, насправді, породжує в суспільстві бажання ухилитися та уникати рішень і, як наслідок, веде до безрезультатності будь-яких спроб щось змінити. В державі-партнері громадянська просвіта є постійною ініціативою влади. Незалежно від того, наскільки суспільство використовує можливості отримувати інформацію та вивчати роботу державних установ, кроки в цьому напрямі розцінюються ним як правильні і викликають довіру, готовність вступити в комунікацію в разі необхідності.

Діючи на принципах двосторонньої комунікації та солідарності, держава-партнер створює передумови для реалізації ще одного, який і має стати основою політичного та економічного дива – опосередкування інтересу.

Децентралізація є необхідною умовою забезпечення двосторонньої комунікації, солідарності та опосередкування інтересу. Однак, що ще важливіше: децентралізація – це єдиний спосіб покласти край корпоративним зв'язкам бюрократії та олігархії. Концентрація суспільних ресурсів на самому верху перетворює владу на приз, а не на інструмент змін.

Поразка будь-яких реформ закладена в самій українській політичній боротьбі, яка націлена на отримання «призів» у разі перемоги. Влада виступає мотивом політичної діяльності, концентрує фінансові та медійні потоки, але не суспільні інтереси. Здійснивши децентралізацію управління ресурсами, можна буде знищити мотивацію до захоплення «призу» [1].

Однак сама по собі децентралізація є небезпечним кроком з огляду на рівень компетентності та відповідальності

самого суспільства. Існує ризик, що передача більших повноважень на нижчі рівні буде способом скинути невирішені проблеми. На всіх суспільних рівнях організації влади необхідно розвивати лідерську конкуренцію, просвітництво, самоорганізацію, і тоді децентралізація наступить як наслідок зростання інтересів громад та конкуренції нових еліт.

---

1. Андрусів В. Цивілізаційна модернізація: держава-партнер / В. Андрусів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pravda.com.ua/articles/2011/03/14/5949961.

2. Андрусів В. Цивілізаційна модернізація: неможливість реформ / В. Андрусів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pravda.com.ua/articles/2011/01/26/5837698.

3. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: Монографія / В. П. Горбатенко. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.

4. Зеленько Г. І. «Навздогінна» модернізація: досвід Польщі та України: Монографія / Г. І. Зеленько. – К.: Критика, 2003. – 215 с.

5. Косов Ю. В. Особенности геополитических процессов в Центральной Европе / Ю. В. Косов // Управленческое консультирование. – 2009. – № 3. – С. 91–97.

6. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / И. Лакатос [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://scorcher.ru/art/theory/any/lacatosh.php>.

7. Лобанов М. М. Трансформация отраслевой и территориальной структуры промышленности стран Центрально-Восточной Европы / М. М. Лобанов // Региональные исследования. – 2010. – № 3 (29). – С. 106–112.

8. Родригес А. М. История XX века: Россия – Запад – Восток / А. М. Родригес, С. В. Леонов, М. В. Пономарев // FictionBook.lib [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://fictionbook.ru/author/aleksandr_manuyevich_rodrigues/istoriya_xx_veka_rossiya_zapad_vostok/read_online.html?page=1.

9. Теория модернизации [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.

10. Хорос В. Г. Русская история в сравнительном освещении / В. Г. Хорос. – М: Aspect press, 1996. – 171 с.

11. Цыганков В. В. Псевдомодернизация: возможные варианты и значимые факторы / В. В. Цыганков [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.publikacia.net/arhiv/012011.pdf>.

12. Black C. The Dynamics of Modernization. A Study in Comparative History / C. Black. – N.Y.: 1966. – 576 p.

13. Eisenstadt S. *Modernization: Protest and Change* / S. Eisenstadt. – New Jersey: Prentice-Hall, 1967. – 617 p.

14. Lerner D. *The Passing of Traditional Society: Modernizing in the Middle East* / D. Lerner. – N.Y.: L., 1965. – 611 p.

Наталія Кононенко

ЧОМУ НЕ ВИЙШЛО ДЕМОКРАТІЇ: РОСІЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Автор зупиняється на аналізі чинників, які обумовили гібридність сучасного російського політичного режиму, серед яких неготовність росіян до демократії, слабкість інститутів та відсутність суб'єкта модернізації.

Ключові слова: політичний режим, російська влада, російське суспільство, деінституціалізація, «культурна революція»

Natalia Kononenko. Why is not worked democracy: Russia in the early twenty-first century. *Author stops on an analysis of the factors that led to the hybridist of modern Russian political regime, including the Russians not ready for democracy, weak institutions and lack of modernization moderator.*

Keywords: *political regime, the Russian authorities, Russian society, deinstitutionalisation, Cultural Revolution*

Специфічність пострадянських трансформацій у сучасній Росії та гібридність її політичного режиму, на нашу думку, визначається насамперед такими чинниками, як неготовність суспільства до життя в умовах демократії, слабкістю інститутів та відсутністю модератора (суб'єкта) модернізації.

Суспільство. В Росії (як і в більшості інших країн колишнього Радянського Союзу) домінував *інструментальний підхід* до трансформації. На відміну, наприклад, від країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), де модернізаційні процеси кінця ХХ – початку ХХІ ст. базувалися на *ціннісному підході*, який був виражений в готовності суспільства, незважаючи на економічні труднощі, зберігати

вірність демократичним процедурам, не сподіватися на повернення до соціального популізму і патерналізму в націоналістичній і авторитарній оболонці. Певною мірою цей феномен можна пояснити тим, що в країнах ЦСЄ «революція цінностей» відбулася набагато раніше фактичного падіння комуністичних режимів. Ідеться про антикомуністичні та антисталінські рухи, які знайшли свій прояв у жовтневому повстанні 1956 р. в Угорщині, у численних потужних антикомуністичних виступах в Польщі 1956 р., 1968 р., 1970 р., у «Празьській Весні» 1968 р. Модератором ціннісних зрушень в цьому регіоні була переважно культурна інтелігенція. На цю важливу специфічну рису подій того часу в Центральній Європі звертає увагу чеський письменник Мілан Кундера: «Повстання у Центральній Європі виростили ... не засоби масової інформації. Їх готували, формували, приводили в рух романи, поезія, театр, кіно, історіографія, літературна критика, популярні комедії, кабаре, філософські дискусії – тобто культура» [1]. Втім, навіть те, що підґрунтя для суспільного консенсусу з приводу подальшого демократичного розвитку в країнах ЦСЄ склалося задовго до політичних революцій 1989 року, не позбавило країни регіону від певних труднощів на шляху розбудови нових політичних режимів. Визнаємо, що *у країнах ЦСЄ революція цінностей мала неповний і незавершений характер, зачепила не всі соціальні групи і верстви. Однак, входження країн ЦСЄ до складу Євросоюзу або навіть тверді наміри зробити це все ж створюють певну «рамку», тверді гарантії – як для збереження демократичних порядків, так і для і стійкості демократичних цінностей.*

Щодо Російської Федерації, то вплив ціннісного чинника на специфіку пострадянських перетворень визначався низкою особливостей. По-перше, мета перетворень. Антикомуністичний рух у країнах ЦСЄ був спрямований не просто на боротьбу із Радянським Союзом. Його надметою стало повернення цих країн до Європи, до європейських стандартів життя. Якщо *протягом 90-х рр. ХХ ст. Росія ще не мала консенсусного ідеологічного концепту трансформації*, то вже протягом «нульових» рр. ХХІ ст. чітко формується ідеологічна платформа «відродження демократії»

через *специфічний, своєрідний російський шлях*, чітко артикульована у концепції «суверенної демократії» під час другої президентської каденції Володимира Путіна. На думку російського політика Владислава Суркова, одного з провайдерів цієї теми, «суверенна демократія – це образ політичного життя суспільства, за якого влада, їх органи та дії обираються, формуються і спрямовуються виключно російською нацією в усьому її різноманітті та цілісності заради досягнення матеріального добробуту, свободи і справедливості всіма громадянами, соціальними групами і народами, що її утворюють» [2].

По-друге, *росіяни (у переважній більшості) не лише не збиралися «повертатися до Європи», вони сприймали демократію, в першу чергу, як інструмент підвищення добробуту пересічних громадян*. Це дозволило окремим науковцям ставити під сумнів сам факт існування та здійснення «революції цінностей» наприкінці 80-х рр. в Росії. «Що стосується пострадянського простору, то ніякої революції цінностей тут не було, – вважає А.Рябов, – мова йде про соціально-економічні зміни, які можна назвати інформаційною революцією» [3]. Сучасні дослідження, спрямовані на вивчення ціннісних орієнтирів росіян, підтверджують висновок про, м'яко кажучи, специфічність «ціннісної революції» в Росії. Так, за даними регулярних соціологічних досліджень аналітичного центру «Левада Центр» (2008 р.) 50% росіян усе ще очікували від влади турботи про їх соціально-матеріальний стан, і лише 7% – змогли скористатися новими можливостями і покращити життя своєї родини [4].

У 2006 р. (майже через 15 років після початку трансформаційних процесів у Росії) соціологи інформують, що такі цінності, як «міцна родина», «надійні друзі», «безпека» та «матеріальна незалежність» – безпосередньо характеризують практичну мотиваційну складову поведінки сучасного росіянина в його повсякденному житті. В цілому, наголошують дослідники, вони характерні для громадян будь-якого сучасного європейського суспільства. Втім, на відміну від Європи, ієрархія російських цінностей збігається з розподілом масових страхів та комплексів росіян, серед яких неконтрольоване індивідом соціальне життя,

спрямоване на припинення виконання соціальними інститутами своїх патерналістських зобов'язань; втрата роботи; відсутність впевненості у власній безпеці; репресивна політика держави. Така кореляція між цінностями та страхами сучасних російських громадян дозволяє соціологам зробити висновок, що *базові характеристистики пострадянської людини в Росії (на 16-му році трансформації) не пов'язані із тим, що становить та підтримує орієнтацію суспільства на розвиток та зростання, бо домінують цінності виживання, пасивної чи реактивної адаптації людини до соціальних змін, що притаманно суспільствам тоталітарних та авторитарних режимів.* [5;4].

Консервуючи цінності тоталітарного суспільства, росіяни поступово прохолоднішали до демократії. У 2009 р. кількість респондентів, які вважали, що Росії потрібна демократія, становила 57%, що на 9% менше, ніж у 2005 р. Відповідно, кількість росіян, які вважають, що Росії не потрібна демократія, збільшувалась: у 2009 р. проти демократичного режиму в Росії було 26% опитаних, що на 5% відсотків більше, ніж у 2005 р. У 2009 році 51% росіян вважало, що сильний лідер – це шлях до вирішення Росією її проблем. У тому, що демократія – це системний інструмент модернізації, було переконано на той момент 30% опитаних респондентів. Переконані, що порядок більш необхідний для Росії, ніж демократичний режим, 59% опитаних респондентів. Більше ніж 80% опитаних респондентів вважали у 2009 р., що для демократії необхідне економічне процвітання, гарантія доходів, рівність перед законом. І лише 50% респондентів зазначили, що для демократії в Росії необхідні альтернативні вибори й існування можливості у простих людей впливати на політику (тобто справжні ознаки демократії).

Отже, за 20 років трансформації розуміння росіянами демократії залишилося переважно патерналістським (як інструменту покращення життя), а цінності переважної більшості російських громадян характерні для режимів авторитарного типу, в межах якого не відбувається відокремлення держави від суспільства [5;4]. Тому цілком природньо, що як тільки російські реформи на початку 90-х рр. зіткнулися з дуже серйозними і неминучими в процесі

трансформації економічними труднощами, привабливість демократії як варіанта піднесення добробуту стала поступово згасати. А на початку 2000-х рр., коли «нова» російська влада запропонувала суспільству соціальний контракт «економічні можливості замість політичних прав», суспільство і зовсім відмовилося від універсальних демократичних цінностей на користь цінностей звичайних, так би мовити – інструментальних (патерналістських).

Слабкість інститутів політичної системи. *Політичні реформи Путіна, а потім і тандему «Путін–Медведєв» стали тим інструментом, за допомогою якого розбалансовану систему влади, створену за часів президентства Б.Єльцина, дійсно було стабілізовано. Щодо політичних реформ Путіна, то в цій царині інструментарій стабілізації полягав у вихолощенні конкурентного змісту з електоральної процедури, яка закладалась Єльциним, девальвації змісту більшості політичних інститутів та створенні політичного підґрунтя для закріплення монополії правлячої групи на владу. Найбільш помітні кроки в цьому напрямі президента Володимира Путіна (2000–2008 рр.) були спрямовані на обмеження політичної конкуренції з боку регіональних еліт, загальноросійських політичних партій та олігархів.*

Першими об'єктами політичних реформ В.Путіна стали регіональні еліти та партії, які становили базу політичного режиму Б.Єльцина («змагальної демократії» або «режиму обмеженої конкуренції»). Технологія, за допомогою якої обмежувався вплив на реальну політику партій та регіональних еліт, передбачала внесення змін у виборче законодавство. Основні етапи обмеження інституційного впливу регіональних еліт на функціонування російського політичного режиму:

- серпень 2000 р – зміна порядку формування Ради Федерації. Губернатори і глави законодавчої влади регіонів, які до того були членами РФ за посадою, замінені на призначених ними представників, які мали працювати в РФ на постійній, професійній основі;

- вересень 2004 р. – Путін оголосив про намір скасувати вибори голів регіонів, мотивувавши цей крок прагненням посилення боротьби з тероризмом. Відповідний законопроект було розроблено і ухвалено в грудні 2004 р.;

- липень 2003 р. – більше половини обраних депутатів Законодавчих Зборів суб'єктів Федерації мають обиратись за партійними списками. З 2005 р. – вибори Законодавчих Зборів суб'єктів Федерації відбуваються лише за партійними списками, участь у регіональних виборах беруть лише партії, які отримали представництво в Державній думі (пропорційна система), заборонено створювати блоки на регіональних виборах;

- 2006 р. – введення Єдиного дня голосування: або перша неділя березня, або перша неділя жовтня;

- З 2009 на регіональних виборах встановлюється бар'єр – 7% від числа всіх, хто проголосував на виборах по багатомандатному округу (для партій, які набрали більше 5% рекомендується давати одне місце).

Етапи обмеження впливу політичних партій мають таку хронологію:

- за підсумками виборів до Державної думи, які відбувалися за змішаною системою у грудні 2003 року, більшість місць отримала пропрезидентська партія «Єдина Росія». Друге, третє і четверте місця зайняли, відповідно, КПРФ, ЛДПР і блок «Батьківщина». Перемігши на виборах і прийнявши до свого складу більшість незалежних депутатів, що пройшли по одномандатних округах, усіх депутатів від Народної партії та «перебіжчиків» з інших партій, «Єдина Росія» отримала конституційну більшість, що дозволило їй не рахуватися з думкою опозиційних партій і адаптувати виборче законодавство до вимог президента;

- конституційна більшість у Державній думі четвертого скликання (2003–2007 рр.) ухвалює правки до Конституції, відповідно до яких прохідний бар'єр для партій підвищено з 5% до 7%; скасовано мажоритарну систему, нижній поріг явки на вибори та можливість голосувати «проти всіх»; заборонено партіям об'єднуватися в блоки та незалежним російським спостерігачам бути присутнім на виборах.

Певні небезпідставні сподівання щодо повернення партіям та регіональним елітам через інституційні механізми (вибори, парламент, регіональні органи влади) їх повноцінного, притаманного демократіям впливового статусу, були пов'язані із президентством Д.Медведева (2008 р. – до т.ч.).

Так, у листі «Росія, вперед» (вересень 2009 р.), в якому президент ледве не вперше після обрання виклав своє бачення майбутнього Російської Федерації, глава держави робить акцент на тому, що політична система Росії буде гранично відкритою, гнучкою і внутрішньо складною [7]. Сподівання на повернення політичної конкуренції надавало і перше президентське послання Федеральним Зборам (12 листопада 2009 р.), в якому йшла мова і про політичну реформу, метою якої, на думку Д.Медведева, мало б стати створення умов, завдяки яким в Росії вкоренилися б демократичні інститути, і на регіональному рівні – у тому числі. Щоб «постійно доводити дієздатність демократії», президент запропонував (так званий «перший медведівський пакет») надати партіям, що набрали на виборах від 5% до 7%, 1-2 місця в Державній думі; надати партіям, що отримали більшість у місцевих парламентах, права пропонувати президенту кандидатури на призначення керівників виконавчої влади у суб'єктах Федерації; заборонити «грошовий задаток» під час електоральних кампаній; ввести «ценз осілості» для представників суб'єкта Федерації у Раді Федерацій; запровадити поетапне зниження мінімальної кількості членів партії, необхідне для її реєстрації і т.д. [7].

Утім, якщо звернутись до фактів, то найбільш помітними подіями у політичному житті Росії періоду 2009 – 2010 рр. стали, по-перше, продовження інституційних повноважень президента з 5 до 6 років, а Державної думи – з 4 до 5 років; по-друге – відмова від «прямих» виборів мерів, що закріпило тренд формальної «партизації» виборів усіх рівнів в умовах нерозвинутої партійної системи. Каталізатором згортання прямих виборів мерів у великих та фінансово міцних муніципалітетах (Н.Новгород, Перм, Мурманськ, Смоленськ) стали гучні поразки провладної «Єдиної Росії» на виборах у Волгограді (2007 р.), уральських містах (2009–2010 рр.), Іркутську та Братську (2010 р.). (Нагадаємо, що прямих виборів мерів не існує з 2004 р. у федеральних центрах – Москві та Санкт-Петербурзі). Експертні оцінки першого повного президентського року Д.Медведева (2009 р.) були критично-стриманими. Головне завдання, яке реалізував на посаді президент, трактувалося

на той момент експертами як збереження політичного статус-кво в умовах світової фінансової кризи, від якої потерпала і російська економіка. Політичні інструменти «консервації» стабільності – подальша деінституціалізація та персоніфікація влади. Економічний інструментарій «стабілізації» протягом кризових 2008-2009 рр. – використання урядового Резервного фонду [8]. Більш критичні оцінки, наприклад, такі, як «тупик стабільності», [9, с.12-13] мав 2010 рік – другий повноцінний рік президентства Д.Медведева. Експерти робили акцент на тому, що настає «якась інша епоха». Аналізуючи ймовірні контури «нової епохи», дослідники наголошують на тому, що після 2012 р. економічна політика російської влади змушена буде стати більш соціально жорсткою. В цих умовах владі, як це не дивно, будуть потрібні партії, як реальний інструмент взаємодії влади та суспільства [10].

Суб'єктний вакуум російської модернізації. Домінування держави над суспільством – незмінна особливість російського політичного порядку. Через те, що сучасний модернізаційний потенціал російського суспільства зведений до того, що більшість росіян очікує від демократії, а відповідно, і від влади, перш за все, покращення рівня власного добробуту, російське громадянське суспільство в його теперішньому стані не може розглядатись як суб'єкт (ініціатор) модернізаційних перетворень.

Розглянемо гіпотезу, за якою *великий недержавний капітал* міг би розглядатись як модератор/суб'єкт трансформаційних процесів. Специфіка сучасного російського пострадянського капіталізму, як системи, полягає, по-перше, в тому, що трансфер-класи (олігархічні фінансово-промислові групи) агрегували і владу, і власність. Друга ключова особливість пострадянського капіталізму – це відсутність сильних інститутів, що не дозволяє здійснювати в політиці якісь довгострокові стратегії. Слабкі, нестійкі інститути спонукають різні елітні групи орієнтуватися на реалізацію короткострокових і, головним чином, корпоративних і групових цілей. У таких системах, як правило, або погано прописаний в законах, або фактично не діє на практиці інститут політичної відповідальності. Третя важлива особливість пострадянського капіталізму – це

персоніфікація, клієнтелізація владних відносин [11]. Через це російський олігархат у принципі не може бути носієм довгострокових стратегій розвитку, оскільки його діяльність орієнтована, головним чином, на захоплення нових ресурсів або принаймні на збереження status quo.

Цікаву характеристистику сучасного стану російських олігархів дали у своїй доповіді, підготовленій у 2009 р. на замовлення президента Д.Медведева, науковці Микита Кричевський та Владислав Іноземцев, які зазначали, що «кінцева мета олігархів – не модернізація російської економіки, а скидання збиткових, непотрібних активів з власного балансу, на баланс державний» [12]. По-перше, підкреслюють аналітики, de-jure більшість олігархічних компаній не є російськими, оскільки їх формальні власники зареєстровані за межами податкової території Російської Федерації. По-друге, за декілька років до фінансової кризи 2008–2009 рр. було розроблено та втілено механізм переведення корпоративних активів в приватну власність олігарха. По-третє, фондовий бум та дефіцит фінансів, зумовлений тотальним переходом фінансових активів з корпоративної до приватної власності їх господаря, став підґрунтям для стрімкого зростання інвестиційних програм, замість вкладання в бізнес власних коштів. Статус, який держава дозволила отримати олігархам, наголошують науковці, зумовив неоднозначність їхнього становища під час кризи 2008–2009 рр. З одного боку, олігархія виступала транстериторіальною силою, яка зацікавлена, в першу чергу, не в стабілізації економічної ситуації та початку дії прозорих юридичних норм у Росії, а в збереженні власних активів, за кордоном – у тому числі. З іншого боку, забезпечуючи працю мільйони росіян та контролюючи виробничі процеси в багатьох галузях економіки, російський олігархат практично диктував владі, як безконтрольно розподілити бюджетні гроші на користь свого бізнесу. В умовах кризи російська влада надала допомогу компаніям російських олігархів на суму 1 трлн крб. [12].

Еліта – традиційний постачальник інноваційних ідей та провайдер модернізаційних рухів. Утім, в Росії не все так просто. Як правило, суб'єкт російської модернізації (а це – не еліта в цілому і не елітна група, а впливовий і

харизматичний лідер) обирав стратегію зростання тиску держави на економічну та соціальну сфери суспільства. В політичній площині – вибір робився на користь авторитарних методів керівництва суспільством. Політичним базисом (найбільш задіяною фракцією політичного класу у розробці і реалізації політичних рішень) російських авторитарних режимів ставала лояльна до лідера-харизмата бюрократія, залежність якої від лідера, що привів її до влади, є абсолютною. Бюрократична фракція політичного класу (вплив якої фактично не залежав від результатів виборів, представники якого приходили до влади разом із патроном) часів президентства В.Путіна складалась з 4 груп: «родинна» група, ліберали, технократи і силовики. Найбільш впливовою групою бюрократичної фракції політичного класу часів президентства В.Путіна були «силовики». Саме військові становили ґрунт управлінської мережі Путіна, яка дозволила в короткий період часу поновити контроль політичного класу над всіма ключовими суспільними процесами і зробила більш впевненою федеральну владу: результат узгоджуваних процедур і результати виборів були прогнозовані. Така «прогнозованість» означала збереження демократії, але практично в імітаційній формі. За даними О.Криштановської, вже на період 2002 р. кожен четвертий представник політичного класу був військовим, що дозволило дослідниці класифікувати режим Путіна «ліберальною мілітократією» (в межах якої фактична влада військових здійснюється в межах політичної системи із фасадними ознаками демократії) [13]. Ідеологія «силовиків» передбачала також внесення рішучих змін у співвідношення влади і бізнесменів: «силовики» вважали, що вплив бізнесу на владу потребує корекцій шляхом підпорядкування бізнесу владі і створення в привабливих сировинних та інших еспортоорієнтованих галузях монополій за державною участю як ключового власника. Ключовими акціонерами і керівниками цих холдингів мали стати державники, якими «силовики» вважали себе. Політичний режим Путіна, що базувався на піднесенні «силовиків» серед інших фракцій політичного класу, політичному і, що особливо важливо, – ідеологічному моноцентризмі і ресурсному автократизмі, стабілізував розбалансовану

політичну конструкцію Росії після Єльцина, але не створив інститутів для остаточного завершення модернізаційних перетворень у країні [13].

Спроби президента Д.Медведева знайти нових провайдерів модернізаційних змін у суспільстві та в еліті не виглядали переконливими, оскільки він був змушений рухатись у форватері лідера фактичного, прем'єр-міністра В.Путіна. Останній, виступаючи 20 квітня 2011 р. перед Державною думою Російської Федерації, укотре продемонстрував послідовність, наголосивши, що країні потрібне десятиліття сталого, спокійного розвитку, без різного роду необдуманих експериментів, замішаних на невиправданому часом лібералізмі або, з іншого боку, на соціальній демагогії [14].

У той же час, на думку російських науковців, у суспільстві досягнуто консенсусу про необхідність курсу на модернізацію. Відкритим традиційно залишається питання щодо суб'єктів (драйверів) модернізації. Політолог О.Гаман-Голутвіна наголошує на тому, що суб'єкт модернізації уявляється сьогодні як складна коаліція вузьких груп суспільства, яка складається з вузького сегмента інноваційного бізнесу, вузького сегмента технократів – менеджерів, частини політиків, орієнтованих на завдання модернізації, та представників інтелектуального класу [15]. Отже, ймовірні провайдери російської модернізації – це нові елітні групи, орієнтовані не на панування, а на розвиток, пов'язані не лише з державною владою, а і з «середнім класом». Для того, щоб Росія рухалася вперед, наголошує соціолог Михайло Афансьєв, треба зупинитись і зрозуміти, що поряд із порядком денним олігархії є порядок денний російських еліт розвитку, які визнають принципи рівності права для всіх та конкуренції. [16, с.15, с.63].

---

1. Цит. за: Кундера Милан. Трагедия Центральной Европы; перевод Андрея Пустогарова с английского по The New York Review of Books VOLUME 31, NUMBER 7 • APRIL 26, 1984 – <http://www.proza.ru/2005/12/16-142>

2. Цит. за: Сурков Владислав Национализация будущего. // Эксперт. – М. – 2006. – №43 (573) – http://expert.ru/expert/2006/43/nacionalizaciya_buduschego/

3. Рябов А. Промежуточные итоги и некоторые особенности постсоветских трансформаций. //Открытая лекция – сайт Полит.ru. – 14.01.2010. – <http://www.polit.ru/lectures/2010/08/12/riabov.html>
4. Гудков Л.Д., Дубин В.В., Зоркая Н.А. Постсоветский человек и гражданское общество // Приложение к ж-лу «Общая тетрадь». – М.: Московская школа политических исследований. – 2008.
5. Ежегодник «Общественное мнение – 2009 г.» – М. : Левада-Центр. – 2009. – 208 с.
6. Цит. за: Медведев Дмитрий. Вперед, Россия! – М.: Сайт Президента Российской Федерации. – 2009. – 10.09. – <http://www.kremlin.ru/news/5413>
7. Див.: Медведев Дмитрий. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. – М.: Сайт Президента Российской Федерации. – 2009. – 12.11. – <http://www.kremlin.ru/transcripts/5979>
8. Див.: Петров Николай «Россия-2009»: портрет на фоне кризиса»// Брифинг. – М.: Московский центр Карнеги. – 2011. – т.12, вып.1. – 20 с.
9. Див: Петров Николай. Россия-2010: меньше стабильности, больше публичной политики. // Брифинг. – М.: Московский центр Карнеги. – 2011. – Т.13, вып.1. – С.12–13.
10. Пути российского посткоммунизма: Очерки / Под ред. М. Липман и А. Рябова; – Моск. центр Карнеги. – М. : Изд-во Р. Элинина, 2007. – 307 с.
11. Див.: Афанасьев М. Клиентизм и российская государственность. // М.: Московский общественный научный фонд. – 2000 – 318 с.
12. Див.: Киричевский Никита, Иноземцев Владислав. Постпикалевская Россия: новая политико-экономическая реальность // Сайт Владислава Иноземцева. – http://inozemtsev.net/doc/vert/1251655062_krichevsky.pdf
13. Див.: Крыштановская О. Режим Путина: либеральная милитария // Pro et Contra. – М. – 2002. – № 4. – С. 159–180
14. Путин Владимир: Кризис отступал по всем фронтам (выступление перед депутатами Государственной Думы) // Российская газета. – М. – 20.04.2011. – <http://www.rg.ru/2011/04/20/putin-site.html>
15. Див.: Гаман-Голутвина Оксана. Общество готово к модернизации. // Выступление на конференции «Социальное измерение модернизации». – М., 2010. – 29 сентября. – <http://actualcomment.ru/news/15961/>
16. Див.: Афанасьев М. Российские элиты развития: запрос на новый курс. – М.: Фонд «Либеральная миссия». – 2009. – С.15, С.63

Тетяна Ляшенко

ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ
(на прикладі країн центральноазійського регіону)

У статті автор розглядає моделі трансформації в країнах Центральної Азії, які відображають різні підходи до зазначеної проблеми: зокрема структурний та процедурний підходи. Також розглядаються стадії та особливості переходу від авторитаризму до демократії в регіоні ЦА.

Ключові слова: *Центральна Азія, системна трансформація, авторитаризм, демократія, структурний метод, процедурний метод, зміна режиму, демократичний транзит.*

Tetyana Lyashenko. Political transformations in post-soviet area (States of Central Asian Region). The author considers models of transformation in the Central Asian countries which reflect different approaches, in particular, structural and procedural one. Stages and distinctive features of the transition from authoritarianism to democracy in the region of Central Asia are examined, too.

Key words: *Central Asia, systemic transformation, authoritarianism, democracy, the structural method, procedural method, regime change, democratic transition.*

Розвиток суспільств та політичних систем на пострадянському просторі перебуває у полі зору багатьох вчених та політиків. Цей простір можна вважати своєрідною лабораторією, в якій «апробуються різноманітні економічні, соціально-політичні, культурно-цивілізаційні моделі». Усі країни, які утворилися на євразійському просторі, прийнято вважати такими, що становлять перехідні системи. Регіон Центральної Азії виділяється особливими, навіть унікальними характеристиками.

Після розпаду Радянського Союзу перед усіма його колишніми республіками постало завдання системної трансформації, а також вибору зразка для політичного, економічного та соціального розвитку. Не стали винятком і

країни колишньої радянської Середньої Азії. Спільне історичне минуле, єдність за релігійною ознакою та певною мірою єдине культурне поле – ці фактори, здавалося б, сприяли відтворенню однієї моделі розвитку на території всього центральноазійського регіону. Кількість зразків для запозичення є досить значною і включає як магістральні шляхи трансформації (західна демократична, мусульманська світська, ісламська теократична тощо), так і їхні конкретні моделі (американська, турецька, іранська, китайська, південнокорейська тощо).

Проте період, що пройшов від здобуття незалежності країн Центральної Азії до сьогодні, свідчить, що ці держави, хоча й мають багато спільного у своєму розвитку, але йдуть різними шляхами до власних цілей.

Всеохоплюючий процес трансформації в країнах Центральної Азії містить у собі одночасно демократизацію суспільного та політичного життя, створення ринкової економіки, зростання національної самосвідомості та зміцнення суверенітету держави, відродження ісламської культури, створення національних та регіональних систем безпеки, участь у міжнародному розподілі праці та міжнародному політико-правовому процесі. Якщо також взяти до уваги фактор історичної пам'яті (роль дорадянської та радянської історії) та менталітету, а також особливості способу життя народів Центральної Азії, то можна зрозуміти всю складність трансформації, що розгортається на території цього регіону.

Узагальнюючи найбільш поширені трактування трансформаційних процесів у країнах Центральної Азії, можна дійти висновку, що превалюючими визначеннями є «перехід від тоталітаризму до демократії через стадію авторитаризму», «м'який або жорсткий авторитаризм», «загроза ісламського фундаменталізму». «У всіх цих дебатах стосовно долі демократії в Центральній Азії, на жаль, можна помітити більше міфотворчості, стереотипів, тенденційності та прямолінійності, аніж теоретично обґрунтованих концепцій, діалектичного підходу до проблеми та системного погляду на складний процес пострадянської трансформації суспільств та держав» [12].

Тим не менш, дослідників демократичних перетворень у центральноазійському регіоні можна умовно поділити на три групи. Перші (в основному прихильники розподілу світу на Схід і Захід) вважають, що в країнах Центральної Азії демократія неможлива, оскільки не є властивою місцевому менталітету, історичному досвіду та, загалом, азійському способу життя регіону, який дуже вдало визначає В.Якушик: «Азійський, або східний тип розвитку характеризується етатизмом – одержавленням багатьох сфер життя суспільства, сильними общинними традиціями, відсутністю свободи особистості, автократичним (самодержавницьким) характером влади та широким використанням нею не правових форм управління» [19].

Другі (це переважно місцеві автори) стверджують, що в цих країнах буде створюватися своя «особлива», специфічна модель демократії. Треті (представники західної науки) переконані, що демократія (західного зразка) може бути встановлена настільки швидко, наскільки активно буде запозичуватися демократичний європейський досвід. Щоправда, невдалий експеримент з реформами у Киргизстані, який тривалий час вважався навіть острівцем демократії у цьому регіоні, примусив цих дослідників більш обережно пропонувати своєрідну «демократичну кальку».

На думку А.Джекшенкулова (Киргизстан), специфіка перехідного періоду в країнах Центральної Азії полягає в тому, що «свого часу цим країнам був ззовні нав'язаний радянський варіант цивілізаційної модернізації, причому в ряді випадків буквально збройною силою. Цей варіант погано збігався з традиційними соціальними відносинами народів Центральної Азії та їхніми культурами» [3, с.70].

В. Гельман дослідження в напрямі теорії пострадянського переходу розділяє на три групи [2]. Прихильники першого підходу (А.Пшеворський, К.Оффе) акцентують увагу на особливостях «подвійного», «потрійного» або навіть більш складного та багатобічного процесу переходу в країнах Східної Європи та пост-СРСР, де стартові умови демократизації помітно різнилися від тих, що існували в Латинській Америці та Південній Європі. Переходи від недемократичних форм правління, що за останні роки мали місце у Латинській Америці, Південній Європі, Азії,

Африці, Східній та Центральній Європі і, нарешті, на території колишнього СРСР, настільки відрізняються один від одного як вихідними умовами, так і поточним розвитком, що звести їх до єдиної моделі неможливо.

Прихильники другого підходу надають першочергового значення особливостям історії та культури, проголошуючи пострадянські суспільства апріорі непридатними для демократії через локальні або глобальні причини. Виразниками цього підходу є, наприклад, А.Ахієзер та С.Гантінгтон. Третій підхід у центр аналізу ставить проблеми, пов'язані з роллю держави у процесі переходу. За словами Х.Лінца та А.Степана, «немає держави – немає демократії» [5, с.32].

Концепція політичного транзиту Г.О`Доннела та Ф.Шміттера розрізняє три стадії переходу від авторитаризму або тоталітаризму до демократії: 1) лібералізацію; 2) демократизацію; 3) соціалізацію [16], тобто поетапні еволюційні зміни від начального етапу лібералізації і до завершального етапу соціалізації.

У літературі, присвяченій перехідним суспільствам, спостерігаються певні розбіжності як у періодизації, так і у назвах етапів. Звертаючись насамперед до класифікації Д. Растоу та А. Пшеворського [9;10], можна зазначити, що процес переходу проходить чотири послідовні стадії: (1) лібералізації недемократичного режиму; (2) переговорів і укладання угод; (3) ухвалення рішень; (4) консолідації демократичних інститутів, звикання суспільства до нових політичних механізмів.

Як показали дослідження зарубіжних і українських політологів, процес переходу до демократії посткомуністичних країн має декілька фаз, які відрізняються певними змінами і в політичному устрої, і в економіці та стосунками із розвиненими демократіями. З. Бжезінський запропонував власну періодизацію посткомуністичної трансформації.

На першій фазі, яка є переломною, започатковуються фундаментальні зміни в політичній та економічній системах, здійснюється політична трансформація найвищих органів влади, демократія встановлюється «згори», ліквідується монополія однієї партії, закладаються основи демократії, виникає і зміцнює свої позиції вільна преса,

формуються перші демократичні об'єднання і громадсько-політичні рухи.

На другій фазі відбувається закріплення демократичних процесів та інститутів на основі ухвалення нових конституцій та нових законів про вибори. Проводяться демократичні вибори, формується стала демократична коаліція – нова політична еліта, створюється законодавча база відносин власності і підприємництва, банківська система, здійснюється мала і середня приватизація, демонополізація виробництва, відбуваються істотні зміни в соціальній структурі на основі появи нового класу власників і підприємців.

Розв'язання завдань другої фази дає змогу перейти до третьої, завершальної фази, якій притаманна політична стабілізація демократії і економічне піднесення. Демократичні процеси набувають незворотного характеру, утворюється стабільна партійна система, формується демократична культура і підприємницька традиція, відбувається становлення системи незалежних судових органів та демократичної правової культури, здійснюється велика приватизація [1, с.4–5].

Послідовність стадій посттоталітарної трансформації приблизно однакова в усіх країнах, але їх тривалість та інтенсивність великою мірою залежать від типу переходу, а тип визначається способом та швидкістю заміни старих еліт новими. Дослідники розрізняють два основні типи переходу, кожен з яких може розгортатися двома шляхами – більш і менш радикальним: 1) розрив з минулим, коли відбувається заміна колишніх політичних еліт контрелітами; 2) перехід шляхом компромісів і взаємних уступок, коли досягається порозуміння між елітою і контрелітою [7, с.102–103].

Перший тип переходу властивий країнам, в яких колишня еліта повністю втратила легітимність, значні верстви суспільства в той чи інший спосіб висловлюють свою незгоду з її політикою, не бажаючи визнавати її права на здійснення владних повноважень у майбутньому. За таких умов події розвиваються двома шляхами: або колишня еліта вимушено відмовляється від влади, погоджуючись на її передачу опозиції, і тоді перехід відбувається шляхом

абдикації (відречення); або вона вперто намагається зберегти свої позиції, і тоді відбуваються насильницькі зміни – маси «змітають» колишню еліту насильницьким способом.

Другий, «компромісний» тип переходу більше поширений. Він також відбувається двома шляхами: або через перемогу на виборах нових еліт і їхні наступні переговори з колишньою елітою, що ще зберігала значні позиції; або через «вростання» колишніх еліт у нові структури та відносини, їх поступову трансформацію і формування «нових-колишніх» еліт, де часто домінують колишні кадри.

Світовий транзитологічний досвід не має однакових прикладів переходу країн від одного політичного режиму до іншого. А переходи до демократичного режиму взагалі настільки різняться між собою, що застосування до них єдиної універсальної проблеми практично неможливо.

У сучасній порівняльній політології виділяються два різні підходи щодо демократичних транзитів. Будуючи спільні моделі одні, автори роблять наголос на структурні фактори (насамперед на державо- та націєутворюючі, соціально-економічні та культурні і традиційні умови), а інші – на фактори процедурні (на вибір та виконання рішень політичних акторів, від яких залежить процес демократизації).

Представники першого з цих підходів – С. Верба, С. Ліпсет, Алмонд, Д. Растоу – встановлюють основні кореляції між деякими соціально-економічними та культурно-ціннісними змінними та можливістю встановлення та збереження демократичних режимів. З таких кореляцій залучаються суб'єктивні наміри та дії учасників політичного процесу, а до розрахунку береться лише вплив об'єктивних громадських структур. С. Гантінгтон, поєднуючи процеси модернізації та демократизації, вважає, що запорукою успіху останньої є тривалі реформи, що ведуть до підвищення складності, адаптивності політичної системи в цілому, секуляризації суспільного життя, раціоналізації структур влади, досягненню національної єдності тощо [13, с.151–152].

Узагальнюючи, можна визначити певну модель, яка простежується у дослідженнях цих авторів. Вони виділяють три основні типи структурних передумов демократії:

по-перше, набуття національного об'єднання та відповідної ідентичності; по-друге, досягнення досить високого рівня економічного розвитку; і, по-третє, масове поширення таких культурних норм та цінностей, які передбачають визнання демократичних принципів, довіру до основних політичних інститутів, почуття особистої та громадянської відповідальності.

Такий підхід, на нашу думку, важко використовувати під час дослідження перехідного періоду для країн центральноазійського регіону через ігнорування суб'єктивного чинника, який саме в цьому регіоні відіграє надзвичайно важливу роль.

Наприклад, російський дослідник К.Труєвцев до однієї з визначальних рис розвитку політичного режиму Казахстану відносить особистісні якості лідера країни: «Сама фігура державного лідера тут виходить далеко за національні рамки, як на початку (у складі СРСР), так і зараз (у складі СНД) є фігурою загальносоюзного значення» [13, с.24].

До речі, подібна оцінка діяльності Н.Назарбаєва не є поодинокую. Практично всі дослідники центральноазійської тематики, говорячи про президента Казахстану, вказують на його особисті риси як невід'ємну складову політичної стабільності та економічного успіху цієї країни.

Одна з найвідоміших дослідниць центральноазійського регіону Марта Брілл Олкотт у своїх працях [6] приділяє велику увагу як становленню політичних систем у країнах Центральної Азії, так і питанню національної ідентичності народів, що їх населяють. Політичним режимам, зокрема у Казахстані, присвячена її книга «Казахстан – невиконана обіцянка». Висновок, зроблений автором, на нашу думку, більшою або меншою мірою підходить до всіх країн регіону: вони знаходяться «у пастці між західним плюралізмом та азійською автократією». Через це виникає багато суперечностей в політичному, соціальному, етнічному та економічному житті цих країн. На думку М.Б. Олкотт, повною мірою ці суперечності відобразилися в особі та діяльності президента Казахстану. Але її оцінки Н.Назарбаєва як політика і як людини є надзвичайно високими, і книга просякнута визнанням його непересічності.

Представники процедурного підходу, який ще іноді називають «волонтаристським», вважають, що дії політичних акторів, які здійснюють демократичних транзит, зумовлені їхнім суб'єктивним вибором та власним баченням та оцінкою ситуації. До прихильників цього підходу належать, наприклад, Г. О'Доннел, А. Пшеворський, Ф. Шміттер. На їхню думку, політичної волі еліти (за умови узгодженості дій, принаймні більшості її складових, у тому числі і досягнутої шляхом політичного торгу) та послідовної й збалансованої програми реформ може бути достатньо для успішного демократичного транзиту.

Причини гальмування реформ прихильники процедурного підходу вбачають у бажанні правлячих еліт нових незлежних держав зберегти необмежену владу і вплив на економічні процеси в цих країнах. Натомість, з іншого погляду, необхідно враховувати національну специфіку таких держав, тобто такі об'єктивні явища та процеси, за яких прискорене здійснення економічних та політичних реформ може призвести до значної дестабілізації ситуації у цих країнах. На нашу думку, подібні побоювання мають реальне підґрунтя: по-перше, коли йдеться про країни регіону Центральної Азії і, по-друге, враховуючи фактор зростання загрози міжнародного тероризму. «Адже в країнах СНД, особливо в Центральноазіатському регіоні (ЦАР), модернізаційні процеси відбувалися за специфічною радянською моделлю і змінили модель управління та економічну модель, але на рівень формування громадянського суспільства чи, якщо викладати в термінах комунікативної філософії Ю.Габермаса, на рівні «життєвого світу» майже не були здійснені. Тому демократія і лібералізм як політичний проект Модерну виявилися певною мірою чужими для населення цих країн, які часто залишалися за межами Модерну, а тим більше, Постмодерну. Водночас традиційно-патерналістський устрій тут більше відповідає культурно-цивілізаційним, ціннісним засадам, що домінують після відступу від радянського варіанта модернізації до традиційних ісламських цінностей» [11, с.79–83].

Важливими каталізаторами цього процесу стають мобілізація прихильників реформ та активізація й консолідація дій громадських організацій, оскільки вони прискорюють

усвідомлення необхідності перетворень керівництвом держави, часом розколюючи його.

Американський дослідник А. Пшеворський стосовно цього пише: «Лібералізація – це результат взаємодії між представниками авторитарного режиму і незалежною організацією громадянського суспільства. Народна мобілізація дає потенційним лібералам сигнал про можливість союзу, що міг би змінити відносини сил у межах владного блоку на їхню користь; очевидні розколи владного блоку дають громадянському суспільству знак, що політичний простір може стати відкритим для незалежної організації. Отже, народна мобілізація і розколи режиму – чинники, що підживлюють один одного» [9, с.610]. Таким чином, представники процедурного підходу концентрують увагу на діях політичних сил та їхній волі.

Ця друга концептуальна модель найбільш придатна до теперішньої демократичної хвилі (або циклічної моделі, подібної до описаної С. Гантінгтоном [16], за якої електоральна демократія буде чергуватися з неконсолідованим авторитаризмом), до якої вчені відносять процеси у Центральній Азії. Адже демократизація у посткомуністичних суспільствах колишньої радянської Середньої Азії має відмінні риси від демократичного переходу в країнах Латинської Америки та Західної Європи. Вони зумовлені насамперед тим, що відбуваються із іншої відправної точки – не з авторитаризму, а із тоталітаризму. Це, звичайно, впливає на характер та глибину трансформаційних перетворень.

І хоча, на нашу думку, для дослідження країн Центральної Азії є найбільш придатним процедурний методологічний підхід, між ним та структурним підходом немає явної суперечності. Скоріш за все вони можуть доповнювати та збагачувати один одного, оскільки, досліджуючи один предмет або процес (демократичний транзит), аналізують його з різних боків.

Тут варто згадати тезу С.Гантінгтона: «Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розламу між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів» [15]. А на думку Р. Сирінського, «ситуація загострюється ще й тим, що Центральна Азія є не лінією розламу між двома цивілізаціями, а пунктом стику (у песимістичних

сценаріях – зіткнення) відразу чотирьох з восьми... цивілізацій: ісламської, православнослов'янської, конфуціанської та індуїстської, цивілізація західна різною мірою була присутня тут упродовж тисячоліть, починаючи з елліністичного Греко-Бактрійського царства (до того ж, японська цивілізація нині проявляє дедалі більший інтерес до регіону)» [11, с.82].

Отже, постає проблема перегляду методологічної бази дослідження демократичного транзиту країн ЦАР. Одним із варіантів цього якраз і може бути поєднання обох вищезгаданих підходів. Використовуючи обидві моделі, одна з яких звертає увагу на структурні фактори, а інша – на процедурні, можна отримати найбільш повну та рельєфну картину того, що відбувається у регіоні.

Іншими словами, розглядати процеси трансформації в країнах Центральної Азії необхідно в контексті трьох процесів, що спостерігаються в цьому регіоні. Йдеться про традиціоналізацію (повернення або відродження дорадянських історико-культурних традицій), периферизацію (залучення до світового розподілу праці, насамперед як джерело сировини) та глобалізацію. «Сьогоднішня трансформація пострадянської Центральної Азії розгортається таким чином, що цей регіон неначе занурюється у три різні простори (умовно – Схід, Південь, Світ) та у три різні часові виміри (минуле, сьогоднішня, майбутнє) [17]. Лише розглядаючи ці складові комплексно, можливо зрозуміти особливості сучасних політичних процесів у центрально-азійському регіоні і визначити шляхи подальшого розвитку країн ЦА.

Приклад країн центральноазійського регіону доводить, що не завжди процеси трансформації призводять до демократизації, а зміна режиму характеризується легітимною зміною еліт. Метою будь-яких трансформаційних процесів є переміни, метою демократичного транзиту є перехід політичної системи до демократичного устрою суспільства. Проте мета транзиту може бути не досягнута, якщо вона сформульована нечітко, а також відсутні передумови для переходу до демократії. Зокрема, А.Пшеворський зазначає, що демократія – не єдиний можливий результат процесу «переходу», можливі відмінні стратегії розвитку

політичної системи. Зруйнований авторитарний режим може бути відновлений або призвести до диктатури нового зразка [8].

Еліти усіх пострадянських держав Центральної Азії мали досить невеликий люфт політичних можливостей, характерний для модернізаційних процесів у країнах усюго ісламського Сходу.

Таким чином, країни Центральної Азії, з одного боку, повторюють особливості демократичних транзитів третьої хвилі, а з іншого – являють собою специфічний приклад поєднання радянського минулого, ісламських традицій та сучасної модернізації. Розглядаючи вищевикладені умови реалізації консолідованої демократії, слід зазначити, що країни центральноазійського регіону перебувають далеко від завершення процесу модернізації, а тому розглядати консолідацію демократії в цих країнах не є можливим.

Наздоганяючи демократичні та індустріально розвинені країни, центральноазійські держави вимушені відповідати на багато викликів демократії. Внаслідок такої складної еволюції в суспільствах та державах цього регіону буде здійснюватися синтез традиційного та сучасного. Це буде синтез патерналізму та лібералізму, запозичених форм суспільного устрою, політичної поведінки та традиційних (релігійних) стереотипів. Посткомуністичні держави виявилися значною мірою невідповідними до практичної реалізації як західного теоретичного досвіду стосовно лібералізму, так і вітчизняного. Пряме перенесення західних ліберально-демократичних інститутів на ґрунт, наприклад, посттрадиційних суспільств призвело до певних перекручень модернізаційних процесів. Водночас у процесі трансформації поступово формуються своєрідна ліберальна система і демократична політична культура громадян, на яку одночасно впливають західні ідеї та власні традиції.

---

1. Бжезінський З. Великі перетворення // Політична думка. – 1994. – № 3.

2. Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации. Наброски к теории // Полис. – 2001. – №. 1. – С.15–29.

3. Джекшенкулов А. Новые независимые государства Центральной Азии в мировом сообществе. – М., 2000. – 237 с.
4. Интервью с Оливье Руа: “Кыргызстан еще ждут новые политические потрясения” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://newskg.narod.ru/agum/06/0117_4.htm
5. Линц Х., Степан А. `Государственность`, национализм и демократизация // Полис – 1997. – №5.
6. Олкотт М. Б. Второй шанс Центральной Азии – М. – Вашингтон, 2005. – 487 с.
7. Політичні режими сучасності та перехід до демократії. Колективна монографія (С. Давимука, А. Колодій та ін.) – Львів, 1999. – 245 с.
8. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. / Пер. с англ. под ред. проф. Бажанова В.А. – М.: РОССПЭН, 1999. – 320 с.
9. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація // Демократія: Антологія/ Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 610.
10. Ростов Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.
11. Сирінський Р. А. Структурна та процедурна моделі аналізу демократичного транзиту (на прикладі країн центрально-азіатського регіону) // Стратегічна панорама. – 2006. – № 3. – С.81.
12. Толипов Ф. Демократизм, национализм и регионализм в Центральной Азии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [//http://www.analitika.org/article.php?story=20050302014032595](http://www.analitika.org/article.php?story=20050302014032595)
13. Труевцев К. Центральная Азия: модели политической легитимации // Центральная Азия и Кавказ. – 2007. – № 2. – С.20–23.
14. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 432 с.
15. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т.Велимеева, Ю.Новикова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
16. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2003. – 386 с.
17. Чешков М. Постсоветская Центральная Азия в трех измерениях: традиционализация, периферизация, глобализация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ca-c.org/journal>
18. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16–27.
19. Якушик В.М. Государство переходного типа (вопросы теории). – К.: Лыбидь, 1991. – 199 с.

Вячеслав Соколов

ТУРКМЕНИСТАН: СТРАТЕГИЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

Стаття присвячується аналізу особливостей зовнішньої політики Республіки Туркменістан на сучасному етапі. У центрі уваги постає фактор енергоносіїв як основа для формування зовнішньополітичної стратегії Туркменістану.

Ключові слова: Туркменістан, газ, нафта, енергетична політика, стратегія.

Vyacheslav Sokolov. Turkmenistan: the strategy of energetic policy. The present article deals with the analysis of the modern foreign policy of the Republic of Turkmenistan. In the middle of attention there is the factor of power mediums as the basis of setting up the foreign policy of Turkmenistan.

Key words: Turkmenistan, gas, oil, energetic policy, strategy.

В условиях глобализации энергетическая безопасность становится все более значимой для каждого государства. Сегодня страны делятся условно на две неравные группы: одна – это те, кто обладает в соответствующих объемах энергоресурсами либо имеют достаточные возможности для их приобретения, другая – те, кто таковых не имеет и возможности для приобретения весьма ограничены. Туркменистан, имеющий статус нейтрального государства, в полной мере можно отнести к первой группе стран.

Туркменистан, получив независимость при выходе из состава Советского Союза, уже имел значительные по масштабам отрасли, связанные с добычей, переработкой и транспортировкой углеводородного сырья и переработанной продукции. Однако последующий период потребовал значительных усилий в модернизации этих отраслей, внедрению новых технологий, подготовки своих (или привлечение со стороны) специалистов и т.д. Существовавший уровень развития нефте- и газодобывающей отрасли, а также перерабатывающей углеводородное сырье требовал

дальнейшего развития, что и делалось в республике, начиная с 1990-х годов.

Но следовало преодолеть значительные трудности. При масштабных запасах полезных ископаемых (стартовый этап технологической цепочки) был абсолютно недостаточен потенциал их переработки (второй этап). Кроме того, сложна и доставка нефти и газа потребителям (третий этап). Все указанные этапы достаточно дорогостоящи, требуют вложений лишь с последующей их окупаемостью. Поэтому только за полтора десятилетия в экономику Туркменистана, в основном в нефте-газодобычу, было вложено 65 млрд американских долларов иностранных инвестиций [1]. Однако этого было недостаточно. Собственные финансовые возможности республики пока не столь велики и, опять-таки, зависят от взаимовыгодных договоров и соглашений с иностранными фирмами.

На 2009 год в Туркменистане было открыто 38 нефтяных, 82 газоконденсатных месторождений, а также 152 газовых месторождения, в том числе 142 на суше и 11 на море. В это число вошли 30 наиболее крупных месторождений газа, 10 из которых уже введены в промышленную разработку. Добыто (на начало 2008 года) 780 млрд кубометров «голубого топлива» и 104 млн тонн сырой нефти. Тем самым производство нефти за предшествующий десятилетний период возросло в два раза, а получение сжиженного газа – в 20 раз [2, с. 76].

Всего же, по экспертным оценкам, данные о которых огласил в своем интервью в канун 15-летия обретения Туркменистаном постоянного нейтралитета его президент Г. Бердымухамедов, энергетический потенциал страны оценивается в 45,44 млрд тонн нефтяного эквивалента, запасы газа, опять-таки, по международным оценкам, составляют 24,6 триллиона кубометров. И далее президент сказал: «И это далеко не итоговая цифра... Мы вполне реально рассчитываем на ближайшие двадцать лет выйти на уровень ежегодной добычи 230 млрд кубометров газа, из которых будем готовы экспортировать не менее 180 млрд кубометров» [3].

После прихода к власти нового президента Г. Бердымухамедова газовая политика, по большому счету, не

изменилась: как и раньше она остается многовариантной. Оставаясь в роли поставщика «голубого топлива», Туркменистан ощущает на себе прямое или косвенное давление потребителей в лице таких стран, как США, Китай, Индия, стран Евросоюза и др. В Туркменистане перспективными газо- и нефтеносными считаются 70% его территории, а с учетом Каспия – 85%. Достаточно назвать районы по крупнейшим запасам газа, это: Мургабская впадина и Амударьинский бассейн, Давлетабад-Донмезское месторождение, а также такие месторождения, как Ачак, Наип и Южный Наип, Шатлык, Кирпичли, Махай, Самадене и др.

Действительно, вокруг Туркменистана сошлись самые разные интересы, каждый из которых имеет свою предикторию и желательную перспективу. Это российско-американские интересы и взаимоотношения, российско-азербайджанские, российско-грузинские, ирано-азербайджанские, американо-иранские, ирано-афганские, кроме того постоянно давали о себе знать Китай, Турция, страны ЕС, Индия, Пакистан. Все они в той или иной степени были участниками «газовых» споров. Немало проектов так и оставались виртуальными, например, строительство газопровода Туркменистан-Украина (через Каспий, Азербайджан и Грузию в обход России). Поэтому каждый из «игроков» занимает свою позицию и старается играть в собственных интересах, добиваясь результатов любыми средствами.

Перекачка газа из Туркменистана масштабна и идет в разных направлениях. Прежде всего в Россию – два действующих газопровода еще с советских времен: САЦ-1 (Средняя Азия – Центр), САЦ-2 (Средняя Азия – Бухара – Урал). По этим трубопроводам в российском направлении в 2008 году шло до 60 млрд кубометров газа, в 2010 – увеличилось до 66 млрд, к 2013 году планируется – до 70 млрд кубометров. Это немало, если учесть, что российский «Газпром» в 2007 году в страны ЕС поставил 151 млрд кубометров газа, а в 2008 году – уже 157 млрд кубометров. И в этой связи все большее значение приобретают газопроводы, которые пройдут по Черному («Южный поток») и Балтийскому («Северный поток») морям, где важной и значительной составляющей планируется туркменский газ [4].

Следует сказать, что магистральные газопроводы были построены в 1967–1988 годах. Они состоят из пяти ниток трубопроводов диаметром 1220 и 1420 мм, общая протяженность составляет 3940 км. Пять компрессорных станций дают возможность поддерживать в системе нужное давление и осуществлять перекачку. Однако изношенность магистральных участков уже составляет от 79 до 87% и требует не только ремонта, но и замены [12].

Для Туркменистана нынешняя прокачка (продажа) газа в Европу через Россию очень выгодна. Существующие проекты, представляющие этому альтернативу, пока дивидендов не дают. И представляются больше политическими противовесами, нежели экономическими. Тем более, Туркменистан имеет хорошую перспективу (кроме существующих, возможны и другие, пока еще не обнаруженные месторождения). Продажа газа России – это «живые» деньги, техническая, технологическая или иная помощь, действующие газопроводы. Разумеется, эпоха интернациональной дружбы ушла в прошлое, но добрые традиции, налаженные связи во многих сферах имеют место, кроме того, активно действуют между субъектами Российской Федерации и Туркменистаном, а также межгосударственные договора. В любом случае пока основным поставщиком валюты за газ для Туркменистана является Россия. Идут поставки и в Иран по газопроводу Корпедже – Курт – Куй, но в значительно меньших объемах.

Вместе с тем руководство Туркменистана в лице президентов (и С.Ниязова и Г.Бердымухамедова) заявляло не раз, что оставаясь верной ранее заключенным соглашениям по экспорту энергоносителей, республика в своей стратегии все же ориентируется на создание многовариантной системы транспортировки «голубого топлива». То есть туркмены, как и шотландцы, «не кладут яйца в одну корзину». Но разработанные газоэкспортные проекты требуют не только финансовых вливаний, но и наличие благоприятного политического климата, который и должен создавать условия для взаимовыгодного межгосударственного партнерства. Только при таких условиях можно рассчитывать на участие в крупных проектах солидных инвесторов, на подписание долгосрочных договоров.

Вдоль побережья Каспийского моря проложен газопровод из Туркменистана в Россию. Три страны (кроме Туркменистана – Казахстан и Российская Федерация) подписали соглашение об «экспортной трубе», по которой в течение 25 лет предусматривается прокачка туркменского газа на территорию РФ по 20-25 млрд кубометров ежегодно. Всего же в Россию Туркменистан ежегодно будет поставлять 70-80 и более млрд кубометров газа. То есть, на ближайшую перспективу именно Россия представляется наиболее значимым и масштабным партнером Туркменистана в торговле энергоносителями. Началом процесса строительства столь мощного газопровода стала встреча в апреле 2007 года в г. Туркменбаши президентов трех стран – России, Казахстана и Туркменистана [5]. В соглашении были предусмотрены разработки технико-экономического обоснования, основные характеристики и сроки осуществления проекта, совместные обязательства по созданию благоприятных условий для экономической эффективности проекта и т.д. После реализации этого проекта маршрут поставки газа стал бы намного короче существующих. Кроме того, смогут значительно расшириться технические возможности экспортного потенциала Туркменистана, тогда объем перекачиваемого газа будет значительно больше.

Реализация данного проекта дала возможность расширить доступ крупнейших экспортеров к европейскому рынку. А также послужила мощным стимулом для дальнейшего развития нефтегазовой инфраструктуры Каспийского региона (Туркменистан, Россия, Казахстан, Азербайджан, Иран), располагающего мировыми запасами нефти и газа. Сотрудничество с «Газпромом», в частности, в рамках подписанного в июле 2008 года Соглашения дает возможность Туркменистану активно участвовать в различных инвестиционных проектах, предусматривающих финансирование и строительство новых газопроводов, обустройство месторождений, увеличение в дальнейшем мощности. Кроме того, Россия поставляет Туркменистану в год до 100 тысяч тонн трубной продукции [6, с.33], без чего невозможно развивать всю трубопроводную систему.

Разумеется, российский «Газпром» ведет соответствующую «газовую политику», имея в резерве столь мощный

туркменський источник. По ценам на газ постоянно идет спор поставщиков с потребителями. И как пишет источник, «торговля среднеазиатским газом по «европейской» цене вредит российскому холдингу, который увеличивает обороты, снижая нормы прибыли. Делается это исключительно с целью остаться монопольным поставщиком азиатского газа в Европу» [7].

Во время визитов президента С. Ниязова и его встреч с первыми лицами различных государств подписывались договоры о строительстве газонефтепроводов, нередко просто договоры о намерениях, так как для осуществления таких проектов требовались не только финансы, но и решение ряда политических, технико-технологических и иных задач. Но в целом туркменская дипломатия работала и продолжает работать в этом направлении. Достаточно назвать запланированные проекты, что бы понять и представить их масштабность. Это строительство таких газопроводов, как «Туркменистан – Иран– Турция– Европа» (проект «Набукко»). В 2009 году ряд европейских стран (Австрия, Болгария, Румыния, Греция) подписали документы, дающие старт осуществлению этого проекта. Проекты «Туркменистан–Турция» (через Каспий, Закавказье), «Туркменистан–Китай» и далее в Японию (первая часть уже функционирует с 2010 года – газовая труба пошла через Узбекистан–Казахстан на Китай). Уже выполнен в значительном объеме проект «Туркменистан– Иран– Персидский залив».

11 декабря 2010 года в Ашхабаде состоялся саммит руководителей стран-участниц нового грандиозного проекта «Туркменистан– Афганистан– Пакистан – Индия» (ТАПИ). Строительство предполагается начать с 2015 года. Туркменский газ тем самым поступит на рынки стран Южной Азии. Во встрече приняли участие президенты Туркменистана Г. Бердымухамедов, Афганистана – Хамид Карзай, Пакистана – Азид Али Зардари, а также министр нефти и природного газа правительства Индии Мурпи Деора и президент Азиатского банка развития (АБР) Харукино Курода.

Проект ТАПИ уникален по многим обстоятельствам. Длина газовой магистрали достигает 1735 км, предварительная оценка строительства 7,6 млрд долларов США.

Мощность данного газопровода, который пройдет по территории Афганистана, Пакистана и достигнет населенный пункт Фазилка на границе с Индией составит до 33 млрд кубометров газа в год, из которых на первом этапе по 14 млрд кубометров будет потреблять индийская и пакистанская сторона, ещё 5 млрд кубометров – Афганистан. В дальнейшем объемы потребления возрастут, тем более, что через территорию Индии можно будет поставлять газ и в другие страны Южной Азии. Хотя сама идея поставки туркменского газа в этот регион появилась еще в середине 1990-х годов, реализация проекта стала возможна лишь в 2010 – 2012 годы. Причины бездействия были разными, но основное – это гражданская война в Афганистане, сложные отношения между Пакистаном и Индией. Проводимые в 2008 и 2009 годах консультации, инициатором которых в значительной степени был президент Туркменистана, проект ТАПИ удалось сдвинуть с мертвой точки, тем более, что требования мирового энергетического рынка возрастали. В апреле 2008 года Индия окончательно приняла решение о присоединении к проекту. И уже через месяц, в мае этого же года, начала работать совместная рабочая группа. Первым и главным вопросом на заседании рабочей группы стало подтверждение экономической состоятельности Туркменистана как страны-поставщика; решался также вопрос о формировании цены на газ с учетом ситуации на мировом рынке. Во время государственного визита президента Туркменистана в Индию в 2010 году были подписаны соответствующие документы.

Потребности стран в «голубом топливе» растут. Так, Индия потребляет в год (на 2008 год) 43 млрд кубометров газа, и такая потребность возрастает в перспективе до 10% дополнительно ежегодно. У Пакистана также большие потребности в природном газе. Имея свои ресурсы, тем не менее дефицит газовый растет и в 2009 году превысил 5,7 млн кубометров в день(!). Афганский президент Хамид Карзай, понимая роль своей страны в процессе газовых поставок, заявил о том, что афганская сторона в полной мере выполнит свои обязательства: охранять газопровод будут свыше семи тысяч афганских военнослужащих сил безопасности, кроме того, территориальные администрации будут

выплачивать деньги за охрану трубопроводов. За транзит Афганистан будет получать ежегодно сотни миллионов долларов, а ряд районов будет соответственно газифицирован.

В целом для Туркменистана проект ТАПИ является одним из важнейших элементов всей энергетической стратегии, предусматривающей выход на мировые рынки. Перспектива развития данного проекта в полной мере согласовывается с другими проектами, в частности с туркмено-китайскими договоренностями.

Несколько лет строился газопровод из Туркменистана через Узбекистан и Казахстан в Китай. В декабре 2009 года этот проект был запущен: пропускная способность «трубы» составляет 30 млрд кубометров газа в год. Трубопровод длиной в 7 тысяч километров прошел по сложному рельефу местности, пересек три государственных границы. Согласно договору, газ в Китай будет поступать в течение тридцати лет.

Газовый вопрос для Туркменистана с момента получения независимости представляет возможности самостоятельного развития и сразу стал одним из самых значимых. Добившись статуса нейтрального государства под эгидой ООН, республика стремилась всячески использовать возможности, связанные с реализацией энергоносителей, решать многие вопросы не только экономического, но и политического, социального характера. Большие запасы нефти и газа выводят страны, ими обладающие, в особое положение в сравнении с другими. XXI век – это время широкого использования новых технологий, стремительного развития технических возможностей, для чего требуется (пока, во всяком случае) все большее количество энергозатрат.

Поэтому проблемы получения (покупки!) энергоресурсов одних стран у других становится ведущим в межгосударственных отношениях. Туркменистан стремится использовать свои возможности в этом направлении в полной мере. И это ему удастся, хотя и совсем не так просто.

Четвертое место в мире по запасам природного газа, принадлежащие Туркменистану, дает возможность регулировать существующую добычу, разведку, собственную

переработку и использование для своих потребностей. Новое открытое месторождение газа Южный Елотен–Осман, по оценкам, содержит 14–18 млрд. кубометров природного сырья. Именно оттуда начинается газопровод на Китай. Ежегодно прирост добычи газа: в 2011 году, по сравнению с 2010 годом, увеличение составило 41,3%. При этом растут и экспортные поставки газа (в Иран, КНР, Российскую Федерацию). Темпы увеличения добычи достигаются как за счет бурения новых скважин, так и посредством модернизации уже существующих. В частности, на новом месторождении Южный Елотен–Османе ведутся крупномасштабные работы по комплексному обустройству, к концу 2012 года будут пробурены сотни новых эксплуатационных скважин, построены три завода по сероочистке добываемого газа. В результате – 30 млрд кубометров газа в год с последующим увеличением объемов в два раза.

Концерн «Туркменгаз» и «Туркменнефтегазстрой» ведут строительство газовой магистрали «Восток–Запад» длиной до 1000 километров, ввод которой планируется до конца 2012 года... Завершение строительства позволит создать в республике единую газотранспортную сеть и обеспечить возможность регулировать поставки «голубого топлива» по всем направлениям с учетом перспективного развития. Наличие столь значительных запасов дает возможность Туркменистану строить как среднесрочную, так и долгосрочную политику, учитывая перспективу расхода, например, газа в 24,6 триллиона кубометров [5]. В настоящее время поиск новых месторождений продолжается. Их активно ведут туркменская кампания («Туркменгаз»), зарубежные кампании, в том числе из Российской Федерации («Газпром»), США, Турции, Китая. Для сравнения: запасы Штокмановского месторождения (в российской Арктике) оцениваются в 4-4,5 триллионов кубометров, но расходы, как минимум, втрое больше, чем в Марыйском.

Туркменистан инициировал проект резолюции ООН «Надежный и стабильный транзит энергоносителей и его роль в обеспечении экономического развития и международного сотрудничества», внесенного (и впоследствии

принятого) в повестку дня 63-й сессии Генеральной Асамблеи ООН [8, с.10].

Действительно, 192 страны единогласно подписали указанную резолюцию, при этом о решительной его поддержке заявили представители крупнейших международных организаций, делегации пяти постоянных членов Совета Безопасности и другие. Как писала газета «Нейтральный Туркменистан», «столь единодушная поддержка, выраженная мировым сообществом, свидетельствует о широком международном признании взвешенной и дальновидной политики, которую последовательно проводит в жизнь Президент Гурбангулы Бердымухамедов, стремящийся придать прочному международному авторитету своей страны конкретное и практическое применение» [9]. Если отбросить велеречивость и подобострастие газетной цитаты, сущность самого события значительно выгодна и полезна прежде всего Туркменистану, продающему энергоносители, а также и его партнерам – получателям этого сырья. Туркменистан как нейтральная и вместе с тем энергетическая держава сделал еще один шаг в укреплении своего политического статуса, следуя международным обязательствам, завоеывая еще большее к себе доверие. В целях укрепления позиций своей страны, в контексте обсуждения как общих, так и частных вопросов принятой ООН резолюции в Ашхабаде в апреле 2009 года была проведена международная научно-практическая конференция «Надежный и стабильный транзит энергоносителей и его роль в обеспечении устойчивого развития и международного сотрудничества». Конференция проходила под эгидой ООН, в ней приняли участие десятки делегаций как международных, так и национальных. В той или иной степени в рамках обсуждения этой резолюции в ООН свои предложения, замечания и предложения внесли представители 58 стран, тем самым выступив «соавтором» этого документа [10].

Еще в конце 1990-х годов Туркменистан предложил обезопасить газопроводы, превратив их в объекты международно-правовой охраны. Одним из элементов предлагаемой идеи о безопасности трубопроводов заключался в том, что несмотря на различные отношения между странами, через которые проходят газовые трубы, непосредственно

сами газопроводы нужно считать экстерриториальной структурой и ни одно государство не могло бы использовать против другого эти обстоятельства в качестве экономического воздействия или политического шантажа. Тем более, что мировая практика, к сожалению, уже имела такой опыт. Транспортировка энергоносителей по трубопроводам требует решения различных задач: экономических, технико-технологических, финансовых, по охране объекта и т.д. Естественно, что сюда входят задачи экологического обеспечения, о чем и шла речь на международной конференции, проведенной в Ашхабаде в феврале 2011 года. Это была конференция, в которой приняли участие около 300 ученых-экологов и специалистов нефтегазовой отрасли из 20 стран мира. Главный вывод форума заключается в том, что уже имеющийся опыт в данном направлении, которым располагают различные государства, необходимо изучать, обобщать и эффективно распространять в практике строительства и эксплуатации трубопроводов. Изучался вопрос, в частности, об экологической безопасности проведения газотрубопроводов по дну Каспийского моря.

Таким образом, Туркменистан включен в систему мировой энергетической безопасности, которая в той или иной степени касается каждой страны. В качестве составляющей такой безопасности туда входят: а) наличие собственных природных запасов, в частности углеводородного сырья; б) возможности их получения с учетом всех этапов (разведка, добыча, переработка, доставка, использование новейших технологий и т.п.); в) наличие средств в масштабе государства для компенсации недостающих объемов необходимого сырья; г) возможность транспортировки сырья на свою территорию (трубопроводы, железнодорожный и морской транспорт); д) надежный источник (партнер) поставок сырья; е) безопасность поставок сырья как на своей национальной территории, так и на протяжении всего маршрута. От развития энергетики зависит будущее.

К этому еще надо добавить, что Туркменистан решает технологические задачи по сжижению газа, который можно будет тогда отправлять потребителям не только по газопроводам. Такой комплект уже создается в районе города Мары. Пока же Туркменистан решает их по принципу

«лучше синица в руках, чем журавль в небе», практически не принимает никаких «подачек», займов и прочего [11, с.82]. А что будет дальше – покажет время.

---

1. Turkmenistan. – 2006. – 27 октября.
2. Политика Президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова по поводу возрождения страны. 16-й годовщине независимости Туркменистана посвящается. – Ашхабад: Главное архивное управление при Кабинете Министров Туркменистана, Архивный фонд Президента Туркменистана, 2007. – 136 с.
3. Туркменский нейтралитет: динамика развития и обретения нового содержания – [http:// www.turkmenistaninfo.ru/ ?page_id=6&type=artieleceleem](http://www.turkmenistaninfo.ru/?page_id=6&type=artieleceleem)
4. Российская газета. – 2008. – 15 марта.
5. Переплеснин М. Закаспийский детектив // Туркменистан. – 2007. – Май. – №5 (26). – С. 4-18.
6. Файзулаев Д.А. Россия–Туркменистан: новый этап сотрудничества // Азия и Африка сегодня. – 2008. – №12. – С. 31–35.
7. РБК daily. – 2008. – № 165 (481). – 3 сентября.
8. Символ братства и единства // Diyar. – 2008. – №12. – С. 8–11.
9. Нейтральный Туркменистан. – 2008. – 24 декабря.
10. Нейтральный Туркменистан. – 2009. – 24 апреля.
11. Козин В. Интерес к Центральной Азии // Международная жизнь. – 2008. – №10. – С. 74–90.
12. Гусак Л. Газовая тема снова главная // 2000. – 2006. – 29 декабря. – С. А4–А5.

Валерій Мачуський

ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ В СУЧАСНІЙ ГРУЗІЇ

У статті досліджено політичну модернізацію в Грузії в 2003-2011 рр.

Ключові слова: політична модернізація, політичний режим, конституційна реформа, народовладдя, опозиція, політична еліта, конституційні зміни.

Valeriy Machuskyu. Political modernization in modern Georgia. This article explores the political modernization in Georgia from 2003 to 2011.

Key words: political modernization, political regime, constitutional reform, democracy, the opposition, the political elite, the constitutional changes.

Політична модернізація передбачає створення певних політичних інститутів, які мають сприяти реальній участі населення у владних структурах та впливу народних мас на прийняття конкретних рішень, таких як: наближення до диференційованої політичної структури з високою спеціалізацією політичних ролей та інститутів; еволюція політичної системи у напрямі побудови сучасної суверенної держави; посилення ролі держави; розширення сфери дії та посилення ролі законодавчого поля, що поєднує державу та громадян; виникнення та зростання політичної бюрократії, перетворення раціональної деперсоніфікованої бюрократичної організації на домінуючу систему управління та контролю; ослаблення традиційних еліт та їхньої легітимності, посилення модернізаторських еліт.

За вісім років Грузії, невеликій країні, вдалося пройти великий шлях реформ та змін, що привели до подальшої політичної модернізації.

Після падіння авторитарного режиму Едуарда Шеварднадзе почав формуватися новий режим. У цьому періоді можна виділити три етапи: пакт еліт – тріумфірат Михайло Саакашвілі – Зураб Жванія – Ніно Бурджанадзе (грудень 2003 року – лютий 2005 року); етап становлення режиму з домінуючим лідером (лютий 2005 року – листопад 2007 року); етап консолідації режиму з домінуючим лідером (листопад 2007 року – до теперішнього часу) [7, с. 5–19].

На першому етапі влада була розподілена між ключовими фігурами опозиції – М. Саакашвілі, З. Жванія та Н. Бурджанадзе. Три лідери – Михайло Саакашвілі, Зураб Жванія та Ніно Бурджанадзе – домовилися про розподіл влади між собою. За цією угодою, Михайло Саакашвілі став президентом Грузії, Зураб Жванія – прем'єр-міністром (неіснуюча посада на той момент), а Ніно Бурджанадзе – головою парламенту. Ця угода набула форми публічної заяви.

Неминучість і характер конституційних реформ стали очевидними після приходу до влади «революційного тріумфірату». Оскільки нова конфігурація влади мала спиратися,

в першу чергу, на угоду цієї нової правлячої еліти, її розробка почалася за закритими дверима.

На виборах 4 січня 2004 р. М. Саакашвілі набрав 96,24% голосів. Були побиті рекордні результати З. Гамсахурдіа та Е. Шеварднадзе. ОБСЄ оцінило ці вибори як більш демократичні, ніж ті, що проводилися в Грузії до цього.

Після того, як 14 січня 2004 року парламент у прискореному порядку затвердив новий державний прапор країни, а 15 січня 2004 року Центральна виборча комісія оголосила результати президентських виборів, влада почала більш активно займатися конституційними змінами.

Законопроект, який розроблявся Міністерством юстиції, став предметом консультацій між трьома лідерами 19 січня 2004 року, коли він обговорювався на зустрічі за участю З. Жванія, Н. Бурджанадзе, З. Адеішвілі, Г. Церетелі, і М.Мачаваріані (Зураб Адеішвілі – міністр юстиції, Гігі Церетелі і Михайло Мачаваріані – члени блоку «Бурджанадзе – демократи»). Передбачалося, що за законопроектом у Грузії буде «сильний президент, сильний прем'єр-міністр і слабкий парламент» [5].

Між лідерами тріумвірату наростав конфлікт у зв'язку з різним баченням майбутнього політичної системи. Однак у лютому 2004 року єдність тріумвірату було відновлено, і в той же день зібралася Конституційна комісія.

Неузгодженість конституційної реформи продемонструвала слабку єдність тріумвірату. Для запобігання можливого протистояння було оголошено про злиття двох партій: «Національного руху» і «Бурджанадзе – демократи». Але це не сприяло досягненню консенсусу серед «революційних сил» з питання конституційних змін. Конституційний проєкт було піддано критиці з боку Т. Хідашелі, Г. Бокерія і К. Давіташвілі. Останній залишив посаду політичного секретаря «Національного руху», заявивши, що не конституцію слід підлаштовувати під людей, а навпаки, люди повинні підлаштовуватися під конституцію. Все це створило загрозу не тільки єдності правлячої партії, але і її легітимності, позбавляючи партію позитивного іміджу.

За змістом, головним компонентом конституційних змін 2004 року стало введення кабінету міністрів і запровадження поста прем'єр-міністра. Це питання, яке неодноразово

порушувалося різними опозиційними політичними партіями і політиками ще під час правління Е.Шеварднадзе, завжди виправдовувалося необхідністю підвищення ефективності влади і, в той же час, певного дистанціювання президента від розв'язання внутрішніх економічних проблем.

Найближче до реального втілення в життя ця ідея виявилася навесні 2004 року, коли президент вніс на розгляд парламенту відповідний законопроект, який був опублікований для всенародного обговорення навесні 2004 року. Тим часом, парламентські дебати щодо цього законопроекту не відбулися, оскільки стало ясно, що він не зможе набрати достатньої кількості голосів у парламенті. Частина критиків вказувала на недемократичність законопроекту і знову порушила питання про перевагу парламентської форми правління. Кандидатура майбутнього прем'єр-міністра – З. Жванія – викликала менш явний, кулуарний опір.

На тлі попередніх дискусій перспектива запровадження посади прем'єр-міністра в 2004 році поставила питання про напрями розвитку політичної системи Грузії.

У суспільстві побоювалися посилення виконавчої влади та пов'язаної з цим загрози авторитаризму. Проте внаслідок переговорів голова парламенту одержав певні додаткові повноваження: контроль за рахунковою палатою, регламентом і бюджетом парламенту. Але найголовніше те, що можливість розпуску парламенту допускається лише в суворо визначених випадках, і тоді парламент отримує безумовне право на розпуск уряду. Як згодом стало відомо, парламент у початковому проекті був дуже слабким, але Н. Бурджанадзе відмовилася бути головою такого органу.

Модель правління, встановлена 6 лютого, не дістала остаточної єдиної оцінки з приводу її характеру. Вона мала явно виражений тимчасовий, перехідний характер, що було зафіксовано у виступах усіх державних керівників. Певною мірою такі заяви мають бути сприйняті як часткове визнання її недосконалості. Були озвучені терміни передбачуваного перехідного існування моделі в 6-7 років [5].

Конфлікт проблеми особистостей і проблеми інститутів у процесі конституційних змін у Грузії виявився актуальним, якщо врахувати, що три інститути – президент, кабінет

міністрів і парламент – у процесі вироблення моделі були вже персоніфіковані в трьох особистостях, які проводили ці переговори.

Усі зміни мали зацікавлену сторону, конкретне обличчя. Так, наприклад, з нової конституції зникло положення про те, що президент не може займати керівну партійну посаду. Друга зміна стосувалася мінімальної явки виборців, необхідної для того, щоб вважати президентські вибори такими, що відбулися. З нового варіанта зникла вимога обов'язкової 50-відсоткової явки виборців. Третя зміна стосувалася обмеження на прийняття у парламенті таких законів, які можуть збільшити бюджетні витрати без узгодження з урядом. Свого часу всі ці три аспекти були використані проти Шеварднадзе (він був лідером Союзу громадян Грузії; офіційні дані про явку виборців у ході президентських виборів 2000 року не викликали довіри; в передвиборчий період парламент приймав популістські закони про підвищення пенсій і зарплат, у той час як у державному бюджеті не було коштів на їх реалізацію) і могли б бути спрямовані в майбутньому проти М.Саакашвілі (безальтернативний лідер «Національного руху», дані про явку виборців на президентських виборах 2004 року також сумнівні) [3].

Одна зі змін – обмеження законодавчих повноважень парламенту – була предметом розбіжностей у ході підготовки законопроекту. Виникли бурхливі парламентські дебати, але, врешті-решт, запропоновані зміни набули схвалення парламенту. Єдина стаття, яка не набрала достатньої кількості голосів внаслідок голосування, стосувалася обмеження прав членів парламенту – послаблення їх імунітету.

За Конституцією 1995 року президент не мав права розпускати парламент і парламент міг перейти в крайню опозицію, знявши, в той же час, з себе відповідальність, блокувати ефективні дії уряду, спричинити кризу влади і використовувати її проти президента. Отримавши право розпуску парламенту, М. Саакашвілі уникнув небезпеки такого розвитку подій.

Іншим найважливішим нововведенням, яке зміцнило владу М.Саакашвілі, став законопроект, внесений до парламенту одночасно з конституційним законопроектом, який

передбачав призначення районних гамгелелі (голів) президентом і посилення інституту повноважних представників президента в регіонах. Обґрунтовувався він тим, що має тимчасовий характер і необхідний тому, що в іншому разі у влади в районах залишаться представники старого уряду.

Опозиція побачила ознаки диктатури в такій концентрації влади. На їхню думку, зміни скасували кілька важелів, які свого часу були використані З.Жванія та М. Саакашвілі проти уряду Е.Шеварнадзе і які в майбутньому могли бути використані проти них наступною опозицією.

Важливою подією на цьому етапі стали парламентські вибори. У березні 2004 року було обрано 150 депутатів парламенту за пропорційною системою. Блок «Національний рух – Демократи», що представляв триумвірат переможців, набрав 66,24% голосів і здобув 135 місць. Н. Бурджанадзе знову була обрана спікером парламенту.

Вибори спровокували політичну кризу в Аджарії. ЦВК Грузії заявив, що в ряді округів, де перемогли прихильники А. Абашидзе, були допущені порушення. Результати були анульовані, однак влада Аджарії відмовилася допустити членів ЦВК, які прибули для організації нових виборів. М.Саакашвілі оголосив про направлення підрозділів МВС у Батумі, тоді А.Абашидзе наказав висадити в повітря мости на кордонах автономії. Тим не менше, протести всередині самої Аджарії ставали дедалі сильнішими. 6 травня А.Абашидзе капітулював, він та члени його сім'ї відлетіли до Москви. На нових виборах у Верховну Раду Аджарії прихильники триумвірату набрали 72% голосів, потім були прийняті закони, які підкоряли уряд автономії президенту Грузії.

Цей період, незважаючи на те, що він ознаменувався конституційною реформою і стартом реформ в інших сферах, тривав не довго. Після загибелі З.Жванія, смерть якого послабила позиції Н. Бурджанадзе та зміцнила позиції М.Саакашвілі, настав кінець етапу триумвірату.

На другому етапі М. Саакашвілі, аж до дострокового закінчення президентського терміну в 2007 році, послідовно нарощував власний вплив. Серед ключових кроків, зроблених М. Саакашвілі були: реформи і оновлення кадрового складу державного апарату і силових структур, що

підсилили особистий вплив президента на них; конституційна реформа; придушення протестів опозиції.

Основну сутність змін у грузинському суспільстві, проведених Михайлом Саакашвілі, можна звести до просування за трьома напрямками: зміни у сфері державного управління з різким зниженням ролі чиновництва; роздержавлення економіки, її максимальна лібералізація і практично необмежена приватизація; тотальна заміна старого чиновницького апарату і опора на молоді кадри.

Останній фактор є одним з ключових елементів для причин успіху грузинських реформ. М. Саакашвілі зрозумів, що провести глибокі реформи зі старим чиновницьким апаратом неможливо. Спроби реформ здійснювалися в Грузії ще Едуардом Шеварднадзе, але при цьому він спирався на старі кадри, які не вміють і відмовляються працювати по-новому, погрузили в корупції і зробили державну службу своєю особистою синекурою і джерелом власного добробуту. Реформи мали знищити неефективні економічні та суспільні відносини, що годували чиновників і, отже, очікувати, що старий державний апарат буде знищувати самих себе і основу свого власного добробуту, було принципово неможливо. Цієї помилки вдалося уникнути М. Саакашвілі. Система державного та адміністративного управління зазнала масштабного реформування. Було взято курс на максимальне роздержавлення майже всіх сторін життя.

Ще масштабніші реформи були проведені у сфері бізнесу. Михайло Саакашвілі забезпечив прийняття «Акту економічної свободи», який окреслив основні принципи ліберальної економіки та основні обмеження, переступати які держава не має права. Так, за цим документом державні витрати обмежуються 30% ВВП, забороняється збільшення загальної кількості ліцензій, а також створення нових регулюючих органів, введення нових податків допускається тільки шляхом всенародного референдуму, скасовується ціновий контроль будь-якого роду, держава відмовляється від володіння банками та іншими фінансовими посередницькими інститутами, знімаються обмеження конвертованості ларі, забороняються будь-які обмеження на пересування капіталу і т.д. В ультраліберальному ключі були проведені глибока податкова і митна реформи.

Паралельно з посиленням режиму оподаткування саме податкове законодавство було максимально спрощено. Загальне фіскальне навантаження зменшилося – з 22 податків, які раніше стягувалися в Грузії, до 6, а з 2012 р. їх буде всього 4. Максимально полегшилися митні процедури. Ставки податку на імпорт в більшості випадків стали нульовими, або мінімальними – від 3% до 12%. Грузія практично повністю відкрила фінансовий та біржовий ринки для міжнародної конкуренції. Так, іноземні банки категорії А + і вище можуть виходити на грузинський ринок без усяких обмежень. Упродовж декількох років у країні була проведена майже повна приватизація. Для цього грузинський парламент прийняв закон, що дозволяє приватизувати практично будь-які об'єкти власності, включаючи флот, залізницю, шахти, заводи, порти і т.д., а також земельні, водні та лісові ресурси. Реформована поліція є предметом гордості грузинів і користується неймовірною популярністю і довірою – рейтинг довіри поліції серед громадян – 87%, що є другим показником, відразу після православної церкви.

У березні 2005 року була прийнята державна програма дерегуляції економіки. Кількість міністерств скорочувалася з 18 до 13. Кількість державних служб – з 52 до 34. Почалося 35-відсоткове скорочення персоналу, задіяного в міністерствах, і 50-відсоткове – у громадському секторі. Всі міністерства були зобов'язані складати середньострокові плани, які мали схвалюватися урядом.

Таким чином, М. Саакашвілі оновив державний апарат і поставив його під більш жорсткий контроль з боку президента. Оновлення кадрового складу МВС і збройних сил також зміцнило вплив президента в силовому блоці.

М. Саакашвілі активно використовував силові структури для тиску на родичів і наближених поваленого Е. Шеварднадзе та А. Абашидзе. Формально дотримуючись юридичних процедур, їх відправляли до в'язниці і звільняли тільки після того, як у державну скарбницю поверталися незаконно нажиті мільйони. У короткі терміни уряду вдалося погасити частину внутрішнього боргу перед населенням (123 млн дол. США) і підвищити дохідну частину бюджету [4, с.123–138].

М.Саакашвілі провів ряд реформ у соціально-економічній сфері, які були позитивно сприйняті експертами. У доповіді «Doing business 2007» країна посіла перше місце у світі за темпом проведених реформ – замість другої позиції в доповіді 2006 року. У підсумку за всіма позиціями Грузія посіла 37-е місце – замість 112-го у 2006-му. В рейтингу економічної свободи фонду Heritage Foundation Грузія посіла 35-е місце з присвоєнням статусу «майже вільна», замість статусу «майже невільна», присвоєного в 2006 році [6].

Трохи інакший вигляд мала, за спостереженням деяких авторів (в основному російських), ситуація з політичними свободами, свободою преси і корупцією. Відзначено було деяке зниження рівня свободи слова. Проте об'єктивних свідчень цьому наведено не було. М. Саакашвілі, а також його прихильники і ряд інших державних службовців заперечують факт тиску на опозицію, пояснюючи переслідування деяких представників політичних партій їхнім кримінальним минулим.

Варто відзначити, що популярність М.Саакашвілі в Грузії стала падати. Заяви влади про швидке поліпшення соціально-економічного становища населення в деяких сферах (в основному в аграрній) так і залишилися заявами. Згідно з результатами соціологічних опитувань, уже через два роки після перемоги «трояндової революції» рейтинг президента М. Саакашвілі і правлячої партії "Єдиний національний рух" упав [4].

Колишні сподвижники стали переходити на бік опозиції. Різко погіршилися відносини з колишнім соратником І. Окруашвілі, який звинуватив президента Саакашвілі в корупції та смерті прем'єр-міністра Грузії З. Жванії в лютому 2005 року.

27 грудня 2006 року грузинський парламент прийняв пакет поправок до Конституції Грузії, головна мета яких полягала в тому, щоб провести в 2008 р. одночасно вибори парламенту і президента країни. Необхідність поєднання виборів була обґрунтована фінансовою доцільністю та необхідністю економії бюджетних коштів, а також неприпустимістю одночасного проведення президентських виборів в Росії і парламентських виборів в Грузії. Таке суміщення термінів, на думку грузинської влади, несло в собі серйозні

ризика для стабільності, тому що певні сили в Росії могли спробувати підірвати внутрішньополітичну ситуацію в Грузії і тим самим якось вплинути на результат парламентських виборів [1].

Необхідність поєднання виборів оскаржила парламентська опозиція, лідери якої вважали зміни Конституції політичним маневром М. Саакашвілі з метою продовжити термін власного правління. Опозиція наполягала на тому, що питання необхідно винести на всенародне обговорення і що проект змін до конституції має бути більш ретельно опрацьований і узгоджений з міжнародними організаціями, зокрема з Венеціанською комісією Ради Європи. Всі доводи опозиції проти зміни Конституції і перенесення термінів парламентських виборів були проігноровані владою.

У листопаді 2007 р. в Тбілісі відбулися акції протесту об'єднаної опозиції. Їх головним гаслом було проведення парламентських виборів навесні наступного року, тобто в терміни, які раніше були передбачені Конституцією (у квітні 2008 р.).

Грузинська опозиція прагнула використати протестні настрої. Її лідери звинувачували владу в тому, що вона відвернулася від народу, розвалила економіку країни, розпродала національні багатства, порушує основні права людини, закони і свободу слова. М. Саакашвілі категорично відмовився знову переносити дату виборів.

Після розгону демонстрації біля парламенту опозиція почала нові акції протесту в Кутаїсі, Батумі та різних районах столиці, де між мітингуючими і спецпризначенцями відбулися зіткнення. Президент Грузії звинуватив опозицію в спробі державного перевороту і оголосив у країні надзвичайний стан. На час дії надзвичайного стану на території республіки були введені обмеження на проведення демонстрацій і маніфестацій, а також на заклики в ЗМІ до насильства, організації заворушень і повалення влади із застосуванням сили. Після цього всі телекомпанії і радіостанції Грузії, окрім громадського телебачення, припинили інформаційні випуски.

Після розгону опозиційного мітингу в Тбілісі рейтинг М. Саакашвілі впав до 10-12%. 24 листопада він був змушений оголосити про свою відставку і про проведення дострокових президентських виборів.

На третьому етапі – з 2007 року до теперішнього часу – режим М. Саакашвілі набув більш жорстких рис. На позачергових президентських виборах 5 січня 2008 року він набрав 56% голосів. Відбувся певний спад рівня популярності. З іншого боку, проведення радикальних реформ, особливо в держсекторі, не могло не залишити велику кількість незадоволених громадян. Відповідно, ряди опозиції почали поповнюватися.

У той же час, грузинська опозиція не змогла об'єднатися і висунути єдиного кандидата в президенти. Як наслідок, протестний електорат виявився розпорошеним, що зіграло на руку М. Саакашвілі.

Через два місяці після виборів президента Грузії місія спостерігачів ОБСЄ опублікувала свою підсумкову доповідь, в якій процес підрахунку голосів був оцінений позитивно.

Проте опір опозиції режиму М. Саакашвілі збільшується. 26 травня 2011р. у Тбілісі відбулися нові заворушення, які теж були придушені. Багато опозиційних лідерів партій, таких як Бадрі Біцадзе, чоловіка Ніно Бурджанадзе, суд в Тбілісі засудив заочно до 5 років ув'язнення, за звинуваченням у нападі на поліцейських у зв'язку з акціями 26 травня 2011 р.

Наразі М. Саакашвілі планує нову конституційну реформу, в якій державна влада буде розподілена між трьома ключовими постами: президентом, прем'єр-міністром та спікером парламенту. На думку М. Саакашвілі, це має збалансувати державну систему. Проте найбільше влади концентрується в руках прем'єр-міністра. Зважаючи на закінчення строку перебування на посаді президента М. Саакашвілі, ця реформа сприймається неоднозначно.

Таким чином, режим М. Саакашвілі виявився більш жорстким, ніж режим його попередника. Він не тільки не скоротив, але навіть розширив повноваження президента, що забезпечило йому домінуюче становище в політичній системі. Послідовно втрачали політичні ресурси конкуруючі лідери. Найбільш важливими етапами у процесі сходження Саакашвілі до виняткового становища в грузинському політикумі можна вважати смерть З. Жванія, арешт колишнього соратника І. Окруашвілі. Змушена була залишити свою посаду та виїхати з країни спікер парламенту і

колишня союзниця М. Саакашвілі – Н. Бурджанадзе. Таким чином, М.Саакашвілі забезпечив собі домінуюче становище в новому політичному режимі.

У Грузії, в якій після революції не спостерігалось ослаблення президентської влади, жодного серйозного демократичного прориву не відбулося. Авторитарні системи з досвідом клієнтелізму мають здатність швидко відновлюватися. Еліти, звиклі існувати в системі субординації «патрон-клієнт», просто переорієнтовуються на нового лідера. Для подібних систем трансформація режиму може обернутися тільки зміною патрона.

Незважаючи на все, не варто передчасно відносити Грузію до авторитарних держав. З одного боку – реальне посилення президентської влади, поновлення своїх людей на ключових посадах у державі, спроба позбутися можливих конкурентів, навіть у своєму середовищі. Сюди ж варто віднести бажання використати вже відомий у інших країнах СНД варіант конституційної реформи, що має на меті до закінчення свого президентського терміну главою держави зробити прем'єр-міністра. Маючи більшість у парламенті, М.Саакашвілі може легко обійняти цей пост і залишитися при владі на невизначений термін. З іншого боку, відбулося скорочення державного апарату, ретельна чистка рядів чиновників. Це дало змогу позбутися колишньої номенклатури з радянським мисленням, замінити її представниками молоді еліти, яка здобула освіту в основному на Заході.

Варто пригадати низку ефективних реформ у всіх сферах суспільного і економічного життя. Зменшення тиску на приватний бізнес, реформа силових структур. Грузія, взявши курс на західні демократичні цінності, сьогодні вже не схожа на більшість інших пострадянських країн.

---

1. Воробьев В. ОБСЕ заговорила на языке оппозиции // Российская газета, №4560, 11.01.2008, [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2008/01/11/gruziya.html>

2. Гордиенко А. Грузинский парламент переписывает Конституцию // Независимая газета, 15.12.2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/cis/2006-12-15/6_grazia.html

3. Конституция Грузии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.base.spinform.ru/show_doc?vx?regnom=4524&page=1

4. Крылов А. Режим Саакашвили: диктатура вместо демократии / Оранжевые сети: от Белграда до Бишкека / отв. ред. Н.А. Нарочницкая. – Спб.: Алетейя, 2008.

5. Мусехалишвили М. Конституционные реформы в Грузии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://idea.int/europe_cis/upload/Constitutional %20Changes% 20in% 20Georgia% 20- %20 Rus% 20changed.pdf](http://idea.int/europe_cis/upload/Constitutional%20Changes%20in%20Georgia%20-%20Rus%20changed.pdf)

6. Шешелидзе П. После «революции роз»: итоги некоторых экономических реформ в Грузии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.apsny.ge/analytics/1202495920.php>

7. McFaul M. Transitions from Postcommunism // Journal of Democracy. – 2005. – Vol.16. – №3.

Ірина Овчар

ФАКТОР ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ РЕГУЛЮВАННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВЗАЄМИН

Представники українського політикуму протягом двадцяти років української незалежності поширюють риторичу про вплив зовнішніх чинників на забезпечення політичної стабільності в середині держави. Акценти дискусії зводяться до двох векторів: європейського та східного, або проросійського. Ці складові політичної взаємодії безпосередньо залежать від державно-правових механізмів регулювання й зумовлюються взаємозв'язком внутрішньої та зовнішньої політики.

Ключові слова: фактор політичної модернізації, правонаступництво, міжнародна правосуб'єктність, система міжнародних договорів і правових норм, інститути влади.

Iryna Ovchar. Factor of political modernization in the context of state and legal mechanisms for regulation of Ukrainian-Russian relations. Representatives of Ukrainian politics for twenty years of Ukrainian independence rhetoric about spreading the influence of external factors on political

stability in the middle of the state. Accents debate reduced to two vectors: the European and Oriental, or pro-Russian. These components of political interaction depend on the state and legal mechanisms and relationship driven by domestic and foreign policy.

Key words: *factor of political modernization, succession, international legal personality, the system of international treaties and legal norms, institutions of power.*

Становлення інституту держави та ступінь розвитку громадянського суспільства визначаються рядом чинників, зокрема політичним та правовим, а також відносинами в середині держави та на міждержавному рівні. Така постановка питання дає можливість виокремити один з його аспектів, а саме – визначення фактора політичної модернізації в контексті державно-правових механізмів регулювання українсько-російських взаємин. Зрештою, все, що вдалося сформулювати за двадцять років в українській державі – це процес тривалих модернізацій, постійних змін, пошуків шляхів та оптимізація інструментів взаємодії та протидії, напрацювання механізмів стримувань і противаг. Конституційні зміни, пошуки альтернативної системи виборів, тривалість проведення реформ, часта кадрова ротація, постійні переговори на дипломатичному рівні в напрямі забезпечення зовнішньої політики та інше вказують на процес модернізації, який в кожній сфері має свої особливості та закономірності, але ще триває. Окремі аспекти на шляху до двадцятиріччя незалежності України привернули увагу автора статті.

Витоки міждержавних двосторонніх відносин слід визначати з перших договорів, у яких були закладені умови та визначені мотиви і напрям подальшої співпраці. Перший офіційний документ, за яким Україна і Росія зобов'язались утриматися від дій, які могли б завдати шкоди державному суверенітету іншої сторони, був підписаний ще у листопаді 1990 р. [1, с. 15–20]. Процес становлення системи сучасних українсько-російських відносин пов'язаний з подіями 1991 р., трансформацією міждержавних взаємин на пострадянському просторі, визначенням питання про правонаступництво, забезпеченням правосуб'єктності, тяжінням до

політики інтеграції. Означені чинники належать до об'єктивно вмотивованих, які набули суб'єктивного розуміння і багатозначного трактування у ході характеристики українсько-російських взаємин. Трансформаційні перетворення, прецедентом яких є об'єктивно зумовлені процеси, пов'язані також зі зміною влади у кожній з країн. Тому в часовій ретроспективі виділяємо етапи реалізації українсько-російських відносин через політичний курс Б. Єльцина (1991–2000 рр.), В. Путіна (2000–2008 рр.), Д. Медведєва (з 2008 р.) та Л. Кравчука (1991–1994 рр.), Л. Кучми (1994–2005 рр.), В. Ющенко (2005–2010 рр.), В. Януковича (з 2010 р.).

Для розкриття взятої теми ми виокремимо такі складові державно-правового регулювання українсько-російських взаємин: інституційні засади, які характеризуються через діяльність створених організацій і представників влади, питання реалізації правонаступності та правосуб'єктності через застосування норм міжнародного права, аспекти політичної доцільності, відповідно до яких процес часто забезпечується всупереч процедурі. Для комплексного розкриття вказаних питань доцільно використати юридичну літературу [2], авторські праці з вивчення міждержавних відносин, зокрема України й Росії, СНД [3–6] і проаналізувати відповідну законодавчу базу [7–10; 11–3; 14; 1; 15]. Таким чином, ми сформуємо комплексну картину взаємозв'язку політичної модернізації і правового регулювання.

Загалом, визначають, формулюють та сприяють забезпеченню реалізації міждержавних взаємин між Україною і Росією процедурні питання, що підпадають під предмет відання міжнародного права і ратифіковані країнами-учасницями договірних відносин, пов'язані з правонаступництвом республік колишнього СРСР та інститутами влади у державах, що регулюють політику на місцях. Окремо слід розглядати роль Співдружності незалежних держав (СНД) та цілісний інтеграційний курс України і Росії. На рівні Співдружності такі взаємини є продуктом переходу з внутрішнього контексту відносин у зовнішню площину. Формат українсько-російських взаємин продукується внутрішніми чинниками і набуває чіткого регіонального виміру,

оскільки СНД за своєю юридичною природою є «регіональною міжнародною організацією, суб'єктом міжнародного права» [2, с. 376].

Також діє сфера інституційних взаємовідносин на міжпарламентському рівні. Період кінця 1980 – початку 1990-х рр. став черговою хвилею розвитку міжнародних парламентських організацій, зокрема тих, країни-учасники яких географічно розташовані у східній частині Європи і в Азіатському регіоні: Балтійська асамблея, Парламентське Зібрання Союзу Білорусі та Росії, Міжпарламентська асамблея Євразійського економічного співтовариства (МПА ЄврАзЕС), Міжпарламентська асамблея СНД (МПА або МПА СНД) тощо. Остання була створена відповідно до Угоди від 27 березня 1992 р. Доповненням до неї стали прийнятий Регламент (15 вересня 1992 р.), Статут СНД (22 січня 1993 р., який Україна не ратифікувала), Конвенція про МПА (26 травня 1995 р.) [5, с. 481–553]. Зміст документів засвідчує, що МПА СНД є інститутом міжпарламентської співпраці в рамках Співдружності. Це дозволяє говорити, що міжпарламентські організації стали компонентом розвитку міжнародних відносин, з правом формувати нормативно-правову базу для міжнародної парламентської співпраці. Також це вказує на визначення інтеграційного курсу України по щодо до республік колишнього СРСР.

Участь України у створенні СНД означала вироблення і встановлення цивілізованих, нормативно-правових відносин з республіками колишнього СРСР, однак не ознакою вибору одного вектора зовнішньої політики – проросійського чи переорієнтації інтеграційної політики «із Заходу на Схід». Більше того, слід відмежовувати питання співпраці на різних рівнях України з державами, які географічно розташовані на Заході і на Сході, від участі у міжнародних структурах. Також Україна, як одна з республік колишнього СРСР, володіє правом правонаступництва. Щодо участі нашої держави в Співдружності, то позиція української сторони визначена у Заяві Верховної Ради України [10], яка була проголошена після укладення Угоди про створення СНД [7, с. 649–652]. Відзначалося, що Україна не підтримає її перетворення на державне утворення зі своїми органами влади і управління та заперечує

надання їй статусу суб'єкта міжнародного права. Координаційні інститути в рамках Співдружності не можуть мати владний характер, їх рішення є рекомендаційними.

Необхідно зазначити, що під час ратифікації парламентарями договору про створення СНД до нього були внесені внутрішні зміни та уточнення. З юридичної точки зору, такі поправки могли мати місце лише за взаємною згодою договірних сторін (відповідно до ст. 20 Віденської комісії про право міжнародних договорів від 1969 р.) [8]. Це стало основою того, що природа цих взаємовідносин переходила з міжнародно-правової у державно-правову площину [2, с. 372–373]. Відносини між Україною і Росією набували більшої значимості на двосторонньому рівні, виражаючи безпосередньо курс зовнішньої політики кожної з держав.

Слід враховувати й те, що в межах Співдружності діють регіональні утворення, такі як ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова), Союзна держава Росії і Білорусі, Євроазійське економічне співтовариство (Білорусь, Росія, Казахстан, Киргизія, Таджикистан), Центральнопівденноазійське економічне співтовариство (Казахстан, Киргизія, Туркменістан, Таджикистан). Зазначені тенденції підкреслюють наявність різних інтеграційних напрямів взаємодії, вказують на нестабільний курс зовнішньої політики, ставлять під питання перспективу подальшого розвитку СНД [5, с. 554–613].

Важлива роль у системі забезпечення зовнішньої політики відводиться внутрішнім нормативно-правовим актам. В Україні відлік цілеспрямованої та системної діяльності у сфері міжнародних відносин можна вести з 1993 р., коли був прийнятий перший програмний документ – Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України», у якій зафіксовано як основні такі завдання української дипломатії: утвердження України як незалежної демократичної держави; забезпечення стабільності міжнародного становища України; збереження територіальної цілісності та недоторканності її кордонів; включення національного господарства у світову економічну систему; захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном; поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера [13]. Тому

жодні втручання і впливи ззовні у систему визначення і механізми ведення зовнішньої політики не допустимі. Ця норма закріплена у Конституції України, зокрема, ст. 85 констатує, що засади внутрішньої та зовнішньої політики визначає Верховна Рада України. Конституційні повноваження щодо ведення міждержавних відносин має Президент України (ст. 106), до компетенції якого належить гарантування державної незалежності, національної безпеки і правонаступництва держави, представлення держави в міжнародних відносинах, здійснення керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави. Ведення внутрішньої і зовнішньої політики держави покладається також і на Кабінет Міністрів України (ст. 116) [12, с.21, 28, 33]. Гарантування національної безпеки Української держави визначається відповідним Законом, прийнятим ВРУ у 2003 р. [9].

Закони Росії, як і будь-якого іншого суб'єкта міжнародної політики, теж регламентують відповідальність влади за зовнішньополітичне відомство. Позиції зовнішньої політики визначені у Федеральному Законі РФ «Про міжнародні договори Російської Федерації», прийнятому на засіданні Державної думи 16 липня 1995 р. [15].

Паралельно із юридичним закріпленням відносин у контексті СНД між Україною і Російською Федерацією укладаються двосторонні договори, які відзначаються більшою систематичністю і плановістю. Так, 14 лютого 1992 р. був підписаний Протокол про встановлення дипломатичних відносин. Важливою подією міждержавного діалогу стало укладення 23 червня 1992 р. у Дагомисі Угоди між РФ та Україною про розвиток міждержавних відносин, які визначені сторонами як дружні, рівноправні, партнерські і такі, що базуються на загально визначених нормах міжнародного права [1, с. 42–43, 68–69].

Характер позиції Росії задокументований в Указі Президента Російської Федерації Б. Єльцина № 940 від 14 вересня 1995 р. «Стратегічний курс РФ щодо країн-учасниць СНД». У ньому визначені напрями геополітичної стратегії держави щодо країн СНД, а пострадянський простір проголошено «зоною інтересів РФ». Це вказує на порушення норми про намір будувати відносини з країнами-членами СНД на основі рівного партнерства і норм міжнародного

права. Задекларована у договорах «інтеграція», на практиці означає «підконтрольний вплив», «підпорядкування» інтересам РФ [3, с. 35].

Наступним у хронологічній послідовності етапом ствердження відносин між Україною і Росією та визначення політичної та правової складової став 1996 р. Зокрема, 16 січня 1996 р. у Москві президенти двох держав підписали угоду про утворення змішаної українсько-російської комісії з питань співробітництва (у робочому порядку вона діє досі). 31 травня 1997 р., під час візиту Б. Єльцина до Києва, було підписано Базовий договір Про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Росією, який набув чинності після обміну ратифікаційними грамотами в Москві 1 квітня 1999 р. У цей час була укладена українсько-російська Декларація і Спільна заява України та Російської Федерації [1, с. 492–504, 643–647]. Отже, у двосторонньому порядку держави підтвердили повагу до територіальної цілісності одна одної. За останнє десятиліття основні державно-правові механізми визначення і регулювання системи забезпечення українсько-російських відносин закладені у ряді договорів, значна частина з них стосується економічної сфери. В цілому, своїм змістом вони повторюють та підтверджують попередньо узгоджені домовленості.

Окремо у міжнародних угодах визначається питання про встановлення і регулювання регіональної політики, яке в українсько-російській площині взаємин набуває характеру транскордонної співпраці. Ступінь здійснення регіональної політики між урядами двох держав регламентується Договором «Про співпрацю прикордонних областей України і Російської Федерації» від 27 січня 1995 р. Також підписана і діє Угода «Про співпрацю і взаємодію у прикордонних питаннях» (з прийнятими до неї в подальшому доповненнями та змінами) [1, с. 303–306, 316–319].

Інституційні засади двосторонніх взаємин України та Росії, які безпосередньо залежать від представників центральної влади, мають дещо інші критерії та відрізняються від правової позиції. Але вони суттєво впливають на політичну модернізацію в Україні та Росії.

Контекст українсько-російських відносин на сьогодні в публічному полі пов'язаний з дискусією навколо ідеї про створення в перспективі (до 2020 р.) союзної держави з України, Росії та Білорусі з центром у Києві. Ініціатором таких тенденцій у визначенні формату відносин між Україною та РФ поки що виступає депутат Державної думи Російської Федерації Є. Федоров. Утім, на сьогодні офіційних заяв з української сторони у цьому питанні немає. Оприлюднені лише публічні заперечення щодо можливості союзного об'єднання трьох держав.

Окрім інтеграційного курсу на пострадянському просторі, для України і Росії важливим є євроінтеграційний вектор. Динамічний процес європейської інтеграції по-різному сприймається Києвом і Москвою. Метою української політики є повномасштабна інтеграція в Європу. Росія ж ставить за мету співпрацю з Європою як з іншим центром впливу. З позиції РФ, Україна і Росія повинні просуватися до Європи одночасно. Інтеграційні процеси серед держав пострадянського простору мають свою відчутну специфіку, пов'язану з трансформацією їх економічних моделей та пошуками власних шляхів адаптації до світової політичної системи, вливання в цілісний геополітичний простір. Все це вказує на тривалість модернізаційних процесів, причому на рівні внутрішньої і зовнішньої політики як в минулому, так і в майбутньому.

Загалом, правові аспекти і політичні мотиви взаємодії спираються на договірні засади, становлять межу домовленостей на дипломатичному рівні. Для розуміння цих меж потрібно вивчати угоди про співпрацю, комюніке про переговори між делегаціями, протоколи про співробітництво і координацію діяльності та інші документи, які описують систему міждержавних відносин України та Росії, визначають відповідність задокументованого практичним реаліям. Достатньо аргументів для дискусії довкола взаємин між Україною та Росією вміщено в рамки інтеграційної політики України. Всупереч існуючим на сьогоднішній день твердженням про те, що інтеграція України спрямована на європейський вимір, констатуємо, що комплексний інтеграційний курс значною мірою залежить від двох чинників: вироблення стабільного паритетного діалогу у

взаєминах з державами колишнього СРСР і розвитку механізмів інтеграції з європейською спільнотою. Вказані фактори мають реалізовуватися за схемою сталого і конвергентного, а не паралельного чи конфронтаційного руху. Домовленості про співпрацю, визначені в межах Співдружності, не можуть розглядатися як питання політичної взаємодії (як це відбувається). Це лише поле правової, дипломатичної, взаємовигідної співпраці. Якщо таку ситуацію припустити і допустити, потрібно юридично виписати модель під політичні домовленості. Укладення угод між Україною і Російською Федерацією за межами СНД розглядаємо як напрям розширення двосторонньої співпраці, реалізацію одного з векторів зовнішньої політики двох прикордонних країн.

Загалом, забезпечення зовнішньої політики держави здійснюється органами влади у спосіб, передбачений законодавчою базою України і РФ та відповідно до укладених і ратифікованих міжнародних договорів. Додатково вивчення та регулювання основних засад українсько-російських взаємин покладається на спеціально створені при органах державної влади комітети та департаменти, дипломатичні корпуси і науково-експертні управління [14]. Слід зазначити, що механізми визначення міждержавної політики мають правовий характер. Натомість механізми регулювання включають предмет доцільності. Також важливо враховувати, що будь-які договірні засади не вказують на ресурс, який може забезпечити повну чи часткову реалізацію домовленостей на міждержавному рівні. Визначаючи основний концепт відносин, потрібно правильно охарактеризувати акценти, які формулюють стратегію та відповідають пріоритетам держав. На перший погляд зрозуміло, що з позиції України вище будуть ставитися пріоритети нашої держави, російська сторона буде визначати основними власні інтереси. Втім, саме такий підхід, власне, деформує систему двосторонніх партнерських відносин, зводячи нанівець їх паритетність. Логіка такої взаємодії визначається тим, що кожна інтеграційна політика містить мотиваційний елемент (якщо не декілька). При цьому подібний формат відносин абсолютно виправдовує політику в середині держави, особливо в умовах постійних змін та

пошуків шляху політичної доцільності та правової аргументації.

Підсумовуючи матеріал, відзначимо, що фактор політичної модернізації в середині держави пов'язаний з міжнародним рівнем відносин. Правові та інституційні механізми в цьому контексті часто межують з комплексом умовних або цілеспрямовано обумовлених джерел регулювання влади. При цьому формат взаємин між Україною і Росією за різних сфер їх забезпечення (суспільно-політична, соціально-економічна, культурна, релігійна, військова тощо; стосуються державного сектора чи приватного сегмента) залишається майже незмінним. Слід враховувати, що таким чином формується сама система відносин, інститут держави, рівень демократичності та ступінь розвитку громадянського суспільства, яка поєднує рівень регіональної політики та державно-правової сфери і визначає процеси модернізації протягом двадцятиріччя незалежності України.

---

1. Україна – Росія. 1990–2000 рр.: Документи та матеріали / Ред. О.Г. Пазюк; Відповідальний за випуск Т.А. Яскажук. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 775 с.

2. Международное публичное право: учебник / Л.П. Ануфриева, Д.К. Бекашев, К.А. Бекашев, В.В. Устинов и др.; отв. ред. К.А. Бекашев. – М.: ТК Велби, Проспект, 2007. – 784 с.

3. Ткаченко В. Співдружність незалежних держав та національні інтереси України / Володимир Ткаченко. – К.: Ін-т громад. сусп., 1998. – 100 с.

4. Українсько-російські відносини: злети та падіння. – К.: Знання, 2007. – 24 с.

5. Чекаленко Л.Д. Країни СНД в політиці України // Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України. – К.: Либідь, 2006. – С. 481–553.

6. Юценко не верит в СНГ// <http://www.podrobnosti.ua>

7. Антология мировой политической мысли. В 5 т. / [Нац. общ.-науч. фонд, Акад. полит. науки; руководитель проекта Г.Ю.Семигин и др.]. – М.: Мысль, 1997. – Т.5: Политические документы. – 766 с.

8. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 1969 р. // <http://zakon.rada.gov.ua/>

9. Закон України «Про основи національної безпеки України», зі змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 15.12.2005 р., № 3200-IV // <http://zakon.rada.gov.ua/>

10. Заява Верховної Ради України з приводу укладення Україною Угоди про Співдружність незалежних держав // <http://www.uz.gov.ua/>

11. Конституция Российской Федерации от 25.12.1993 г., с изменениями от 09.01.1996 г., 10.02.1996 г., 09.06.2001 г. // <http://www.constitution.ru/>

12. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Велес, 2011. – 48 с.

13. Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України», № 37 від 02.07.1993 р. // <http://www.rada.gov.ua/>

14. Указ Президента України «Про оновлення складу Української частини Українсько-Російської міждержавної комісії» // <http://www.president.gov.ua/>

15. Федеральный Закон «О международных договорах Российской Федерации», Принят Государственной Думой 16.07.1995 г., № 101-ФЗ // <http://wbase.duma.gov.ru/>

Віталій Коцур

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ У ПРИДНІСТРОВ'Ї: УКРАЇНСЬКО-МОЛДОВСЬКІ ВЗАЄМИНИ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

У статті розглянуто можливості врегулювання етнополітичного конфлікту в Придністров'ї в контекстах зняття етносоціальної напруги з приводу реальної чи позірної перспективи інтеграції Молдови з Румунією, а також забезпечення офіційним Кишиневом прав національних меншин.

Ключові слова: *українсько-молдовські відносини, Румунія, Придністров'я, національні меншини, етнополітичний конфлікт, напруга.*

Vitalii Kotsur. Ethnic conflicts in Transnistria: the Ukrainian-Moldovan relations in the humanitarian area. The article discusses possible settlement of ethno-political conflict in Transnistria in contexts removal of Ethno-Social tension regarding the real or apparent prospects of integration of Moldova with Romania, as well as providing official Chisinau rights of national minorities.

Key words: Ukrainian-Moldovan relations, Romania, Transnistria, ethnic minorities, ethnic and political conflict, tension.

Важливим чинником українсько-молдовських відносин, що безпосередньо впливає на перспективи розв'язання етнополітичного конфлікту в Придністров'ї, є ситуація із забезпеченням офіційним Кишиневом прав національних меншин. Адже однією з причин активізації сепаратистських рухів у Молдові в останні роки існування Молдавської РСР стала реальна чи удавана перспектива інтеграції Молдови з Румунією, яка українською, російською, гагаузькою та іншими національними меншинами Молдови сприймалася як небажаний варіант. Повернути довіру національних меншин влада Молдови може, лише гарантувавши на законодавчому рівні захист їх національних прав.

Згідно з останнім переписом населення 2004 р. у Республіці Молдова більшість населення, яку називають молдованами, становила 78%, порівняно із 9% українців, 8% росіян та 4% гагаузів. На законодавчому рівні права національних меншин в Молдові регулюються Конституцією Республіки Молдова, Законом щодо осіб, які належать до національних меншин, Концепцією національної політики Республіки Молдова. Також Республіка Молдова ратифікувала Конвенцію схеми захисту національних меншин та найбільш важливі міжнародні угоди щодо захисту прав людини, включно із Європейською конвенцією щодо захисту фундаментальних прав та свобод.

На сьогодні проблема ідентичності більшості є надто важливою темою політичних дебатів. Залучення політиків створює проблеми щодо назви ідентичності більшості – молдовани чи румуни – та назви мови більшості – молдовської чи румунської, із величезною різницею у відсотках та дозволеною невідповідною поведінкою технічних операторів під час останнього перепису, що створило проблему оголошених результатів [2].

У цьому контексті потрібно згадати, що прийняття органічного закону про Концепцію національної політики Республіки Молдова у грудні 2003 р. не ліквідувало суперечки, а поглибило відмінності. Концепція встановила

ідентичність більшості населення, обмежуючи цим вільний вибір ідентичності населенням Республіки Молдова, права, наданого усіма угодами з прав людини та прав етнічних меншин [3].

У законі про Концепцію національної політики російська мова визначається як «мова міжетнічного спілкування», що означає запровадження нової мови спілкування, замість державної. Потрібно згадати, що мова є також частиною права осіб на ідентичність та права на вибір власної ідентичності та мови спілкування. Міжнародні положення та практика держав не знайомі з дефініцією «мова міжетнічного спілкування». Держава може нав'язати зобов'язання знати офіційну мову країни для полегшення спілкування між громадянами такої країни та для ефективного адміністрування.

Нав'язування мови меншин як «мови міжетнічного спілкування» є дискримінацією і тих осіб, що належать до більшості, і тих, хто належать до інших меншин, оскільки всі вони підпадають нерівному ставленню, що суперечить статті 20 Рамкової Конвенції про захист національних меншин, яка зазначає, що захист прав осіб, які належать до національних меншин, не може проводитися без поваги до прав інших осіб.

«Мова міжетнічного спілкування» немає сенсу, тому що якщо мова не відповідає вимогам офіційної мови, з таких причин вона не може бути нав'язана як мова спілкування між етнічними меншинами. Водночас, офіційна мова є також мовою спілкування між етнічними меншинами. Ідея мови спілкування підтримується іншим поняттям, яке не входить до законів, що пов'язані етнічними спільнотами, включно із спільнотами меншин, поняттям під назвою «російськомовне населення». Застосування даної дефініції до осіб з різних національних меншин, які володіють російською мовою, суперечить самому визначенню етнічної ідентичності та представляє дискримінацію етнічних меншин та більшості.

Своїми положеннями Закон про Концепцію національної політики провокує проблеми у відносинах між етнічними спільнотами у Республіці Молдова, де молдовська більшість відчувається як національна меншина, а російська

меншина поводиться як більшість. Стало природним, що всі представники більшості знають офіційну мову та російську, а етнічні росіяни знають та публічно використовують тільки російську мову.

Іншим дискусійним положенням Закону про Концепцію національної політики є проблема відповідальності осіб та організацій, включно із політичною, за неповагу положень закону. Встановлення відповідальності, включно з розпуском політичних партій чи неурядових організацій за недотримання положень Концепції, суперечить праву людей на ідентичність та публічну підтримку власної ідентичності, а також праву осіб на власну думку, вільного висловлення та вільного об'єднання.

Отже, наявність окремих суперечливих положень Концепції національної політики є прямим шляхом до позовів до Європейського суду прав людини проти Республіки Молдова. Передусім саме через це Концепція не стала чинною.

Для гармонізації міжетнічних відносин, а відтак й для створення гуманітарних передумов врегулювання етнополітичного конфлікту в Придністров'ї влада Республіки Молдова має впровадити положення, за якими етнічні меншини зобов'язані вивчати офіційну (державну) мову у школі; офіційна мова повинна вивчатися всіма представниками етнічних меншин як елемент інтеграції до суспільного життя. Натомість із Концепції національної політики видається доцільним вилучення як неконституційного положення про російську мову як мову «міжетнічного спілкування». Також владі РМ слід уникати політичного залучення до дискусій стосовно ідентичності чи назви мови та гарантувати дотримання міжнародних угод щодо прав самовизначення громадян.

Щодо держави Україна, то вона сподівається, що належному забезпеченню прав і задоволенню потреб українців у Молдові ефективно сприятиме діяльність Змішаної міжурядової українсько-молдовської комісії з питань національних меншин, утворення якої передбачено Угодою між Україною і Молдовою щодо співробітництва із забезпечення прав осіб, що належать до національних меншин [5].

Українська національна меншина найчисельніша в Молдові. За даними останнього перепису населення у 2004 р. в

Молдові мешкало 282,4 тис. українців, або 8,4% населення, а в Придністровському регіоні – 178,2 тис. осіб, або 28,8% населення [5]. Етнічні українці Молдови зберегли національні традиції, духовність, мову завдяки, в першу чергу, діяльності українських громадських організацій регіону. Зокрема, в Придністровському регіоні вони представлені двома великими об'єднаннями – Регіональною громадською організацією «Укрпросвіта» та Спілкою Українців Придністров'я імені О. Бута. Крім того, у регіоні діють україномовні навчальні заклади, працюють українські редакції на телебаченні та на «Радіо ПМР», видається газета «Гомін». Також регулярно проводяться наукові й творчі заходи, реалізуються освітні проекти щодо вивчення української мови й літератури, відроджуються українські народні традиції [6].

З погляду зору офіційного Києва, підтримка національної громади за кордоном – один із пріоритетних напрямів зовнішньої політики Української держави, що «сприяє розвитку національної свідомості українців, які проживають за межами України, зміцненню їхніх зв'язків із батьківщиною» [8]. Реалізація цього напрямку має на меті широке залучення української громади за кордоном до суспільного життя країни, а також ефективне використання інтелектуального, духовного та культурного потенціалу діаспори в інтересах України та українського суспільства. Здійснюючи співпрацю із закордонною громадою, Україна виходить передусім із того, що така діяльність є важливою складовою внутрішньої і зовнішньої політики України та має відповідати її національним інтересам [4]. Тож, виходячи з нормативних документів, стає очевидним, що для ефективної реалізації цього процесу та досягнення дієвих результатів необхідно забезпечити взаємодію: закордонне українство – Українська держава. Іншими словами, з одного боку, діяльність закордонних українців має бути спрямована на збереження та збагачення національних культурних і духовних цінностей у країні проживання, а також зміцнення авторитету України у світі. З іншого боку, Українська держава має піклуватися про свою діаспору, розвивати відносини з українськими громадськими організаціями для досягнення певних результатів від

співпраці з ними, в тому числі в освітній, науковій, культурній, інформаційній сферах.

Очевидно, що значну роль у забезпеченні взаємодії: Україна – закордонне українство можуть відігравати безпосередньо засоби масової інформації. Адже, по-перше, українська громада за кордоном воліє постійно перебувати в курсі подій, що відбуваються в Україні. По-друге, про зусилля закордонної громади, спрямовані на зв'язок з етнічною батьківщиною, збереження мови, національних традицій і культури, так само як і про зустрічні зусилля держави, має знати широка аудиторія як в Україні, так і за її межами. Між тим, у випадку з українцями Придністровського регіону РМ ця робота залишається переважно поза увагою засобів масової інформації України [1].

Питання української громади Придністров'я має свою специфіку, зокрема, через проживання в невизнаному сепаратистському регіоні та можливості полегшеного отримання паспорта громадянина України, на відміну від етнічних українців правобережної Молдови. Придністровський конфлікт розділив українську громаду Молдови на дві частини. Це обумовлюється кількома чинниками. З одного боку, за оцінкою самих представників української громади Молдови, рівень взаємодії між організаціями обох берегів Дністра залишається невисоким та обмежується поодинокими випадками спілкування. З іншого боку, постає питання самоідентифікації, адже українці Придністров'я, на відміну від українців правобережної Молдови, вважають себе фактично громадянами України, що підтверджується наявністю у них українських паспортів. Крім того, лідери українського руху в Придністров'ї не тільки активно підтримують сепаратистський режим і владні структури самопроголошеної республіки, а й ведуть відповідну агітацію серед членів української спільноти регіону. Більше того, ці ж лідери продовжують насаджувати серед етнічних українців регіону імідж Молдови як «ворога на західному кордоні ПМР» [7, с. 235].

Оскільки переважна більшість членів української меншини правобережної Молдови є лояльними громадянами РМ, це додатково ускладнює стосунки між двома українськими громадами та перешкоджає перспективам реінтеграції

країни. Водночас, багато хто з українців Придністров'я більшою мірою зберігає «радянську ментальність», порівняно з українцями правобережжя Дністра чи то суспільства України [7, с. 235].

Натомість, багато українців Молдови висловлюють бажання, щоб їхні діти у дошкільних і середніх навчальних закладах вивчали поряд з державною мовою і рідну українську. Наразі з 1500 середніх навчальних закладів у Молдові лише у 52 викладається українська мова як окремий предмет, яку вивчають близько 6 тис. учнів (у 2006 р. таких закладів було 57, а українську мову вивчали більше 8 тис. дітей). Скаржаться українці Молдови й на фактичну відсутність української преси, радіо і телебачення. Українська присутність в електронних ЗМІ обмежується трансляцією на телеканалі «Молдова 1» 30-хвилинної програми українською мовою «Світанок» (двічі на місяць) і виходом в ефір радіожурналу «Відродження» (щочетверга). У Молдові транслюється лише один український телеканал «Інтер+», причому лише у мережі кабельного телебачення. Звичайно, цього недостатньо для задоволення інформаційних потреб українців. Крім того, на думку українських експертів з Групи безпекових та стратегічних студій та Інституту демократії ім. Пилипа Орлика, висловлену ними за результатами комплексного дослідження «Придністровська проблема: погляд з України», пасивна позиція України у вирішенні Придністровського питання та стосунках з Молдовою сприяє асиміляції молдовських українців та призводить до ігнорування їхніх прав [7, с. 266].

На цьому тлі приємним винятком стало повідомлення про участь делегації Посольства України в РМ у церемонії освячення главою Фалештської і Східно-Молдовської єпархії Української православної церкви Київського патріархату єпископом Філаретом Пинку місця майбутнього церковного комплексу у селі Кожушне, розташованому в 20-ти км від Кишинєва 10 жовтня 2010 р. В ході будівництва поряд із будівлею церкви планується спорудити приміщення для недільної школи і бібліотеки. Між тим, у жовтні 2009 р. Міністерство юстиції Республіки Молдова офіційно зареєструвало Фалештську і Східно-Молдовську єпархію Української православної церкви Київського патріархату,

яка була утворена у 2004 р. Цим створено перший прецедент за кордоном: поширення юрисдикції Української церкви на територію зарубіжної країни, що сприяє духовному відродженню української громади Молдови, забезпеченню прав і задоволенню релігійних потреб її представників.

Дещо кращою видається ситуація із забезпеченням освітньо-культурних потреб українців у Придністровському регіоні Молдови. Влада Придністров'я, де мешкає понад 100 тис. громадян України, більшість яких є етнічними українцями, вважає їх не етнічною меншиною, а однією з трьох основних національностей (поряд із молдованами та росіянами), які живуть на його території. Щорічно понад 150 українців Придністров'я отримують можливість здобувати вищу освіту на теренах етнічної батьківщини. В Придністров'ї видається україномовна газета "Гомін", що виходить раз на тиждень, транслюється п'ять українських телеканалів, але щоб дивитися чотири з них, придністровці мають платити неабиякі гроші. На терені самопроголошеної ПМР функціонують українська школа в місті Рибиця й українська гімназія в Бендерах.

Сприяє поглибленню співпраці з українською громадою в Молдові і розвитку двостороннього культурного співробітництва з країною перебування діяльність Культурно-інформаційного центру, створеного у 2007 р. у складі Посольства України в Республіці Молдова.

Першочерговим завданням для української громади Молдови є відновлення контактів, ініціювання проектів, що дозволять поєднати інтереси українців обох берегів Дністра. Активність Посольства України в Республіці Молдова спрямована на ліквідацію умовного поділу на українців правобережжя та лівобережжя Дністра. Що стосується співпраці неетнічних громадських організацій Придністровського регіону, то вкрай важливою є підтримка тих структур, що поділяють ідеї реінтеграції і лідери яких не прагнуть отримувати фінансову допомогу міжнародних структур та українських партнерів, при цьому й надалі відстоюючи принципи сепаратистського розподілу Республіки Молдова на дві окремі держави.

Окрім зазначеного, громадянське суспільство України та Молдови має достатній потенціал для того, щоб, спираючись на власний досвід, знання специфіки регіону та

особливостей функціонування неурядових організацій, що працюють у сфері врегулювання Придністровського конфлікту, надавати відповідну інформацію донорським структурам, міжнародним чи/та європейським структурам, зацікавленим у здійсненні свого внеску у врегулювання конфлікту та подолання його наслідків. Співпраця проєвропейських аналітичних центрів України та Молдови у цій сфері, розробка та поширення інформаційних бюлетенів з такою інформацією іноземними мовами, стало б, до певної міри, на заваді поширенню дезінформації про Придністровський регіон Молдови та сприяло б діяльності і розвитку в ньому громадянського суспільства. При налагодженні співпраці між українськими та молдовськими неурядовими структурами, включно із такими самими структурами у Придністровському регіоні, необхідно зважати на можливість співпраці з офіційно незареєстрованими групами активістів та громадськими ініціативами. Відсутність реєстрації в «квазідержавних» придністровських структурах надає їм ширшого поля для маневру, позбавляє необхідності виступати ретрансляторами «офіційної пропаганди ПМР». Прикладом структур, що мали б стати предметом уваги міжнародних донорів та партнерів з України (передусім – правозахисних організацій) можуть бути організації вчителів шкіл, які з'явилися після так званої «шкільної кризи» 2003 р.

Більшу увагу необхідно приділити інформуванню придністровської громадськості: з одного боку – щодо політичних трансформацій, які мають місце у правобережній Молдові та Україні, з іншого – щодо європейських реформ і можливостей, які відкривають життєву перспективу перед жителями Придністровського регіону. Доречним видається створення громадського порталу, що став би майданчиком для народної журналістики та народної дипломатії (на кшталт порталу www.maidan.org.ua), який був би корисним для подолання у Придністровському регіоні російського інформаційного домінування. Не можна лишати поза увагою і потенціалу, який містять у собі так звані ресурсні центри для неурядових організацій. Вдалим прикладом такого ресурсного центру у Молдові можна вважати Центр ресурсів і розвитку для Придністров'я, в

Україні – ресурсний центр «Гурт» – поєднання досвіду цих структур, створення ресурсного центру, який би забезпечував інформування неурядових організацій Молдови та України про можливості фінансової підтримки проектів. Залучення волонтерів та експертів з придністровської тематики стало б суттєвим чинником налагодження співпраці неурядових організацій України та Молдови, позитивно позначилося б на розширенні кола неурядових акторів, що цікавляться придністровською тематикою і можуть зробити внесок у подолання наслідків придністровського конфлікту.

Підводячи підсумки, зазначимо, що Україна і Молдова, як держави-сусіди, зробили конкретні кроки для утвердження принципів реального добросусідства і плідного регіонального співробітництва. Однак практика засвідчує, що це українсько-молдовське співробітництво знаходиться сьогодні ще на початковому етапі, а в його поглибленні є ще багато резервів економічного, політичного і соціально-психологічного характеру.

Зважаючи на значну протяжність українсько-молдовського кордону й чисельну українську громаду в регіоні, Україна має ефективніше застосовувати інструменти соціокультурного, економічного і політичного впливу на Придністров'я. До таких засобів слід віднести митний режим та інструмент економічного впливу. Навіть наміри щодо їхнього безпосереднього застосування матимуть значний вплив як на ситуацію у Придністров'ї, так і на політику зацікавлених сторін.

Також Україні слід застосувати й такий важіль впливу в регіоні, як проблема громадянства у Придністров'ї і українські можливості її розв'язання. На виняткову увагу заслуговує й сфера освіти в Придністров'ї, оскільки наявна ситуація шкодить національним інтересам України. Створений у Придністров'ї російськомовний культурний простір сприяє асиміляції етнічних українців регіону. Обмеження у царині освіти України для абітурієнтів з Придністров'я лише посилюють цей процес, тому нагальним є розв'язання цих проблем на спільних концептуальних засадах.

Системне і послідовне застосування наявних у розпорядженні України важелів впливу на ситуацію у Придністров'ї

дозволить впливати як на політику одного із суб'єктів конфлікту, так і на перебіг конфлікту загалом. Це сприятиме захисту національної безпеки і посилюватиме роль України у процесі врегулювання Придністровського конфлікту.

Серед першочергових завдань для налагодження продуктивної комунікації між двома країнами стоїть потреба розбудови довіри між політичними елітами та відповідними державними структурами, які вже тривалий час не мають продуктивних комунікацій, бо зав'язли у розв'язанні проблем, вирішення яких потребує політичної волі та здатності до компромісів. Відповідальні посадові особи з обох боків мають усвідомити, що тривале зволікання з вирішенням технічних питань, таких як завершення оформлення прав України на 7 км автодороги в районі села Паланка, делімітації та демаркації кордону в районі Новодністровської ГЕС та порту Джурджулешти не є нашою перевагою, а лише грає на зниження міжнародного авторитету як України, так і Республіки Молдова. У цих питаннях політики мають або якнайшвидше виконати досягнуті домовленості там, де вони вже були досягнуті (Паланка), або продемонструвати здатність до відповідального діалогу та компромісу там, де зберігаються спірні питання (Новодністровськ, Джурджулешть та деякі інші питання).

Однак навіть попри окремі невіршені питання з Молдовою, зазначимо, що Україна і Молдова, як держави-сусіди, зробили конкретні кроки у формуванні партнерських відносин. Загалом українсько-молдовське партнерство у Придністровському регіоні перебуває сьогодні на початковому етапі, а для його поглиблення є чимало резервів у політичній, економічній і гуманітарній сферах, вміле використання яких сприятиме врегулюванню конфлікту в Придністров'ї і виведенню міждержавних відносин України і Молдови на стратегічний рівень.

---

1. Hasler F. Ein Land wie ein Freilichtmuseum der Sowjetunion [Електронний ресурс] / Felix Hasler // Die Welt. – 2009. – Режим доступу : <http://www.welt.de/reise/article5272458/Ein-Land-wie-ein-Freilichtmuseum-der-Sowjetunion.html>. – Заголовок з екрану.

2. National Human Development Report – 1996. State Building and Integration of Society, Republic of Moldova. – S. 224–227.

3. Nimführ M. Hier spricht Radio PMR. Nachrichten aus Transnistrien / Marcell Nimführ, Andrey Smolensky // Bildschöne Bücher. – Berlin ; Wien, 2007. – S. 14.

4. Державна програма співпраці із закордонними українцями на період до 2010 року та інші документи на сайті Міністерства закордонних справ України. Перелік законодавчих актів, що регламентують взаємодію України із закордонними українцями [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/5551.htm>. – Заголовок з екрана.

5. Інтерв'ю С. І. Пирожкова інформаційному агентству «Інфотаг» з нагоди 14-річчя Конституції України 28 червня 2010 р. [Електронний ресурс] // Міністерство закордонних справ [офіційний сайт]. – Режим доступу : <http://www.infotag.md/comments/583940>. – Заголовок з екрана.

6. Малышева Д. На «фронтах» СНГ – без перемен / Д. Малышева // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 12. – С. 69–79.

7. Придністровська проблема : погляд з України. – К. : Істина, 2009. – 272 с.

8. Указ Президента України № 875/2006 від 13 жовтня 2006 року «Про Національну концепцію співпраці із закордонними українцями» [Електронний ресурс] // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/5096.html>. – Заголовок з екрана.

IV. ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Валентин Бушанський

МОВНІ СУПЕРЕЧНОСТІ В УКРАЇНІ: ВІД РАНЬОГО МОДЕРНУ ДО СЬОГОДЕННЯ

У статті розглядається мовна ситуація в Україні, зокрема її зумовленість процесом соціалізації та соціально-політичними уявленнями.

Ключові слова: ситуація, соціалізація, етико-політичний обов'язок.

Valentyn Bushanskyi. Linguistic tensions in Ukraine: from early modern to present. *The article is devoted to the language situation in Ukraine, including its process of socialization and conditionality of social and political ideas.*

Key words: situation, socialization, ethical and political duty.

«Автор цих рядків» (як зазвичай правлять літредактори, викреслюючи слово «Я») ставиться до щонайможливіших дискусій про статус української та російської мов як до певного надміру. Це занадто дразлива тема, щоб говорити про неї за гарного настрою, а за поганого – і поготів. Од цієї теми ліпше відсторонюватись. Дбаючи про емоційний спокій, її варто уникати. Оминати її, наче зграю скажених псів.

Утім, як відомо, добрими намірами вимощена дорога в пекло. І добрим намірам «автора цих рядків» не судилося збутися: мовне питання лізе в усі інформаційні щілини, й обходити його увагою дедалі важче. Кожен із політиків цілком слушно запевняє: мовне питання нині не найнагальніше в Україні; і, водночас, кожен із політиків не менш слушно завважує, що без врегулювання мовного конфлікту подальший розвиток України неможливий. Тема мов – це сізифів камінь, який ми котимо вже двадцять років. Підпираємо його стосами законопроектів, матеріалів

«круглих столів», конференцій і концепцій, але «камінь» повсякчас опиняється біля підніжжя гори, котру історики іменують «постколоніальним спадком», соціологи – «мовною практикою», правники – «суперечністю між колективними й індивідуальними правами», а політологи – «символічним ресурсом політичної мобілізації». Найменування цієї «гори» різні, різні погляди, методологічні підходи, але проблема одна – половина країни розмовляє однією мовою, а половина – іншою.

Загалом, це і проблемою можна було б не називати: різні мовні практики, як констатують соціологи, та й годі. Проблема в наслідках цієї різномовності, наслідках культурних і політичних. Різномовність – це феномен, мов листопад за вікном чи перші заморозки. Феномен як такий завжди нейтральний. Значущим він стає лише завдяки усвідомленню, перетворенню на атрибут самосвідомості, прокладанню зв'язку між феноменом і цінностями та конструюванню на його основі політичної лояльності, яка проявляється в діяльності.

І наразі потрібно наголосити: мовна ситуація сама по собі – це передусім ситуація. А отже, вона не є проблематичною. Слова «ситуація» та «проблема» взагалі несув'язні. Бо термін «проблема» стосується не ситуації, а її трактування. Термін «проблема» характеризує мислення, пошук способів діяльності в ситуації, брак усталених практик, а ситуація – це лише обставини, в яких перебуває суб'єкт, сприймаючи їх згідно з досвідом і світоглядом.

Мовне питання – це гордіїв вузол свідомості. У нім наплутано, що завгодно: і суперечливі спомини про радянське минуле, і відмінні уявлення про майбутнє країни, і неоднозначні оцінки подій останніх двадцяти років, і, м'яко кажучи, подив од споглядання сьогодення. Досвід та ідеали, домагання та здатності – все в одній кучі. Саме тому й дискусії на тему мов – це привід для істерії. Кожен аргумент, висловлений з антагоністичних позицій, не розв'язує проблему, а затягує її, мов зашморг. Але чи можливі інші аргументи? Чи можливий інший ракурс?

Аналіз мовного питання потребує нового погляду. Забагато емоцій і забагато пристрастей. Забагато непримиренності. Сумна реальність і майбуття, в яке прикро вдивлятися.

Без нового підходу, відстороненого погляду на ситуацію та ретельного аналізу ставлень до ситуації знайти вирішення мовного конфлікту неможливо.

Розгляд мовного питання має розпочинатися з виокремлення в нім суто ситуативних складників і складників ментальних. Варто відокремлювати феномен як такий од його трактувань. Без такого розмежування будь-які міркування на тему мовного питання знову і знову перетворюватимуться на семантичний шум, галас, в якому і слухні, і хибні аргументи нічим одне від одного не відрізнятимуться.

Отже. Ми маємо справу, по-перше, з ситуацією, по-друге, з трактуваннями ситуації, по-третє, з культурними та політичними зобов'язаннями, які накладають на людину трактування ситуації. Перший аспект є суто феноменологічним, другий – аксіологічним, третій – етичним. Ці всі три аспекти взаємопов'язані. Бо ж зрозуміло, що річ (ситуація) постає для людини феноменом лише завдяки культурі, що містить ціннісні й етичні складники. Запропоноване розмежування є цілком умовним, але без такої умовності проаналізувати мовний конфлікт абсолютно неможливо. Відтак максимально неупереджено окреслімо мовну ситуацію.

Мовна практика, яку ми спостерігаємо нині, формувалася в Україні століттями. Історики, характеризуючи становлення українсько-російської двомовності, зазвичай беруть до уваги лише період перебування України в складі Російської імперії, акцентуючи увагу на актах, якими обмежувалося використання української мови. Однак слушно було б зазирнути глибше в історію – добу Речі Посполитої – бо саме тоді формувалися ключові уявлення про соціальні функції мов.

Характеризуючи ранньомодерну добу, Наталя Яковенко відзначає, що стрімкий розвиток шкільництва, що відбувся в Україні наприкінці XVI – у першій половині XVII ст., зумовив не лише мовно-культурне розмаїття, пишнота якого була цілком відповідною епосі Бароко, а й поступове витіснення живої української мови з текстів, котрі виходили з-під пера судових і міських канцеляристів: українську лексику витісняє лексика польська та латинська. Мовою канцелярій залишається церковнослов'янська, але брак

неологізмів заповнюють уже не слова із живого мовлення, а засвоєні з польських і латинських книжок. У XVI ст. польська мова зазнала кодифікації і перетворилася на мову, придатну не лише для побутового вжитку, а й офіційного користування. Натомість ані церковнослов'янська, ані власне руська (українська) таку еволюцію на той час не пройшли. Згідно з підрахунками Ярослава Ісаєвича, які подає Яковенко, «тексти "простою" мовою становили всього 8,5 % продукції українських друкарень». «Причина такого стану справ, – пише Яковенко, – ховалася не в особистому спольщенні авторів "простих" текстів... Згаданий симптом опосередковано засвідчує, що свідомістю пишучих керувала ієрархія мовних престижностей, де першу сходинку (зусиллями оновленої школи) зайняли латина й польська, а руська, якою донедавна писалося й жартувалося, отримала статус мови домашнього вжитку» [1, с. 301].

Як бачимо, в суспільній свідомості вибудовується чітка ієрархія: польська мова посідає естетичний «верх», українська – естетичний «низ». І якщо суб'єкт не волів залишатися не лише в естетичному, а й соціальному «низу», то він мав засвоювати й послуговуватися естетично вищими поведінковими формами, зокрема й польською мовою. Як бачимо, мова виконує ту саму функцію, що й мода та манери: вона дає вхідний квиток у «вищий» світ. Звісно, можна поставити безглузде запитання: а хіба руська мова не могла дати такий «квиток»? Не могла. З одної простої причини: руської мови не існувало. І йдеться не про мову поліщуків і подолян, а про мову кодифіковану, мову, яка мала б власний канон. А такої мови не було. Чому? А з тієї ж таки простої причини: вона була не потрібна. Мова – це функція. А функції, котру мала б виконувати руська мова, ще не з'явилося.

Звернімо увагу, більшість національних літературних мов Європи беруть початок саме з «жартівливих» текстів – пародій, анекдотів, фарсів. Цей самий процес відбувався й в Україні (що й відзначає Яковенко). Скажімо, на становлення італійської визначальний вплив справив відверто «вульгарний» за темою «Декамерон» Джованні Бокаччо. Іспанська народилася в мандрах недоумкуватого Дон Кіхота. Французький роман розпочався з витівок Гаргантюа та

Пантагрюеля – дуже милих бовдурів, як вважав Франсуа Рабле. Аналогічний перебіг, як відомо, відбувався й в Україні: народна мова стала літературною завдяки дотепності Івана Котляревського. Але сталося це лише 1798 року. Появі літературної мови передуює поява «літературних» читачів. Це те, що не в таку далеку епоху іменувалося «соціальним запитом». Однак у ранньомодерну добу запити на руську літературу не існувало, бо й сама Русь була поняттям достоту міфічним. Русини жили у світі двох лояльностей: територіального патріотизму щодо руської землі та відданості Польській вітчизні. Ця двоїстість відображала й мовну соціалізацію: руська мова для домашнього вжитку, польська – для публічного. Ані соціально-політичний розвиток, ані розвиток міст (міста Подніпров'я та Волині мали напіваграрний характер, а в містах Галичини руські громади губилися в польській, німецькій і єврейській строкатості) не уможливлювали формування запити на естетично «високі» взірці руської культури, зокрема й мовної.

Процес формування української літературної мови затягнувся на століття. Він проліг через увесь Новий Час. Однак процес цей розгортався у вузькому колі інтелігенції. Хто були ці люди, котрі сформували естетичний канон української культури? Спершу – дворяни, які перейнялися ідеями Просвітництва та Романтизму (Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Глібов, Гребінка^{*}). А згодом – різночинці, корі вже керувалися соціальними ідеями народництва. І тут потрібно наголосити: визначальним чинником розвитку української культури ХІХ ст. був не соціально-політичний розвиток власне України, а саме сторонні, «імпортвані» ідеї Романтизму та народництва. Без впливу сентименталізму (цього симетричного щодо раціоналізму відгалуження доби Просвітництва) та німецького романтизму ніщо інше не змусило б нащадків козацької старшини звернути свої погляди вбік народної культури. І водночас, лише народницькі ідеї (інтелектуальна мода на рівні етико-естетичного

---

^{*} Про роль Євгена Гребінки в особистому та творчому житті Тараса Шевченка див.: *Ушкалов Л.* Скворода та інші: Причинки до історії української літератури. – К.: Факт, 2007. – 552 с.

обов'язку XIX ст.) спонукали представників освічених верств братися до «суспільно корисної» справи. Без перебільшення, діяльність творців естетичного канону української культури була подвижницькою. І вся трагічність цієї діяльності постає особливо виразно, якщо завважити, що, за великим рахунком, ані селянству, ані містянам вона була не потрібна. І село, і місто продовжували жити між двома естетичними канонами: «високою» російською культурою та «низькою» «мужицькою». Україна в складі Російської імперії потрапила до тієї самої естетичної розвилки, яка була в Речі Посполитій. Уся відмінність звелася до переміни «верху»: польський змінився на російський.

Отже, можна підбити певні підсумки: по-перше, соціалізація за посередництва двох мов є для України історично зумовленим явищем, по-друге, сприйняття двох мов є передусім естетичним, по-третє, рефлексія мовної ситуації як політичного феномену до моменту набуття Україною незалежності була властива лише інтелігенції (останній висновок стосується лише Наддніпрянщини, в Галичині процес політичної соціалізації українства розгортався інтенсивніше).

Ми звично (і цілком слушно) трактуємо мову як одну із найголовніших, а в українському випадку – й вирізнявальну ознаку етносу, а відтак і нації. І при цьому (за патетичного настрою) вдаємося до велемовних епітетів, як то «мова – душа народу» і т. д., і т. п. Утім, із соціологічного погляду, мова – це лише мова: символічна система, котра слугує для повідомлення сенсів. Цю самку функцію може виконувати й будь-яка інша система символів.

Водночас, мова – це символічний ресурс, засвоєння та послуговування котрим забезпечує процес соціалізації суб'єкта. А отже, й особливості соціалізації визначають відношення до мов. Засвоєння мови – це ресурс, завдяки якому суб'єкт дістає можливість посісти бажаний соціальний статус. (За приклад може правити сьогочасне поширення англійської.) Саме в цьому ракурсі варто розглядати історію та сучасність функціонування мов в Україні: церковнослов'янської, латини, польської, ідиш, російської та, звісно, української. Отже, мова не існує сама по собі. Вона вписана до системи соціалізації. Таким чином, особливості

соціалізації й визначають суб'єктивне значення мови як цінності.

Наразі варто звернути увагу на структуру соціалізації. Проаналізувавши, до снаги побачити в ній дві форми: 1) соціалізацію до середовища та 2) соціалізацію в середовищі. Кожна із цих форм також розгортається в активній і пасивній формах. Наприклад, росіянин, який мешкає в Донецьку чи Севастополі, мимоволі засвоює російську як основну мову спілкування. Він природно адаптується до середовища. Ця адаптація відбувається пасивно, бо не потребує жодних зусиль. Водночас, у Львові росіяни пасивно засвоюють українську (соціалізація до середовища), і пасивно, скажімо, в малій групі, зберігають російську мову, що вже є соціалізацією в середовищі (бо російськомовний осередок перебуває в інорідному україномовному середовищі). Коли ж ті ж таки росіяни у Львові висувають певні соціальні вимоги щодо соціального поширення їхньої мови, то це вже є активна соціалізація в середовищі.

Аналогічним чином можна проілюструвати й мовну поведінку українців у російськомовному середовищі – містах Південного Сходу. Засвоєння російської відбувається пасивно – адаптація до середовища. Послугування українською в мікрогрупі – пасивна адаптація в середовищі. Послугування українською в на роботі чи в публічних місцях – активна соціалізація в середовищі. Цілком зрозуміло, що активна соціалізація в середовищі завше є конфліктною. Така соціалізація є власне діяльністю. І суб'єкт зважується на неї лише тоді, коли керується етико-соціальними (зокрема, й політичними) мотивами.

Що зумовлює активну соціалізацію в середовищі? (Саме цю поведінку засвідчували особи, які розвивали українську культуру в умовах політичних і соціальних утисків.) До активної протидії соціуму спонукає ціннісний світогляд і почуття відповідальності. Згадаймо легендарного шахтаря, котрий пристрасно запевнив, що він розмовлятиме українською, якщо від цього буде більше ковбаси. Чи є негідною ця позиція? Ні, це нормативна позиція особи, соціалізованої в певному середовищі. Мова – річ двоїста. Це й конкретна лексика, й абстрактна цінність, атрибут іншої абстракції – народу (за формулою Бенедикта

Андерсона – «уявленої спільноти»). І якщо ми приймаємо народ за цінність, а відтак за цінності приймаємо його належні атрибути, то мова – безперечно, потребує щонайбільшої поваги, а отже, й боротьба за неї стає етичним обов'язком. Але згаданий шахтар мав інший етичний обов'язок, він мав піклуватися про родину. Моральність – це дотримання соціальних вимог. І, з цього погляду, максима «більше ковбаси – менше мови» є моральною.

Наявність в Україні мовно-культурних суперечностей була очевидною ще на час проголошення державної незалежності. Адже явно простежувалася й простежується нині диспропорція між етнічною структурою населення та функціонуванням мов. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року кількість українців од загальної кількості населення України становить 77,8 %, росіян – 17,3 %. (Кількість кожного з інших етносів – білоруського, кримськотатарського тощо – не перевищує 0,6 %.) Як зазначалося, за результатами того-таки перепису, 85,2 % українців назвали рідною – мову своєї національності (українську), а 14,8 % – російську, водночас 95,9 % росіян назвали рідною російську, а 3,9 % – українську [2]. Однак геть іншу мовну поведінку ми спостерігаємо на вулицях наших міст. Очевидним є домінування російської мови, а також суржику, в структурі якого простежується як українська, так і російська лексика. Показові в цьому відношенні результати дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова. Відсотковий розподіл відповідей респондентів на запитання «Яка мова для вас є рідною?» див. табл. 1 [3]:

Таблиця 1.

Мови	Трав. 2006	Чер. 2007	Жов. 2008
Українська	51,4	52,0	43,7
Російська	30,7	25,7	26,0
І українська, і російська	15,6	21,5	28,7
Інша мова	1,1	0,9	0,9
Важко відповісти	0,6	0,5	0,7

Як бачимо, показники Всеукраїнського перепису населення та Центру Разумкова істотно відрізняються. Водночас, опитування, проведене Центром Разумкова, засвідчує щорічну змінність заявленої респондентами «рідної мови». Ці феномени можна пояснити так: беручи участь у Всеукраїнському переписі, громадяни повідомляли об'єктивну інформацію, дані ж соціологічної служби Центру Разумкова відображають не об'єктивний розподіл респондентів за критерієм рідної мови, а їхню мовно-соціальну ідентичність. Остання ж, звісно, змінюється під впливом соціально-культурних чинників^{**}. Саме тому дані Центру Разумкова й відображають мовну поведінку громадян, яку ми можемо спостерігати щодня, зокрема змінність мовної ідентичності та її двоїстість.

Отже, характеризуючи сьогочасну мовну ситуацію, варто брати до уваги таке: 1) громадськість не сприймає факт двомовності як негативний, бо двомовність постала не внаслідок свідомого соціально-політичного вибору, а природно, в процесі пасивної соціалізації, 2) трактування феномену двомовності як негативного є наслідком прийняття етико-політичних цінностей, за якими українські громадяни мають відображати в поведінці елементи власне української культури, 3) ця розбіжність між наслідками соціалізації та їхнім трактуванням є конфліктогенна, а відтак процес розвитку політичної свідомості неминуче загострюватиме усвідомлення суперечності між фактом-ситуацією й баченням ідеально-належної ситуації (простіше кажучи, російськомовність що далі, то більше сприйматиметься етнічними українцями як аномальна). Проявом усвідомлення цієї суперечності між етнічністю та мовною практикою є розбіжність відповідей на запитання про «рідну мову» респондентів, засвідчена підчас Всеукраїнського перепису населення, й опитування, проведеного центром

---

^{**} Про невизначеність поняття «рідна мова» в мовознавстві та некоректність його використання в соціологічних дослідженнях див.: *Вишняк О. І.* Методики соціологічних досліджень функціонування та статусу мов в Україні. У книзі: «Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом». – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с. – С. 34. 48.

Разумкова. І тут потрібно наголосити: суперечність між «об'єктивною» та «суб'єктивно-соціальною» мовною ідентичністю є суперечністю, з одного боку, між самосвідомістю (Я людини) та, з другого, її соціальною, зокрема й політичною, поведінкою (тобто соціальною роллю, яку бере на себе людина). Цілком зрозуміло, що суперечність між Я та соціально-політичною роллю спричиняє: 1) переживання фрустрації (пригнічення) самосвідомості, 2) непередбачуваність соціально-політичної поведінки, 3) потенційну схильність до соціально-політичної агресії***.

Політологи, соціальні психологи та політики відзначають: в Україні спостерігається водночас і значний ступінь мовно-культурної толерантності (за двадцять років державної незалежності не відбулося жодного значного конфлікту на етнічному, зокрема й мовному, ґрунті), й наявність об'єктивної мовної суперечності між українським і російським етносами. Така тривалість латентного мовно-етнічного конфлікту пояснюється саме фрустрованістю «об'єктивної» мовної ідентичності значної частини українського етносу. Однак конфлікт, в основі якого лежить фрустрація (наразі – пригнічення «об'єктивної» мовної ідентичності), неминуче переросте в агресію, якщо причини фрустрації не будуть усунуті. Оскільки причиною фрустрації є переживання передусім українцями пригнічення «об'єктивної» мовної ідентичності, то й подолання цієї фрустрації, зокрема шляхом визначення засад державної мовної політики, має провадитися шляхом створення умов для соціального виявлення «об'єктивної» мовної ідентичності.

Упродовж двадцяти років державної незалежності проблема функціонування мов в Україні завжди сприймалася як надзвичайно гостра. При цьому бракувало консенсусу щодо концептуального бачення шляхів розв'язання цієї проблеми. А відтак мовна ситуація перетворилася на статус-кво. А тому й за двадцять років мовна ситуація

*** Про зв'язок фрустрації й агресії див.: *Берковиц Л.* Агрессия: причины, последствия, контроль / Перевод с англ. – СПб, 2002; *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности / Перевод с англ. – М., 1994.

суттєвим чином не змінилася і наразі становить очевидну загрозу внутрішній безпеці держави.

Засади державної мовної політики мають містити чіткі, конкретні, об'єктивно визначені й несуперечливі імперативи. Особливістю державної політики (на відміну від публічної політики, приміром, політичних партій) є саме втілена в законі імперативність. Образно кажучи, якщо опозиційні політики, публіцисти та митці покликані вказувати на проблеми й ставити питання, то державна політика мусить давати на них конкретні відповіді.

Особливістю переважної більшості концепцій державної мовної політики є прагнення уникнути соціально-політичного невдоволення. (Однак невдоволення мовною ситуацією й так існує.) У суспільстві поширені фобії «насильницької українізації» й «продовження русифікації». Саме тому автори концепцій повсякчас акцентують увагу на необхідності дотримання прав людини, демократичності процесів мовних перетворень, вільному виборі громадян, участі в цих процесах органів місцевого самоврядування (тощо). Утім, таке акцентування є однобічним. Жодна найтолерантніша політика, що зачіпає сферу, пов'язану з культурно-політичною фрустрацією, не сприйматиметься громадськістю схвально, якщо вона не буде раціонально й зрозуміло обґрунтована. Ця максима стосується насамперед й державної мовної політики.

Варто застерегти й від такої форми самоусунення держави від розв'язання мовно-культурного конфлікту, як надання громадянам і самоврядним громадам виключного права визначати мови роботи освітніх закладів і місцевих ЗМІ. Як засвідчило соціологічне дослідження Центру Разумкова, мовна поведінка громадян є невизначеною й значно змінюється залежно від ситуації. Ця невизначеність позначатиметься й на позиціях органів місцевого самоврядування. Якщо мова освіти визначатиметься лише на основі заяв батьків учнів і студентів ВНЗ (як пропонується низкою законопроектів, і вже на практиці втілено в Одесі), то мовний конфлікт, який нині сприймається відсторонено, як спадок доби СРСР, перейде на рівень міжособистісних взаємин. Відтак буде порушений, хоча й хибний, але наявний статус-кво, а отже, конфлікт переросте з

латентної форми в активну, а тому й урегулювання його стане вкрай складним.

Для розвитку законодавства України в сфері державної мовної політики велике значення має Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. Утім, мусимо наголосити: Хартія є документом, який передусім відображає європейський досвід мовних відносин. Однак укладачі Хартії не брали до уваги культурний стан депортованих народів (кримськотатарський народ в Україні) і народів, які в умовах тоталітарних режимів зазнали часткової мовної асиміляції (український народ).

Розв'язання завдання культурного (зокрема й мовного) розвитку українського та кримськотатарського народів, а також формування засад подолання мовно-культурних суперечностей між українським, російським і кримськотатарським народами можливе лише шляхом одночасного визначення: 1) норми культурної соціалізації особи (передусім засобами освіти), 2) можливостей вільного культурного збагачення особи завдяки засвоєнню нею культурних здобутків інших народів, зокрема шляхом вивчення інших мов.

Кажучи про норму культурної соціалізації особи, передусім потрібно звернути увагу на освітню сферу. Беручи до уваги засвідчені Всеукраїнським переписом показники «об'єктивної» мовної ідентичності, кількість державних і комунальних закладів освіти з певною мовою освіти в адміністративно-територіальних одиницях, де мовні суперечності проявляються особливо гостро, мають бути чітко визначені, а саме – приведені до норми, за основу якої має правити етнічна структура населення певної адміністративно-територіальної одиниці. Наприклад, в АРК, згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, кількість росіян становить 58,3 %, українців – 24,3 %, кримських татар – 12 %. Отже, відповідною має бути й кількість освітніх і виховних закладів із відповідною мовою навчання та виховання. Оскільки згадані етноси домінують в етнічній структурі населення АРК, то й українська, російська та кримськотатарська мови мають вивчатися в усіх освітніх закладах.

Тільки визначена в такий спосіб норма мовно-культурної соціалізації (за наявності можливості засвоювати

культурні надбання інших народів) уможливлуватиме чітке розуміння громадськістю засад державної мовної політики. А отже, сприятиме й урегулюванню мовно-культурного конфлікту в Україні. Натомість, без об'єктивного нормативного визначення мовно-культурної соціалізації (передусім у сфері освіти та виховання) в мовно-культурній поведінці домінуватимуть мінливі й невиправдані (з огляду на їхню суперечливість і конфліктогенність) очікування, а отже, й мовне протистояння в Україні залишатиметься неврегульованим і проявлятиметься в політичному житті.

---

1. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид., перероблене та розшир. – К.: Критика, 2006. – 584 с.

2. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Державний комітет статистики України [Електронний ресурс.]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/>.

3. Яка мова для Вас є рідною? (Динаміка, 2006–2008) // Центр Разумкова [Електронний ресурс.]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=290.

Сергій Полтавець

ПОЛКОВО-СОТЕННИЙ УСТРІЙ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СЕРЕДИНІ XVII СТОЛІТТЯ: СПРОБА МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Полково-сотенний устрій на українських землях в середині XVII століття: спроба модернізації політичної системи. У статті проаналізовано процес ліквідації польської адміністративної системи на українських землях. Окреслено переваги та недоліки політико-адміністративного устрою козацької держави.

Ключові слова: козацька держава, польська адміністрація, політична система, монархізм.

Sergiy Poltavec. Polkovo-sotennyj formation on the Ukrainian earths in the middle of a XVII-th century: attempt of modernization of the political system. In the article process of liquidation of the Polish management system on the Ukrainian earths is analysed. Advantages and lacks of politiko-administrative formation of the Cossack state are outlined.

Key words: the Cossack state, Polish management system, political system, monarchism.

Говорячи про початок «новітньої доби» у європейській історії, серед пріоритетів слід виокремити розвиток держави, методів посилення владних повноважень монарха та дедалі чіткіші абсолютистські тенденції у XVII столітті. В цьому контексті польський державний устрій, що базувався на принципах розподілу владних повноважень між королем та сеймом, був для тогочасної Європи досить специфічним явищем. «У Польсько-Литовській Речі Посполитій, що існувала від унії 1569 р. до того поділу 1795 р., політичний анархізм був одним з провідних ідеалів шляхетської демократії. Її девіз... «Польща стоїть завдяки анархії» – містить парадокс, яким захоплювався б сам Прудон...», – переконаний британський вчений Норман Дейвіс [1, с. 285]. При цьому дві гілки державної влади: король та сейм мали у дослідників часто протилежні оцінки, коли йшлося про розподіл владних повноважень та переваги шляхти чи монарха. Так, наприклад, французький філософ Ж. Боден вважав, що польський король, присягаючи не порушувати шляхетських вольностей, позбавляє себе власне королівської влади, стаючи натомість першим чиновником Речі Посполитої. Польський історик В. Чаплінський наводить слова шотландця Яна Баркляя, який писав, що «в Польщі існує олігархічне правління, яке позбавляє короля будь-якої влади» [2, с. 148]. Це твердження підкріплювалося реаліями політичного життя Речі Посполитої після того, як короля стали обирати, а особливо тоді, коли польським королем міг стати представник будь-якої династії чи то звичайний шляхтич римського обряду, не важливо – поляк чи іноземець, якщо тільки на це буде воля шляхти. При цьому шляхетство сприймало принцип виборності

монарха як доказ переваги державного устрою Речі Посполитої над політичними системами інших країн Європи. Ще один пункт так званих «Генрікових артикулів» встановлював право шляхти на відмову від покори королю в разі намагання останнього обмежити права та вольності шляхти. Беручи участь у обговоренні того чи іншого закону держави, шляхтич залишав за собою право одним вигуком «не дозволяю!» зняти будь-який закон з розгляду. Її (шляхти) світосприйняття базувалося на прагненні в межах свого фільварку реалізувати ідеал незалежного землевласника, що передбачав «нічим не обмежену особисту незалежність, абсолютну вольність та свободу [3, с. 160]. З огляду на те, що королівську владу в Речі Посполитій не можна назвати сильною, особиста зброя шляхтича часто заміняла йому останній аргумент у судових спорах. Принагідно варто згадати сотника Б. Хмельницького, який не знайшов правди в польських судах та вдався до шаблі. За таких умов політична система не відрізнялася особливою стабільністю.

Новий політико-адміністративний поділ територій, які увійшли до складу козацької держави «Війська Запорозького» після 1648 року, на полки та сотні засвідчив виокремлення великої частини українських земель у самостійну політичну одиницю. Перебуваючи у складі Речі Посполитої, «руські» (українські) землі поділялися на воєводства та повіти, які включали до свого складу величезний обшир земель. За такої системи у Речі Посполитій реалізацію управлінських владних рішень було дуже складно контролювати. «Новаційний же підхід уряду Б. Хмельницького при закладенні нової адміністративної структури українських земель полягав у тому, що козацькі полки і сотні мали значно менші території...накази з Чигирина швидко доходили до місцевих урядників», – переконаний український вчений В. Горобець [4, с. 315]. Як уже зазначалося, абсолютистські тенденції, що проявлялися у політичному житті Європи, не оминули і новопосталу козацьку державу. За свідченням багатьох джерел у повсякденній практиці та політичних комбінаціях гетьмана Б. Хмельницького простежується виразна тенденція до встановлення монархічної спадкової влади. З нашого погляду, сьогоденне

наше захоплення «демократичними традиціями українського козацтва» повинно поступитися більш реалістичним оцінкам цього явища. Розглядаючи цей «феномен» (а як бачимо, багато в чому відносини між шляхтою та королем нагадували взаємовідносини козака з гетьманом), ми маємо враховувати тогочасні політичні тенденції, пам'ятаючи при цьому про досвід попередніх козацьких повстань та не забуваючи про пізніші політичні події, а саме – часи Руїни. Намагання козацької старшини зробити гетьмана «слухняним провідником її волі» й за часів Б. Хмельницького та й пізніше призвело до розбалансування політичної системи та суцільного сум'яття в громадському житті. Водночас взята за зразок чітка владна вертикаль, яка за спрощеною схемою мала такий вигляд: «гетьман – полковник – сотник – рядовий козак», працювала, як правило, надійно. Після смерті Б. Хмельницького всі наступні гетьмани, мабуть, за винятком П. Дорошенка, заграючи з козацькою старшиною, втрачали важелі впливу на неї та суспільство і, врешті-решт, позбавлялися влади.

---

1. Дейвіс Норман. Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс; [пер. з англ. П. Таращук]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.: іл. – Бібліогр.: С. 1017–1023.

2. Цит. за: Чаплинський В. Органы государственной власти в Польше XVI – XVII веков // Вопросы истории . – 1977. – № 12. – С. 148 – 158.

3. Тазбир Я. Привилегированное сословие феодальной Польши // Вопросы истории. – 1977. – № 12. – С. 159–167.

4. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. Редкол: Смолій (відп. ред.) та інші. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1. – 800 с.

Сергій Кальян

РЕАЛІЗАЦІЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УРСР (1920–1939)

У статті характеризуються особливості більшовицької національної політики радянської влади на початку ХХ століття, в роки громадянської війни, стосовно єврейського населення Півдня України, аналізуються відповідні документи.

Ключові слова: національні меншини, антисемітизм, репресії.

Kalian Sergii. Realization of bolshevist national politics is in Ukraine (1920-1939). In clause the characteristic of policy of the Soviet authority in the beginning XX of century is given, during civil war concerning the Jewish population of the south of Ukraine, The appropriate documents are analyzed.

Key words: national minorities, anti-semitism, repressions.

Об'єктом дослідження є політичне становище національних меншин в Україні, а предметом – закономірності формування, зміни та розвиток політичного становища у 1917–2000 рр.

Метою дослідження є комплексний науковий аналіз особливостей політичного становища єврейських національних меншин на різних етапах розвитку України.

В УСРР насамперед ставили мету поєднання «української пролетарської державності з інтернаціональними завданнями світової пролетарської революції й будівництвом соціалізму» [2, с. 57–58; 3, с. 175–176].

Очевидець тих подій писав, що «розумної, творчої Радянської влади в Україні не було. Була навала диктаторів, які погано знали Україну, а ще більше, не бажаючих знати її» [4, с. 239].

Прийшовши до влади, більшовики заради забезпечення соціальної підтримки в боротьбі проти основних політичних противників у особі монархістів-великодержавників відразу ж оголосили себе визволителями дискримінованих за царизму національних меншин. Підписана у листопаді

1917 року Декларація прав народів Росії проголошувала відміну «будь-яких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень вільного розвитку національних меншин та етнографічних груп». У ніч з 26 жовтня (8 листопада) на 27 жовтня (9 листопада) 1917 року більшовики домоглися схвалення II Всеросійським з'їздом Рад Постанови про боротьбу із контрреволюцією, у якій місцевим радам доручалося терміново вжити найрішучіших заходів щодо недопущення контрреволюційних виступів, «антиєврейських та будь-яких інших погромів».

Коли на просторах Росії запалали вогні громадянської війни і біди євреїв особливо у містечках на півдні країни досягли катастрофічного рівня, радянська влада оголосила, що готова захищати їх як союзників у боротьбі з контрреволюцією. У липні 1917 року «Правда» та «Известия» публікують декрет Раднаркому, в який Ленін власноруч включив абзац, де зобов'язував усіх «совдепів» вжити рішучих заходів до всіх, хто вів агітацію «погромів», їх пропонувалося ставити «поза законом». У березні 1919 року була записана на грамплатівку промова «Про програмне переслідування євреїв», у якій увага зосереджувалася на класовому характері антисемітизму. Боротьба з антисемітизмом стояла в центрі уваги об'єднаного засідання Політбюро ЦК, яке проходило у червні 1919 року за участю лідера більшовиків, і через три дні під його керуванням радянський уряд розглянув питання про надання допомоги жертвам погромів.

Оскільки центр не контролював тоді ситуацію у багатьох провінціях колишньої імперії, всі ці заходи мали не стільки практичний, скільки пропагандистський характер, вони не могли зберегти сотні тисяч євреїв від погромної кампанії рад.

У роки громадянської війни було вчинено 1236 актів насильства проти єврейського населення, із яких 887 мали масовий характер. Найбільша кількість погромів проти єврейського населення була справою рук тих, хто воював на боці Директорії – Української народної республіки на чолі з С. Петлюрою, який проголосив політику національної автономії і ратував за надання євреям усіх національно-політичних прав, створив міністерство у єврейських

справах, а у липні 1919 року навіть видав універсал, яким забороняв антисемітську пропаганду.

З допомогою єврейських секцій та організацій, які вони контролювали, велася, по-перше, пропагандистська боротьба із правими соціалістами, що знаходилися у підпіллі, і, по-друге, влада використовувала їх у так званому соціалістичному вирішенні єврейського питання. Головну мету і одночасно основний засіб виконання цього завдання більшовики, які діяли у жорстоких рамках комуністичної ідеології, бачили у залученні єврейства до виробничої, у першу чергу, фізичної праці, яка здатна зцілити від соціальної недуги, буржуазності (масового захоплення торгівлею, дрібним бізнесом тощо), що вразила його в минулому. Ідеалом такої праці для керівництва комуністичної партії та євсекцій була участь у великому промисловому виробництві, тобто здійснення так званої пролетаризації мас єврейського дрібного міщанства, яке складалося з торговців, ремісників, кустарів, колишніх службовців.

Велика індустрія, яка і так недостатньо розвинена у Росії, внаслідок громадянської війни виявилася повністю паралізованою. Єдино реальним способом «трудового перевиховування» євреїв стала їхня аграризація. Добре, що в Росії була достатня кількість земель, які пустують, придатних для сільськогосподарського використання. Починаючи із першої половини XIX ст., євреї уже мали деякий досвід сільськогосподарської колонізації земель Новоросії.

Понад усе вони намагалися повною мірою використати у своїх цілях так довго стримуваний царизмом потенціал самоствердження та самовираження єврейства, який поєднував у собі величезну і плодотворну, і руйнівну енергію.

Найбільш гарячий відгук ідеї більшовизму знайшли у серцях найбіднішої частини із містечок та міст колишньої межі осілості, яка переживала у роки Першої світової та громадянської воєн справжню трагедію. Голод та розруха, викликані війною, змусили звичайних міських жителів тікати в села, тоді як мешканці розорених містечок, гнані страхом насильницької смерті, потяглися до найближчих, а також до раніш недоступних для них міст Центральної Росії, компенсуючи дефіцит населення, що там уторився.

Провідником більшовицького впливу серед єврейської бідноти став Комісаріат з єврейських національних справ (єврейський комісаріат – Євком), утворений 19 січня (1 лютого) 1918 року у складі Наркомнату спеціальним декретом, підписаним Ленініним. Керівником цього національно-бюрократичного утворення призначили старого більшовика С. Диманштейна. Навесні 1918 року ухвалюється рішення про створення територіальних одиниць центрального єврейського комісаріату у складі губернських рад. Функції таких органів спочатку стали виконувати місцеві Євкоми, створені єврейськими секціями суспільно-політичної структури, які агітували за радянську владу рідною мовою і об'єднували представників як комуністів і лівих сіоністів, «поалейціоністів», так і безпартійних «співчуваючих активістів».

На початку 20-х років в Україні у рамках державної політики у сфері національних відносин була проведена значна робота із забезпечення національно-культурних, мовних та інших інтересів національних меншин.

Реалізацію ж державної етнополітики фактично започаткував Комісаріат з питань єврейської національної культури на чолі з колишнім членом Центральної Ради, а пізніше більшовиком І. Хургініним. Зберігся його перший наказ від 7 лютого 1919 р., в якому він розкривав схему організації цього комісаріату. Однак надії комісаріату на перехід влади в єврейських установах національного самоуправління до єврейського трудового народу з єврейським пролетаріатом на чолі, на заміну єврейських громад єврейськими радами робітничих депутатів не виправдалися. Отримавши у спадок неналагоджений апарат колишнього Міністерства з єврейських справ, відсутність фінансування і розпоряджень уряду, комісаріат не зміг розгорнути активної діяльності.

У березні 1921 р. Комісаріат спонукав Політбюро ЦК КП (б) ухвалити 23 квітня 1921 р. постанову про утворення, замість Наркомнацу, Відділу національних меншин при НКВС (далі – Відділ). Тоді ж відповідну постанову схвалив ВУЦВК. Головою Відділу призначено комуніста єврейської національності І. Сударського [6, с. 178].

Відділ тривалий час не діяв. Це було зумовлено тим, що його ігнорували різні наркомати, зволікали розробку положення про Відділ (затверджене лише 10 березня 1922 р.) та не було підзаконних правових актів, які б регулювали діяльність місцевих органів Відділу. Як наслідок, виникло вкрай ненормальне становище. Національні меншини, з одного боку, за кількістю населення становили значну питому вагу, вони мали свою культуру, специфічну економічну структуру, а отже, чинили певний вплив на життя держави, то ж їх потрібно було залучати до радянського будівництва, а з іншого, – вони творили замкнені корпорації, в яких діяли специфічні правила, що певною мірою нагадували забобони. Тому надання свободи дій різноманітним групам національних меншин без відповідного адміністративного нагляду з боку радянських органів могло мати небажаний для неї результат.

З огляду на це, ВУЦВК 5 жовтня 1922 р. ухвалив нове положення про Відділ. У ньому були детально визначені завдання, функції, структура цієї інституції (складався з Ради національних меншин, Секретаріату, єврейського, польського і німецького національних підвідділів, інформаційно-статистичного підвідділу), її місцевих органів. Положення підвищило роль Відділу, зокрема, в ухваленні будь-якими органами влади рішень, що стосувалися національних меншин, вимагався попередній висновок Відділу [5, с. 98–100].

На території УСРР підвідділ всеросійської організації «Гехолуц», яка агітувала за еміграцію євреїв, збирав інформацію про еміграційні настрої серед євреїв (наприклад, такі дослідження проводили місцеві органи Відділу на Полтавщині в січні-лютому 1923 р. Лише з 11 по 26 квітня 1923 р. євреями було подано 19 заяв на виїзд за кордон); брав на облік єврейські позиково-ощадні товариства з метою подальшого перетворення їх на громадські організації, що обслуговували б усіх громадян, незалежно від національності.

За даними Всесоюзного перепису населення 1926 року у республіці поряд із 23 млн українців проживали росіяни (27 млн), євреї (1,6 млн), поляки (467,4 тис.), болгари (92,2 тис.), німці (393,9 тис.) та інші представники націо-

нальних меншин. Для реалізації державної політики щодо національних меншин була створена система радянських державних і партійних органів. Активно діяли Відділ національних меншин НКВС, Центральна комісія у справах національних меншин, Державне видавництво національних меншин УРСР.

В Україні були виділені національні адміністративно-територіальні одиниці (райони, селища, сільради), створена система національної освіти, здійснювалася видавнича діяльність мовами національних меншин, нараховувалося 25 національних районів, із яких 8 – російських, 7 – німецьких, 3 – єврейських, 3 – грецьких, 3 – болгарських, 1 – польський.

Сталін, з метою зміцнення своєї влади, змушений був застосовувати тактику загравання з національною бюрократією. Вступаючи у союз із цією силою, він оголосив про початок практичної реалізації запропонованого ще у 1921 році X з'їздом партії курсу на так звану «коренізацію» кадрів у національних республіках.

У доповіді ВУЦВК «Про проведену роботу по обслуговуванню національних меншостей в УРСР» зазначено, що на 1 січня 1926 р. німецьких сільрад було вже 185, польських 111, єврейських – 100, російських – 90, болгарських – 57, грецьких – 27, чеських – 13, молдавських – 9, білоруських – 1. На 1 жовтня 1926 р. ці цифри ще збільшилися і російських сільрад вже нараховувалося 312, німецьких – 222, польських – 119, молдавських – 52, грецьких – 28, білоруських – 12.

З квітня 1921 року почав працювати Відділ національних меншин при НКВС. Цей відділ тривалий час не діяв. З жовтня 1922 року було схвалено нове положення про відділ, у якому детально визначалися завдання, функції та його структура. Робота відділу проходила у двох напрямках. Перший передбачав виконання функцій адміністративного органу, спрямованого на забезпечення прав національних меншин через організаційне оформлення підвідділів на місцях та участь у розробці або внесенні змін до підзаконних правових актів.

Що стосується інших дій відділу, то необхідно згадати про надання юридичної допомоги: подання заяв до суду

про повернення майна євреям, які постраждали від погромів, до земельних органів – про неправильне використання місцевою владою земельного кодексу, що стосувався німців-колоністів та окремих євреїв-землеробів.

Врегулювання разом з Іноземним відділом НКВС проблем, пов'язаних із поверненням польськими та румунськими урядами євреїв до СРСР, які побажали емігрувати в Америку, втікачами польської армії, громадянами УРСР польської та литовської національностей, також набули юридичної основи.

Іншим напрямом роботи відділу була діяльність, пов'язана з виконанням функцій політичного контролю в умовах НЕПу, у деяких випадках вона набувала репресивного характеру. Це, перш за все, постійні переслідування об'єднань національних меншин різноманітними способами (наприклад, шляхом обов'язкового одержання копій зареєстрованих статутів, щомісячних звітів про їхню діяльність та протоколів усіх засідань; з'ясування, чи є серед меншин націоналізм, чи існують нелегальні партійні та суспільні організації меншин і який їхній вплив; уточнення бажання представників національних меншин емігрувати).

Відділ забороняв організацію єврейських загонів самооборони у прикордонних губерніях, пояснюючи це відсутністю необхідності у їхньому існуванні. Дослідження, які проводили місцеві органи відділу на Полтавщині у січні – лютому 1923 року, встановили, що тільки за квітень 1923 року було подано 79 заяв особами єврейської національності.

На території України контрольована Сталіним політика стала називатися «українізацією». У цій, другій за значимістю після Росії республіці національно-кадрова ситуація була визнана тоді незадовільною, такою, що сприяла зростанню місцевого націоналізму. Відзначимо, що 1923 року у колегіях республіканських наркоматів українці були представлені всього на 12%, тоді як росіяни – на 47%, євреї – на 26%. Подібне становище було і в сфері підготовки керівних кадрів, наприклад, серед слухачів Комуністичного університету ім. Артема (Харків) нараховувалося 30% росіян, 41% євреїв і лише 23% українців.

Як і слід було очікувати, «українізація» практично зводилася до остракізму службовців з-поміж росіян та євреїв, особливо постраждали останні, оскільки така доля їм готувалася вже давно.

Виступаючи у грудні 1922 року на IV Конгресі Комінтерну, голова його виконкому Г. Зінов'єв вважав необхідним озвучити слова Леніна, що стосувалися останніх днів громадянської війни: «На Україні надто мало євреїв. До здійснення влади повинні бути залучені істинні українські робітники і селяни».

Економічне становище єврейського населення Росії після громадянської війни та погромів стало катастрофічним. У той же час соціально-економічні експерименти радянської влади, націоналізації та соціалізації різного роду не лише не пощадили середню буржуазію, але і вдарили по джерелах існування дрібних ремісників, торговців. Це призвело до повного розорення та зубожіння широких верств єврейського населення у містах і містечках.

Здобуваючи у 20-ті роки одну за одною перемоги у боротьбі з опозицією і домагаючись абсолютного лідерства в країні, Сталін поступово прибрав до рук основні важелі правління суспільства і, перш за все, прагнув установити свою одноособову владу над партійно-державним апаратом, армією та особливим органом політичного нищпорства та знищення – НКВС. Схвалити кардинальні системні перетворення, що він проводив, та консолідувати роздерте соціально-політичними протиріччями суспільство могла тільки нова національно-державна доктрина, яка спрямувала б суспільну думку в русло сліпої віри вождю чи головному гаранту майбутнього процвітання. І ранні доктрини, що ввібрали в себе теорію побудови соціалізму в одній, окремо взятій країні, і ідеї державного патріотизму – на протипагу ленінському інтернаціоналізму – були з кінця 20-х років взяті на озброєння Компартією.

Головною складовою нової національно-державної доктрини стала сталінська теорія «старшого брата», яка базувалася на принципі етнічної ієрархічності радянських народів. Вона зводилася до того, що росіяни, які домінували за кількістю населення та займаною територією над іншими народами СРСР, були покликані виконати місію

«керівної сили Радянського Союзу». Рівнем нижче у сталінській схемі знаходились українці, ще нижче – білоруси, далі були інші народи, що мали власну державність у вигляді союзних республік.

Характерно, що вислів «нацмен», який почав вживатися саме з того часу, став набувати принизливого, зневажливого, а на просторіччі і лайливого змісту. По суті, запанував великодержавний шовінізм, який Сталін запозичив із царського минулого.

Саме великодержавний шовінізм поряд з особистою юдофобією Сталіна став сприятливим ґрунтом для партійно-пропагандистського антисемітизму. Номенклатурною рушійною силою нової кадрової політики стала чиновницька генерація, що складалася, головним чином, з людей, які вийшли із соціальних низів. Вони і вдалися до більшовизму після смерті Леніна, в період сильного спалаху в суспільстві побутового антисемітизму.

Нові національно-кадрові подихи швидко проникли у вищі номенклатурні сфери, що підтверджується об'єктивними даними із архівних матеріалів Секретаріату та Оргбюро ЦК.

Відновлення на початку 20-х рр. суспільно-політичного життя потребувало від радянської влади дотримання громадянських прав національних меншин. Однак цього не сталося, через що великий відсоток німців, позбавлених виборчих прав, удався до масової еміграції в 1922–1924 рр. Лише після директиви ЦК КП(б)У Президія ВУЦВК створила окрему комісію, і на підставі її висновків та вжитих заходів вдалося до деякої міри призупинити цей процес.

У 30-х роках єврейські робітничі маси у переважній більшості були вільні від релігійних забобонів. Міцно трималися за релігію швейники. Внаслідок цього антирелігійну пропаганду серед єврейського населення... вирішено проводити більш рішуче.

Прикладом такого класового підходу стали дії ВУЦВК у 1925 р. з приводу Бродської хоральної синагоги в Одесі. Постановою Малої Президії ВУЦВК від 27 березня 1925 р. ухвалено повернути її єврейській релігійній громаді, що викликало протести трудящих міста, особливо єврейських, які хотіли відкрити в цьому приміщенні клуб. Суперечку

вирішували в присутності делегацій обох конфліктуючих сторін на засіданні Великої Президії ВУЦВК 6 квітня 1925 р. Безумовно, що до уваги було взяте клопотання трудового єврейського населення міста, і вони дістали дозвіл на переобладнання синагоги під робітничий клуб ім. Р. Люксембург [1, с. 4].

Документи свідчать, що приблизно з літа 1938 р. в апараті ЦК припиняються призначення чиновників єврейського походження, а з початком радянсько-німецького зближення звітні стали усувати євреїв, які вціліли після великого терору.

Штабом офіційного антисемітизму був Відділ керівних партійних органів (ВКПО), очолюваний з 1936 року Г. Маленковим, становище якого ще більше зміцнилося, коли в 1939 р. його обрали секретарем ЦК і ввели до складу Оргбюро, а отже, – у найближче оточення Сталіна.

Стержнем нової номенклатурної «дружини» став бюрократичний тандем Маленков–Берія, який Сталін відрядив допомогти Молотову, направленому до НКВС з метою наведення порядку, із такими напутніми словами: «Прибрати із Наркомату євреїв».

На початок 40-х рр. сталінський антисемітизм, раніше лише періодично використовуваний у таємній агітації проти політичних супротивників, піднявся з тіні на якісно новий щабель і став офіційною ідеолого-консервативною опорою тоталітаризму.

Інтенсивна робота з обмеження національно-культурних інтересів національних меншин тривала до початку 30-х років. Однак у наступні роки (приблизно 1933–1934 рр.) ставлення до роботи з національними кадрами стало різко змінюватися. Необхідно відзначити, що подібні зміни мали свою «логіку»: кінець 20-х років знаменувався формуванням сталінської адміністративно-командної системи. В умовах тоталітарного режиму набрала сили великодержавна шовіністична політика, результатом якої стало не лише згортання роботи серед національних меншин, але і прямі репресії щодо українців, німців, поляків, євреїв та представників інших національних груп, які проживали на території України.

Відображенням суспільно-політичної атмосфери того часу стали, зокрема, гучні політичні процеси, що проходили на тлі стимулювання пошуку та виявлення «шпійнів» і «шкідників», інших ворогів народу.

Саме через цю призму необхідно розглядати «викриття» в Україні «націоналістичних ухилів» А. Шумського, М. Хвильового, Л. Скрипника. Всі ці «викриття» супроводжувалися репресіями щодо національних меншин. Інспірувалися репресивні акції вищим партійно-радянським керівництвом країни. У 1933–1934 роках (після приїзду в республіку ставлеників Сталіна П. Постишева, В. Бахицького, К. Попова) прийнято серію постанов, суть яких зводилася до того, що поряд з українськими «націоналістами» діють також шкідники із середовища національних меншин. Так, у резолюції об'єднаного пленуму ЦК КП(б)У «Підсумки та найближчі завдання проведення національної політики на Україні» (листопад 1933 року) поряд з критикою націоналістичного ухилу І. Скрипника містилося твердження про те, що «послаблення більшовицької пильності» партійних організацій у роботі серед трудящих національних меншин, особливо серед польського та німецького населення, призвело до засмічення колгоспів, шкіл, клубів, інститутів та ін. польськими та німецькими фашистськими елементами, і що деякі з них навіть пролізли в партію.

Заява про польські та німецькі фашистські елементи була сигналом до організації масових «чисток» закладів, що здійснювали роботу серед національних меншин. За свідченням одного з керівників України В. Задонського, який виступив на листопадовому 1933 року пленумі ЦК КП(б)У з питанням проведення чисток навчальних закладів, рівень «ураження» ворожим елементом виявився значним. Відомі факти, коли в деяких інститутах, як, наприклад, в Інституті польської культури, залишився неарештованим лише один комуніст. Увесь склад інституту, від директора до посудомийки, був підібраний цілком «однозначно». Серед них дехто мав партквиток у кишені, дехто не мав, однак всі вони були членами контрреволюційної організації, повідомляв В. Задонський.

У лютому 1935 року Секретаріат ЦК прийняв постанову про перевірку складу студентів польських педтехнікумів у Києві та Проскуріві. Передбачалось у зв'язку зі «засміченістю» та академічною заборгованістю студентів Проскурівський польський педтехнікум після перевірки ліквідувати і перевести студентів, які залишилися, до Київського польського педтехнікуму.

Більш різкою за змістом була постанова Секретаріату ЦК КП(б)У «Про засміченість класово-ворожими елементами Хортицького німецького машинобудівного технікуму» від 7 квітня 1935 року. У ній зазначалося, що внаслідок повної не уваги міськпарткому до роботи технікуму його викладацький і студентський склад виявився «засміченим» елементами, які проводили фашистську пропаганду. ЦК наказав технікум ліквідувати, а його студентів після ретельної перевірки розмістити по інших машинобудівних технікумах Дніпропетровської області. Поряд з ліквідацією національних навчальних закладів проводилася реорганізація національних адміністративно-територіальних одиниць.

Підбиваючи перші підсумки «українізації», генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович навів таку статистику: колегії республіканських наркоматів склалися на 38% з українців за наявності 35% росіян і 18% євреїв. Серед тих, хто закінчив Комуністичний університет ім. Артема, частка українців піднялася до 46%, росіян – до 35%, а євреїв знизилася до 11%. Така сама тенденція була характерна і для Комуністичної партії України, у якій кількість українців за період 1923–1926 рр. збільшилася із 33% до 47%. Аналогічний процес спостерігався і в Білорусії. Варто сказати, що сталіністи робили все, щоб витруїти з пам'яті людей сам факт існування національних утворень, тому національні адміністративно-територіальні одиниці не тільки реформувались, але й перейменовувались.

Так, згідно з постановою Політбюро від 17 серпня 1935 року після ліквідації польського Мархлевського та німецького Пулинського районів частина сільрад обох районів була передана до складу адміністративного району з центром у Пулиному, що одержав нову назву – Красноармійськ. У свою чергу, Мархлевськ, згідно з постановою

Політбюро, був перейменований на Гудорськ. Така сама доля спіткала й інші національні адміністративно-територіальні одиниці.

Кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У С. Саркісов із задоволенням констатував, що у питанні розкриття «німців-фашистів» проведена велика робота, і німців необхідно виселити.

В Україні у 1937 році проживало близько 500 тис. поляків, 400 тис. німців, по 100 тис. болгар та греків, сотні інших національностей.

Після 1934 року активізується боротьба з усіма «неугодними» режиму Сталіна і мільйони громадян України оголошуються «ворогами народу» та «шкідниками».

«Логічним» наслідком подібних дій стало ще більше посилення репресивних акцій, а саме: обмеження громадянських прав, звільнення з роботи, арешти, заслання, депортації з місць компактного проживання низки національних груп, які проживали на території України, призупинення ворожої діяльності окремих представників «націй-шкідників». До того ж, слід зазначити, що викриті «союзи», «групи» і т. п., якщо десь і існували, то тільки в уяві організаторів репресій.

«Призупинення» ворожої діяльності окремих представників «націй-шкідників» для організаторів репресій було явно недостатнім. Репресії прокотилися районами компактного проживання національних меншин. Маховик репресій досяг свого апогею. Від виконавців сталінської політики на місцях вимагалось викривати якомога більше «ворогів». Відповіддю на цю вимогу центру стали масові депортації різних національних груп з місць їхнього компактного проживання. Кажучи про переселення, а по суті, заслання німців, поляків, євреїв, варто відзначити, що основними місцями «поселень» була низка районів України, Казахстану, а також «окремі місця Союзу». Характерно, що масові депортації поляків та німців з місць їхнього компактного проживання на Україні відбулися на 9 років раніше подій 1944 року, коли були здійснені масові депортації кримських татар, чеченців, інгушів, огульно звинувачених у «пособництві окупантам». Можна висловити припущення, що саме Україна стала полігоном, де відпрацьовувалися прийоми майбутніх переселень.

Таким чином, відлучення національних меншин від «клубу націй», яке, перш за все, торкнулося єврейського народу, було майстерно виконане Сталіним для роздмухування антиєврейських істерій у країні та створення образу «ворога». Належність до єврейського етносу з другої половини 40-х років ХХ століття перетворилася на ганебне тавро.

Шкідливість сталінської концепції націй набула загальнодержавного характеру. Вона породила теорію «прогресивних реакційних» націй, виправдовуючи виселення і розправу над цілими народами, та розколола країну на «чистих» і «нечистих».

Під прикриттям догматизованого сталінського трактування націй у післявоєнні роки склався і майже офіційно визнавався поділ народів на «державні» та «недержавні», «корінні» та «некорінні».

---

1. Боротьба за Бродську синагогу // Вісти ВУЦВК. – 1925. – 10 квітня.

2. До історії першого періоду радянської влади на Україні. Архівні матеріали. – [б. м.]: Пролетарій, 1927.

3. Історія української Конституції / Упор. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К.: Право, 1997.

4. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / ред.-упор. П. П. Бачинський. – К., 1999.

5. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / Упор.: М. І. Панчук та ін. – К.: Наукова думка, 1994.

6. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30-ті роки ХХ століття). – К.: Асоціація «Україно», 1995.

Антон Глушко

КОНЦЕПТ АВТОХТОННОСТІ ЯК СКЛАДОВА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ І СЛОВЕНЦІВ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

На прикладі України та Республіки Словенія подається аналіз двох «карт пам'яті» в контексті розвитку політичної нації та винайдення ефективної моделі внутрішньодержавного діалогу (ключові тексти – важливі події – спільні жертви/герої – інтегральна/ідеальна модель уявного минулого). Робиться акцент на політичній міфології українців і словенців для оцінки проблеми автохтонності обох народів.

Ключові слова: пам'ять, автохтонність, політичний міф, символічні політики, згадування, забування, тривала історія.

Anton Glushko. The autochthonic concept as the part of the historical memory of Ukrainians and Slovenians: comparative analysis. On the example of Ukraine and Republic of Slovenia the analysis of the «memory maps» in the context of the nation-building and adopting of the model of the inner state dialogue (key texts, important events, common victims/heroes, integral/ideal model of the imagined past). The accent on the political mythology of Ukrainians and Slovenians to explain the problem of autochthony of both nations is made.

Key words: memory, autochthony, myth, symbolic politics, remembering, forgetting, long-time history.

Ключовими й найбільш контраверсійними політичними міфами кожної нації є міфи про виникнення певної спільноти та її подальший розвиток. Міфи про генезу є стрижневою ланкою історичної пам'яті, оскільки покликані дати відповідь на питання, коли і як виникли певні спільноти, етноси, народності. Як зазначають словенські й сербські дослідники Б. Репе, М. Крзнар, І. Мекіна та Т. Кульіч, «народження» певної «уявної спільноти» стає тим важливим моментом, який згодом має ключовий вплив на її майбуття, формуючи коло «дружніх», компліментарних

сусідів та шерег «старих ворогів» [1; 2; 3; 4; 5]. З нього починається відлік її пам'яті та світогляду, які, в свою чергу, впливають на менталітет, семіотику, історичну традицію.

Проблему автохтонності українців у контексті політичної мітології аналізували Ю. Зерній, О. Кузьмук, Є. Наконечний, М. Панчук, А. Шудря, В. Масненко [Див. напр.: 6; 7; 8; 9]. Вони аналізували історіографію, присвячену доказам існування «довгої історії» України, її вплив на культуру пам'яті.

Серед праць словенських вчених – дослідження Й. Шавлі, П. Штіха та І. Пірновара, присвячені венедам як «безпосереднім пращурам Словенців» та тягlosti словенської ідеї в європейській історичній пам'яті [10; 11; 12], Б. Репе, який аналізує національну пам'ять як «арену споминів» [13], Т. Крамбергер, яка у своїй докторській дисертації подає детальний аналіз культури пам'яті словенців як «канонізованої перцепції» минулого [14]. Окремий аналіз сучасної словенської політичної міфології викладений у роботі М. Крзнар. Авторка розглядає ключові історичні міфи, за допомогою яких твориться тягlostь минулого словенців, пояснюється їх етногенез, розвиток, взаємини з сусідніми державами, формування політичної і правової культур [1, с. 24–25, 35–38].

Загалом слід відзначити відсутність компаративних досліджень концептів історичної пам'яті в Україні та Республіці Словенія, через що автор використовує дослідження, які опосередковано аналізували той чи інший аспект проблеми, а також заклали чи доповнили її теоретико-методологічні засади.

Більшість дослідників вважають, що первинною основою історичної пам'яті є міфи – автостереотипи минулого, які дають пояснення певних подій, адекватне державно-політичним, ідеологічним, культурним або політико-правовим потребам певного народу, нації. Ключовими процесами, які становлять сутність діалектики міфотворення, є «реконструкція» уявного минулого, «деконструкція» адаптованих історичних схем, «ментальне маркування сакрального простору» і створення / доповнення «карти пам'яті» [15; 16; 17]. Вони провадяться не лише фаховими

вченими, але всіма, хто доповнює інтелектуальний простір певної держави та публічно оцінює її минуле, дотримуючись апріорно обраної суб'єктивної схеми [18; 19].

Переходячи до аналізу українських і словенських міфів у контексті «автохтонності» обох народів, наведемо їх функціональну карту. Міф містить моральний концепт нації та є базовою нарацією або свідоцтвом. Виконуючи інтегративну суспільну функцію, міф постає «консолідуючим стереотипом» та підґрунтям для витворення нових стереотипів у різних ідеологіях. Разом з мовою певного народу міфи є ознакою його ідентичності та внутрішньої культурно-семіотичної компліментарності [20; 21; 22].

Основними історико-політичними міфами українців і словенців є стереотип «Оріяни-України» і стереотип Карантанії. Вони є органічно пов'язані з поняттями «колиска народу», «сакральний центр націєтворення», «втрачений спадок славетних пращурів» [14, с. 374; 23; 24].

Інтелектуальні традиції, які пояснювали проблему виникнення й становлення українського й словенського народів, після розпаду СРСР і СФРЮ зазнали докорінних змін. На місце пануючій інтернаціональній «братській» моделі «карти пам'яті», яка виводила українців і словенців зі «спільної колиски трьох народів», постало декілька нових. Зокрема, в громадському середовищі почала ширитися ідея «автохтонності» українців і словенців, підкріплена еволюцією етнімів на одній і тій самій території [12]. «Сакральними центрами» українства і словенства є Середнє і Нижнє Подніпров'я і територія Країни, Карінтії, Штірії та Панонії, відповідно. В умовах становлення нових демократичних держав і вибудовування стратегій націєтворення ця модель пам'яті мала обґрунтувати тяглість «титульної нації на своїх споконвічних землях» [7, с. 114–115; 25].

Ідея походження українського народу від аріїв-оріїв та трипільців підкріплюється даними археології (традиція від В. Хвойка до Ю. Шилова і Ю. Канигіна) і державницької історіографічної школи. В історіософських працях українських істориків-емігрантів І. Кузича-Березовського, П. Штепи, сучасних дослідників – О. Братка-Кутинського, І. Каганця, С. Плачинди, О. Різниченка ця ідея набула певного науково-академічного підтвердження [26; 27; 28]. Вона

була сприйнята українськими політиками часів становлення НРУ і перших років незалежності. За останні 20 років «трипільська гіпотеза» стала альтернативною версією української минувшини, на протипагу неорадянській [22; 29].

З плином часу ідея прадавності українського народу стає елементом ідеології і літератури, побутової культури й мистецтва. Вшанування свят, історичних подій і постатей, зібрання партій і громадських організацій, проведення політичних акцій супроводжуються апелюванням до «праісторії», «українських енергетичних феноменів», «дохристиянської доби розвитку українства». Діяльність Музею трипільської культури у м. Ржищів Київської області, об'єднання РУН-Віри, громадських об'єднань і сайтів з автохтонницькою риторикою є проявом культурно-ідеологічного впливу на людей міфологізованих версій минулого [26, с. 112; 29].

Як наслідок дії новітніх історичних міфів на «карту пам'яті» українців була витворена така схема плинності української державності: Трипільська культура – східнослов'янські племена – Київська Русь – Галицько-Волинське князівство – польсько-литовська доба (з акцентуацією на литовському періоді) – козацька доба і Гетьманат – національне відродження – Українська державність 1917–1920 рр. – радянська Україна (на загал – дискусійний період) – незалежна Україна. Як зазначає український історик Л. Зашкільняк: «У підсумку маємо нормативний канон, який служить легітимації української нації та державності й виконує функції компенсації історичної пам'яті в сучасній Україні» [30].

На протипагу цій схемі, заснованій на концепті автохтонності українців, останніми роками функціонують неорадянська схема і модель української історичної пам'яті від «Русі до України». В першій з них, яка обстоюється чинною владою, українське минуле розглядається в контексті уявлень про «братню колыску трьох слов'янських народів» й «Православну цивілізацію» [29; 31]. В другій, державницькій, – сягає часів від Руської держави до проголошення суверенної України. Концепт пам'яті «Русі-України» є, на думку частини дослідників, найбільш компромісним і сприятливим для «об'єднання» українців

по обидві береги Дніпра. Він охоплює позитивно компліментарні для більшості громадян України історичні епохи [32; 33].

У Республіці Словенія після проголошення незалежності та початку новітнього державотворення акценти в історичній політиці з комуністичних були замінені на національні. Одним з елементів «деконструкції пам'яті» та «демократичного націєтворення» став концепт автохтонності словенців. До ідеологічного й політичного дискурсу були повернуті ідеї про давність словенців, про «часову прірву» в «державницьких змаганнях» від Карантанії до Республіки Словенія [34; 35; 36]. В системі історичного хронометру словенців була сконструйована така міфологізована схема: Лужицька культура – венеци – провінція Норік у складі Римської імперії – провінція венеців у складі Франкської держави – князівство Карантанія – королівство Карантанія – провінція Карантанія у Габсбурзькій Австрії – «століття без історії» (словенські землі у складі Німеччини, Австрії, Італії, Угорщини. – *Прим. авт.*) – «Весна Народів» і поява автономної словенської політичної нації в складі Австро-Угорщини і Королівства Сербів, Хорватів і Словенців – Федеративна Соціалістична Республіка Словенія в складі Югославії – незалежна Республіка Словенія.

Для масової пам'яті феномен автохтонності подається як повернення до «історичної правди» про виникнення словенського народу, про вихід з «багатівікового ярма бездержавності й забуття свого коріння» [37; 38]. Окрім наукової складової, ця схема має ідеологічне і психологічне річище. Наприклад, у Республіці Словенія як вияв «жаги до пам'яті» і «маніфестації міфу» існують: готель, піцерія, громадське об'єднання та історичний клуб з однойменною назвою – «Карантанія» [1, с. 24–25]. В Україні міфологізовані назви мають страхова кампанія («Оранта»), сайт («Аратта-Україна»), історичний фестиваль («Київська Русь»).

Порівнюючи обидва міфи про «Оріяну-Україну» і «Венецию-Склавонію-Карантанію» відзначимо, що вони пролонгують історичну державотворчу традицію на рівні національної міфології [39; 40; 41]. В умовах політичної трансформації посттоталітарних суспільств ці схеми стають

чинником певної внутрішньої консолідації, легітимації державності й підставою для створення образу «жертвної нації» в оточенні «сусідів-ворогів». В українському випадку це – росіяни, поляки, німці, румуни і угорці [28, с. 270–276]. В словенському – італійці, серби, німці, хорвати і угорці [42; 43].

Іншим міфом, який входить до складу концепту автохтонності українців і словенців, є міф про «Венедський котел» – епіцентр розселення стародавніх венедів. Він є менш поширеним, аніж попередній. Міф про територію мешкання венедів, яка географічно простягається від півострова Індостан до Британських островів, частково суперечить ідеї автохтонності українців і словенців. Внаслідок низки науково-публіцистичних публікацій, що спричинили розголос в Україні й Республіці Словенія, його було «локалізовано» на території від Адріатики й Східних Альп до Карпат [44; 45].

На відміну від попередньо розглянутих міфів, він є менш політично заангажованим, тому й невідомим громадськості України і Республіки Словенія. Ідею, яку провадить міф – належність українців і словенців до культури венедів як генетичних пращурів і засновників державної традиції. За часів президентства Л. Кучми і В. Ющенка суспільству пропонувалася версія етногенезу українства від аріїв-оріїв, нащадками яких були венеди – мешканці Правобережної України і Карпат. Від діалектів останніх утворилася й «руська»/«староукраїнська» мова. У Республіці Словенія за президентства Я. Дрновшека і Д. Тюрка поширилася аналогічна гіпотеза. На основі даних порівняльного мовознавства, історії, географії робилися висновки про те, що словенська мова є похідною від санскриту й говірок альпійських слов'ян – нащадків венедів [45; 46].

Маючи вузький соціальний локус в Україні та Республіці Словенія, міф про «венедський котел» має зв'язок із зовнішніми слов'янофільськими моделями «контрпам'яті» – сербською і російською. Вони на підставі своїх наукових досліджень й ідеологічних потреб тлумачать його в іншому світлі, апелюючи до своєї «старожитності» і великодержавницьких настроїв. Якщо в українському і словенському суспільствах цей міф відіграє стверджувальну консолідуючу

роль, то в Сербії й РФ він є складовою маніпулятивних політичних технологій й обґрунтуванням експансіонізму [4; 47; 48].

В Україні, порівняно з Республікою Словенія, проживає значно більша кількість національних меншин й існує ширший діапазон регіональних ідентичностей. Паттерналістський тип політичної поведінки громадян України і наявність «ностальгічної пам'яті» за радянськими часами сприяє зростанню впливу «східнослов'янського» концепту [49]. В умовах становлення політичної нації амбівалентність пам'яті є деструктивним соціальним чинником.

Отже, потреба у створенні нових моделей історичної пам'яті, зумовлена розпадом СРСР і СФРЮ, позначилася на карті пам'яті держав під час вироблення стратегій націєтворення. Заміна старих міфів, побудованих на тезах про «братство трьох народів» і «спільну Прабатьківщину», проходила із витворенням нових – націоцентричних. Вони мали сконструювати нову традицію тягlosti українців і словенців.

Таким чином, концепт автохтонності є елементом історичної пам'яті та поліфункціональним політичним ресурсом, який виконує інтегративну соціальну функцію. Наукова нерозробленість цього концепту сприяла тому, що він став об'єктом спекуляцій владних еліт і основою для тривалого внутрішнього громадського діалогу.

---

1. Krznar M. Sodobna slovenska politična mitologija // Diplomsko delo. – Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2005. –70 st.

2. Kuljić T. The new (changed) past as value factor of development // SOCIOLOGIJA. – Volume XLVIII. – №3. – 2006. – P. 220–221.

3. Repe B. Mītske predstave pri Slovencih // Stereotipi v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. – Ljubljana, 2006. – St. 121–132.

4. Kuljić T. Izmišljanje prošlosti na Zapadnom Balkanu [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kczzr.org/.../todor_kuljic_izmisljanje_proslosti_na_zapadnom_balkanu.pdf

5. Mekina I. Slovenija: mitovi se događaju drugima [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.filg.uj.edu.pl/~www_ip/postjugo/files/.../slovenija-mitovi.pdf

6. Зерній Ю. О. Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті // Стратегічні пріоритети. – №1(6). – 2008. – С. 32–39.
7. Кузьмук О. С. Псевдонаукові теорії етногенезу українців та їхній вплив на суспільну свідомість // Стратегічні пріоритети. – № 2(11). – 2009. – С. 110–116.
8. Масненко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. – 2002. – №5. – С. 49–62.
9. Панчук М. І. Політичні контексти етнонаціональної пам'яті // Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – №2 (46). – С. 59–75.
10. Šavli J. Slovenska državna misel. – Bilje: Studio RO – Humar, 2010. – St. 84–90.
11. Štih P. «Ej ko goltnoš do tu-le, udari po konjih»: O avtohtonističnih in podobnih teorijah pri Slovencih in na Slovenskem // Zgodovina za vse. – Leto III. – Št. 2. – 1996. – St. 66–80.
12. Pirnovar I. Zgodovina in jezikoslovje (jezikovni del) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sloveneti.tripod.com/veg/s/Uvod/dilemma_s.html#plitkost_poznavanja_1_zg
13. Repe B. Nacionalni miti – arena spominov? // Borec. – 2006. – №2. – St. 412.
14. Kramberger T. Memoria in spomin. Zgodovinska antropologija kanonizirane recepcije. – Koper: Univerza na Primorskem, 2009. – 1241 st.
15. Высокова В. В. Память как исторический феномен // Известия Уральского государственного университета. – 2008. – № 59. – С. 318–319.
16. Киридон А. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання // Україна–Європа–Світ: 36. наукових праць. – Вип. 3. – 2006. – С. 112–117.
17. Тощенко Ж. Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния // Новая и новейшая история. – № 4. – 2000. – С. 3–14.
18. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 22.
19. Трегуб О. Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості // Магістеріум. Політичні студії. – 2008. – Вип. 31. – С. 25–29.
20. Шнирельман В. А. Национальные символы, этноисторические мифы и этнополитика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/schnir_nac_simv.php
21. Štih P. Sposojene novičke: Z zgodovino se opleta, kot bi bila samopostrežna trgovina [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historia.blog.siol.net/tag/miti/>
22. Аўтуэйт Ў., Рэй Л. Мадэрнасць, памяць і посткамунізм // Палітычная Сфера. – 2006. – №6. – С. 34, 37.
23. Братко-Кутинський О. Феномен України. – К.: Видавництво газети «Вечірній Київ», 2008. – 302 с.
24. Семенюк С. Історія українського народу. – Львів: Априорі, 2010. – 608 с.
25. Халимон М. М. Боль Прометея: травматический опыт истории // Філософські перипетії. Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – №812. – С. 24.
26. Каганець І. В. Арійський стандарт: Українська ідея епохи Великого переходу. – К.: А.С.К., 2005. – 336 с.

27. Плачинда С. Лебедія. Як і коли виникла Україна. – К.: Поліграфкнига, 2005. – 160 с.
28. Кузич-Березовський І. Жінка і Держава. – Львів: Світ, 1994. – 288 с.
29. Орлова И. Етнизация исторического знания в постсоветских государствах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.narodsobor.ru/default.asp?trID=378&artID=5909>
30. Зашкільняк Л. О. Замітки про сучасну українську історіографію [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/xxx/15/1/2.pdf>
31. Шудря А. Історична пам'ять як політичний ресурс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/entertainment/story/2009/10/091008_albiy_historic_memory_sp.shtml
32. Иванченко Р. П. Державницька ідея Давньої Русі-України. – К.: Смолоскип, 2007. – 416 с.
33. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 48–54.
34. Gavrilović D., Despotović L., Perica V., Šljukić S. Mitovi nacionalizma i demokratija. – Novi Sad: centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, 2009. – St. 71.
35. Štih P., Simoniti V., Vodopivec P. Slovenska zgodovina: družba, politika, kultura. Besedilni podatki. – Ljubljana: Institut za novejšo zgodovino: Sistory, 2008. – St. 235.
36. Grdina I. Na poti k zgodovini onstran koncepcije družbe // Zgodovinski časopis. – 2004. – Letnik 58. – №1-2. – St. 143–145.
37. Karantanija in Srednja Evropa. Nekoč in danes. Iz preteklosti v sedajnost [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.primorski-panterji.info/index.php?option=com_content&view=article&id=74:karantanija-in-srednja-evropa-&catid=37:kni&Itemid=63
38. Pavlović S. Odsustva – o osporavanju prošlosti i konstrukciji društvenog zaborava [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://scindeks-clanci.nb.rs/data/pdf/0352-3160/2010/0352-31601002117P.pdf>
39. Kuljić T. Kritička kultura sećanja [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kczr.org/.../todor_kuljic_kriticka_kultura_secanja.pdf
40. Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіакультури // Вісник Львівського університету. – Серія журналістики. – Вип. 32. – 2009. – С. 153–163.
41. Grdina I. Karantanski mit v slovenski kulturi // Zgodovina za vse. – Leto III. – Št. 2. – 1996. – St. 51–65.
42. Trojstvo [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.primorski-panterji.info/index.php?option=com_content&view=article&id=57:najlepi-panter&catid=37:kni&Itemid=63
43. Državno in politično izročilo Karantanije [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.primorski-panterji.info/index.php?option=com_content&view=article&id=54:dravno-in-politino-izrocilo-karantanije&catid=37:kni&Itemid=63

44. Spreizer J. A. Avtohtonost v slovenskem narodnem vprašanju in koncept staroselstva // Razprave in gradivo. – Št. 50–51. – 2006. – St. 236–271.
45. Šavli J. Another Example for the Collapse of the pan-Slav and of the pan-German Theory [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sloveneti.tripod.com/veg/s/MiscEtn/Vendi_s.html
46. Šavli J. Slovenija, podoba evropskega naroda. – Bilje: Studio Ro, Založba Humar, 2003. – St. 17–19.
47. Кінан Э. Расейскія міфы пра «рускую спадчыну» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.arche.bymedia.net/keenan/6/htm
48. Луковић-Пјановић О. Срби...народ најстарији. – Београд: Досије, 1990. – Т. 1. – С. 48.
49. Наконечний Є. Украдене ім'я, або чому Русини стали Українцями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/nakonechny/etnonimika.html>

Ігор Вдовичин

КОНСЕРВАТИВНИЙ ВАРІАНТ МОДЕРНІЗАЦІЇ (ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ В. ЛИПІНСЬКОГО І СУЧАСНІСТЬ)

Проаналізовано концептуальні підходи В. Липинського до модернізації українського суспільства. Окреслено мету модернізації та інструменти її реалізації у консервативній інтепретації.

Ключові слова: *В. Липинський, консерватизм, модернізація, свобода, діяльність.*

Ihor Vdovychyn. Conservative version of modernization (political conceptions of V. Lypynskyy and modernity). *Annotation: In this work conceptual methods of approach of V. Lypynskyy to modernization of ukrainian society are analyzed. In the work are an object of modernization and appropriate instruments of its realization in conservative interpretation determined.*

Key words: *V.Lypynskyy, conservatism, modernization, freedom, activity.*

У «Політологічному енциклопедичному словнику» читаємо: «Консерватизм – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що орієнтуються на збереження і підтримку існуючих форм соціальної структури,

традицій, цінностей і морально правових засад» [13, с. 271]. Застосовувати цю дефініцію до українського консерватизму міжвоєнного періоду, найбільш яскравим представником якого був В. Липинський, можна лише частково, бо він орієнтувався на зміни – політичні, ідеологічні, соціально-економічні, ціннісні, покликані забезпечити модернізацію українського суспільства, і протистояв формалістичному захопленню модною «прогресивною» риторикою, якщо вона немає конструктивного сенсу, не співвідноситься з дійсністю.

Щодо розкриття сенсу консерватизму В. Липинського, український філософ Д. Чижевський зазначав: «“Традиція” в розумінні Липинського не має з такою “традицією нерухомості” нічого спільного! Липинський додає суть традиції якраз в її творчому характері» [15, с. 202]. Найбільш революційною, радикальною була ідея незалежності, яка забезпечувала зрушення в усіх інших сферах життя суспільства. Здобуття незалежності, на думку українського консерватизму, потребує глибоких змін у суспільній свідомості, системі управління, системі господарювання і, головне, – зміни пасивного сприйняття дійсності на активну, свідому діяльність, перетворення підданого на громадянина, із об'єкта політичних процесів на суб'єкта. На фактично перетворюючому, а не охоронному характерові консерватизму, якщо він прагне виконати свої завдання забезпечити тяглість людського поступу, наголошував і представник американського неоконсерватизму Френк С. Меєр: «Світ, в якому він (консерватизм. – *I.B.*) існує, є революційним світом. І прийняти цей світ, зберігати його, означало б прийняти та зберігати саме заперечення довготривалого розвитку людського розуміння, те знищення істини, яке і є суттю революції» [10, с. 349].

Зовнішній традиціоналізм «консерватизму» часто заважає сприйняти глибину розуміння ним не тільки проблем минулого, а й актуальність у сучасному глобалізованому, постмодерному світі. Усі спроби забезпечити максимальну свободу індивіда шляхом абсолютного заперечення культурно-цивілізаційних табу, вироблених внаслідок культурної еволюції, на практиці є поверненням у цивілізаційне варварство, які б зовнішньо модерні концепції не пропонували Маркс, Ніцше, Сартр, Маркузе...

Після певного періоду наївного заспокоєння знову стало актуальним твердження, що свобода не є станом досягнутим раз і назавжди. Радше, навпаки, свобода – найбільш вразливий стан. Свобода потребує безперервних зусиль індивідів і певного інституційного механізму. І вони мають взаємодіяти в історично та інтелектуально зважений спосіб. Будь-яке переважання одного з елементів тим чи іншим способом призводить до обмеження свободи, а то й повного її заперечення. Водночас не можна витворити ідеальну модель співвідношення меж свободи індивіда та інституціалізованого порядку. Для того, щоб суспільство було життєздатним, воно має забезпечувати досягнення динамічної рівноваги шляхом постійного інтелектуального пошуку та практичних дій індивідів як суб'єктів. Свобода однієї людини має бути сумісною зі свободою інших людей. Такі ідеї українського консерватизму були продовженням європейської традиції, принаймні тієї її частини, яка у процесі наукового аналізу надавала перевагу дійсності, а не інтелектуальним фікціям.

Найкращою формою правління В. Липинський вважав ту, яка базована на конституційних засадах, а не деспотичній «самоволі одинака», навіть якщо б це було правління освіченого царя-філософа, Що є продовженням європейської інтелектуальної політичної традиції, окресленої ще Арістотелем: «Адже там, де відсутня влада закону, немає місця і для певної форми державного устрою. Закон же повинен панувати над усім. Урядовцям, народному зібранню чи народові треба доручити розгляд часткових питань» [2, с. 108]. Здатність до співжиття за певними правилами стає визначальною як для долі окремого індивіда, так і політичної спільноти загалом. Людина не може уникнути буття, чи то в інституційному, чи то в морально-духовному сенсі, яке повністю виходить за межі суспільства. Арістотель категорично наголошував: «Хто не здатен до об'єднання або вважає себе особою самодостатньою, не відчуває потреби ні в чому, не становить собою частини держави, – той є або тварина, або божество» [2, с. 17].

Також В. Липинський постійно підкреслював визначальну роль самодіяльності громадян у процесі забезпечення спроможності суспільства до розвитку. Він не поділяв

погляду, в основі якого перебуває визнання патерналістського обов'язку держави контролювати усіх і усіма опікуватися. Держава життєздатна лише за умови, що має за основу ініціативу особи: «Тільки на місцях: по селах і волостях, тільки в продукуючих класах: в селянстві, в робітництві, в культурнім працюючій поміщицтві, в технічно творчій міщанстві – виробляться й найдуться організатори держави. Забезпечити цю природню й єдине раціональну людську селекцію якнайширшою децентралізацією й якнайбільшим збереженням чистоти класового принципу – ось велике завдання будучої Української Держави» [6, с. 45].

Тому надто категоричними є твердження окремих дослідників, що В. Липинський не визнавав конструктивної, самоорганізуючої ролі тих-таки мас, їхнього прагнення не так до руйнування, як до створення догідніших собі й ліпших суспільних умов існування, що оперте на закономірному потязі до рівності й свободи [16, с. 95].

Ще однією важливою рисою поглядів В. Липинського був наголос на ціннісних вимірах, тоді як переважна більшість сучасних реформаторів зосереджується виключно на інституційних формах, не усвідомлюючи їх відносності, у багатьох випадках другорядності як щодо впливу на ефективність декларованих реформ, так і характеру власного функціонування, без врахування домінуючих у суспільстві морально-етичних засад. Тогочасні «прогресисти» висловлювалися за демократію та республіку, а він намагався відродити такі поняття, як лицарська честь і гідність. Такий підхід засвідчив розуміння мислителем глибинних, стратегічних завдань модернізації українського суспільства. Головним серед яких є досягнення якісних змін у його ментальності та світогляді, єдино спроможних забезпечити конкурентоспроможність у сучасному динамічному світі, а не задовольняти чиїсь персональні утопічні уподобання у формі модернізаційної риторики.

Відповідно, він наполегливо і послідовно наголошував на потребі формувати прошарок суспільства, здатного відповідально сприймати виклики часу і розважливо на них реагувати, уникаючи пасток популістської демагогії. «Ми хочемо аристократії, але здорової, міцної, до творчості здатної, а не штучного консервування аристократії здегенерованої і безсилої. Ми думаємо, що таку нову аристократію

вितворить в своїх класових організаціях кожний український клас на підставі власної класової традиції і власної класової селекції. Найкращі між хліборобами, найкращі між військовими, найкращі між робітниками, найкращі між інтелігентами, найкращі між промисловцями і т. д. – ось нова українська аристократія» [6, с. 104]. Його ідеї багато в чому були не просто науково зваженими, вони були більш суспільно-пророчими, могли б забезпечити уникнення багатьох соціальних і політичних потрясінь, що їх пережила Україна вже в умовах державотворення, які стали руйнівними як для прихильників максимальної демократії, так і для самої ідеї демократії. Про що вже відкрито говорять і сучасні дослідники: «Становище економічної і особистої незахищеності, в яке багато які незрілі демократії впровадили більшість своїх громадян, полегшило авторитаристам завдання повернення їх до влади, оскільки в таких умовах людей легко переконати, нібито «сильна рука» pomoже вернути життя в нормальне русло» [4, с. 74].

Саме чи не основною проблемою для українського консерватизму було спонукати до переосмислення стереотипів масової свідомості, подолання остраху перед «прогресивною» термінологією. На важливості цієї проблеми слушно наголошує також І. Лисяк-Рудницький, стверджуючи, що ідеї В. Липинського, якщо розглядати їх уважніше, великою мірою зберігають свою доречність і силу, однак їх треба перекласти мовою нашого часу, тобто критично переформулювати відповідно до сучасних умов [9, с. 159].

Головним пунктом в аргументації В. Липинського, пунктом, який досі зберігає чинність, була теза, що українські самостійницькі змагання соціально мають спиратися на ті класи – сільськогосподарський, промисловий або на обидва, – які контролюють матеріальне виробництво, мають економічну владу й володіють, «основною частиною капіталу в країні». У народницькій концепції боротьба українців за соціальне й національне визволення була боротьбою позбавлених власності мас, тобто головним чином зубожілої, напівпролетарської частини селянства, очолюваної інтелігенцією. У відповідь на це В. Липинський іронічно запитував – якими були б перспективи

американської революції, якщо б вона була повстанням індіанців і чорних рабів під проводом релігійних місіонерів? Американська революція змогла досягти успіху лише тому, що вона спиралася на заможні елементи колоніального суспільства і втягнула в себе колишні колоніальні еліти. «Силу консерватистів творять, більше у них, ніж у поступовців, розвинені, здержуючі та організуючі прикмети, здобуті в процесі завойовання, зберігання в своїх руках і виконання влади: – прикмети честі, послуху, вірності і відповідальності, сприяючі – як було вище сказано – скріпленню необхідних для всякої організації: єдності, дисципліни і солідарності» [6, с. 397]. Д.С. Мілль підсумовує: «Добре врядування неможливе, коли кожен індивід переймається тільки власними егоїстичними інтересами, не концентруючи зусиль на своїй частці інтересів суспільства й ніяк на них не зважаючи» [11, с. 418].

В. Липинський твердив, що досягти успіху можуть лише ті революції, провід яких включає в себе дисидентську частину старої еліти. Він виводив цю концепцію зі своїх досліджень доби Б. Хмельницького в Україні XVII ст.; саме участь руських аристократів піднесла козацьку революцію понад рівень просто жакерії і зробила можливим заснування української козацької держави. Поєднання радикальних змін і певної тяглості не перериває культурно-цивілізаційний поступ, забезпечує збереження вже набутих можливостей для конструктивної модернізації суспільства та їх розширення, як висліду нових можливостей, що постають унаслідок набуття ширшим колом осіб суб'єктних політичних та економічних прав.

Не може бути сумніву, що ідеї В. Липинського про потребу політичного плюралізму та значення легально визнаної опозиції зберігають свою актуальність для сучасного і майбутнього. Посткомуністична Україна повинна мати плюралістичну політичну структуру, щоб не стати ще однією диктатурою. Плюралізм вважається ознакою ліберальної демократії. І, як не парадоксально, для необізнаного з українськими інтелектуальними і політичними реаліями з-поміж усіх українських політичних мислителів саме антидемократ В. Липинський був чи не найпослідовнішим плюралістом. Усвідомлюючи загрозу, що криється у

популістському застосуванні демократії, опертої виключно на здобутті арифметичної більшості, він застерігав: «Отже, коли мої противники перед народом брешуть, то і я мусив би брехати; коли вони підлещуються до народу, то і я мусив би підлещуватися... Інакше я конкуренції не видержу; народних голосів, чи то пак популярності, для своїх поглядів не здобуду і, будучи народолюбцем, стану “ворогом народним” тільки завдяки більшій зручності моїх противників в обдурюванні усього народу» [7, с. 7]. І ці думки не тільки слухні, а й суголосні з європейською інтелектуальною традицією, яка була свідомо неможливості функціонування інститутів виключно з опертям на формальний бік, без урахування особистісного, морально-етичного чинника. Англійський мислитель Д. С. Мілль, розмірковуючи над цією проблемою, наголошував на тому, що критерієм визначення якості врядування в усіх його аспектах – від найскромніших до глобальних, – критерієм, який має найбільше значення та виходить за межі усіх інших, є риси, притаманні людям, які становлять суспільство і над якими здійснюється врядування.

Першим прикладом могла б служити сфера судочинства; цей приклад доволі доречний, оскільки не існує жодної іншої сфери державної діяльності, у якій такого важливого життєвого значення набув би суто механічний бік справи, тобто правила та механізми, що контролюють деталі процесу. Проте навіть тут важливі риси задіяних людей. У зв'язку з цим Д. С. Мілль ставить до певної міри риторичні запитання: «Чи будуть ефективними процедурні правила, призначені забезпечити мету правосуддя, якщо внаслідок низького морального рівня народу свідки, як правило, брешуть, а судді та їхні підлеглі беруть хабарі? І далі: яким чином інституції можуть забезпечити добре муніципальне врядування, якщо до своїх функцій урядовці ставляться так байдуже, що тих, хто керував би чесно та вміло, неможливо заохотити виконувати ці обов'язки; натомість ці обов'язки віддано тим, хто, виконуючи їх, домагається утвердження власних інтересів? Яка користь від системи найширшого народного представництва, якщо виборці обирають до парламенту не найкращих, а тих, хто витратить більше грошей задля свого обрання? Як представницькі

збори можуть давати користь, якщо їхніх членів можна купити?» [11, с. 417]

Витворення новоєвропейської раціоналістичної ліберальної концепції обмежувало ризики тиранії за рахунок гарантування свободи, бо це давало змогу особі системніше реалізовувати власні цілі. Влучно на цю тему висловилася Г. Арендт: «Звільнення від непередбачуваності, що спричинена хаотичною непевністю майбутнього, полягає у здатності обіцяти і виконувати обіцянку» [1, с. 182]. Ця здатність людського буття служить для того, щоб збудувати в морі непевностей, яким є майбутнє, острови безпечності, без яких у людських взаєминах не лише продовження, а й будь-яка тривкість неможливі. Сучасне загострене сприйняття ризиків зумовлене не тільки виникненням «мега-ризиків», що створюють небезпеку для існування цивілізації загалом (екологічні, технологічні, мілітарні...), а й меншою мірою втратою віри в дотримання слова, обіцянок, договорів, законів. Забезпечення ментально-психологічних умов подолання «мега-ризиків» можливе лише у разі усвідомлення індивідами власної свободи як відповідальності. Це не означає надання громадянам усе нових і нових свобод, це означає набуття ними більшого простору для приватного життя, в якому індивід найбільш наочно може втілити свою здатність долати хаос через виконану обіцянку.

Позитивний результат модернізації українського суспільства, якщо брати за основу свободу людини, у внутрішніх і зовнішніх вимірах, а не звіти про зростання обсягів виробництва, які є похідним результатом, а не метою, може бути забезпечений, в першу чергу, обмежувальними правилами, в основі яких лежать випробувані людством культурно-цивілізаційні досягнення: певні морально-етичні норми; політична свобода, яка ґрунтується на відповідальності; приватна власність, господарі якої, в той чи інший спосіб розпоряджаючись нею, набувають навичок думати про майбутнє, усвідомлюють нелінійність причинно-наслідкових зв'язків.

Українські консервативні мислителі передусім застерігали від популістської демагогії, яка сприяє формуванню

тиранічних режимів, за термінологією В. Липинського – охлократичних. В. Липинський у праці «Листи до братів-хліборобів» проаналізував труднощі поєднання демократичних гасел із захистом свободи особи. Він зазначає, що демократичний ідеал передбачає лад, за якого громадяни чесні й свідомі своїх обов'язків перед державою. «Старі ідеалісти-республіканці – пише Chesterton – будували демократію на тій ідеї, що всі люде рівно й однаково інтелегентні, сучасна здорова, трівка демократія будує себе на переконанню, що всі люде рівні й однаково ідіоти» [6, с. 22]. Слушним є застереження Е. Фромма: «Темні і диявольські сили в людській натурі були відіслані у середньовіччя, або у ще віддаленіші часи і пояснювалися недостатніми у ті часи знаннями чи підступами духовенства і королів» [14, с. 17]. Такий наївний гуманізм є найкращим підґрунтям для зростання впливів політичних сил, що здатні повернути це середньовіччя.

Головна проблема у процесі модернізації українського суспільства, на думку В. Липинського, – відсутність провідної верстви із виробленими державницькими і моральними якостями, здатної протистояти зовнішньому маніпулюванню і тиску, здатної уникнути схилення як до поверхового демократизму, що провокує встановлення диктатури, так і до прямого встановлення тиранії. Саме це утруднює забезпечення свободи людини під час державотворчих процесів в Україні як в історичному минулому, так і у сьогоденні. Український дослідник Ю. Левенець щодо причин, які радикально ускладнили умови Визвольної боротьби 1917–1920 рр., слушно зауважує: «Єдиним ресурсом, на ґрунті якого можна досягти соціального і національного консенсусу – це ресурс людської свободи, який, на жаль, за означених умов так і залишився незабезпеченим» [5, с. 486].

Засади відповідального застосування особою свободи, обстоювані В. Липинським (організаційні та доктринальні), дозволяли успішно протистояти необмеженому прагненню до влади і матеріального багатства, культу ненависті і грубої сили, які у сукупності ведуть до озвіріння, руїни та занепаду. Захист свободи, людських прав вимагає, насамперед, дисципліни й організованості, і в першу чергу – у

«нації, складеній з одиниць пристрасних, чутливих, імпульсивних, а разом з тим – лінивих, невитривалих, безвольних і безхарактерних і тому до довгої та послідовної акції непридатних. Нації, в якій правителі і ті, ким правлять, мають великий нахил до необмеженої “свободи”, до індивідуалістичної романтики, до егоцентричної оригінальності, одно слово, – до соціальної та моральної анархії» [7, с. 28]. Загал, на думку В.Липинського, був здатний на радикальні, екстремальні дії, але не усвідомлював потреби як власних жертв, так і необхідності у проводі, який зможе забезпечити скоординовану діяльність для збереження досягнутої державної незалежності, демократії і особистої свободи.

Аналіз творчості В. Липинського спонукає нас зробити висновок, що здійснюючи певні інфраструктурні проекти, змінюючи законодавство, судову систему, структуру органів управління, слід розглядати їх лише як часткові заходи, що покликані змінити українське суспільство у бік набуття його громадянами кращих можливостей вирішення багатьох своїх справ без контролю за ними держави, і, в свою чергу, результативність навіть суто виробничотехнологічних проектів перебуває у прямій залежності від свободи людини, опертої на культурно-історичну традицію і морально-етичні цінності.

Ортега-і-Гассет писав: «І немає сумніву, що найрадикальніший поділ, який можна провести в людстві, – це поділ на два типи: ті, що від себе багато вимагають і беруть на себе все нові труднощі та обов'язки, і ті, що від себе нічого особливого не вимагають, та що для них жити – це бути щомиті тим, чим вони вже є, без зусилля самовдосконалитись, тріскаючи, що їх несе течія» [12, с. 18].

Задекларувавши модернізацію країни, ми повинні зробити вибір, на який ціннісний стандарт поведінки громадянина ми орієнтуємося, відповідно – який формуємо режим – той, в якому той, хто володіє владою, забезпечує собі контроль над суспільством та отриманням благ, чи обираємо режим, де прагнуть здійснювати правління на основі права і соціальної відповідальності, шляхом інтеграції усіх громадян у суспільство, через їх особисту участь у вирішенні власної долі в оперті на економічну,

політичну і громадянську самодіяльність. Перш ніж здійснювати ті чи інші практичні кроки технологічного характеру, доцільно визначити стратегічний напрям. Декларування «правильних» гасел не може замінити реальної політичної поведінки. Сучасні процеси надзвичайно динамічні, і розбіжність між деклараціями і дійсністю стає наочною протягом одного-двох років. В Україні чергове розчарування може загрожувати створенням умов для Радикалізації суспільних настроїв і надання шансу відповідним політичним силам.

-
1. Арентд Ганна. Становище людини; перекл. з англ. М.Зубрицької]; Центр гуманітарних досліджень, Львів. держ. ун-ту ім. І.Франка / Ганна Арентдт. – Львів: Літопис, 1999. – 254 с.
  2. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. – О. Кислюча / Арістотель. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
  3. Гаєк Фрідріх А. Істинний смисл демократичного ідеалу / Фрідріх А. Гаєк // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 432–434.
  4. Карозерс Томас. Трезвий взгляд на демократию / Томас Карозерс // Pro et contra. – 2005. – №1. – С. 73–80.
  5. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблема становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття) / Юрій Анатолійович Левенець. – К.: Стило, 2001. – 585 с.
  6. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / Вячеслав Липинський. – Відень, 1926. – 580 с.
  7. Липинський В. Релігія і церква в історії України (Передрук статей з «Америки») / Вячеслав Липинський. – Філадельфія, 1925. – 111 с.
  8. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т. 2 – С. 63–93.
  9. Лисяк-Рудницький І. Політичні ідеї Липинського з перспективи нашого часу // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 159–172.
  10. Меєр С. Френк. Свобода, традиція, консерватизм / Френк С. Меєр // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 1998. – С. 344–356.
  11. Мілль Джон Стюарт. Представницьке врядування / Джон Стюарт Мілль // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 417–431.

12. Ортега-і-Гассет. Бунт мас // Хосе Ортега-і-Гассет. Вибрані твори; [перекл. з іспанської В. Бургардта, В. В. Сахна, О. Товстенка]. / Хосе Ортега-і-Гассет. – К.: Основи, 1994. – С. 15–139.

13. Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка та ін. – 2-е вид., доп. і перероб.]. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

14. Фромм Э. Бегство от свободы; пер. с англ. / Общ. ред. и послесл.: П. С. Гуревича / Эрих Фромм. – М. Прогресс, 1989. – 269 с.

15. Чижевський Дмитро. В'ячеслав Липинський як філософ історії / Дмитро Чижевський // В'ячеслав Липинський та його доба: Наукове видання. – Упорядники: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Київ; Житомир, 2008. – С.200–208.

16. Шевчук Валерій. В'ячеслав Липинський – історик, політик та мислитель / Валерій Шевчук // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 86–97.

Володимир Баран

ЮРІЙ ЛИПА: ПРОЕКТ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

У статті інтерпретовано геополітичну історію нашої держави, висвітлено проект геополітичної модернізації України першої половини ХХ століття вітчизняного мислителя Юрія Липи та обґрунтовано доцільність реалізації відповідної системи ідей у сучасних умовах.

Ключові слова: геополітична історія, геополітична модернізація, «Чорноморська доктрина», чорноморський простір, експансія.

Volodymyr Baran. Jury Lypa: The project of geopolitical modernization of Ukraine. The article interpreted the geopolitical history of our country, is elucidated the project of geopolitical modernization of Ukraine first half of XX century of domestic thinker Jury Lypa and is tivated expediency of a certain system of ideas in modern terms.

Key words: geoholitical history, geopolitical modernization, "Black Sea doctrine", the Black Sea space, expansion.

В історії становлення політичної думки однією з найперших була геополітична тематика. Ще стародавні мислителі практично розмірковували над стосунками з сусідніми

народами та просторами для нових завоювань. Навіть у «темні віки», коли всі покладалися на Провидіння, ці питання теж порушувалися – Папи Римські були апологетами ряду хрестових походів на Схід. А в період становлення національних держав – Відродження, Просвітництва – геополітичні ідеї були важливими для диференціації «свій – чужий» та завоювань невідомих земель. І вже на початку ХХ століття на політичній карті світу практично не залишилося країни чи регіону, доля яких не визначала певна геополітична теорія.

Проте попри багатство та різноманітність ідей, геополітична концепція українського мислителя Юрія Липи (1900–1944) є унікальним та своєрідним явищем у світовій політологічній практиці.

У своїй знаменитій «Всеукраїнській трилогії» (до якої увійшли праці «Призначення України», «Чорноморська доктрина» та «Розподіл Росії») він подав цілісний проект геополітичної модернізації України, що ґрунтується на геополітичній історії нашої держави та геополітичній ситуації у світі першої половини ХХ століття. Логічно поєднавши минулі військові, торговельні та культурні експансійні традиції українського народу, тогочасні проблеми європейського континенту та наукові передбачення розвитку майбутніх подій «Чорноморська доктрина» досі залишається актуальною. Хоча з часу її опублікування пройшло вже більше половини століття – суттєво перекроїлася політична карта світу та відбулися серйозні інтеграційні трансформації.

«Українські землі не є ніякою закутиною. Під оглядом торговельним і геополітичним – це одна з найвагоміших земель світу. Це значення України тільки зросте в сучасному» [1, с. 144], «Чорноморський простір – це життєдайний простір України. Україні належить перше місце серед чорноморських країн з огляду на її простір багатства й енергію людності» [2, с. 10]. На ці оптимістичні фрагменти творчої спадщини Ю. Липи найчастіше звертають увагу сучасні українські геополітики.

Та при цьому зазвичай інша важлива цитата: «Чорноморський простір є для чужинців колоніальним простором. Чому?

1. Він є політично незорганізований.

2. *Економічно відсталий*» [2, с. 82] – залишається без належного наукового розуміння. Хоча саме тут закладена ідея геополітичної модернізації не лише України, але й Туреччини, Болгарії, Греції, Румунії та інших чорноморських країн [3].

Перш ніж розглядати геополітичну ситуацію першої половини ХХ століття чи, тим більше, проект геополітичної модернізації України, необхідно оглянути найважливіші моменти тисячолітньої історії нашого народу. Оскільки вдосталь було випадків неодноразового повторення минулих засад внутрішньої та зовнішньої державної політики. Акцентував на цьому й Ю. Липа, ретельно описуючи стратегічні здобутки та помилки провідників української нації.

Культура збіжжя – це найдавніша історія осілого людства, що триває вже 5–10 тисячоліть. А, як відомо, трипільська (праукраїнська) культура разом з Єгиптом, Месопотамією, Індією, Китаєм, Егеєю (Грецією) становить так звану «колиску цивілізації». Тому культура пшениці, яка була принесена на наші території з Месопотамії на початку III тисячоліття, є не лише символом давності української землі, але й історично першою геополітичною віхою.

У другій половині II тисячоліття схожими торговельними шляхами потрапили в Україну представники іншого прадавнього народу з Малої Азії – геттів, що започаткували на причорноморських землях культуру бронзи та заліза.

Дуже важливим епізодом доісторичних часів для України була війна союзу європейських егейців проти малоазійських держав за Трою. Події, описані в «Іліаді» та «Одіссей», відображають перебіг першого знакового геополітичного протистояння за контроль над торговельними можливостями Чорного моря. Внаслідок падіння Трої середземноморський світ сполучився з чорноморським.

Правління Митридата VI Евпатора (121–64 роки до нашого літочислення) – це період найвищого розквіту античних причорноморських держав. Цісар Понту, здійснивши ряд вдалих військових походів, став першим в історії повноправним володарем всього побережжя Чорного та Азовського морів з містами в гирлах рік. І, як наслідок,

Чорноморська Картагена становила реальну загрозу могутності тогочасному Риму.

«Змінюються від VII (до Христа) аж до XV століття (по Христу) імперії (перська, елліністична, римська, халіфат, київська), а їх ідея – це контроль над великими торговельними шляхами-магістралями» [1, с. 87], – так описував Ю. Липа основну лінію геополітичної історії людства. Він також зауважив, що дві найбільші геополітичні концепції Європи Середзем'я – шлях Олександра Македонського до Індії та Індійського океану і шлях Нерона до Китаю та Тихого океану – пролягали через причорноморські землі.

Мірилом величі якогось періоду в житті раси автор «Всеукраїнської трилогії» вважав українську людину. А найбільш величним періодом її величі добу Київської держави. Київ геополітик називав «Вічним Містом», з огляду на «силу своєї печаті на українцях», оскільки традиції територіальної, торговельної та культурної експансії княжої столиці не забували в історії нашого народу.

«Сила християнської доби Києва – саме в його апостольстві» [1, с. 250]. В цьому реченні викладена не лише минула, але й майбутня цінність міфу про Андрія Первозваного для українського державотворення на обох берегах Дніпра.

Примітно, що Велике Литовське князівство, як і Галицьке королівство, Ю. Липа вважає прямими спадкоємцями державницьких, правових, торговельних та культурних традицій Київської Русі.

Проте це вже не був «Київ-Вісь», це були «відхили Києва». Після галицьких і литовських «відхилів» почалася доба посереднього впливу Києва. Бо навіть у славі часи Козаччини місто Кия мало лише символічне значення. І тільки після Лютневої революції 1917 року в Російській імперії Київ знову став повноцінним центром політичного життя українського народу.

XVI століття в Україні Ю. Липа вважав однією з найцікавіших сторінок всесвітньої історії: «Це історія нагої людини на нагому острові, – довкола ж нього стихія, що насувається як загин. Це не історія солом'яних королів з титулами, позиченими від німців, або інституцій, крадених від англійців, – це вияскравлення найглибшого первня відпорності в українській расі – козацтва» [1, с. 254–255].

Закладена на дніпровських порогах, Січ відразу потрапила в дуже складну геополітичну ситуацію, оскільки за українські землі активно змагалися Польща, Литва, Московія та Туреччина. Проте саме в другій половині XVI століття чужинецькі агенти констатували: «козаки мають cupiditas dominandi – гін панування» [1, с. 255].

Ю. Липа дуже високо оцінив діяльність Дмитра Вишневецького як тонкого та далекоглядного стратега. І не лише через заснування ним «на острові Хортиці, проти Конських Вод, коло кримських кочовищ» осередку козаччини – оплоту українського національного руху, а передусім тому, що «Байда» дуже вдало використовував у політиці державне суперництво Литовського князівства, Московського царства та Османської імперії. «Їздить до Царгорода – і має успіхи, їздить до Москви – і йому помагають. Його, крім цього, оваційно вітає литовський сейм; він бере участь у лівонській балтійській війні, претендує на престол молдавського господаря, погромлює черкесів на Кубані, врешті, полонений у війні, гине в Царгороді» [1, с. 256].

Крім того, мислитель зауважив, що «всі походи й дипломатичні посуви Вишневецького – це прообраз майже всіх пізніших посуень козацьких вождів. Це ж, як він, Тиміш Хмельницький претендуватиме на волоський трон, це Тетерю, як і його, вітатиме сейм, Самойловича – Москва, а Орлика – Туреччина» [1, с. 256].

Вдале використання суперництва сусідів було основною засадою зміцнення козацької державності. Ключем якої було Військо Запорозьке. З точки геополітики, це був ззовні ключ до Києва, а зсередини – до Чорного моря.

Богдан Хмельницький, за словами Ю. Липи, задав напрям зовнішній політиці Гетьманщини – «опертя України на Чорне море, на державу, що володіла тим морем, на спадкоємницю Східного Риму – на Туреччину» [1, с. 257]. Інші видатні козацькі лідери – Петро Дорошенко, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Пилип Орлик – свідомо повторювали геополітичний вектор Хмельницького. Співпраця з Туреччиною давала не лише військово-політичні, але й торговельні та культурні дивіденди. І найважливіше те, що різність віросповідань (християнство та іслам) стала

фактором зближення, в не розбрату двох чорноморських народів.

Після занепаду Запорозької Січі і до ХХ століття на українських землях розігрували свої геополітичні партії три великі держави. Це були англійський, німецький і московський (радянський) «грачі».

Англійський «грач» проявив свою могутність у ході Кримської війни (1853–1856). «Блискучий удар англійського грача захитав тоталістичною російщиною. Вона хиталася все більше й більше, аж вкінці, на початку ХХ століття, розсипалася цілковито» [1, с. 123].

У примітці до глави «Англійський грач» автор також згадує про намір Наполеона утворити державу Наполеніаду – Україну.

Успішний Кримський похід українських військ 1918 року завершився несподіваною передачею Німеччині території стратегічно важливого чорноморського півострова. І тут, як писав Ю. Липа: «Молода кількадесятилітня німецька держава давала ще молодшій кільканадцятьмісячній Українській державі її першу лекцію геополітики» [1, с. 127].

Найбільшою внутрішньою геополітичною невдачею московського грача була спроба перенесення центрів видобування вугілля та вирощування пшениці з України на Північний Схід держави.

Коротко розглянемо геополітичну ситуацію на європейському континенті після завершення громадянської війни в Іспанії та перед початком Другої світової.

Ю. Липа констатував зникнення поняття Європи як духовної цілості та відсутності своєрідної столиці цієї території, якою у XVIII столітті був Париж. Так, Лондон залишався центром світу, проте лише британського світу, і більше переймався проблемами своїх колоній, ніж подіями на континенті. А в інших трьох осередках європейського життя – фашистському Римі, нацистському Берліні та комуністичній Москві – готувалися до можливості зміцнення своїх геополітичних світів, але їх плани обмежувалися лише локальними територіальними завданнями.

Стартову позицію для геополітичної модернізації України дуже точно кількома афористичними реченнями охарактеризував інший видатний український геополітик того часу Степан Рудницький (1877–1937):

«1. Україна творить, щоправда, тільки 1/22 пайку давньої Російської Імперії та обіймає майже третину її населення.

2. При дивно швидкім прирості Росії (початок XIX в. – 35 мільйонів, тепер 180 мільйонів) грає українське живло найважливішу роллю, бо поміж усіма народами імперії множить найшвидше.

3. Україна – це найгустіше заселена й найбагатша область усеї давньої імперії.

4. Політико-географічне положення України таке що воно мусить спонукати державу, що її опановує, до експанзійної політики на Близькому Сході.

5. Панування Росії над Україною приневолює російський ряд до політики насилля внутрі держави; це знов потягає за собою експанзійну політику на вні» [4, с. 166–167].

Нижче подано низку основних ідей проекту геополітичної модернізації України, що викладені в «Чорноморській доктрині» Ю. Липи.

Ідея перша: «Геополітично беручи, для української державності є потрібні принаймні Чорне море і верхів'я Дніпра – в усякому разі, завжди південно-північна вісь» [1, с. 312].

Ідея друга: «Незалежність від поза чорноморських держав капіталу – це підстава великого державного господарства над Чорним морем» [2, с. 84].

Ідея третя: «Союз Чорноморських держав – це союз живих державних організмів, ще їх спільний економічний і політичний інтерес і відчуття нової вищої справедливості» [2, с. 98].

Ідея четверта: «Півострів Таврида (з татарська званий Крим) – це ключ до панування над водами Чорного моря» [2, с. 104]. «Крим – морські путі, Крим – путі через Каспій, Кавказ і Малу Азію до Месопотамії, Арабії, Ірану» [1, с. 127].

Ідея п'ята: «Відродити тим часом занепалу в Царгороді традицію апостола Андрія зможе тільки християнська великодержавність над Чорним морем – Україна» [2, с. 137].

Ідея шоста: «Відділення від Середзем'я – це для української території заламання натурального розвою, зниження ритму експансії або й одночасне під вплив Малої Азії» [1, с. 86].

Окрім процитованих вище ідей автор «Всеукраїнської трилогії» дав ще ряд практичних рекомендацій щодо геополітичної модернізації нашої держави. Приміром, для захисту північних земель чорноморського простору від натиску балтійських та фіно-уральських народів Україні було життєвонеобхідним укладення міцного союзу з Білоруссю. Враховуючи те, що між Чорним та Середземним морями є природний бар'єр – система проток Босфор–Дарданелли, то слід підтримувати партнерські відносини з Туреччиною. Крім того, за ідеальних геополітичних умов Україна мала стати визволителькою Кавказу та заселити вільні простори Ірану, тим самим отримавши доступ до Індійського океану, що дозволить вільно торгувати з усім світом. Натиск ззовні значно пришвидшить інтеграційні процеси в країнах чорноморського простору.

Дуже важливою внутрішньою проблемою була нерозбудованість мережі доріг, залізниць та каналів, що гальмувало реанімацію прадавніх торговельних шляхів та зовнішню експансію України.

Характер та солідаризм української раси, за словами Ю. Липи, в сприятливих геополітичних умовах мали б стати визначальними чинниками реалізації «Чорноморської доктрини».

Після 1991 року було написано достатньо багато проєктів модернізації України. І не лише науковці, але й політики та журналісти прагнули виробити своє бачення шляху оновлення як внутрішньої, так і зовнішньої політики нашої держави [5; 6; 7; 8]. Примітно, що з'явилася й низка публікацій, присвячених осучасненню геополітичних ідей Ю. Липи [9; 10; 11; 12].

Прийнятий Верховною Радою у 2010 році Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» офіційно закріплює, що «Україна як європейська позаблокова держава здійснює відкриту зовнішню політику і прагне співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав, груп держав чи міжнародних структур» [13, с. 527]. Водночас, позиціонування України як регіонального лідера та налагодження взаємовигідних відносин з країнами-членами ОЧЕС та ГУАМ, а також процес переговорів щодо інтеграції в ЄС

триває. Варто наголосити, що потенційно сучасна світова фінансова криза може слугувати передумовами для реалізації геополітичного проекту «Чорноморської доктрини».

Насамкінець, варто процитувати дуже актуальний і сьогодні уривок з передмови до спільної роботи Юрія Липи та Лева Биковського за назвою «Чорноморський простір (Геополітичний атлас)», в якій не лише сформульовано, але й проілюстровано геополітичні інтереси держав чорноморського регіону: «Мусимо мати підстави до реальної дії *на століття*. Мусимо мати глибший, суто український погляд на політику помимо тих чи інших кон'юктур. *Мусимо*, бо без того згинемо морально. Станемо нічого не варті – виповнять нас чужі думки і світогляди, що виростили в чужих умовах для чужої користі і з чужої крові» [2, с. 163].

---

1. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. – Т. 2.: Чорноморська доктрина; Чорноморський простір (атлас); Розподіл Росії. – К.: МАУП, 2007. – 392 с.

2. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. – Т. 1.: Призначення України. – К.: МАУП, 2007. – 336 с.

3. Баран В. В. Юрій Липа про геополітичне становище чорноморських держав першої половини ХХ ст. // Матеріали XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції: «Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи» (15 квітня 2011 р.) – Тернопіль, 2011. – С. 18–21.

4. Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? – Львів: Світ, 1994. – 416 с.

5. План розвитку країни: абетка для дорослих: Скорочена версія для індивідуального та колективного усвідомлення. – К.: Видавнича компанія «Воля», 2005. – 204 с.

6. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів у сучасній Україні: Монографія. – Луганськ: Видво СНУ ім. В. Даля, 2006. – 216 с.

7. Стратегія модернізації України // Дзеркало тижня. – 2009. – № 48–49. – С. 14–17.

8. Модернізація України: пріоритети реформ // Дзеркало тижня. – 2010. – № 14. – С. 14.

9. Мороз В. Горіти надзвичайним світлом // Липа Ю. Призначення України. – Львів: Просвіта, 1992. – С. 3–11.

10. Гринів О. Передбачення глобального масштабу // Липа Ю. Розподіл Росії. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995. – С. 111–XX.

11. Медвідь Ф. Юрій Липа як фундатор «чорноморської доктрини» України // Дні науки філософського факультету-2007: Міжнародна наукова конференція (18–19 квітня 2007 року): Матеріали доповідей та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – Ч.І. – С. 131–133.

12. Домащенко Л. М. Концепції чорноморської орієнтації України у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття: Дис... к. політ. н.: 23.00.01. – К., 2009.

13. Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» № 2444-VI від 1 липня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Балабан Р.В., к.політ.н., ст.н.с. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України

Баран В.В., аспірант кафедри політології МАУП

Басараб М.М., здобувач ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України

Бевз Т.А., д.і.н., гол.н.с. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України

Береза А. В., к. політ. н., докторант ІДП ім.В.М.Корецького НАН України

Бушанський В.В., д.політ.н., г.н.с. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України

Береза А. В., к. політ. н.

Вдовичин І.Я., к.політ.н., доцент Львівської комерційної академії

Гаврилюк Д.Ю., аспірант НПУ імені М.П.Драгоманова

Гапоненко В.А., к.політ.н., асистент кафедри політології та соціології Київського національного університету імені В. Гетьмана

Гербут І., здобувач ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України

Гербут Н., здобувач ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України

Глушко А.О., аспірант ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України

Гордієнко М.Г., к.політ.н., доцент Національного університету Державної податкової служби України

Дем'янчук О.П., д. політ. н., зав кафедри політології НаУКМА

Дзвінчук Д.І., д.філос.н., професор, завідувач кафедри державного управління та місцевого самоврядування Іва-

но-Франківського національного технічного університету нафти і газу

Древаль Ю.Д., к.і.н., професор кафедри Харківського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентіві України, доцент

Друк Ю.Я., к.держ.упр., доцент Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу

Заставна М., студентка Національного університету “Києво - Могилянська академія”

Євсєєв К.В., здобувач ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України

Кальян С.Є., д.політ.н., професор Полтавської державної аграрної академії

Касап Є.О., аспірант Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника

Кононенко Н.В., к.політ.н., н.с. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України

Коцур В.В., к.політ.н., м. н.с. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України

Кресіна І. О., д. політ. н., професор, зав. відділу ІДП ім.В.М.Корецького НАН України

Левенець Є.Ю., здобувач ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України

Лікарчук Н.В., доц. кафедри політології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Лозовицький О.С., к.політ.н., президент Інтернаціонального Фонду «Велика політика», директор ВГНО «Експерти України»

Ляшенко Т.М., к.політ.н., н.с. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України

Мачуський В.В., к.пед.н., м.н.с. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України

Медвідь Ф.М., к.філос.н., професор кафедри політології МАУП,

Медвідь А.М., здобувач кафедри політології МАУП

Митко А.М., к.політ.н., доцент Волинського національного університету імені Лесі Українки

Неліпа Д.В., к.політ. н., доц. КНУ імені Тараса Шевченка

Овчар І.В., к.політ.н., науковий консультант Адвокатської компанії «ЮСТІС»

Павко А.І., д.і.н., професор

Перегида Є.В., к.політ.н., зав. кафедри політичних наук КНУБА, доцент

Полтавець С.В., докторант ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України

Рябінін Є.В., к.політ.н., доцент Маріупольського державного університету

Савойська С.В., к.і.н., доцент кафедри політичних наук КНУБА

Смірнова В. О., к.пед.н., викладач Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».

Фурманюк М., аспірант ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України

Чернінько І.П., м.н.с. ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України

Шевченко О.К., д.філос.н., пр.н.с. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
2011 / 6(56) (листопад-грудень)

Верстка, макет – *Людмила Лисенко*

Підписано до друку 21.03.2012 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура SchoolBook. Ум. др. арк. 28,8. Обл.-вид. арк. 25,5
Тираж 300 прим. Зам. № 451

Віддруковано ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 20.
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.